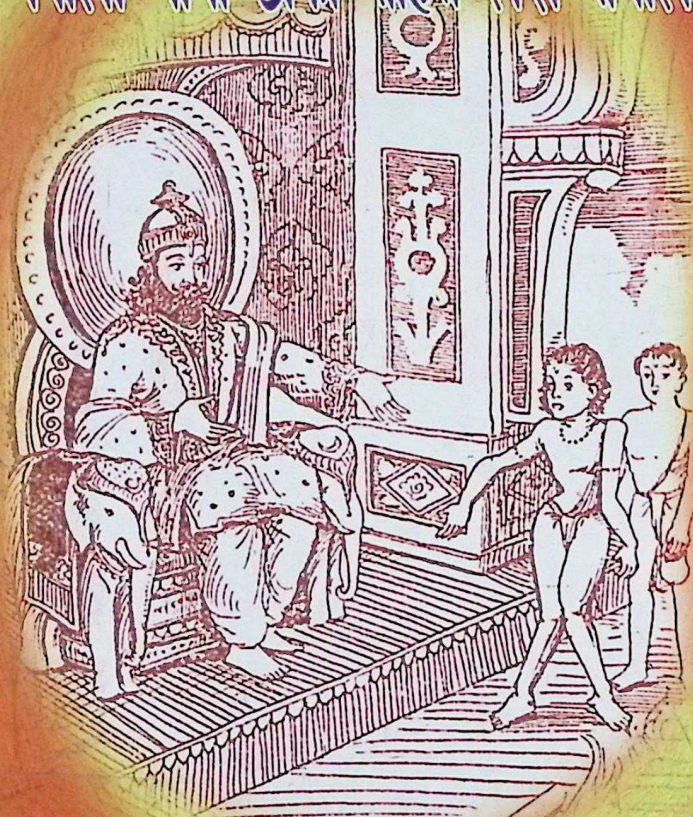

अष्टावक्र गीता

नेपाली भाषा टीका सहित लेख संग्रह

लेखक

बाबुराम आचार्य

गोरखा

प्रकाशक

एक हीमा प्रतिष्ठान

भक्तहरुको बारेमा विशेष वाङ्फाँड

भक्त ४ प्रकारका हुन्छन् :- १) आर्तभक्त, जिज्ञासुभक्त, अर्थार्थीभक्त र ज्ञानी भक्त । ज्ञानी भक्त यस संसारमा राम समान नै मानिएको छ । अतः भनिएको छ, ज्ञानी त्वात्मैव मेमतम, आर्तभक्त भगवानको अति नै प्यारो हुन्छ । आर्त भएका गजराजलाई भगवानले हतपत गर्नु भएको कल्याणलाई र त्यहि अनुरूप आर्त भएकी द्रौपदीलाई कौरव सभामा कसरी भगवानले रक्षा गरेर आफ्नो आर्त भक्त प्रकट गर्नु भयो । जिज्ञासु भक्त उद्धवले धेरै भुल्नु पर्‍यो । अर्थार्थीभक्त बालक ध्रुवले ६/६ महिना भुली ज्ञान हासिल गरे । यस्तो किसिम आर्तभक्त रक्षा गर्न जगत जननी जानकी जी पनि महशुर हुनुहुन्छ भन्ने शास्त्रको भनाई छ ।

एउटा कहावत छ

कुनै बखत शंकरजी खाना खान वस्तु भएको बेला पार्वती नआई विष्णु शहस्त्र नाम पढेर आउँछु भनी पार्वतीले भन्दा शंकरजी 'रामरामेतिरामेति रमेरामेमनोरमे' । शहस्त्र नाम तत्तुल्यं राम नाम वरानने, यस्तो आज्ञा भएपछि राम नाम जपेर शंकरका साथ भोजन गर्नु भयो । पार्वतीमा श्रद्धा विश्वास पूर्वक इश्वरमा दृढ निष्ठा देखि स्त्रीजनमा सर्वोच्चता दिनु भयो र आफ्नो आधा शरीर दिइ अर्ध नारीश्वर हुनुभयो भन्ने कथन छ ।

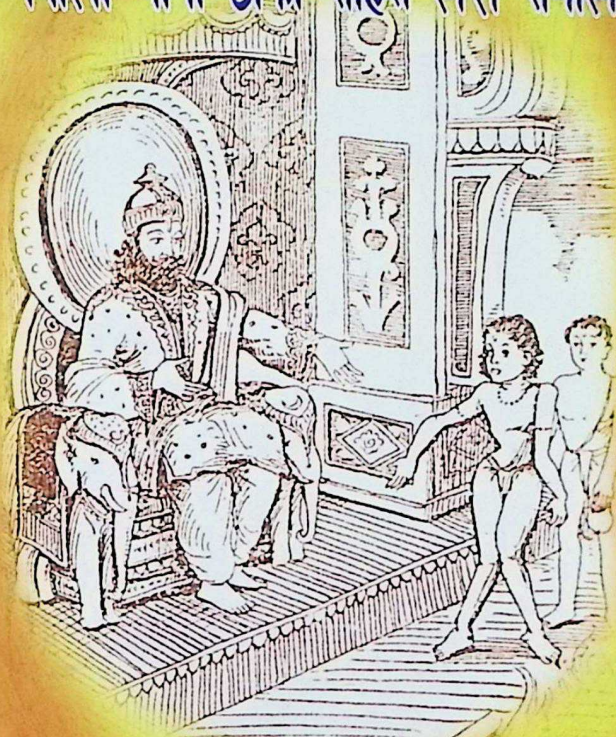
शिवजीका दयालुताका बारेमा:

देव दानव मिली समुद्र मंथन गर्दा कालकुट विष निष्क्रियो त्यसका तेजले दैत्य दानव सबै व्याकुल भए हाहाकार मच्चियो सबै शंकरका शरण पर्न आए । शंकरजीले जनकल्याणका लागि राम नाम जपि सबै विष पिउनु भयो । विष कण्ठसम्म पुग्दा विष नै थियो । कण्ठ पोलेर निलो भयो । भित्र पुग्दा अमृत भयो । निलकण्ठ शंकर मृत्युञ्जय हुनुभयो भन्ने शास्त्रले बताएको छ ।

ह
न
उ
र
,
उ
म
प
म
f
न
:
[

अष्टावक्र गीता

नेपाली भाषा टीका सहित लेख संगालो

लेखक

बाबुराम आचार्य

गोरखा

प्रकाशक

एक हीमा प्रतिष्ठान

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

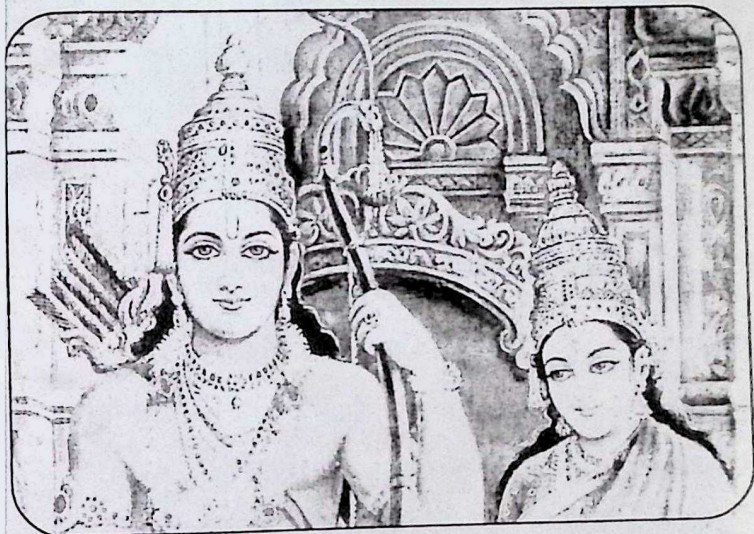
श्री परमात्मने नमः

अष्टावक्र गीता

नेपाली भाषा

टीका सहित

लेख संगालो

लेखक

बाबुराम आचार्य

गोरखा

प्रकाशकः

एक हीमा प्रतिष्ठान

- पुस्तकको नाम - अष्टावक्रगीता
- नेपाली भाषा टीका सहित लेख संगालो
- लेखक - बाबुराम आचार्य
- प्रकाशक - एक हीमा प्रतिष्ठान
- © सर्वाधिकार - लेखकमा निहित
- व्यवस्थापन - श्रीमती उमादेवी आचार्य
- संस्करण - प्रथम १००० प्रति
- कम्प्यूटर - नेपाल तारा सेक्रेटरीयल सर्भिस पुतलीसडक
- कम्प्यूटर ले-आउट - भूविन महर्जन (९८४१४२४९२९)
- प्रकाशन मिति - २०६५ चैत्राष्टमी, चैतेदशैं
- मुद्रक - प्रिन्ट स्काई
- काठमाडौं (९८४१५२३१८१)
- मूल्य - रु. ५००/-
- ISBN - 978-9937-2-1372-1

२३४.५३२९
५४४

सादर समर्पण

स्वर्गीय पिता एकदत्त आचार्य

२००६ साल आश्विन

कृष्ण अष्टमी सोह्र श्राद्ध

१९६४ साल

स्वर्गीय माता हिमादेवी आचार्य

२०२९ चैत

शुक्ल अष्टमी चैते दशै

१९६५ साल

जसका पावन कर्म फलका उर्जामा आलोकित अंस रुपमा मार्ग
अवलम्बन सम्बन्ध रहदै आएको छ ।

यि पुण्य पूर्वज स्व पिता एकदत्त आचार्य तथा माता हीमा देवी
आचार्यको पुण्य स्मृतिमा कञ्चन श्रद्धा सहित सादर अपिल गर्दछु ।

आज्ञाकारी

बाबुराम आचार्य

अष्टाबक्र गीता अद्वैत वेदान्तको पतित पावन
महासागर हो जस्को उद्गम एवं संगम दुवै उनै
अष्टाबक्र महाऋषिमा निहित भएको छ ।

ति नाना भौगोलिक भूखण्डहरू उपनिषद् एवं
वेदान्त वृत्तान्तहरू ज्ञान मीमांसाहरूमा समाविष्ट भएर
महासागरमा यात्रा गर्दै महर्षिका व्याख्यानहरूको पावन
निर्मल महावाणिबाट मानव मनका विभिन्न घाटिहरू
र मैदानहरूलाई संसेचित र उर्वरा पाउँदै प्रभावित
भएर रहेको छ ।

लेखक

- नाम - बाबुराम आचार्य
- जन्म मिति - २००१ साल आश्विन ६ गते
- जन्म स्थान - गोरखा धारापानी छिपीटोल,
हाल का.म.न.पा.-१६, बालाजु
- सेवा - लामो समयसम्म प्रशासन तर्फ सरकारी सेवा
गरी अवकाश
- योग्यता - एम.ए. नेपाली, एम.ए. प्राचीन इतिहास
- अभिरुची - कौण्डिन्य गोत्रिय, यज्ञ यज्ञादि गर्न र तीर्थाटनमा
अभिरुची
- माता - हीमादेवी आचार्य
- पिता - एकदत्त आचार्य
- पितामह - दोलानाथ आचार्य
- पितामही - चम्पावती आचार्य
- काका - फणीन्द्रमणि आचार्य
- काकी - मनमाया आचार्य

संरक्षिका

- नाम - श्रीमती उमादेवी आचार्य,
जन्म मिति - २००७ साल आश्विन
पिता - तोयनाथ पण्डित
जन्म स्थान - तनहू, चूदी, सिमपानी
अभिरुची - यज्ञयज्ञादी, तीर्थाटन तथा भजन कीर्तनमा अभिरुची
योग्यता - साधारण लेखपढ, आदर्श गृहीणी

समर्पण

परम आदरणीय स्वर्गीय पितामह श्री दौलानाथ दण्डपाणि आचार्य तथा पितामहि श्री चम्पावती आचार्य तथा परम पुज्य आदरणीय माता श्री हीमादेवी आचार्य र स्वर्गीय पिता श्री एकदत्त आचार्य तथा स्वर्गीय मातामही र स्वर्गीय मातामह श्री विष्णु प्रसाद खनाल समेत र स्वर्गीय कनिष्ठ माता मनमाया देवी आचार्य साथै स्वर्गीय कनिष्ठ पितामह ईश्वरीदत्त आचार्य र स्वर्गीय कनिष्ठ पितामही श्री रुद्र कुमारी आचार्य साथै स्वर्गीय माइली दिदी स्वर्गीय पितृश्वसा द्वय ठूली फूपु र सानी दिदी पुतली तथा स्वर्गीय मामा पुष्प राज खनाल तथा स्वर्गीय माईजु डिल्ली कुमारी खनाल तथा स्वर्गीय मामा मुक्तिनाथ खनाल माईजु समेत र स्वर्गीय ससुरा तोयनाथ पण्डित, स्वर्गीय काका जगन्नाथ (खड्गप्रसाद) आचार्य, काकी श्री पीत कुमारी आचार्य दाजु गणेश आचार्य समेतको पाउमा सदा शिर निहुराई वहाँहरूको पाउमा दुवैहात समाई यो पुस्तक समर्पण गर्दछु ।

वहाँहरूको आज्ञाकारी
बाबुराम आचार्य

संरक्षिका

- नाम - श्रीमती उमादेवी आचार्य
- जन्म मिति - २००७ साल आश्विन
- पिता - तोयनाथ पण्डित
- जन्म स्थान - तनहू, चूदी, सिमपानी
- अभिरुची - यज्ञयज्ञादी, तीर्थाटन तथा भजन कीर्तनमा अभिरुची
- योग्यता - साधारण लेखपढ, आदर्श गृहीणी

समर्पण

परम आदरणीय स्वर्गीय पितामह श्री दोलानाथ दण्डपाणि आचार्य तथा पितामहि श्री चम्पावती आचार्य तथा परम पुज्य आदरणीय माता श्री हीमादेवी आचार्य र स्वर्गीय पिता श्री एकदत्त आचार्य तथा स्वर्गीय मातामही र स्वर्गीय मातामह श्री विष्णु प्रसाद खनाल समेत र स्वर्गीय कनिष्ठ माता मनमाया देवी आचार्य साथै स्वर्गीय कनिष्ठ पितामह ईश्वरीदत्त आचार्य र स्वर्गीय कनिष्ठ पितामही श्री रुद्र कुमारी आचार्य साथै स्वर्गीय माइली दिदी स्वर्गीय पितृश्वसा द्वय ठूली फूपु र सानी दिदी पुतली तथा स्वर्गीय मामा पुष्प राज खनाल तथा स्वर्गीय माईजु डिल्ली कुमारी खनाल तथा स्वर्गीय मामा मुक्तिनाथ खनाल माईजु समेत र स्वर्गीय ससुरा तोयनाथ पण्डित, स्वर्गीय काका जगन्नाथ (खड्गप्रसाद) आचार्य, काकी श्री पीत कुमारी आचार्य दाजु गणेश आचार्य समेतको पाउमा सदा शिर निहुराई वहाँहरूको पाउमा दुवैहात समाई यो पुस्तक समर्पण गर्दछु ।

वहाँहरूको आज्ञाकारी
बाबुराम आचार्य

विषय सूची

क्र.सं.	विषय	पेज नं.
१.	मेरो हार्दिक भावना शुभकामना - सं.डा.स्वामी प्रपन्नाचार्य	अ
२.	मन्तव्य - दिनेशराज पन्त	आ
३.	मत यसैमा पो हराएछु - श्रीप्रसाद उपाध्याय घिमिरे	ई
४.	मन्तव्य - पं. विजय नाथ पौडेल	ओ
५.	शुभकामनाका अभिव्यक्तिहरु - शंकर अर्याल	औ
६.	मेरो निवेदन - उमादेवी आचार्य	क
७.	श्रद्धा - श्रीमती षडभद्रा देवी अर्याल	घ
८.	परम्परागत विषयका सम्बन्धमा - कल्पना रेग्मी	च
९.	अनुभव - कविता रिजाल	ज
१०.	यसमा अवलोकन गरी हेर्दा - पवित्रा पौडेल	ढ
११.	विनम्र निवेदन - उर्मिला आचार्य	थ
१२.	ब्रम्ह ज्ञान विना नै जान्छु त - प्रगति आचार्य	ध
१३.	आमुख - पूजन आचार्य	प
१४.	शिवशतनामस्तोत्र	भ
१५.	शिवजीका १०८ नाम	र
१६.	पितामह दोलानाथ (दण्डपाणी) आचार्यको संक्षिप्त जीवनी	१

१७. भूमिका	५
१८. पृष्ठभूमि	१८
१९. अद्वैत महागीताको वास्तविक सार	२७
२०. प्राक्कथन	३६
२१. वास्तविक सारतत्व	४३
२२. शब्दार्थ प्रस्तुति	४५
२३. गुरु वक्तानुभव प्रथम प्रकरण	४६
२४. अष्टावक्र गीता	४८
२५. दोश्रो प्रकरण	७७
२६. तेस्रो प्रकरण	१०३
२७. चौथो प्रकरण	११४
२८. पाँचौ प्रकरण	१२४
२९. छैटौ प्रकरण	१२९
३०. सातौ प्रकरण	१३५
३१. आठौ प्रकरण	१४१
३२. नवौ प्रकरण	१४८
३३. दशौ प्रकरण	१६४
३४. एघारौ प्रकरण	१७४

३५. वाह्रौ प्रकरण	१८६
३६. तेह्रौ प्रकरण	१९४
३७. चौधौ प्रकरण	२०१
३८. पन्ध्रौ प्रकरण	२११
३९. सोह्रौ प्रकरण	२३०
४०. सत्रौ प्रकरण	२३९
४१. अठाह्रौ प्रकरण	२५६
४२. उन्नाइसौ प्रकरण	३२३
४३. वीसौ प्रकरण	३३०
४४. अन्त्यमा	३४१
४५. अनुवादका प्रसंगमा	३४८
४६. शूर्पणखा	३५५
४७. कवन्ध	३६५
४८. परम्परा	३६९
४९. सज्जन महिमा	३७५
५०. मानव जीवन	३८२
५१. ईश्वरीय भाव	३९५
५२. कर्तव्य	४०२

५३. सनातन धर्म र संसारका विविध धर्मको एकता	४१५
५४. अन्त्यमा	४३९
५५. चतुश्लोकि भागवत	४४५
५६. जन्मको वास्तविक	४५१
५७. श्रीमद्भागवतको विशेषता	४५८
५८. श्रीमद्भागवत कथा श्रवण पवित्र स्थान अर्चना विधि	४६०
५९. निमन्त्रणाको नमूना	४७९
६०. चौरासी विधि विधान सम्बन्धमा	४८०
६१. पं. फणिन्द्र मणि आचार्य	४९९
६२. सन्दर्भ सामाग्री	५०५

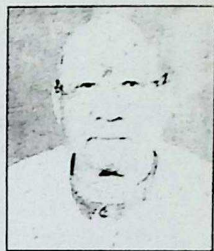
आत्मानन्द स्वरूप

सुमी आचार्य, छात्रा

विचारवान पुरुषले हरेक किसिमको देशकाल अवस्थालाई आत्मसाथ गरी सोचविचार पूर्वक गरेको आनन्दलाई 'आनन्द' भन्ने चलन छ । आनन्द भन्ने चीज हरेक प्रकारको छ । जीवनका दिन जो गए गए । बाकी रहेका मध्ये एक एक क्षणको सदुपयोग हामीले गर्नु पर्दछ । संसारमा भएका आनन्दको विषयमा राम्ररी बुझ्नु पर्दछ । आनन्दको कुनै कार्य वा फल नै हुँदैन । विषय भेदका प्रभावले आनन्दमा भेदारोपको प्रभाव परेको हुन्छ । वास्तवमा आनन्द एउटै हो । आनन्दमा कुनै तारतम्य मिल्नु पर्दैन । थोरै आनन्द, धेरै आनन्द, गाढा आनन्द, हलुका आनन्द आदि सबै तारतम्यका वृत्ति विशेष हुन् । धेरै, थोरै, गाढा, हलुकापन भन्ने चाहिँ व्यक्ति विशेषमा पर्दछ । आनन्दमा होइन । आनन्द कहिल्यै पनि परोक्षमा हुँदैन । जब हुन्छ त प्रत्यक्ष वा अपरोक्ष हुन्छ । हामी सबभन्दा बढी जसलाई प्यार गर्दछौं त्यही नै हाम्रो आनन्द हो । सबभन्दा बढी प्यार आफूभन्दा अतिरिक्त कसैसँग हुँदैन । उ सुखी हुँदा म सुखी हुन्छु । यो पनि आफू सुखी हुनु मुख्य हुन्छ । सुख भन्नु नै आनन्दगामी छ । सुख नै प्रिय छ । आफू नै आफूपन नै सुख हो । आनन्द भन्ने चीज अरु होइन । आनन्दसँगै सुखको अनुभूति आइपर्दछ । उसुखी हुँदा म सुखी हुन्छु यहाँ पनि आफू सुखी हुनु नै मुख्य हो । सुख भन्नु नै सदा सर्वदा आत्मगामी छ सुख नै प्रिय छ । अतः भनिएको पनि छ, आफू नै आफूपन नै सुख हो । आनन्द भन्ने चीज अरु हुँदै होइन । अब यसको साथैसाथ पुरुषार्थ पनि आउँछ । पुरुषार्थ कहाँ छ ? आफ्नो पुरुषार्थ स्वयं आफू हो । आफूलाई छाडेर आफूले अरु केही पाउनु छैन । अब आयो आफूले आफैलाई पाउनु भनेको त के हो र त्यो चीज नित्य प्राप्य छ । त्यही कुरोको ज्ञान नभएका कारण भूलमा अल्मलिएको अनुभव हुन्छ । यो जान्नु र जानेपछि पुरुषार्थको पनि समाप्ती नै हुन्छ भनी शास्त्रमा वर्णन भएको पाउँछौं । अस्तु ।

मेरो हार्दिक भावना शुभकामना

गोर्खा धारापानी निवासी श्री बाबुराम आचार्यजीले ६५ वर्षको उमेरमा घोर परिश्रम पूर्वक अष्टावक्रगीता नेपालीभाषामा तयार पारेको ग्रन्थ ससर्ति नयनसंयोग गर्न पाउदा हार्दिक प्रसन्न भएँ । आचार्यजीले गर्नु भएको परिश्रम स्तुत्य छ ।

अष्टावक्रगीता अद्वैतवेदान्तको सरल ग्रन्थ हो, भने अद्वैतीहरूकै लागि पनि विद्वद्ग्रावानिकष मानिन्छ । यो प्रयास जिज्ञासुजन र साधारण जनता जनार्दनको सेवामा उपस्थित भएको ग्रन्थ हो भन्दा आश्चर्य न होला भन्ने ठानेको छु ।

दोस्रो कुरो आचार्यजीले नेपाली भाषा र साहित्यको सेवा गरेर राष्ट्र र जनतालाई ठूलो गुन लगाउनु भएको छ, यसरी नै यस ग्रन्थमा उपयोगी अरु लेखहरू पनि समावेश गर्नु भएको छ । त्यसैले आचार्यजी अभिनन्दनीय हुनु हुन्छ । यस्ता अभिनन्दनीय आचार्यजीको म हार्दिक अभिनन्दन गर्छु । यसरी नै अरु कृतिहरू पनि समाजमा आउदै रहोस भन्ने शुभकामना पनि व्यक्त गर्छु । धन्यवाद ।

तमसो मा ज्योतिर्गमय ।

मिति ११-८-२०६५

सं. डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य

चन्द्रेश्वर सत्तल मृगस्थली

पशुपतिक्षेत्र काठमाण्डौ नेपाल

मन्तव्य

श्रीवावुराम आचार्यको अष्टावक्रगीता नेपाली भाषा टीकासहित लेखसंगालो नामक पुस्तक हाम्रो आगाडि छ । श्रीवावुराम आचार्यको यसभन्दा अघि श्रीवेंकटेश्वर (वालाजी)को जीवनकथा नामक पुस्तक प्रकाशित भइसकको छ । लामो समयसम्म प्रशासनसेवामा आफ्नो सशक्त उपस्थिति जनाउन समर्थ श्रीवावुराम आचार्यको ध्यान पछिल्लो कालमा अध्यात्मतिर मोडिएको देखिन्छ र त्यही प्रसङ्ग यो ग्रन्थ तयार भएको देखिन्छ ।

अष्टावक्र मुनि र जनक राजाको बीचमा भएको संवाद अष्टावक्रगीताको नामले प्रसिद्ध छ । महर्षि उद्दालकका दौहित्र, ऋषि कहोड र सुजाताका छोरा महर्षि अष्टावक्रले राजा जनकलाई दिएको उपदेश भगवान् कृष्णले अर्जुनलाई दिएको उपदेश जस्तै प्रसिद्ध छ । वीस प्रकरणमा विभक्त यो ग्रन्थ अध्यात्मकको श्रेष्ठ ग्रन्थको रूपमा मानिन्छ । मुमुदथुहरु यस ग्रन्थको अध्ययन गर्छन् ।

श्रीवावुराम आचार्यले तयार पारेको यस पुस्तकमा अष्टावक्रगीताको मूल श्लोकको साथै शब्दार्थ र भावार्थ दिइएको छ । शब्दार्थवाट मात्रै सवै कुरा नखुलेका ठाउँमा वावुरामजीद्वारा भावार्थवाट वढी स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरिएको छ । वक्तव्य, सारांश आदि ५० पृष्ठसम्म भएको यस पुस्तकको ४८ पृष्ठदेखि ३३४ पृष्ठसम्म अष्टावक्र गीताको मूल, शब्दार्थ र भावार्थ दिएको छ । यस पुस्तकको ३३५ पृष्ठदेखि ३४५ पृष्ठसम्म अनुवादको वारेमा र अष्टावक्रको वारेमा लेखिएको छ । त्यसपछि ३४५ पृष्ठदेखि अन्तसम्म शूर्पणखा, कवन्ध, परम्परा, सज्जन्महिमा, मानवजीवन,

ईश्वरीय सन्देश, कर्तव्य, सनातन धर्म र संसारका विविध धर्मको एकता, चतुःश्वलोकी भागवत, जन्मको वास्तविक अर्थ, श्रीमद्भागवतको विशेषता, श्रीमद्भागवत कथाश्रवण पवित्र स्थान अर्चनाविधि चौरासी विविधविधान नामक लेख दिइएका छन् । अन्त्यमा आफूले मदत लिएका पुस्तकको नाम दिइएको छ ।

नरेन्द्रनाथ रेग्मी, केदारनाथ अधिकारी, डमरुवल्लभ पौड्यान्, कृष्ण भक्त श्रेष्ठ आदिले नेपाली भाषामा प्रकाश गरेको अष्टावक्रगीताको पंक्तिमा श्रीवावुराम आचार्यको अष्टावक्रगीता पनि आएको छ । यसरी नेपाली भाषामा तयार भएका अध्यात्मसम्बन्धी ग्रन्थको परम्परामा श्रीवावुराम आचार्यको यो पुस्तक पनि पर्न गएको छ र यस दृष्टिले पनि यसको महत्त्व बढ्न गएको छ । अझ परमार्जित रूपमा पुस्तक प्रकाश गर्नेतिर श्रीवावुराम आचार्यको मन जाओस भनी भगवानसब्रजग प्रार्थना गर्दै भविष्यमा उहाँबाट नयाँनयाँ रचनाको आकांक्षा राख्दै आफ्नो मन्तव्य यहाँ टुङ्ग्याउँ ।

ते क्षेत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय

भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ... ॥७॥

भवभूति मालतीमाधव १ अङ्क

“ती विद्वानहरु तत्त्व कुरा निश्चय गर्नका लागि निरन्तरको धेरै पढाइलाई आदर गर्छन् ।”

वि.सं. २०६५ पौष ३ गते

बृहस्पतिवार

दिनेशराज पन्त

प्राध्यापक

वाल्मीकि क्याम्पस

म त यसैमा पो हराएछु

वास्तवमा मैले मेरो बाल सखा सङ्ग एक हप्ताको समय मागेको थिए । जतिवेला उहाँ म कहाँ आउनु भएको थियो तेसवेला म नेपालको पहिलो 'कोत पर्व' ऐतिहासिक उपन्यासको अन्तिम चरणमा लेख्दै थिए । त्यसैले त्यो सकेर मात्र यो विषयमा अध्ययन गर्छु भन्ने लागेको थियो मेरो घरबाट उहाँ र म वनस्थली नजिकै बस्ने मेरो एक मित्रको घर गयौ । उहाँ अलि विरामी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ बाट निस्के पछि वनस्थल चोकमा उभिएर एक हप्ताको समय माग्दा उहाँले मलाई भन्नुभयो त्यो कुरा मार्मिक र धुब्र सत्य थियो "श्री प्रसाद जी म यो काम चाडो गर्न चाहन्छु किनभने जीवनको ठेगान छैन" त्यसकारण यसलाई जति सकेको चाडो सकिदिनु होला त्यस वेला मैले केही नभनि बसमा बसे तर मलाई उहाँको त्यो कुराले छोईरहेको थियो वास्तवमा कस्को पो जीवनको ठेगान छ र यै सिलसिलामा भर्तृहरिको एउटा श्लोकको पनि याद आयो । जो डर को विषयलाई लिएर उहाले लेख्नु भएको थियो । जुन यसप्रकार छ ।

भोगे रोग भयं कुले चुति भयं वित्ते नृपालाद् भयं

माने दैन्य भयं बले रिपु भयं रुप जराया भयं

शास्त्रे वादभयं गुणे खल भयं काये कृतान्ताद् भयं

सर्व वस्तु भयावहं भुवि नृणौ वैराग्यमेवाभयम्

यस्को अर्थ यस्तो छ खानेकुरामा रोग को डर हुन्छ । उच्च कूलबाट तल भरिने डर हुन्छ । घन जम्मा भएमा राजाको डर हुन्छ । मनमा हिनताको डर हुन्छ । बलमा शत्रुको डर हुन्छ । रुपमा वुढो हुने डर हुन्छ । शास्त्रमा वादविवादको डर हुन्छ । गुणमा दुर्जनको डर हुन्छ । शरीरमा मृत्युको डर हुन्छ । वैराग्यमा कुनै कुराको डर हुदैन ।

भने जस्तै मलाई पनि वैराग्यो जाग्यो र मैले उपन्यास को अधुरो अशं छाडेर यो अष्टावक्र गीता पढाए । श्रीमतीले ल्याएको तरकारी रोटी त्यै थलामै खाएर वृत्ति गएको भए पनि अर्कै उज्यालोको सहायताले राती २ वजे तिर यो मन्तव्य तयार पारेरै विश्राम लिए ।

भौतिकवादलाई अष्टावक्र रुपी शरीरले वक्र बनाएता पनि अष्टावक्रमा जसरी दीव्य चेतना जागृत भएको थियो त्यसै गरी मेरा परममित्र वालसखा बाबुराम आचार्य ज्यूमा दिव्य चेतना जागृतभई यो पुस्तक तयार भएको रहेछ । आजको भौतिकवादी युगमा केही रकम जम्मा गरी घरको सिंगारपटार घरको तल्ला थप्ने या घर बनाउने जग्गा किन्ने या श्रीमतीलाई एकसेट अर्को गहना थप्ने वा आफूसँग भएको पैसालाई दोब्बर बनाउने कारोवारमा बढि व्याज आउने ठाउँहरूमा राख्ने सोच अधिकांशको आउछ तर बाबुराम जिले त्यस्ता भौतिक विचारलाई त्यागी आफ्नो सोच लगन शिलताले वचत पुँजीलाई जीज्ञासु पाठकहरूलाई सहज होस भन्ने मनसुवा राखी अष्टावक्र गीता जस्तो मुक्तिविज्ञानलाई सरल भाषामा अनुवाद सहित व्याख्या गरेर ममुक्षुहरूको कल्याण गर्दै वैदिक सनातन जगतलाई ठूलो गुन लगाउनु भएकोले वैदिक वाङ्मयले उहाँप्रति आभार व्यक्त गर्नुपर्छ ।

मलाई यो पुस्तकवाट केही अशं टिपेर केहि टिपणी गर्नु भनेको गंगाको किनारामा पञ्चपात्रोमा पानी उभाएर गंगाको पवित्रतामा या गहनताको अन्दाज लगाउनु जस्तो लाग्यो मलाई त्यस्तो अति रन्जित कार्यगर्न विवेकले दिएन । जसरी गंगामा जतिपल्ट डुबल्की लगाए पनि गंगाको गहिराई नाप्न सकिदैन वस त्यसरी नै यो पवित्र अध्यात्म ग्रन्थ जति पटक पढेपनि नाप्न सकिदैन । जीवन परब्रह्म परमात्माको अटुट सम्बन्धको मुल्याङ्कन गरेर गर्न सकिन्छ र फोस्रो पण्डित्यायी दर्शाएर पाखण्ड प्रदर्शन गर्न मेरो ईच्छा भएन । गंगाका गहिराई त नाप्न नसक्नेले गंगाको पवित्रताको विषयमा बोल्न सक्छर त्यसतो बोल्न भनेको मूर्खताको वसमा परेर अहंकारको प्रदर्शन गर्नु हो जस्तो मलाई लाग्यो र मैले अष्टावक्र गीताका गहनतम ज्ञान सरिता नुहाउन मानै मज्जा माने त्यसका शितल शान्त पवित्र धारारुपी श्लोक र

त्यस्को वावुरामजीले गर्नु भएको अनुवाद का केही अंश केही व्याख्या मानै रमाएर डुवुल्की मादै त्यसमा आनन्द विधोर भएर त्यसमा वग्दैगए । किनभने यो ज्ञानयज्ञ थियो । यज्ञमा श्रेष्ठ ज्ञान यज्ञ त्यसकारण मेरो जीवात्मा ज्ञान यज्ञ मै रमाएर समायो नपत्याए तपाई पनि यो पुस्तकमा डुब्नोस तपाईलाई पनि मैले भने जस्तो अनुभूति हुने छ । रसवरीको स्वाद वनाउने ले व्याख्या गर्न सक्दैन । आफैले खादापनि अर्कोलाई त्यो स्वाद को वारेमा बताउन सकिदैन आफैले मात्र नितान्त त्यो स्वादको आनन्द लिने हो वस यस्तै हो आध्यात्मिक स्वाद र दर्शन पनि त्यसकारण तपाईलाई मैले यो पुस्तक पल्टाएर डुवुल्की मार्नुस अनि यो पुस्तकको स्वाद थाहा पाउनु हुने छ भनेको अनि त्यसको दर्शन र व्याख्या गरिएको व्याख्यामा फडको मार्नु भयो भने त भन भन तपाईलाई अलौकिक दिव्य चैतन्य मय ज्ञानको सानिध्य हुनेछ । त्यस कारण मैले अगिनै भनिसके म गंगावाट एक पञ्चपात्रो पानी भिकेको जस्तो पुस्तकवाट सानु अंश निकालेर व्याख्या गर्दिन तपाईले पुस्तकै पल्टाएर डुब्नुपर्छ र तपाई आफैले रसास्वादन गर्नु पर्छ तव त तपाईले पनि मैले अनुभव गरेको जस्तो अनुभव पाउनु हुन्छ ।

राजा जनकले जसरी अष्टावक्रलाई गिजली गीजली ज्ञान लिनुभयो तपाईले पनि आफुलाई जनक सन्धिआर यो ग्रन्थलाई अष्टावक्र सन्धिआर अध्ययन चिन्तन मनन गर्नुभयो भने जनकजीले उत्तर पाएर सन्तोष माने जस्तै तपाई पनि आश्चर्य मानी सन्तोष मान्नु हुनेछ ।

तपाईलाई थाहा हुनेछ कि आजको यो मोज मस्ति र रमाईलो गरी जीवन बिताउनु पर्छ भन्ने जमातको अन्तस्करणमा सुसुप्तावस्थामा रहेको दीव्य चेतनाले हामीसँग भएको जीवात्मालाई कस्तो ज्ञानको सागरमा डुवाएर पवित्र शुद्ध निरन्जन निराकार बनाएर आफुलाई चिनाई मुक्तिमार्गमा अग्रसर हुन सक्छ भन्ने कुराको आवरण सहित गुदी देखिने गरी मेरा मित्र वावुराम आचार्यले ऐना जस्तै छर्लङ्ग व्याख्या गरिदिनु भएको छ । यो कुरा पनि मैले भनेको भरमा नलागेर पुस्तक पल्टाएर अध्ययन गर्दा बुझ्नुहुनेछ । त्यस्कारण तपाईपनि यो ज्ञान सरिताको

साथै वरनोस यसवाट नै तपाईको वरत्र र परत्रको कारण हुनेछ ।

मेरो अध्ययनमा केही प्रकारको गीता पाएको छु । जस्तो शिव गीता, देवी गीता, राम गीता, भगवत गीता, भीष्म गीता र अष्टावक्र गीता यी गीताहरु सबैको सार भनेको जगतमा पाईने जति पनि उत्तम वस्तु जीवात्माले कस्तो आचरण शीलस्वभाव कर्महरु गरेको अवस्थामा परमात्मासँग साक्षात्कार हुनसक्छ र परमात्मा प्राप्त गर्न जीवात्माले कस्तो मार्गको अवलम्बन गर्नु पर्छ । परमात्मा तत्व के हो ईत्यादि कुराहरुको जीवात्मालाई जानकारी गराउन सिकाउने ग्रन्थ को नाउ नै गीता हो । अध्यात्म विज्ञानको प्रसङ्गलाई महर्षि अष्टावक्र ले सहज सरल रुपमा उत्तर दिनुभई जीवात्माको जिज्ञासा शान्त पार्नु भएको रोचक कुरालाई वावुराम ज्यू ले गद्यात्मक अनुवाद गर्नु भएको हो । यो उहाँको श्रेयष्कर कार्य हो यस्तो सत्कार्य गर्नु भएको मा उहाँ वन्दनीय हुनुहुन्छ । मलाई लाग्छ उहाले यो पुस्तक को अनुवाद गर्न थाल्नुभन्दा अगाडि जति पनि काम गर्नु भयो ती सारन कुराले भन्दा उहालाई यो कार्यले निश्चय नै ठुलो आत्म सन्तुष्टी पाउनुभएको हुन पर्छ । इश्वरले उहाको बाकी जीवन भरीमा यस्तै सत्कार्य गराखोस् ।

त्रेतायुगमा जतिवेला अष्टावक्र ऋषिले महाराज जनकको धर्म सभामा प्रवेश गरेर जनकको ब्रम्ह जिज्ञासा शान्त पार्नु भयो त्यसवेला को कुरा हो यो, अहिले सम्म ब्रम्ह जिज्ञासा आध्यात्मिक चिन्तन दर्शन हरूमा लाखौ पुस्तक अनुवाद दर्शन तयार भएका छन । यी कुरा महर्षि वाट चिन्तन हुदा तीन भागमा विभक्त भएका छन्, ती हुन मन्त्र, सूत्र र श्लोक । मन्त्र समावेश गरिएको ग्रन्थलाई उपनिषद, सूत्र समावेश गरी तयार गरिएको ग्रन्थलाई गीता भनिएको उपनिषद आधिकारीक व्यक्तिहरुका लागि ब्रह्म सूत्र विद्वानहरुका लागि र गीता विद्वानदेखि सर्वसाधारणसम्मका लागि उपयोगी हुँदैगयो आजसम्म अनेकौ विद्वानहरुद्वारा विभिन्न भाषामा गीताका अनुवाद भए, व्याख्या भए र नेपाली भाषामा पनि धेरै विद्वानवाट गीताका अनुवाद र व्याख्या भएका छन्, तर प्रारम्भिक अवस्थाको यो अष्टावक्र गीता बहुते कम अनुवाद र व्याख्या भएको पाइएको छ । नेपालीमा त त्यसको अनुवाद भएको

त्यसमाथि पनि गंधात्मक अनुवाद समग्र भएको मलाई थाहा भएन, मेरो अध्ययनमा आएन । यस्तो ग्रन्थलाई जनसमक्ष ल्याई दिनुभयो जीवात्माहरुको उद्धार होस् जिज्ञासुहरुले आफ्नो जिज्ञासा शान्त पारुन यही उहाको ईच्छा हो र उहाँको सदिच्छा पूर्णहोस् ।

तपाईंले यो पुस्तक अध्ययन गर्न लागेपछि यस पुस्तक भित्रका ज्ञान रस जति थियो त्यति पिएर अघाउनु हुन । तपाईंको चैतन्य अब जागेर आउछ त्यस्तै यस्का अनुवादक मेरा बालसखा बाबुरामजीलाई पनि मैले भने जस्तो भएको यै पुस्तकबाट अवगत हुन्छ । उहाँले यसलाई अनुवाद गरेर मात्र हात बाधेर नबसेर यस भित्र अरु धार्मिक ग्रन्थहरुबाट माहुरीले मह जम्मा गरे जस्तै सार वस्तु संग्रह गरी हामीहरुलाई अनेकौ ज्ञानका कुराहरु पस्कनु भएको छ । के-के हामीलाई उहाले दिनु भएको छ भन्ने कुरा जान्न तपाईंले पुस्तक पल्टाउनै पर्छ । पुस्तक भित्र डुब्ने पर्छ जसरी म डुबे तपाईं पनि त्यसै गरी डुब्ने पर्छ । डुबुल्की नमारी पाउनु हुन वास्तवमा अपूर्व यो ज्ञानको पोका संग्रहणीय पठनीय भएको छ ।

भण्डार ज्ञानको पाए किन छोडछर ज्ञानीले

दीव्य चैतन्य जागेर आनन्द दिन्छ ज्ञानले

भ्रमरा रस पउदा त्यसैमा खुब रमदछ ।

ज्ञान रस पिई जीव कहिले पो अघाउँछ ।

अन्त्यमा म एक साधारण साहित्य साधकलाई सदभाव र आदर्श चरित्र निर्माण गरी जीवात्मालाई मुक्त गर्न सक्ने यस्तो अद्भुतग्रन्थको विषयमा केही लेखिदिने आग्रह गर्नुभए अनुसार आफ्नु आराध्यदेवमा वन्दना गदै मेरो भनाई यही विसाउछु । यो लेखाईमा केही त्रुटी भएमा विज्ञ पाठकहरु समक्ष क्षमा याचना गर्दछु । साथै मित्र बाबुराम आर्चाय ज्यू प्रति घन्यवाद अर्पण गर्दछु ।

एस.पी. आसा

श्रीप्रसाद उपाध्याय धिमिरे

सीतापाईला

मन्तव्य

विदेह राज जनक तथा अष्टावक्रको विचमा संवाद रुपमा प्रचलित अद्वैत वेदान्तको शिरोमणि ग्रन्थ अष्टावक्र गीता साधुमहात्माहरुको समाजमा “सप्तम भूमिका”मा अवस्थित सिद्ध महात्माहरुले अहोरात्र परिशील गरि रहनु पर्ने महान ग्रन्थको रुपमा प्रतिष्ठित छ । श्रीमद्भागवत गीता तथा अन्य पुराणादिहरु “प्रथम भूमिका”मा अवस्थित साधकहरु देखि लिएर सिद्ध अवस्थामा ‘सप्तम भूमिकामा अवस्थित’ महात्माहरुले पनि परिशीलन तथा व्यवहारमा अनुशीलन गरीरहनु पर्ने ग्रन्थका रुपमा मानिन्छ भने यो ग्रन्थलाई सिद्धावस्थाकाले मात्र वास्तविक रुपमा परिवोध तथा परिशीलन गर्न सकिने ग्रन्थको रुपमा मान्य छ । यो मूलरुपमा संस्कृत भाषामा छ । संस्कृत भाषाका अनभिज्ञहरुको लागि अज्ञेय छ । यस्तो ग्रन्थलाई ठूलो परिश्रम गरी नेपाली भाषामा भावात्मक अनुवाद गरी सर्वसाधारणको लागि पनि सुलभ गराई दिनु भएकोमा वावुराम आचार्यमा हार्दिक प्रसन्नता प्रकट गर्दछु । वहा यसै ग्रन्थमा समावेश अन्य लेखहरु र यस्तै ग्रन्थहरुको निरन्तर रुपमा परिशीलनका साथै लोक हिताय प्रकाशन पनि हुँदै जाओस् भन्ने शुभ कामना व्यक्त गर्दछु ।

पं. विजय नाथ पौडेल

(नित्यानन्द नाथ)

फसिखेल सानेपा, ललितपुर

शुभकामनाका अभित्यक्तिहरू

प्राचीन कालका प्रख्यात विद्वान महर्षि अष्टावक्रको अगाध विद्वताले भरिएको ज्ञानभण्डार अष्टावक्र गीता विभिन्न गीता ग्रन्थहरू जस्तै आत्मज्ञानको दृष्टिकोणले अत्यन्त महत्वपूर्ण मानिएको छ । गीता भन्ने वित्तिकै प्रायशः हामी श्रीमद्भगवद्गीतालाई संझ्छौं । जुन गीता भगवान श्रीकृष्णले भक्त अर्जुनलाई महाभारतको रणमैदानमा उपदेश गर्नुभएको थियो । श्रीकृष्ण साक्षात् परमात्मा हुनुहुन्छ । वहाँको उपदेशलाई साक्षात् ज्ञानको स्वरूप गीता मानेर गाइन्छ । त्यसैगरी भगवान श्रीरामचन्द्रले आफ्ना भाइ लक्ष्मणलाई वहाँको जिज्ञासाको समाधानस्वरूप गर्नुभएको अध्यात्म ज्ञानको उपदेशलाई रामगीता मानिन्छ जुन पनि आत्मज्ञानको साक्षात् स्वरूप ग्रन्थ मानिन्छ । भगवान श्रीराम र भगवान श्रीकृष्ण जस्ता साक्षान् परमात्माको अवतारले दिएको उपदेशलाई गीता मानेर गाइनुलाई असामान्य कुरा मान्न सकिदैन । त्यसै हाराहारीमा महर्षि अष्टावक्रले राजा जनकलाई दिएको अध्यात्मज्ञान र आत्मज्ञानको प्रकर्षतालाई भल्काउँदछ । मुमुक्षुजनलाई आवश्यक ज्ञान वैराग्यका वारेमा आफ्नो आत्मसाक्षात्कारबाट प्राप्त अनुभवलाई नै आधार मानेर अष्टावक्र ऋषिले गर्नुभएको उपदेशनै अष्टावक्र गीता हो । अष्टावक्र गीतामा साधक मुमुक्षुलाई आत्मज्ञान साक्षात्कार गरी मोक्ष प्राप्त गर्नका लागी के कस्तो साधना आवश्यक छ ? कुन प्रकारबाट आत्मिक उन्नतिमा जान सकिन्छ भन्ने वारेमा अत्यन्त प्रौढतापूर्ण उपदेश गरिएको छ । यसबाट महर्षि अष्टावक्रको आत्मज्ञानरूपी अगाध महासागरको अनुमान र दर्शन गर्न सकिन्छ ।

हाम्रो पूर्वीयज्ञान भण्डारका असंख्य रत्नहरूमध्ये एक अत्यन्त महत्वपूर्ण मणिको रूपमा रहेको एवं आत्मज्ञानको अत्यन्त गंभीर र गहन ग्रन्थ मानिएको अष्टावक्रगीतालाई चयन गरेर आफ्नो विद्वत्तापूर्ण अध्ययन र प्रौढताले परिष्कृत गरी नेपालीमा भावार्थपूर्ण र शब्दार्थपूर्ण टीका समेत रचना गरी श्री वावुराम आचार्यज्यूले नेपाली भाषी पाठक एवं मुमुक्षुजन समक्ष प्रस्तुत गर्नुभएको छ । जुन अध्यात्मज्ञानको प्रवर्धन गर्नका लागि साथै नेपाली भाषा वाङ्मयको ज्ञान भण्डार विस्तारका दृष्टिकोणले समेत अत्यन्त महत्वपूर्ण छ । यसबाट अष्टावक्र गीताको देववाणी संस्कृत भाषामा रहेको आशयलाई पूर्णरूपमा बोध गर्नलाई नेपाली भाषी पाठकहरूलाई धेरै सरलता हुनेछ । आशा छ, यस सृजनाको विद्वानजनबाट मुक्तकण्ठले प्रशंसा हुनेछ । नेपालको दक्षिणपूर्ण भागमा रहेको राज्य जनकपुर, त्यहाँका राजा जनक र गीता उपदेष्टा अष्टावक्र यी तीनै विषयहरू हाम्रो देश नेपालसंग संबद्ध भएको विषय हाम्रा लागि अत्यन्त सान्दर्भिक छ र लेखकले अष्टावक्र ऋषिको वसोवास पुरातन गोरखाराज्यको क्षेत्र, हालको धादिङ जिल्लासंग समेत जोडिएको कुराको जानकारी प्रदान गर्दै नयाँ रहस्य समेत पाठक समक्ष खोल्नुभएको छ । यो अत्यन्त महत्वपूर्ण विषय हो र यसबारे थप अनुसन्धान गरेर यसलाई अभै प्रकाशमा ल्याउनु आवश्यक छ । यो ग्रन्थ शुरुदेखि अन्त्यसम्म नै अन्यन्त सरल छ र अष्टावक्र गीताजस्तो अध्यात्म ज्ञानको कठिन, निरस र दुर्वोध्य हुन पुगेको छ । छोटो समयमा वढी परिश्रम र विद्वत्तापूर्ण रूपमा यसप्रकारको गहन ज्ञानको सागरलाई सृजना गरी सबै पाठक समक्ष सुलभ र सुवोध्य हुनेगरी आफ्नो समाजलाई आत्मज्ञानको उपहार समर्पण गर्नुहुने विद्वान लेखकलाई हृदयदेखिनै साधुवाद समर्पण गर्दछु ।

आफ्नो सृजक कार्यपश्चात् मुद्रण र प्रकाशनको तयारी पूर्व यस ग्रन्थलाई आद्योपान्त हेर्ने एवं सामान्य परिष्कार गर्ने समेतको मौका प्रदान गर्नुभएकोमा आदरणीय रचनाकारमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । साथै, यसप्रकारका गहन ग्रन्थहरूको प्रकाशनबाट प्राप्त हुने

ज्ञानको आलोकले आजको भौतिकवादी वितण्डा र भ्रमवाट विभ्रान्त भएको व्यक्ति एवं समाजलाई आध्यात्मिक ज्ञानको उज्यालो प्राप्त हुन सकोस् भन्ने श्रीकृष्ण परमात्मामा प्रार्थना गर्दै विद्वान लेखक समक्ष हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु, धन्यवाद ।

शङ्कर अर्याल
स्वयम्भू काठमाडौं ।

मेरो निवेदन

प्रस्तुत पुस्तकको अध्ययनको अवसरले आफूलाई अहोभाग्य सम्झी केही कमी कमजोरी र वैशिष्ट्यता पनि औल्याउन खोजेजस्तो लागेको छ । कमजोरी तर्फ विचार गर्ने हो भने पुफ अध्ययन र पूर्वापर प्रसङ्गको कमी तर्फ अग्रसर हुनु कुनै विशेषता होइन यो एउटा हिड्ने डोरेटोवाटो मात्र हो । यस्मा भित्र धेरै गहिराईमा गएको विषय जसरी आनन्द पाउने वा लीन यज्ञ क्रिया पूजा पाठ भजन कीर्तन उपासना भक्ति ध्यान आदि त यी निरर्थक विषय हुन् । मुक्तिका लागि क्रिया कर्म नै बाधक हुन् । केही गछु वा गर्दिन भनी अग्रगामी भै अगाडि सार्नु नै अज्ञानता हो र अहंकारको प्रदर्शन हो । अहंकार भन्नु नै सबै प्रकारका दुःख अशान्ति जन्म मरणका मूल बन्धनका कारण हो । अहंकार क्रोध लोभ मोह ममता यी सबैको मूल जड अज्ञानता हो । कुनै पनि व्यक्ति चाहे विद्वान् होस् धनीमानी, बलवान होस् वा नाम मान प्रतीष्ठा लिएको होस् ज्ञान बाहेक अरु कुनै उपायले पनि अज्ञान छुट्दैन । ज्ञान विना मुक्ति मिल्नै सक्तैन । ज्ञान भन्नु वस्तुतः अरुबाट पाउने जान्ने सिक्ने अनुकरण गर्ने विषय होइन । यो आफू भित्र रहेको अन्तस्करणबाट प्रस्फुटन भै आउने विषय नै ज्ञान हो । यस्तो आफैंमा अन्तर निहित विषयलाई भूलि बाहिरी विषय बासनामा लुट पुटीएकोले बन्धनमा पर्नु परेको हो । हाम्रो अन्तस्करणलाई विद्यमान अवस्थामा पारी फिल्टर गरे जस्तै मस्तिष्कलाई फिल्टर गरी सत् असत् विवेक आदिको जागरणबाट मुक्ति तथा शान्ति प्राप्त हुन्छ । अनित्यलाई अनित्य जानी अनित्यको पछि न लागि अनित्यमा आशक्ति भै न लागेमा मुक्ति मिल्दछ । अरु जतीसुकै उपाय गर्नमा

आशाक्ति देखाए पनि मुक्ति मिल्दैन । असतलाई सत, सतलाई असत मानेकोले मात्र मानव दुःख चिन्ता भय र मन्थुले समेत जकेडिन पुगेको बुझिन्छ । अरु कुनै उपायवाट होइन । थाहा न पाउँदा भ्रमले गर्दा मानिस जसरी डोरीमा सर्पको भान पनै गै भाग्दा लड्छ डराउँछ चोट पटक लाग्छ दुःख पाउँछ । त्यहीँ अनुरूप यो सर्प होइन डोरी पो रहेछ भन्ने कुरा जानेमा उ न भाग्छ न त डराउँछ न त चोट पटक लागेर दुःख नै पाउँछ ।

यसै गरी यस अनित्य शरीरलाई जानी यी सबै अनित्य रहेछन् अरु सबै भ्रम मात्र रहेछ भन्ने जान्ने बुझ्ने वित्तिकै सबै प्रकारका दुःख आशाक्ति भय क्रोध लोभ अहंकार यी सबै स्वतः डराउँछन् । यसका लागि अन्य कुनै प्रयास नै गर्नु पर्दैन । डोरी भन्ने ज्ञान हुने वित्तिकै स्वतः भ्रम छुट्छ । सोही अनुरूप आई पर्ने बन्धन अशान्ति पनि अरु कुनै उपायवाट छुट्छ । केवल ज्ञानवाट मात्र छुट्दछ । यसको लागि अन्य कुनै उपाय गर्नु पर्दैन । यस्ता किसिमका महान् दिव्य सन्देशले भरीभराउ भएको यो अष्टावक्र अद्वैत ज्ञान महा गीता जस्तो अनुपम ग्रन्थलाई सुन्दा, वन्दा, खाँदा, हिड्दा एक अर्कासँग गफ गर्दा वरावर पढीरहनु पर्दछ । तब मात्र हामीमा भएको विवेक विचार सदा सर्वदा जागरण हुन्छ । अज्ञानरूपी आवरण अर्थात् विक्रोँ ढकनी स्वभावतः खुल्दछ । अज्ञानरूपी क्रियाकलापमा धेरै न अल्मलीनु । अज्ञानरूपी लडाईँमा जती सुकै जस्तो सुकै किसिमका हतियार प्रयोग गरे पनि जित्न सकिँदैन केवल ज्ञानरूपी हतियार प्रयोग गरेमा अज्ञानरूपी वादल हट्दछ ।

राजा जनक आत्म ज्ञानका धेरै प्यासा थिए भन्ने कुरा उनका दरवारमा वरावर भएको विद्वत् सभाले बुझ्छन् । उनको जीवन वृत्तान्तवाट जानीजन ऋषिमुनीहरू वरावर सम्मानीत भैरहेको पाउँछौ । याज्ञवल्क्य गार्गी जसता धुरन्धर विद्वान्हरूको वरावर सम्मान भै उनीहरूवाट उकेलिएको ज्ञानका रस राजा जनक वरावर पान गरिरहन्थे । राजा जिज्ञासु मात्र नभै मुमुक्षु भै सकेको प्रस्तुत व्याख्याहरूवाट बुझिन्छ ।

आत्म ज्ञानकै क्रममा राजदरवारमा भव्य विद्वत् सभानै हास्न थाले त्यो देखी अष्टावक्रले विनम्रतापूर्वक भने “विद्वत् सभाको वदला चर्मकारहरूको सभामा आईएछ ।” विद्वान्हरू यस्ता अपशब्द प्रयोग देखी स्तब्ध भए । राजासँग कार्यवाहीको माग समेत भयो तर राजा संयमित भएका कारण अष्टावक्रसँग विनम्रपूर्वक जवाफको आशा गर्दा “मन्दिर निर्माण गर्दा जुनसुकै आकारवाट वनाएपनि मन्दिर र आकाशको वेग्लै सम्बन्ध छ । आत्मा र शरीरको सम्बन्ध पनि मन्दिर र आकाशको जस्तै हो । आत्मा नित्य र शरीर अनित्य छ । शरीर वाङ्मो हुँदैमा आत्मा वाङ्मो हुँदैन । ज्ञानीजन सबैमा आत्मा दृष्टिवाट देख्छन् । अज्ञानी शरीरको दृष्टिवाट हेर्दछन् ।” यती भनेको सुनी राजा जनकलाई आफ्नो अज्ञानताको अनुभव भै राजा सिंहासनवाट बलिई ऋषिलाई उच्च आशनमा राखे । यस किसिमको उच्च संवाद युक्त अद्वैत ज्ञानरूपी रस पिउन पाउनु पाठक वर्गको लागि अहोभाग्य सम्भि यसलाई वरावर पान गर्ने तर्फ सम्पूर्ण पाठक वर्ग लाग्नेछन् भनी चाँडैनै पुस्तक दोस्रो संस्करणमा आईपुग्छ भन्ने आशा राख्दै आफ्नो छोटो वक्तव्य यहीं छोड्याउँदछु । अस्तु, अस्तु, अस्तु ।

भवदीया
उमादेवी आचार्य
 गोरखा

अद्वा

मानिस अल्पज्ञ भएपनि त्यसको प्रत्येक शरीरका अन्तर निहीत शक्तिवाट सहज ज्ञान स्फुरणको भाव अलौकिक तर्फवाट उत्पन्न हुन्छ । त्यस्ता अल्पज्ञ व्यक्तिहरूलाई सूर्यनारायण भगवान्ले अकस्मात प्रकाशद्वारा मुस्कुराउने भाव पैदा गरिदिन्छन् भन्ने भनाई छ । मेरो जीवन लीला त्यसै व्यतीत भै रहेको भएतापनि म सदा सत्संग भएको ठाउँमा पुगेको हुन्छु । त्यस्ता ठाउँमा प्रायश भक्ति भाव कै माध्यमवाट ब्रह्म प्राप्तिका वारेमा प्रवचन भएको पाए । त्यस्तै त्यस्तै मनन गर्दै थिए, वरावर तीर्थ गर्न यत्रतत्र जान थाले र विभिन्न तीर्थ यात्रुहरूसँग पनि प्रत्यक्ष रूपमा भेट घाट भयो । तीनैतीर्थ यात्रीहरूको मुखारविन्दवाट पनि अलौकिक भाव स्फुरण भै साक्षात् परब्रह्ममा लीन हुने प्रासङ्गिक वर्णनका वारेमा पनि वादविवादका प्रसङ्ग चलेको सुन्थे । कुनै पनि मानिस जन्मनासाथ ब्रह्म जान्ने हुँदैन । जवसम्म आत्मा जीवात्मा परमात्मा यी तीन चीज सदा नित्य छ र सदा मुक्त छ भन्ने कुरा जान्दैन र शरीर स्त्री पुत्रादि धन सम्पत्तिका प्रपञ्चहरू यो एक भ्रममात्र हो भन्ने महसुस हुँदैन । आफ्नो स्वरूप के हो र कसरी चलिरहेको छ भन्ने कुरा ज्ञान हुँदैन भने तब कुनै साधना गरेर पनि आत्म ज्ञान हुनै सक्तैन ।

प्रत्येक व्यक्तिका हृदयमा ब्रह्म शुद्ध स्वरूप नित्य छ निरन्तर र विद्यमान भै रहन्छ । आत्मा परमात्मा केही फरक हुने होइन परमात्मा भन्नु नै विश्व रूपमा व्यक्त भएको अलौकिक भयावह दृश्य हो । त्यसमा वेष्टिक अहंकार नै द्वेषको कारण हो । यसैलाई मनन गरी ब्रह्म प्राप्तिका मार्ग तर्फ पाहिला टेक्नु मानव चोलाको एक अग्रगण्य पाइला हो । नित्य मुक्त र बन्धन रहित आत्माले कहिल्यै पनि मोक्ष गती पाउनै सक्तैन । आफ्नो स्वरूपलाई

विसर्नु नै बन्धनमा पर्नु हो । मेरो शरीर मेरो श्रीमान्, मेरो श्रीमती, मेरो छोरो, मेरो सम्पत्ति भन्ने अहंकार रहिरहेमा मानिसको आशक्ति कहिल्यै छुट्दैन धन सम्पत्ति स्त्री पुत्रादि सबै केवल संयोग मात्र हुन् । यी सबै पहिलां छुट्दै थिएन । पछि हुन आयो यी सबै पछि वियोग तर्फ गईरहेका हुन्छन् । अज्ञानताका कारण संयोगमा खुशी र वियोगमा दुःखी हुनु स्वभाविकै हो । यस्तै यस्तै भावनाले संपरिवेष्टित भै पूर्ण सिद्धि पाएका महर्षि अष्टावक्रद्वारा निर्देशित साथै महर्षि षड्सिद्धिवाट विभूषित पश्चात् वर्तमान धादिङ्ग जिल्लाको उत्तर पश्चिम बूढी गण्डकी पूर्व गंगा यमुना नामले प्रसिद्धि पाएको तीर्थमा ऋषिका आराधनाले प्रशन्न भै उनलाई अदृश्य शक्तिवाट उडाई गुफामा लगी गंगा यमुना प्रकट भै तिम्रोभक्तिवाट प्रशन्न भएका छौं तिमीकै वर माग्छौं भन्दा उनले पूर्ण सिद्धिको अर्थात् अष्ट सिद्धि हुने वर मागेकोले तथास्तु भनी पूर्ण सिद्धिको वर दान दिए । त्यस बापत तिमीले प्रत्येक वर्षको हरिवोधिनी एकादशीका दिन वस्ति वाली १ जोर परेवा उडाएमा सिद्धि पाउनुको साथै कुकुरले टोकेको दोष समेत हट्ने र उक्त दिन जात्रा चलाउने वाचा गराई सिद्धि दिए पछि गंगा यमुना अन्तरध्यान भए तहीं अनुरूप अहिले सम्म प्रचलन चलि आएको कुरा भृगु संहितामा उल्लेख भएको पाईन्छ । यस्ता ब्रह्म ज्ञानी ऋषिका वारेमा प्रस्तुत पुस्तक लेखहरू पढ्न सुन्न देख्न पाएकोमा म अती खुशी छु । मेरा माता पिताका नामवाट प्रकाशित पुस्तक भएका कारण पाठक वर्ग समक्ष अतिरोचक र ज्ञान वर्धक होस् भन्ने कामना सहित मेरो यो छोटो कथन यहीं रोक्न चाहन्छु । विद्वान् लेखकले गरेको परिश्रम खेर नजावस् भन्ने उद्देश्यवाट विद्वतवर्गले समालोचनात्मक रूपमा अध्ययन अगाडि बढाई प्रस्तुत पुस्तक दोश्रो संस्करणमा चाँडै नै आवस भन्ने श्रद्धापूर्वक कामना गर्दछु ।

अस्तु अस्तु अस्तु ॥

श्रीमती षडभद्रा देवी अर्याल

आदर्श सफल गृहिणी, स्वयम्भू,
काठमाडौं नेपाल

परम्परागत विषयका

सम्बन्धमा

पौराणिक कालका इतिहासले पनि बताएको छ कि जनकपुर राजा जनकको राजधानी थियो र त्यहाँ रामचन्द्रले शिवधनुष भाँची सीताजीसँग विवाह गर्नु भएको हो । यो मिथिला प्रदेशमा पर्दछ । धनुषामा ठूला-ठूला देवताहरूको पनि बराबर आगमन भई रहन्थ्यो भन्ने कुरा अध्यावधि रहेको शिव धनुषका टुक्राले बताउँछ । जनक राजाका पूर्व पूर्खा निमी हुन र उनकै वंशजका राजा जनक जसलाई शिरध्वज जनक पनि भनिन्छ । यिनै राजा जनकको शासनकाललाई सुवर्ण युग पनि मानेको थियो । यिनका पालामा मिथिला क्षेत्रमा साँस्कृतिक र धार्मिक उत्थान चरम सीमामा पुगेको थियो । राजा जनक खेतीपाती र गाईवस्तु पालनमा धेरै सोखी थिए र राजा आफैँ पनि व्यावहारिक कार्यमा सरिक हुन्थे । वाल्मीकि ऋषिद्वारा राम र सीतालाई पात्रका आधार बनाई रचना गर्नु भएको अध्यात्म रामायणले पनि मिथिला नगरी सर्वगुणवाट पैरिपूर्ण थियो भन्ने कुरा पुष्ट्याएको छ । राजा जनकका पूर्व पूर्खाहरू यज्ञद्वारा नै मुक्तिको मार्गलाई अवलम्बन गर्दथे भन्ने कुरा यिनका पूर्व पुर्खाका वृत्तान्तले बताउँछ । यिनै राजाका वंशमा देवता सँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध थियो भन्ने कुरा जनकलाई आशुतोष भगवान् शिवले दिनु भएको पिनाक नामक शिव धनुषको टुक्राले बताउँछ । जुन धनुले नै राम सीता दुईमा प्रणय सूत्रमा बाँधी धनुषा भन्ने नामले अहिले पनि प्रख्यात रहेको छ । जनकपुर नेपालको मात्र एक पवित्र तीर्थस्थल नभई तमाम हिन्दुहरूको तीर्थस्थल मानिन्छ । परम्परा चल्दै आउने क्रममा द्वापर युगमा महाभारतको लडाईँमा जनकका वंशका राजा क्षेममूर्तिले कौरवको पक्ष

लिई लडाई लडेका थिए भन्ने कुरा पौराणिक कहानिछ । महाभारतका संभा पर्वमा वर्णन गरे अनुसार कर्णले आफ्नो दिग्विजयका क्रममा जनकपुर मिथिला प्रान्तलाई पनि विजय गरेका थिए । कृष्ण, अर्जुन र भिमसेनका साथ इन्द्र प्रस्थवाट राजगृह जाँदा मिथिला नगरी पनि आएका थिए भन्ने उल्लेख पाईन्छ ।

प्राचीन काल देखिनै राजा जनकको राज्य ज्ञान, विज्ञान, अध्यात्मवाद, दर्शन तथा साहित्यको प्रमुख केन्द्र थियो । राजा जनक समक्ष महामुनि शुक्रदेवजीले अध्यात्म विद्याको अन्तिम परीक्षा दिएका थिए भन्ने पनि भनाई छ । राजा जनकले आफ्ना राज्यमा अकाल परेका कारण जनतालाई सान्त्वना दिन वराह नाम गरेको यज्ञ गरे । यज्ञ समाप्त भएपछि राजा जनक आफैले सुनको हलो जोते । त्यसैवाट परमपावनी सीता माताको उत्पत्ति भयो । त्यसपछि मिथिला प्रान्तमा कहिल्यै पनि अकाल परेन भन्ने किंवदन्ती छ । राजा जनकका सभामा सदा सर्वदा धर्म सम्मेलन, धार्मिक वादविवाद, व्याख्या, प्रवचन आदि भईरहन्थ्यो । ज्ञानी जन ऋषिमुनिहरू वरावर सम्मानीत भईरहन्थे । याज्ञवल्क, गार्गी जस्ता धुरन्धर विद्वान् विदुषीका छलफलवाट निष्केको अमृत मय ज्ञान रस सदा पान गरी रहन्थे । आत्मा विक्षेप भएको मानिसले मात्र विक्षेप हटाउनको लागि चित्त निरोधको केही पनि साधना गर्नु पर्दैन । विक्षेप रहित ज्ञानी पुरुष अरु सामान्य मानिस सरह हिँडेको देखिन्छ, भनेजस्तै राजा जनक अद्वैत ज्ञानका भोका प्रवृत्ती वा निवृत्तीमा दुराग्रही नभई सुखपूर्वक रहन्थे ।

राजा मिथीद्वारा प्रशासित भएकोले यो राज्यको नाम मिथिला रहन गएको तथ्य ऐतीहासिक पृष्ठभूमिका परिच्छेदमा विशेष वर्णनवाट नै जान्दछौ । यो राज्य धेरै अगाडि अर्थात् परापूर्व देखिनै कट्टर पन्थी हिन्दुहरूको वसोवास भएको एक पवित्र स्थल मानिएको पाउँछौ । मैथिली संस्कृतीमा विद्यमान व्यवस्था अनुसार यहीँ राज्यमा ठूला ठूला ऋषि मुनीहरू आई तपस्या गरेको पाईन्छ । राजा जनक जस्ता धर्ममा कट्टर

पन्थि राजाले राज्य गर्नु जसका धर्म सभा राजसभा आदिमा प्रकाण्ड विद्वान्हरूको राय, सल्लाह र धर्म नीति आदिवाट राज्य सञ्चालन हुनु सवैभन्दा उत्तम मानिएको छ । राजा जनकका सामु पृथीविवाट सीता उत्पन्न हुनु, रामचन्द्रले शिव धनुष तोड्नु, रावण जस्तो कण्टकारीका अगाडि एक तपस्वी ऋषिका साथ लागि आउने रामचन्द्रले शिव धनुष तोड्दा पनि केही नवोली चुपचापका साथ रावण स्वयंवर सभावाट फर्किनु यो पनि एउटा विशेषतानै हो । यो मिथिला प्रान्तले अध्यात्म विद्याको निमित्त ठूलो ख्याती पाएको थियो । अध्यात्म विद्या नै सवै विद्यामा श्रेष्ठ मानिएको छ । राजा जनक समक्ष शुक्रदेवले अध्यात्म विद्याको परीक्षा दिएको कुरो पनि पौराणिक कहानीवाट पनि पुष्टि भएको छ । मैथिल राज्यमा रहेका ब्राह्मणहरूले खेती पाती गर्दैनथे । उनीहरू केवल अध्यात्म विद्याको अध्ययन तथा प्रचार मात्र गर्नु पर्न आएको बेला ठूला ठूला यज्ञ यज्ञादि गर्नु गराउनु र पुरेत्याई काम गर्नु नै उनीहरूको सर्वश्रेष्ठ मुख्य कर्तव्य थियो । राजा जनकका विद्वत् सभामा गौतम, याज्ञवल्क, भृगु, परशुराम, भारद्वाज, वाल्मीकि आदि महामुनिहरू प्रमुख थिए भन्ने कुरा उल्लेखित पृष्ठभूमिले बताएको छ । राजा जनक शिवका परम भक्त थिए । भगवान् शिवले उनीदेखि प्रशन्न भएर आफ्नो ज्यादै प्रिय भएको पिनाक नामक धनुष उनलाई दिएका थिए । यसै धनुषका कारण मैथिल प्रान्त अन्तर्गत धनुषा र राजा जनकको पनि निकै ख्याति बढी नेपालको मात्र नभई तमाम विश्वका कट्टर हिन्दुहरूको देवस्थल र तीर्थस्थल, यज्ञस्थल आदिको गौरव गाथाको रूपमा रहेको छ । कालक्रमवश जनकपुर मिथिलाको राजधानी रहेन । मिथिला राज्यको राजधानी वैशाली सारियो । जसले गर्दा जनकपुरको गौरव क्रमशः घट्दै गएको ऐतिहासिक पृष्ठभूमीवाट बुझ्दछौं । परन्तु जनकपुर मकवानपुरे राजाको अधीनमा भएपनि यस क्षेत्रको विकासको लागि सयौं एकड जमीन छुट्याईएको थियो । पछि सन्यासी, चतुर्भुज गिरी र वैष्णव ईश्वर दासका प्रयासले राम सीताका मूर्ति फेला पारे

देखी यस क्षेत्रको विकास बढ्न थाल्यो ।

हालको महोत्तरी जिल्ला मटिहानीवाट राम सीताको विवाहको अवसरमा माटो खनी ल्याएकोले त्यसको नाम मृतखनी पनि रहन गएको छ । यिनै राजा जनकका राज्यमा जलेश्वर महादेवको उत्पत्तीले पनि राजा जनक शिव उपासक थिए भन्ने कुराको पुष्टि गर्दछ । जलेश्वर महादेव उत्पत्ती भएको ठाउँमा जङ्गल थियो र सो ठाउँको उत्खननको लागि चाहिँने खर्चको लागि पनि शिवालयको उत्तरतर्फ उत्खनन गरेमा सुन पाईने कुराको संकेत योगी जगदीश बावाले सपनामा पाएको भन्ने किंवदन्ती अद्यावधी छँदैछ । तस्मैया बावाका अथक प्रयासवाट मुसा र विरालाको संयुक्त लडाईँमा मुसाले विजय हासिल गरेको ठाउँ हालको मटिहानीमा फेला परेकोले त्यसै ठाउँमा आश्रम स्थापना गरी त्रिशुल, चिम्टा र वस्ने ठाउँको व्यवस्था मिलाईएकोले त्यसलाई मटिहानी भनिएको छ । त्यस ठाउँलाई परापूर्व देखिको धार्मिक स्थल मानिएको छ । जसमा अहिले पनि दैनिक एक सय योगी र पच्चिस गरीव, एक सय आठ विद्यार्थीलाई भोजन गराउने व्यवस्था छँदैछ । जसले गर्दा जनकपुर, धनुषा र महोत्तरी, जलेश्वर को ख्याति हिन्दु जगत्मा बढ्दै गएको पाउँछौं । यहीँ परम्परागत अँगाली तयार गरिएको अद्वैत महागीता अष्टावक्रको अनुवाद व्याख्या सबै उपयोगी भएकोले प्रस्तुत पुस्तक सबै वर्गले अध्ययन बढाई दिनु भई जनप्रिय बन्ने आशा राख्दै लेखकको परिश्रम खेर नजाओस भन्ने भगवान् आशुतोष शिवजीसँग अहोरात्र प्रार्थता गर्दछु ।

अस्तु ।

कल्पना रेग्मी.

चितवन

अनुभव

विद्यमान अवस्था यस्तो देखिन्छ कि प्रकृतिलाई नै हाक दिने फेसन भएको तर पनि भै आएको संस्कृतीको आधारशिलाको नाम समेतको वहिष्कार गरे जस्तो भैरहेको छ । हुनत हर क्षेत्रमा धर्मवाट निरपेक्ष भै रहनु नै कल्याण हुन्छ । यस्मा पनि हामी धर्म शब्दको वास्तविक अर्थवाट कती टाढा भैरहेका छौं भन्नै सकिन्न खासै भन्ने नै हो भने अब यहीँ अवस्था रहिरहन गएमा हामी सबैले आफ्नै प्रांचिन साहित्यको अर्थ बुझ्न धेरै गास्ते हुने बुझिन्छ । प्रांचिन साहित्यका प्रत्येक पाईलामा धर्म शब्दको प्रयोग भएको पाउँछौं । हरेक क्षेत्रमा आफ्नो धर्मको आदर भएको हुनु पर्दछ । धर्म शब्दलाई हर तरहवाट सम्मान दिए कै हुनु पर्दछ । हामीले वर्तमान अवस्थामा धर्मका मूल तत्वलाई नै विसर्पिएका छौं । जसले गर्दा हामी दानवतातीर अग्रगामी भएको भान पर्दछ । पहिलै देखी अहिलेसम्म पनि सुख प्राप्त नभएको कारण पनि यहीँ हो जुन कुरा जहाँ छैन त्यहीँ कुरा त्यहीँवाट मागीन्छ । जहाँ जुन कुरा छ त्यहाँ त्यस कुराको सोध पुछ पनि गरिन्न । जोसुकै संग जे छैन त्यससंग त्यो कुरा माग्नु त माग्ने व्यक्ति कै मूर्खता हो । यस्तै यस्तै विषयमा लुटपुटि हामी धर्मवाट हरेक क्षेत्रमा वंचित भैरहेका छौं । आज संसारको गतीविधि नै अर्कै प्रकारले चल्दै आएको छ । मानव आत्मा र शरीरको मधुर संयोग हो । आत्मा र शरीरको वनावट नै फरक भएको हामी पाउँछौं । आत्माको खुराक र शरीरको खुराक दिनु नै मानव जन्मको सार्थकतामा निहित भएको देखिन्छ भोग विलासमा डुविरहनु नै आजको मानव जीवनको सर्वोच्चताको माप दण्ड बनेको छ । हरेक

व्यक्तिको आत्मा भोकले चिच्याई रहेको छ । त्यसको चिन्ता कसैलाई
 छैन । मानव शरीर स्वभावैले दुःखको खानी हो त्यस किसिमको शरीरको
 दुःख एंव आवश्यकता हुन्छन् ती सबै भौतिक प्रवृत्तीका हुन् । कारण
 भौतिक चिज जुनसुकै अवस्थामा पनि टुटफुट हुन्छन् । जे जती टुटफुट
 भए पनि हामी ती सबैलाई आफ्नै हो भन्ने ठान्छौं । हाम्रा र हामीमा
 भएको पर्न आउने दुःख कहिल्यै पनि अर्थात् अनादि काल देखी आजसम्म
 हट्नै पाएको छैन । हामी आफ्नै वृद्धिहितताले गर्दा दुःखको ठाउँमा भन
 ठूलो दुःख भोगरीहेका छौं । सुखको ठाउँमा पनि दुःख मोग्नु परेको छ ।
 यसै प्रकार हामी दुःखा भाव नै गर्न पाउँदैनौं सुख त आत्माको अर्को
 नाम हो । मानव आत्मा र शरीरको मधुर सम्बन्ध भएको हुन्छ । यसको
 वनावट पनि ईश्वरीय ढाचामा छ । आत्मा र शरीरको दाहेरो वनावट
 भएपछि आहार पनि दोहोरो नै हुने भयो । आत्माको लागि आत्माको
 खुराक र शरीर को लागि शरीरको खुराक आवश्यकता अनुसार नै
 उपलब्ध गराई दिनु नै मानव जीवनको सार्थकता हुन आउँछ । हालको
 अवस्थामा सारासंसार नै आत्मालाई छाडेर केवल शरीर मात्र संग
 गासिन पुगेको देखिन्छ । मानवका अन्तरनिहित मन वचन र काममा
 भौतिकताले गहिरो जरा गाडिसकेको जताततै पाउँछौं । रहन सहन र
 सोच विचार आदि सबैमा केवल भौतिकताको छाप देखिन्छ आज सम्पूर्ण
 व्यक्तिको आत्माले भोको अनुभव गरिरहेको छ । जताततै भोकैभोकले
 तडपिरहेको देख्छौं शान्ति एवं सुखकालागि त्याग वैराग्यको आवश्यकता
 छ । हरेक मानवको आत्मा सुख प्रवृत्ती कष्टदायी आवाजले गुञ्जायमान
 भैरहेको छ । जुन मानव शरीर स्वभावैले दुःखको खानी बनेको छ ।
 त्यस्ता शरीरलाई जव अज्ञानताले अंगालिन्छ । तब शरीरको जे जती
 आवश्यकता हुन्छन् हामी मूर्खता वश त्यहीं असम्भव कुरामा लागि
 आँखा चिम्लेर अग्रगामी बन्ने तर्फ लागि रहन्छौं । प्रायशः ती सबै असफल
 नै भएको हुन्छ । जहाँ जुन कुरा छैन त्यहाँ त्यहीं कुरा हामीलाई चाहिन्छ ।
 जहाँ जो संग छैन त्यससंग माग्नु नै मूर्खहुन्छ । वास्तवमा पचापच

प्रसङ्गलाई लिई भन्ने नै हो भने मानव जीवनमा जिम्मेवारी वहन गर्नु नै मनुष्यको प्रमुख धर्म हो । हामीले यत्रतत्र जताततै सवैकुरो वुझेर पनि जिम्मेवारी पन्छाउने तर्फ हामी सवै खुवै ईमान्दारी बनी रहेका छौं । वास्तवमा सवै कुरा छोंडेर भए पनि आफ्नो शरीर उपर त जिम्मेवारी पूरा गर्ने पथ्यो । हामी सवैले जिम्मेवारी पुरा गरेको यहीँ कुरालाई मान्न पथ्यो कि जवसम्म हामी निरोगी भै आफूलाई सामान्य मृत्युवाट बचाउन सक्ने छौं । प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो शरीरको आफैँ जिम्मेवारी पुरा गर्न सक्तैनौ भने अरुको के जिम्मेवारी पुरा गर्न सकौला मोहवाट प्रेमको स्वाङ्ग रचि कर्तव्यताको बोझ थपिएको देखिन्छ । यसलाई हटाई हलुको हुनु पर्दछ । नित्य निरामय आनन्दमय जीवनमा विषाद, मृत्यु र खेदलाई दिने ठाउँ कहाँ छ ? अमृतहरूको अमृत र आनन्दहरूको आनन्द र प्रकाशहरूको प्रकाश आदि छवि सर्वत्र फैलिएको देखिन्छ ।

तिम्रै चमक सर्वत्र व्यप्त छ तिम्रीअखण्ड छौ । अनन्त छौ । अजर छौ । अमर छौ । सत् छौ । चेतन छौ । आनन्द स्वरूप छौ । तैपनि आफ्नो स्वरूपलाई किन रक्षा गर्दैनौ किन आफ्नै भुलद्वारा भुलिरहेछौ हे सोभा मित्र हो किन कहिल्यै काम पुरा हुँदैन सफलता नै असफलता भैरहन्छ । तिम्रीमा भएको अनन्त सुख आफ्नो स्वरूपवाटै प्राप्त हुन्छ । त्यस किसिमको सोख धन, भोग र विजय कृति, नीति, धर्म आदि कतैवाट पनि प्राप्त हुँदैन त्यो आफ्नै अन्तर हृदयवाटै प्राप्त हुन्छ । नित्य स्वरूप आत्मामा नै उत्पन्न हुन्छ । न मर्दछ, नता अन्य कुनै कारणवाट उत्पन्न भएको छ । न केही बनेको छ । आजन्म नित्य सनातन शरीर कहिल्यै पनि मर्दैन कसैवाट पनि नाश हुँदैन, अणु भन्दा अणु र महान् भन्दा महान् छ । यो हो आफू भित्र भएको अनन्त स्वरूप यसैलाई चिनेमा सम्पूर्ण शोक विषाद र भ्रम निर्मुल हुनु विश्वास गर्नु यिनै विषयका भावले वेष्टित भएको प्रस्तुत लेख रचनामा उपदेश तर्फ २० श्लोक भएको र शिष्य अनुभवमा छ र लय तर्फ ४ गुरु उपदेशमा ४ शिष्य अनुभवमा पाँच र बन्ध मोक्ष तर्फ ४ निर्देशन पाठमा ८ उपसममा

८ श्लोकहरू भएको देखियो भने उपसममा ८ ज्ञानआष्टकमा ८ एवमेवाष्टकमा ८ र यथार्थ सुखमा ७ शान्तीचतुष्टयमा ४/४ तत्त्वउपदेशमा २०/२० र ज्ञानउपदेशमा ११ तत्त्वस्वरूपमा २० सममा १०० समेत गरी संलग्न भएको । आत्म विश्रान्तीमा र जीवनमुक्तिमा १४ सांख्यिक क्रममा ६ समेत गरी संपूर्ण पुस्तकमा वेष्टित श्लोकहरूमा तीन सय अभिवेष्टित भै जनोपयोगी होस् भन्ने कामना गर्नु स्वभाविकै हो विभिन्न सत् कर्म गरेमा स्वर्गादि फल भोग्न पाईन्छ । भन्ने कुरामा विश्वस्त हुनु नै मानव धर्म हो अज्ञान वश सत्कर्मको परित्याग र देहादी यात्राको व्यवहारिक काममा मात्र व्यस्त हुनु महान् अज्ञानता हो । सदा सर्वदा सत्कर्महरूको पालन यथाशक्ति गर्नु पर्दछ । मन बुद्धिद्वारा उपासना विशुद्ध बुद्धि अन्तस्करणद्वारा आत्मास्वरूप बोधज्ञान हुनु आवश्यक देखिन्छ । अस्तु अस्तु अस्तु ।

कविता रिजाल
वरिष्ठ समाज सेविका

यसमा अवलोकन गरी हेर्दा

जस्तो मन उस्तै दृष्टि हुन्छ । जस्तो दृष्टि हुन्छ उस्तै नै दृश्यदेखा पर्दछ । सच्चा साधुलाई सवै साधु नै देखा पर्छन् । चोरलाई चोर नै । कामीलाई सवै कामीनै देखिन्छन् । लोभीलाई सवै लोभीन देखा पर्छन् । नराम्रो वातावरणमा रहँदा चित्तको स्वभाव नराम्रो हुनजान्छ । पतिव्रताको वेश्याकासाथ कहिल्यै पनि मित्रता हुनै सक्तैन । सोही अनुरूप राम्रा विचारहरूको नराम्रा विचारहरूका साथ सम्मिलित हुनै सक्तैन । पतिव्रतालाई वेश्याको सङ्गत रुच्यैन । वेश्यालाई पतिव्रताको सङ्गत रुच्यैन । राम्रा नराम्रा विचारहरूको बारेमा पनि यहीँ जान्नु पर्दछ । जसरी अज्ञानद्वारा ज्ञान ढाकिदिनाले प्राणीहरूमा मोह उत्पन्न हुन्छ । जसरी कुईरोद्वारा सूर्य आवृत्त रहन्छ धूलोद्वारा दर्पण र सालनालद्वारा गर्भ आवृत्त रहन्छ त्यसै गरी अज्ञानद्वारा ज्ञानलाई आवृत्त गरी दिन्छ । हरिनै जगत्को श्रृजन पालन तथा सम्भार गर्दछन् । श्रृष्टि पश्चात् अर्थात् संहार भन्दा अगाडि जगत्को अस्तित्व भएका कारण जगत् सत्य हो । सत्य भूत जगत्मा नाना प्रकारका जीवहरू वास वस्दछन् । त्यसैकारण सवै जीवहरू हरिको अनुचरको रूपमा रहेका हुन्छन् । तीनैजीवहरूमा उँच र नीच भाव रूप तारतम्य वनेर रहेको हामीले पाउँछौ । हरिले जुन जीवलाई जती दिएका हुन्छौ त्यतीनैसीमित भईरहेको हुन्छ । अधिकार अनुसार नै जीव मुक्ति दशामा न्यूनाधिक आनन्द पाउँछ । जीवले सुख स्वरूपता अनुभव गर्नुनै मुक्ति हो ।

जीवले विकारी भाव त्यागेर स्वरूपमा स्थीर हुन्छ । मुक्तिद्वारा नै भक्ति सुलभ हुन्छ । कल्याण र गुणकारक अप्रतीहत शक्ति सर्वश्रेष्ठ हरि प्रति निरन्तर समर्पण भईरहनु नै भक्ति हो भन्ने कुराको सार तत्त्व देखाई वर्णन गरिएको यस अद्वैत अष्टावक्रगीतामा अन्तर्निहित भाव रहेको हामी

पाउँछौं । भक्तिले नै जीवलाई उन्नत गतीमा पुऱ्याउँछ । भक्ति भन्नु नै कुनै पनि विषय वस्तुको तत्व साक्षात् गर्नुको साधन मान्नु पर्दछ । वेद, उपनिषद, पुराण, उपपुराण, स्मृतीग्रन्थहरू उपक्रमदेखि उपसंहार सम्म नै परमपदको गुणगान व्याख्या गरेको पाउँछौं । कुनै पनि मुमुक्षु हुन चाहने मानव समुदायका व्यक्तिले त्यस पद प्राप्तिका लागि सदा प्रयत्नरत हुनु पर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिले वासनाको वशीभूत हुनु हुँदैन । मानिसलाई प्राणभन्दा अधिक प्यारो कुनै वस्तु छैन । धन, आदर त के पृथ्वीको समस्त वस्तु पनि प्राणको शतांशको बराबर हुन सक्तैनन् । यस्तो जानेर नै भनिएको छ : “आत्मार्थे पृथ्वीं त्यजेत्” आत्माको लागि पृथ्वीलाई त्यागोस् । जुन आत्मा फेरिपाउँनै सक्तैन त्यसलाई न मानिस बाहिर निकाल्न प्रयत्न गर्छन् अतः आत्माघात कुनै पनि निशानावाट नै हुन्छ । अतः चित्तमा सदा सत्सङ्कल्प रहनु पर्दछ ।

यसका लागि सत्सङ्ग, सत्ग्रन्थ पाठ, सत्कर्म, सद्गुरु सेवा आदिको आवश्यकता छ । जसको चित्त सत्सङ्कल्पले भरिएको छ । उही सुखी र परोपकारी हुन्छ । त्यहीँ मानिस आफ्नो सत्सङ्कल्पवाट अरुलाई सत्मार्गमा लगाउन सक्छ । आफूलाई सदा पवित्र छु भन्ने निश्चय गरे तिम्रो हृदय सदा पवित्र भईहाल्छ । अतः भगवान्का कृपाले पाप र ताप कहिल्यै पनि तिम्रा नजिक आउन सक्तैन । आत्माको पनि नित्यता माथि विश्वास गरी सदा शान्त निर्भय र प्रशन्न हुने उद्योग गर्नु पर्दछ । अहित शरीर वा वाणीवाट मात्र हुँदैन । मनले पनि गर्दछ । मनमा नराम्रो विचार आएमा अरुको समेत अहित हुने भयो । अतः यो अनन्त संसारमा मानव मात्रको योनीनै उत्तम योनी हो । यसलाईवाटो देखाउनेहरू नै सत्गुरु र सत्शास्त्रहरू वास्तवमा तीन काण्डमा वर्णन गरिएको छ । ती हुन् कर्म, उपासना र ज्ञान । यी तीनैकाण्डमा शुद्ध आहार विहारादिको परिपालन गर्नुनै मूलभूत कारण हो भनी भनिएको छ । कर्म नित्य नैमित्तिक काम्य प्रायश्चित्तादि नैमित्तिक कर्म जो गरीन्छ, त्यो देहधारी मात्रको कर्तव्य हो । योगी ज्ञानी महात्मा भएपनि शौच शुद्ध आहारादि सदाचार युक्त सन्ध्योपासनादि नित्य कर्म आफू वाचिञ्जेल

गरी रहेकै हुनु पर्दछ । यो अखण्ड ब्रह्माण्डमा सत्य त्रेता र द्वापर तीन युगमा गीताको आविष्कार गरीयो । त्यसमा देवी, गणेश र सूर्य, शिव, राम, पराशर, गीता आदिका आविष्कार भए । त्यसपछि किपल पिङ्गल विचिख्यु र उत्तर गीता पनि देखिए । त्यहीँ अनुरूप अवधुत हरि, व्यास, पाण्डव, मर्कट, वृत्र र हंस श्रीमद्भागवत् र अष्टावक्र समेत गरी २७ गीता देखिएको वा सुनिएको छ । सबैको गन्तव्य एकै अनुरूप कर्मोपासना, ध्यान एवं ज्ञानको प्रतीपादन गर्नु रहेको छ । अझ भन्ने हो भने ब्रह्म प्राप्तिको साधन बहुयोगादीको व्याख्या र पथको विवेचना आदि भएको पाएका छौँ । प्रायः लोकमा श्रीमद्भागवत् गीतानै वढी चल्ती भएको सर्वत्र देखिन्छ । वैराग्य तथा आत्म तत्त्वबोधको लागि अवधुत र अष्टावक्र गीता नै प्रधानता आउँछ । जे-जस्तो भएपनि शास्त्रका ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्न तीनका महात्म्यका बारे भन्नै सकिन्न । जस्तैः नदीको गहिराई जस्तो जती भएपनि माझीको काम नदी तान्नु मात्र हो । गीतारूपी समुद्रमा जतीसुकै गहिराईमा पुगेको भएपनि रुची राख्ने व्यक्तिहरूको लागि त भाषाका माध्यमबाट व्याख्या नै डुङ्गा रूप भई खडा भई पार तार्न समर्थ हुन्छन् । कर्म उपासना ज्ञान, योग तीनैका माध्यमबाट शरीरले सत्कर्म मन, बुद्धिद्वारा उपासना विशुद्ध बुद्धि अन्तस्करणद्वारा आत्मा स्वरूपानुबोध ज्ञानको विशेषता देखाईएको छ । अष्टावक्र ऋषिले यहाँ कर्म, उपासनादिको र साधन चतुष्टयादि योग भूमिका, ज्ञान भूमिकाहरूको वर्णन गर्नु भएको छ । विस्तृत रूपमा परिभाषाको कुनै पनि परिकल्पना देखिँदैन कारण स्थूल सूक्ष्म देह देखी आत्मा अलग वस्तु भएको आत्माको मात्र व्याख्यान प्रकरण भएका कारण देह सम्बन्धी साधनाको कुनै दृश्यावलोकन मात्र पनि भएको पाईँदैन । पूर्ण तात्पर्य बुझिने जिज्ञासु एवं मुमुक्षुले सदाचारी युक्त ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुको आश्रय लिएर मात्र पूर्ण साफल्य हुन पाईन्छ ।

अस्तु ।

पवित्रा पौडेल

शिक्षिका

सानेपा ललितपुर

विनम्र निवेदन

यस संसारमा दुःख नभएको भए कुनै पनि मनुष्यले शास्त्रको अध्ययन गर्ने थिएन । खासै भनौंभने गुरुको शरणागत भएर अद्वैत ब्रह्ममा वेदान्त वाक्यहरुको निर्णयरूप श्रवण गर्ने थिएन । चित्त शुद्धिको लागि नित्य नैमित्तिक सोच साथ स्मात्तकर्महरुको अनुष्ठान एवम एग्रागताका लागि भगवत उपासना पनि गर्ने थिएन । दुःखको उपस्थिति भएपनि यदि त्यो समाजमा हेय नभएको भए सुख समान प्रिय भएको भए प्रिय नभएको भएपनि त्यसको निवृत्तिको कुनै उपाय नै नभएको भए शास्त्र प्रतिपाध्य उपाय भए तापनि त्यसभन्दा सरल अन्य कुनै उपाय त्यसको निवर्तक भएको भए गुरुको शरणागत जानु पर्ने नै थिएन । गुरु शरणागत नगरी कुनै पनि दुःख निवृत्ति हुँदैन । दुःख धेरै प्रकारका छन् । सामान्यतया भन्ने हो भने दुःख तीन भागमा शास्त्रले विभक्त गरेको छ । आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक । मानसिक मनका भेद अनुसार आध्यात्मिक दुःख दुई प्रकारका छन् । ज्वरो, शिरोवेदना आदि शारीरिक दुःख हुन् र काम क्रोधादि मानसिक दुःख हुन् भनि वर्णन गरिएको छ । शरीरको भित्री निमित्त द्वारा साध्य हुने हुँदा यी सबै आध्यात्मिक दुःख कहलाएका छन् । चोर, डाँका, बाघ, विच्छी, सर्प आदिवाट उत्पन्न दुःख ती सबै आधिभौतिक दुःख कहलाएका छन् । अतिवृष्टि, अनावृष्टि, अग्नी र वायुद्वारा उत्पन्न दुःख आधिभौतिक दुःखनै हुन् । यी सब दुःख सुख समान प्रिय छैनन् । यी सबै रजोगुणका परिणाम धर्म हुन् । यीनिहरुसँग आत्माको एक प्रकार प्रतिकुल सम्बन्ध हुन्छ । यीनिहरुको निवृत्तिका लागि प्रत्येक व्यक्ति शास्त्र जिज्ञासामा हर समय प्रयत्नरत रहन्छ । यी सबै किसिमका दुःखहरुको छुटकारा पाउन

अध्यात्म शास्त्र वा वेदान्तको अध्ययन, श्रवण र मनन साथै निदिध्यासनद्वारा उत्पन्न आत्म साक्षात्कारलाई छाडि अन्य कुनै उपाय दुःख निवर्तक छैन । दुःखहरुको निवृत्तिको लागि प्रत्येक व्यक्ति अद्वैत वेदान्त शास्त्रको जिज्ञासा निरन्तर अध्ययन गर्दछन् । लौकिक उपायद्वारा कुनै पनि दुःख निवृत्ति हुँदैनन् । कतैकतै निवृत्ति भैहाले पनि पुनः उत्पन्न हुन्छ । यसैले दुःखहरुको आध्यात्मिक निवृत्तिको लागि अध्यात्मशास्त्रको जिज्ञासा अवश्य गर्नुपर्दछ भनिएको छ ।

जिव नित्य छ, शरीर इन्द्रिय आदि अनित्य छन् । ब्रम्हजिज्ञासा भन्दा पहिला जीव सत्य छ । शरीर इन्द्रिय आदि असत्य छन् भन्ने कुरा विशेष रुपले निश्चित हुँदैन । यो ब्रम्हजिज्ञासाको फल हो । सत्यत्व र असत्यत्व चेतनमय संसारमा प्रसिद्ध छन् । ब्रम्हजिज्ञासा हुनुअघि पनि अधिष्ठान सत्य छ भन्ने निश्चय रहन्छ । अधिष्ठान, निर्गुण, सचिदानन्द रुप ब्रम्हनै हो । यसैमा सम्पूर्ण वेदान्त दर्शनको समनन्वय रहन्छ । यी समस्त निर्णयका लागि ब्रम्ह जिज्ञासा गर्नु शास्त्रको अध्ययन आवश्यक देखिन्छ । त्यही अनुरूपले भरिपूर्ण प्रस्तुत ग्रन्थ सबै पाठकवर्ग यसैमा चुलुम्म हुन् र अध्ययन मनन गरुन् यहीनै अत्यावश्यक ठान्दछु अस्तु ।

उर्मिला आचार्य

ब्रह्म ज्ञान विना नै जान्छन त

प्रिय आत्मियजन,

अष्टावक्र गीता संसारिक भवबन्धनको श्रापवाट अमिश्रित मनको प्रतिक्षामा रहेका एक प्रबुद्ध ज्ञान पिपासु व्यक्ति राजा जनक र अद्वैत वेदान्त का पारङ्गात विद्वान ऋषि अष्टावक्रका बीचमा भएको संवाद र अद्वैत वेदान्त वाट मानव जीवनलाई परब्रह्मसँग मिलनका लागि तयार पार्दछन। हामी सबै यस्तै यस्तै हौ। परब्रह्म ज्ञान विना नै जान्छन। कोही पहिला नै ब्रह्म ज्ञानी बन्छौ त कोही सारा संसारमा अल्मलिई त्यस तर्फको बाटो खोजी रहन्छौ। हामीलाई पनि कोही कुनै महामुनिको सदुपदेशहरुको आवश्यक छ। जस्तो हामीलाई परब्रह्म प्राप्तिको लागि मृत्युको भय र शोकवाट मुक्त गराई यस्तो सन्तुष्ट गरी देउन् कि हामी पूर्ण शान्ति र परब्रह्म प्राप्तिका साथ देह त्याग गर्नुलाई सहर्ष स्वीकार गरी यस भन्दा परको क्षितिजलाई हेर्नको लागि सदा तत्पर रहौ।

यो गीता पतित पावनी गंगा हो। यसको उद्गमन पनि उनै ऋषिवाट छ र यसको संगम पनि उनै ऋषिको महावाणिमा छ। नाना भौगोलिक भूखण्डहरु ऐतिहासिक उपनिषद वृत्तान्तहरु दार्शनिक विवेचनाहरु धर्म र स्मृति ग्रन्थका विवरणहरु दिव्य स्थानहरु र ज्ञान मीमांसाहरु संलिप्त भएर लामो समयसम्म यात्रा गर्दै पावन निर्मल जलले मानव मनका अन्तर हृदयका छाहारीहरु मैदानहरुलाई संस्लेषित गर्दै उर्वरा तुलाउदै मानव मनमा प्रवाहित भएको छ। यस गीताले मानव मनको पुन उद्धारका लागि मार्ग प्रदर्शन गरेको छ। मानव मनको पुन उद्धार कार्यको एक अंग हो। मानव समाजमा समस्त यस किसिम गीता रूपी ग्रन्थहरु उदारहणको लागि वेद उपनिषद गीता आदिमा आदर सम्मान

श्रद्धा र विस्वास पैदा गर्नु मानव कर्तव्य हो । यस अवस्थामा यो सवै संभव छ जबकी यस ग्रन्थ गीताहरुको उपदेशहरु र आर्दशहरु र आख्यानहरुमा अन्तर निहित अर्थलाई सदा सरल र आर्कषक ढगंवाटै सव्य समाजमा विद्वान पुरुष वाटै व्याख्यात्मक रुपमा सम्झाउन पुगोस ।

प्रिय विद्वत पाठक वर्ग यो एक मात्र गीता को पुस्तक होईन । यो समस्त दुःख र पीडाको एक मात्र औषधी हो दुकटीको साचो हो समस्त मन बन्धनहरु को मुक्तिको मार्ग देखाउने मन्त्र रुप हो । यसलाई श्रद्धा र विनम्रका साथ बराबर अध्ययन मनन गरौ परिश्रमका साथ स्वाध्याय पूर्वक अध्ययन वढाऔ यसलाई सम्मान पूर्वक हेरौ यसमा निर्देशित उपदेशहरुलाई दृढताका साथ पालनागरौ र ज्ञान पिपासु राजा जनकलाई प्राप्त गरौ जसरी राजा जनक र महर्षिले प्राप्त गरेका थिए । यस भन्दा वढी के प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्छौर । अस्तु ।

स्वशान्ति निलयम

प्रगति आचार्य

शिवरात्री, २०६५

आमुख

प्रस्तुत ज्ञान मार्ग भक्ति मार्गमा अग्रसर हुन अद्वैत दर्शनले जे जसरी भएपनि ज्ञान मार्गको गोरेटोलाई अँगाली देह र आत्मा एउटै वस्तु होइन । यी दुवैमा विल्कुलै फरक फरक छ । आत्मा चाँही साक्षी चैतन्य स्वरूप हो । आत्मामा नै स्थीर भई रहने हो यो सारा सांसारिक बन्धनवाट मुक्त भै सुखी शान्त भईन्छ, भन्ने रहस्य बुझी देह जड हो यसले वास्तविक केही गर्न सक्तैन । कुनै पनि प्राणीका चेतन आत्माका शक्ति पाएमा मात्र यो चराचर जगत्मा सक्रिय हुन थाल्दछ । जसरी वेकम्वा भई फ्याकिएको फलामको टुक्रा आगोको संसर्ग पाएमा चीसो फलाम तातो रातो भई पोल्न र सारा संसार नै जलाउन थाल्दछ । आगोको संसर्ग टुटेपछि उही फलाम चीसो गति रहित भैरहन्छ । त्यहीँ अनुरूप आत्मा पनि चेतन आत्मासँग सम्पर्क हुँदा ५ तत्त्वले युक्त यो जड शरीर चल्छ, काम गर्छ, उत्साहित हुन्छ, म यसो गर्छु, उसो गर्छु, उद्योग गर्छु आदि भन्छ । तर जब आत्मासँग सम्पर्क र सम्बन्ध टुट्छ उ मुर्दा हुन पुग्छ । सड्छ, गल्छ, फर्छ यो शरीरको सवै अवयवहरू पञ्चतत्त्वमै मिल्न पुग्छ । त्यसकारण हाम्रो देहका कारणवाट उब्जिन जे-जती प्रकारका सुख दुःखहरू छन् यी सवैको तथ्यलाई बुझी देह भन्नु आत्मा होइन यो अलग रहेछ । म भन्नु र मेरो भन्नु विल्कुलै फरक पर्ने कुराहरू हुन् । मेरो भन्ने वित्तिकै जे सुकै किन नहोस् म हुँदैन । म देखी भिन्न भै रहन्छ । जस्तै मेरो भन्नु कुनै पनि पाञ्च भौतिक वस्तु मेरो होइन र म होइन यी सवै कुरा म देखी अलग र फरक हुन् । सुखी शान्त र सम्पूर्ण बन्धनवाट मुक्त हुनका लागि देहलाई आत्मा देखी फरक अलगै हो भन्ने

कुरा जानी आफ्नो चित्तलाई आत्मासँग स्थिर गराउने भयो भने तुरुन्तै
 सांसारिक बन्धनबाट मुक्त भै हाल्छ । सांसारिक बन्धन मुक्त हुने वित्तिकै
 हाम्रा सामु सुख शान्तिका अविरल रूपमा वर्षा हुन थाल्छन् र आत्मा
 सच्चिदानन्द भै परिपूर्ण हुन पुग्छ । सारा जगत् सामु दुःख अशान्ति
 अतृप्ती विषय वासना काम, क्रोध, लोभ, मोह आदिबाट मुक्त हुन्छ ।
 धर्म, अधर्म, सुख, दुःख यी सबै मनका कुराहरु हुन् । यी सबै आत्माका
 स्वभाव होइनन् । अतः शरीर नता कुनै कुराको कर्ता हो न ता भोक्ता नै
 हो । तपाईं त सदा मुक्त चैतन्य स्वरूप भएको हो । म यस्तो काम गरी
 उपभोग गरुंला भन्ने अहंकार गर्नुनै अहंकाररूपी कालो सर्पको डसाईमा
 पर्नु हो । कालो सर्पको विष उतार्न म कर्ता होइन, भोक्ता होइन भन्ने
 कुरामा दृढ रही रहनु पर्दछ । यस्तो निश्चय गर्नु पर्‍यो कि आत्मा सर्व
 व्यापक छ, सर्वज्ञ छ, विशुद्ध छ, अग्निरूपी ज्ञान प्रज्वलित भएमा
 अज्ञानलाई भष्म पारी सांसारिक रोग शोक आदिबाट मुक्त भै परमानन्द
 प्राप्त हुनेछ । जब आफ्नो स्वरूपको वास्तविक बोध हुन्छ । त्यसबखत
 यो भ्रमबाट देखा परेको यो चराचर जगत् वित्कुलै अभावमा परिणत
 हुन्छ । यहीँ स्वरूपलाई वुझी आनन्द स्वरूप संसारमा रहनुनै आत्मालाई
 सच्चिदानन्द परिपूर्ण हुनु हो । दुर्जन र सज्जनको तादात्म्य गर्ने सम्बन्धमा
 जल भ्रमरलाई लिइन्छ । पानीमा खुवै छिटो छिटो गरी हिँड्ने किरालाई
 जलभ्रमर भन्दछन् । त्यो किरा पानीमा सदा फनफनी घुमी हानिदै
 दौडन्छ । सज्जन व्यक्ति सन्त महन्त महाराजा जनक जस्ता व्यक्ति
 दुर्जनका दुष्कर्म सम्झि जाउँकी नजाउँ भन्ने विचार गरी एकछीन त्यहीँ
 किरा घुमेझैँ घुम्दछन् । असल सज्जल सन्तका स्वभाव सम्झँदा फुर्तिसाथ
 त्यहीँ किरा जस्तो छिटो छिटो हिँड्छन् । पानीका प्रवाहले हुत्याएपनि
 त्यो किरा कुनै हालतमा हट्दैन । एकक्षण विचार गरी घुम्छ । अनिपछि
 हिम्मत गरेर जतातिरबाट पानी प्रवाह आउँछ उतैतिर दौडन्छ । जनकरूपी
 सन्त सज्जन व्यक्ति पनि दृष्ट दुर्जनका दुष्कर्मरूपी जल प्रवाहले हुत्तिन
 लाग्दा पनि त्यो जल प्रवाहको मूल सत्कर्म पट्टि जानलाई हिम्मत साथ

कोशिस गरी लाग्नु भएको कुरा यसबाट पाउँछौं । यिनै विषयवस्तुलाई अँगाली तयार गरिएको यो अष्टावक्र महागीताको अद्वैत व्याख्या हो । यसलाई पार गर्नु पनि ठूलो महासागरमा पौडी खेली पार गर्नु समान नै मैले सम्झिएको छु । अतः अन्त्यमा लेखकबाट परिश्रम देखाई भाषामा परिणत गर्नु भएको यो अद्वैत व्याख्या सबै ईच्छुक र मुमुक्षु वर्गले सदा अध्ययनमा अभिरुची राखी दिनुभई लेखकमा उत्साह वढाउनमा अग्रसर आओस भन्ने कामना गर्दछु ।

अस्तु ।

पूजन आचार्य

छात्रा

शिवशतनामस्तोत्र ॥

शिवो महेश्वरः शम्भुः पिनाकी शशिशेखरः । वामदेवो विरूपाक्षः कपर्दी
नीललोहित ॥१॥

शंकरः शूलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णु वल्लभः । शिपिविष्टोऽम्बिकानाथः
श्रीकण्ठो भक्तवत्सलः ॥२॥

भवः शर्वस्त्रिलोकेशः शितीकण्ठः शिवाप्रियः । उग्र कपाली
कामारिरन्धकासूरसूदनः ॥३॥

गङ्गाधरो ललाटाक्षः कालकालः कृपानिधि । भीमः परशुहस्तश्च
मृगपाणिर्जटाधरः ॥४॥

कैलाश वासी कवची कठोरस्त्रपुरान्तकः । वृषाङ्को वृषभारुढोभस्मोद्धुलित
विग्रहः ॥५॥

सामप्रियः स्वरमयस्त्रयीमूर्तिरनिश्वरः । सर्वज्ञः परमात्मा च सोम
सूर्याग्निलोचनः ॥६॥

हविर्यज्ञमयः सोम पञ्चवक्त्र सदाशिवः । विश्वेश्वरो वीरभद्रो गणनाथः
प्रजापती ॥७॥

हिरण्यरेता दुर्धर्षो गिरीशो गिरीशोऽनघः । भुजङ्ग भूषणो भर्गो गिरीधन्वा
गिरीप्रियः ॥८॥

कृत्तिवासाः पुरारातीर्भगवान् प्रमथाधिपः । मृत्युञ्जयः सूक्ष्मतनुर्जगद्व्यापि
जगद्गुरुः ॥९॥

व्योमकेशो महासेन जनकश्चारुविक्रमः । रुद्रोभूतपतीः स्थाणुरहीर्वुद्ध्यो
दिगम्बरः ॥१०॥

अष्टमूर्ति अनेकात्मा सात्त्विकः शुद्धविग्रहः । शाश्वतः खण्डपरशुरजः

पाशविमोचकः ॥११॥

मृड पशुपतीर्देवो महादेवोऽव्ययः प्रभु । पूषदत्तभिदव्यग्रो दक्षाध्वरहरो हर
: ॥१२॥

भगनेत्रभिदव्यक्तः सहस्राक्षः सहस्रपात् । अपवर्गप्रदोऽनन्त स्तारकः
परमेश्वरः ॥१३॥

इमानी दिव्यनामानी जप्यन्ते सर्वदा मया । नामकल्पलतेयं मे सर्वाभीष्ट
प्रदायिनी ॥१४॥

भगवान् प्रार्थना

नमामि भक्त वत्सलं कृपालु शील कोमलम्,

भजामि ते पदावुजं अकामिनां स्वधामदम् ॥१॥

निकाम श्याम सुन्दरं भवांवुनाथ मन्दरम्

प्रफुल्लकंजलोचनं मदादिदोषमोचनम् ॥२॥

प्रलंबवाहु विक्रमं प्रभोऽप्रमेय वैभवम्

निषंगचापसायकंधरं त्रिलोकनायकम् ॥३॥

दिनेशवंश मंडन महेश चाप खंडनम्

मुनीन्द्र सन्तं रञ्जनं मुरारीवृन्द भंजनम् ॥४॥

मनोजवैरिवंदितं अजादिदेवसेवितम्

विशुद्धबोध विग्रहं समस्त दुषणापहम् ॥५॥

नमामि इन्दिरा पतिं सुखाकरं सतांगतिम्
 भजेशशक्ति सानुजं शचीपति प्रियानुजम् ॥६॥
 त्वदधिमूल ये नरा भजन्ति हीनमत्सरा
 पतन्तिनो भवार्णवे वितर्क वीचि संकुले ॥७॥
 विविक्त वासिनस्सदा भजन्ति मुक्तये मुदा
 निरस्य इन्द्रियादिकं प्रयाति ते गतिं स्वकम् ॥८॥
 त्वमेकमद्भूतं प्रभुं निरीहमीश्वरं विभुम्
 जगद्गुरुं च शाश्वतं तुरीयमेवकेवलम् ॥९॥
 भजामि भाववल्लभं कुयोगिनां सुदुर्लभं
 स्वभक्तकल्पपादपं समं सुसेव्यमन्वहम् ॥१०॥
 अनूपरूप भूपतिं नतोऽभुविजापतिम्
 प्रसीद मे नमामि ते पदाब्ज भक्ति देहि मे ॥११॥
 पठन्ति ये स्तवं इदं नरादरेण ते पदम्
 व्रजन्ति नात्र संशयं त्वदीय भक्ति संयुता ॥१२॥

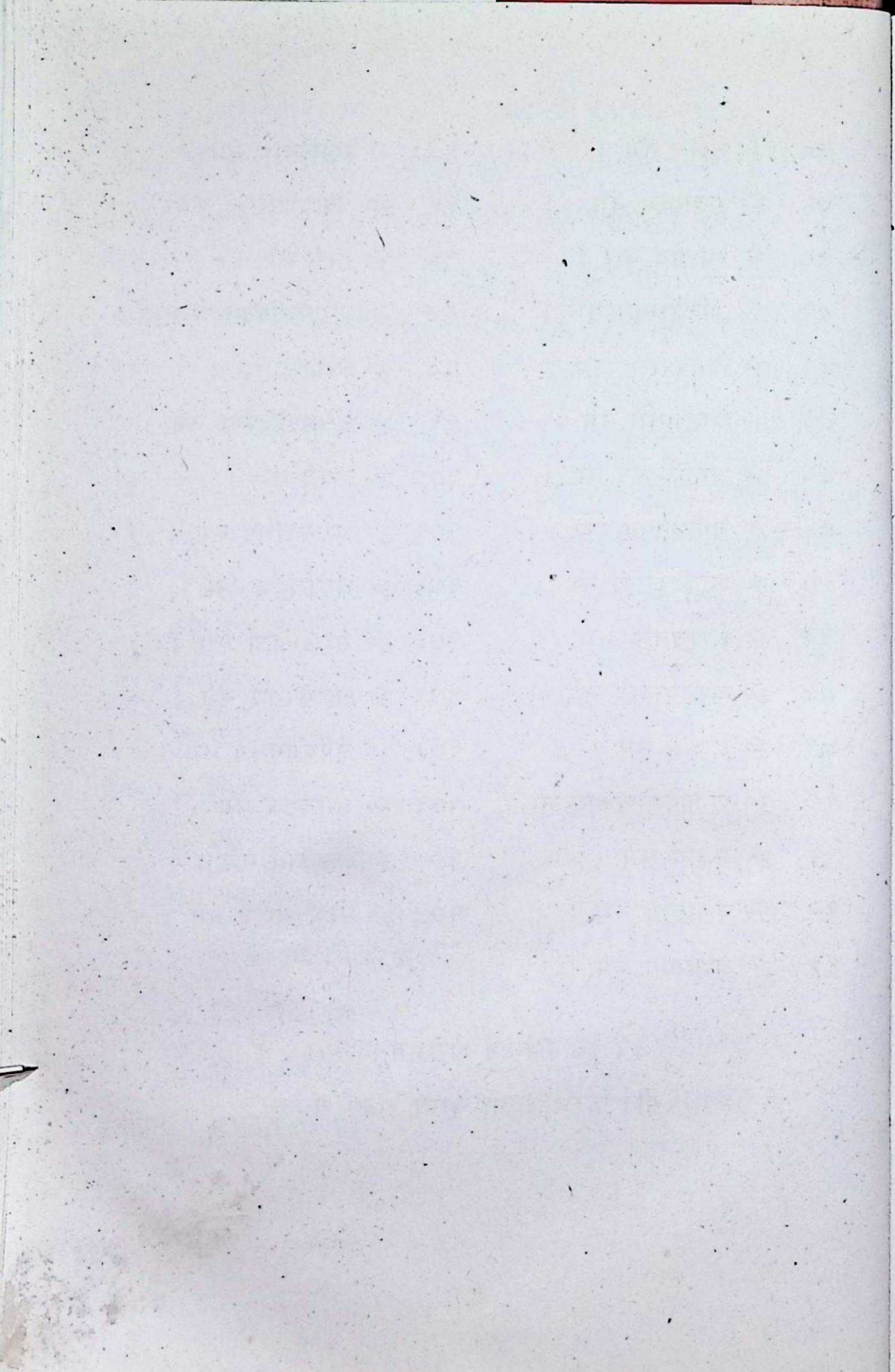
शिवजीका १०८ नाम

१. ॐ शिवाय नमः ।	२०. ॐ त्रिलोकेशाय नमः ।
२. ॐ महेश्वराय नमः ।	२१. ॐ शीतीकण्ठाय नमः ।
३. ॐ शंभवे नमः ।	२२. ॐ शिवाप्रियाय नमः ।
४. ॐ पिनाकीने नमः ।	२३. ॐ उग्राय नमः ।
५. ॐ शशिशेखराय नमः ।	२४. ॐ कपालीने नमः ।
६. ॐ वामदेवाय नमः ।	२५. ॐ कामारये नमः ।
७. ॐ विरूपाक्षाय नमः ।	२६. ॐ अंधकारसूरसुदनाय नमः ।
८. ॐ कपर्दिने नमः ।	२७. ॐ गंगाधराय नमः ।
९. ॐ निललोहिताय नमः ।	२८. ॐ ललाटाक्षाय नमः ।
१०. ॐ शंकराय नमः ।	२९. ॐ कालकालाय नमः ।
११. ॐ शूलपाणय नमः ।	३०. ॐ कृपानिधये नमः ।
१२. ॐ खट्वाङ्गधारिणे नमः ।	३१. ॐ भीमाय नमः ।
१३. ॐ विष्णुवल्लभाय नमः ।	३२. ॐ परशुहस्ताय नमः ।
१४. ॐ शिपि विष्टाय नमः ।	३३. ॐ मृगपाणय नमः ।
१५. ॐ अम्बिकानाथाय नमः ।	३४. ॐ जटाधराय नमः ।
१६. ॐ श्रीकण्ठाय नमः ।	३५. ॐ कैलाशवासिने नमः ।
१७. ॐ भक्तवत्सलाय नमः ।	३६. ॐ कवचिने नमः ।
१८. ॐ भवाय नमः ।	३७. ॐ कठोगाय नमः ।
१९. ॐ शर्वाय नमः ।	३८. ॐ त्रिपुरान्तकाय नमः ।

३९. ॐ वृषाङ्काय नमः । ५८. ॐ दुर्धर्षाय नमः ।
 ४०. ॐ भस्मोदधुलित विग्रहाय नमः । ५९. ॐ गिरीशाय नमः ।
 ४१. ॐ सामप्रियाय नमः । ६०. ॐ गिरीशाय नमः ।
 ४२. ॐ स्वरमयाय नमः । ६१. ॐ अनघाय नमः ।
 ४३. ॐ त्रयीमूर्तये नमः । ६२. ॐ भूजंगभूषणाय नमः ।
 ४४. ॐ अनीश्वराय नमः । ६३. ॐ भर्गाय नमः ।
 ४५. ॐ सर्वज्ञाय नमः । ६४. ॐ गिरीधन्वने नमः ।
 ४६. ॐ परमात्मने नमः । ६५. ॐ गिरीप्रियाय नमः ।
 ४७. ॐ सोमसूर्याग्निलोचनाय नमः । ६६. ॐ कृतीवासाय नमः ।
 ४८. ॐ हविष नमः । ६७. ॐ पुरारतये नमः ।
 ४९. ॐ यज्ञमयाय नमः । ६८. ॐ भगवते नमः ।
 ५०. ॐ सोमाय नमः । ६९. ॐ प्रमथाधिपाय नमः ।
 ५१. ॐ पंचवक्त्राय नमः । ७०. ॐ मृत्युञ्जयाय नमः ।
 ५२. ॐ सदाशिवाय नमः । ७१. ॐ सूक्ष्मतनवे नमः ।
 ५३. ॐ विश्वेश्वराय नमः । ७२. ॐ वृषभारुढाये नमः ।
 ५४. ॐ वीरभद्राय नमः । ७३. ॐ जगद्वयापिने नमः ।
 ५५. ॐ गणनाथाय नमः । ७४. ॐ जगद्गुरवे नमः ।
 ५६. ॐ प्रजापतये नमः । ७५. ॐ व्योमकेशाय नमः ।
 ५७. ॐ हिरण्यरेतसे नमः । ७६. ॐ महासेन जनकाय नमः ।
 ७७. ॐ चारुविक्रमाय नमः ।

७८. ॐ रुद्राय नमः ।	९४. ॐ महादेवाय नमः ।
७९. ॐ भूतपतये नमः ।	९५. ॐ देवाय नमः ।
८०. ॐ स्थाणये नमः ।	९६. ॐ हरये नमः ।
८१. ॐ अहिर्वृध्नाय नमः ।	९७. ॐ पूषदन्तविदारिणे नमः ।
८२. ॐ दिगम्बराय नमः ।	९८. ॐ व्यग्राय नमः ।
८३. ॐ अष्टमूर्तये नमः ।	९९. ॐ दक्षाध्वरहराय नमः ।
८४. ॐ अनेकात्मने नमः ।	१००. ॐ हराय नमः ।
८५. ॐ सात्त्विकाय नमः ।	१०१. ॐ भगनेत्रभिदे नमः ।
८६. ॐ शुद्धविग्रहाय नमः ।	१०२. ॐ अव्यक्ताय नमः ।
८७. ॐ शाश्वताय नमः ।	१०३. ॐ सहस्राक्षाय नमः ।
८८. ॐ खण्डपरशवे नमः ।	१०४. ॐ सहस्रपतये नमः ।
८९. ॐ अजाय नमः ।	१०५. ॐ अपवर्गपतये नमः ।
९०. ॐ पाशविमोचकाय नमः ।	१०६. ॐ अनन्ताय नमः ।
९१. ॐ मृडाय नमः ।	१०७. ॐ तारकाय नमः ।
९२. ॐ पशुपतये नमः ।	१०८. ॐ परमेश्वराय नमः ।
९३. ॐ अव्ययाय नमः ।	

देव देव महादेव शरणागतवत्सल
प्रसीद करुणासिन्धो साम्ब शंकर सर्वदा

पितामह दोलानाथ (दण्डपाणी)

आचार्यको संक्षिप्त जीवनी

पण्डित चक्रपाणी आचार्यका पनाती तोलानाथ आचार्यका नाती पं. गिरी शंकर आचार्यका जेष्ठ पुत्रका रूपमा आमा रत्न कुमारीका कोखबाट वि.सं. १९४१ कार्तिक महिनामा आफ्ना घर गोरखा धारापानीमा एक बालक रत्न पैदा भयो । जसको नाम दोलानाथ (दण्डपाणी) का नामले प्रचार भयो । यिनी ९ वर्ष नपुग्दै बाबु गिरी शंकरको स्वर्ग भयो । पितृहीन भएपनि एक दिदी, दुई बहिनी, एक भाई र कान्छी आमा तर्फका एक भाई समेत जेठा बाबु जयशंकरको संरक्षकत्वमा रहे । यिनका दिदी भाई कसैको पनि विवाह भएको थिएन । यिनका बाबु गिरी शंकरको विवाह गोरखा अमराई भट्टराईकी छोरी रत्न कुमारीका साथ भएको थियो । दोस्रो विवाह नगरी सन्तान नहुने ज्योतिषको भनाई अनुसार दोस्रो विवाह ताक्लुङ्ग निवासी खनालकी छोरी गङ्गादेवीसँग भएको । उनका विवाह पछि जेठी पत्नि रत्न कुमारी तर्फ दुई छोरा र तीन तीन छोरी का जन्म भयो । कान्छी गङ्गादेवी तर्फ एक छोरा भयो । गिरीशंकरका छोरा छोरी कुनैको पनि विवाह भएको थिएन । जेठा छोरा दण्डपाणी ९ वर्ष नपुग्दै बाबु गिरी शंकरको ३२ वर्षको उमेरमा स्वर्गवास भयो । भाई गिरी शंकरको मृत्यु पश्चात् सबै सन्तान दाजु जयशंकरका तीन भाई छोरा र भाई को तीन भाई छोरा, तीन छोरी सबै यिनैका रेखदेख एवं संरक्षकत्वमा रहे ।

बाबु चाँडै नै स्वर्ग भए पनि दण्डपाणी दोलानाथ बालक अवस्थादेखि नै अति चतुर प्रखर एवं तिक्ष्ण बुद्धिका थिए । जेठा बाबु जयशंकरका रेखदेखमा नै उनले कर्मकाण्ड सामान्य पुराण धर्मशास्त्र आदिका अध्ययन गरी सकेका थिए । उनका बाबु बाजे देखी नै पौराणिक

कार्यमा अग्रसर हुने भएकोले उनीहरूको प्रमुख पेशा नै खेतीपाती र यजमानी गर्ने थियो । इनलाई मावली तर्फबाट पनि पूर्ण सहयोग नै थियो । जेठा वावु जय शंकरका रेखदेखमा नै यिनकी जेठी दिदी धावा तान्द्राड पोखरेललाई विवाह गरी दिएको र एउटी वहिनी मिरकोट खनाललाई र कान्छी वहिनी आमडाँडा अर्याललाई विवाह गरी दिएको थियो । यिनका भाई ईश्वरीदत्तको विवाह ताक्लुङ खनालकी छोरी पदम कुमारी सँग भएको । यिनी चलाख चतुर भएका कारण यिनको विवाह छोप्राक पोखरेलकी छोरी चम्पावतीसँग भएको थियो । भाई र आफ्नो समेत विवाह पश्चात् जेठा वावुसँग छुट्टिई भिन्न भै भाई कान्छी आमा पनि सगोलमै वस्दै आएकी र कान्छी आमा तर्फको भाईको समेत चाँडैनै स्वर्गे भयो । कान्छी आमा त्यसपछि नोकरी गर्न विरगञ्ज तर्फ गई तहीं स्वर्गे भयो । उनी सानै देखी नै चलाख भएका कारण गाउँघरमा जे जति समस्या आई परे पनि उनी नै अगाडी सरी समस्या समाधान गर्नु पर्ने थियो । यस्तै क्रमले यिनको दिनचर्या वितीरहेको देखिन्थ्यो । यिनका प्रखर बुद्धिका कारण केही आर्थिक सुधार पनि समयमै गर्दै आएका थिए । यत्तिकैमा यिनका भाई ईश्वरी पनि छुट्टि भिन्न भए तर पनि यिनलाई ससुरालीको सहयोगले गर्दा कुनै पनि समस्याले ग्रसित भै वस्तु पर्ने थिएन । यिनी प्रष्टवक्ता भएका कारण यिनलाई सदा सर्वदा समाजमा अग्रगण्यकै रुपमा मानिन्थ्यो । यिनी लामो लामो हात र सर्लक्क परेका अग्ला ठूला ठूला कान विशाल निधार भएका ठोक्नुवा बोली बोल्ने सबै फुलिसकेका अग्ला सदा दौरा सुरुवाल र पटुका कारण यिनलाई सप्तर्षि मध्येका एक वशिष्ठ नै हुन् जस्ता देखिन्थे ।

ठूला साना सबैसँग मेलमिलाप मिलनसार जस्तोसुकै समस्या समाधान गर्न तत्पर, कहिल्यै पनि बन्धुद्रोह गर्नु हुँदैन भन्ने यिनको धारणा थियो । टाढा टाढाबाट यिनलाई दर्शन गर्न मानिस आउँथे । राणा शासनका पालामा स्थानीय शासन सञ्चालन प्रणालीमा जनताका तर्फबाट प्रतिनिधित्व गराई राज्य चलाउने प्रणालीमा वहाँ जनताका

मेम्मर (सदस्य) वनी तात्कालिन गोश्वारामा वढा हाकिमको साक्षीका रुपमा १९८० तिर धेरै समय काम गर्नु भयो र त्यसपछि वरावर गठन भएको ग्राम पञ्चायतमा पनि सदस्य अध्यक्ष भएर काम गर्नु हुन्थ्यो । गाउँको समस्यामात्र नभई जिल्लामा पर्ने आउने समस्या पनि पटक पटकमा भाग लिई दुवै तर्फलाई समान व्यवहारमा काम गरी समस्या समाधान गर्नु हुन्थ्यो । जेठा बाबु जयशंकरका संरक्षकत्वबाट हुर्किएकोले वरावर जेठाबाबु र जेठीआमाको प्रशंसात्मक गफ गरी रहनुहुन्थ्यो र उमेर पुगेपछि आफ्नो भाई ईश्वरीदत्तलाई साथ लिई जेठाबाबुबाट छुट्टी भिन्न भई आफ्ना व्यवहार चलाउन थाले । आफ्ना दुई छोरा, दुई छोरी र भाईका तीन छोरा, चार छोरी सहित संयुक्त परिवार वस्तथे । यसैमा पनि व्यवहारिक प्रकृति मिलाई छुट्टि भिन्न भै आ-आफ्ना सन्तान लिई वेगला वेगलै वस्तै आए । सांसारिक परिवर्तनका साथसाथै ब्राह्मण, क्षेत्री आदिमा पनि जातिय भेदभावका भावमा केही धार्मिक परिवर्तनमा ब्राह्मणहरू धर्ममा लचिलो भई सामान्य लुगा लगाई भात खाने, हलो जोत्ने, एक अर्कोमा भेदभाव नराखी खाने प्रक्रिया प्रजातन्त्रका साथ साथै वढेको भएतापनि वहाँ आफ्नो धार्मिक कट्टरपनामा कहिल्यैपनि परिवर्तन हुन मान्नु भएन । त्यसैले गर्दा केही समय वहाँ जातिय एकतामा औल्याईनु भएको थियो । पछि सम्म पनि सेतै फुलेका अग्ला सेतो दौरा सुरुवाल वा लामो धोती लगाई लठ्ठी टेकी हिँड्ने लम्बकर्ण लाम्चो अनुहार भएका धर्म नीति र परम्पराका कट्टर भएका कारण यिनलाई दैत्यगुरु शुक्राचार्य नै हुन्की भनि पण्डित शुक्राचार्यका नामले पनि सम्बोधन गर्दथे ।

वहाँको जेठा छोरा एकदत्त आचार्यको २००६ साल भाद्रमा सानै उमेरमा स्वर्गे भएपछि यिनलाई पुत्रशोकले निकै प्रभावित पारेको कुरा गाउँ घर, गाउँ वेसी आउँदा जाँदा र इष्टमित्रहरूमा पनि वरावर आफ्नो दुःखका कुरा व्यक्त गरी रहन्थे । टुहुरा नाती नातिनाको पनि रेखदेख गर्नुपर्ने यिनैमा जिम्मेवारी आईपथ्यो । पहिला देखि नै टाठा

वाठा र धेरै चलाख भएका र यिनका मामावलीवाट र ससुरालिवाट केही आर्थिक सहयोग भएका कारण खेतीपातीका लागि केही जग्गा जमिन जोडी आर्थिक मजबुत बनाइ सकेकोले आफ्नै खेतीका उब्जनीवाट यिनका परिवारलाई खान वस्नमा त्यति कठिनाई थिएन । सानो जेठा वाजे, पण्डितवाजे र डण्डपाणी वाजेवाट परिचित भएका डण्डपाणी आचार्य एक पत्नी व्रतका रुपमा रहेका र पत्नि भक्त भएकाले २०१० वैशाखमा वहाँको धर्मपत्नी चम्पावती आचार्यको स्वर्ग भएपछि समाजमा निकै खिन्न मनवाट निस्कन थाल्नु भयो । त्यसपछि आफूलाई एककिसिमको अकेला महसुस गरेको बुझियो । त्यसपछि भाईका छोराहरूको सहारामा बराबर आफूलाई भाईको जेठो छोरो जगन्नाथ आचार्यले के भन्छ, कहाँ जान्छ कुन बेला आउँछ उ नगएपछि म जान्न भन्ने वडो चासो लिई उनका सहारामा रहनुहुन्थ्यो । हामीलाई सदा धर्मकर्म र पठन पाठनमा सदा अगाडी बढ्नु पर्ने र भाई भाईमा पारस्परिक मेलमिलापमा वस्नुपर्ने कुराका उपदेश भई नै रहन्थ्यो । थोरै घरमै अध्ययन भए पनि नीति शास्त्र र वेदान्त धर्म शास्त्र आदिका उपदेश वहाँवाट भई नै रहने गर्दथ्यो । समयको परिवर्तन र व्यवहारिकताले एकल्याएका कारण हजुरआमाको स्वर्ग भएपछि स्वयंपाक्य भई कहिले खाँदै नखाने यस्तै यस्तै नैराश्यताको जीवन विताई २०२२ साल चैत्र महिनामा वहाँ ८२ वर्षको उमेरमा ब्रह्मलीन हुनुभयो । जसले गर्दा हामी वहाँका सन्तानहरू एक किसिमबाट पथ भ्रान्तजस्तो भयौं । अहिले त साँच्चि नै भन्ने हो भने वहाँसँग परिचित भएका व्यक्ति कमी नै बाँकी छन् । धेरै समयसम्म वहाँले वंशमा कूलपुरुषको रुपमा काम गर्नु भएकोले धेरैले वहाँलाई कूलपुरुषकै रुपमा सम्झिरहन्छन् । अस्तु ।

भूमिका

जनक महाराजाका पूर्खाहरूमा निमि नाम गरेका प्रतापि धार्मिक राजा थिए । उनले ठूलो यज्ञ गर्नका निमित्त आफ्ना गुरु वशिष्ठजीलाई निमन्त्रणा गरेकोमा वशिष्ठ ऋषिले मलाई यज्ञ गराउन इन्द्रले निमन्त्रणा गरेका छन् इन्द्रको यज्ञ सिध्याएर आउँछु अनि तपाईंको यज्ञ गरूला अहिले पर्खनु होस् भनेर गए । गुरु वशिष्ठ आउने कहीले हो कहीले हो । जिन्दगीको के ठेगान यस्तो सम्झी अरु ब्राह्मणद्वारा निमिराजाले यज्ञ गरे । वशिष्ठ ऋषि इन्द्रको यज्ञ समाप्त गरी आउँदा सबै खबर थाहा पाए । राजाको अभिप्राय पनि बुझे । तिमीले मलाई निमन्त्रणा गरेर मछु भन्ने डरले मेरो अपमान गर्नुपै जान्ने तान्ने भयौं लौ मरिजाउ तिम्रोशरीर गिरोस् भनी सराप दिए । राजा निमिले पनि भोकिएर विना अपराध यत्रो सराप, तिम्रोशरीर पनि गिरोस् यस्तो सराप दिए वशिष्ठजीले त्यो शरीर छाडेर अर्को शरीर धारण गरे । राजा निमिलाई देवता ब्राह्मणले पुनर्जीवन गर्न खोजेथे उनले नमानेर “मनुष्य प्रवृत्ति प्राणीका नेत्र प्रान्तमा वायुरूप भएर वस्न पाउँ” यो वर मागे । देवताहरूले तथास्तु भने राजाको देह पात भयो उनको जीव अद्यावधि प्राणीका नेत्र प्रान्तमा निमेष (पलक-भिम्म पार्ने वायु) को रूपले रहेको छ । तीनैनिमि राजाका सन्तान थिएनन् । राजगद्दी खाली भयो दुनियामा मनपरि हुन थाल्यो । ब्राह्मण र देवताहरू मिलि तीनका शरीर मथन गरी त्यसबाट एउटा कुमार खडा गरे र मन्थन गरेर पैदा गरिएका ती कुमारको नाम मिथिल रह्यो । तीनैकुमारले मिथिला नगरी बनाएर राजधानी त्यहीँ गरे । निमिराजाका वंशमा जती पैदा भए ती सबै ब्रह्म ज्ञानी र धार्मिक भए । त्यस खानदानका सबै राजा मैथिल, विदेह जनक नामले अहिले पनि प्रख्यात भए । तिनीहरूको खास नाम त वेग्लै थियो । निमिपुत्र मिथिल राजा देखी पछि एक्काइसौं पुस्तामा सिरध्वज नाम भएका जनक पैदा भए सीताजीका पालक पिताजी यिनै जनक हुन् । सीताजीलाई आफ्नो

कुलको वच्चि सम्भने निमिषरूपी निमिराजाले त्यस्ता मौकामा वहाँ रहनु वेमनासीव सम्भी नेत्र प्रान्त छाड्नै पथ्यो र छाडेका हुन् भन्ने पनि भनाई छ । यिनै मिथिल राजा जनक कुनै समयमा घोडा चढी दरवारबाट बाहिर कसरी ब्रह्मज्ञान प्राप्त हुन्छ भन्ने मनमा चिन्ता गरी घुम्न निस्कनु भएको थियो । वाटोमा अचानक राजाले अष्टावक्र ऋषी आफ्नो कुरूपता देखाई आई रहेको देखे र राजाले मनमनै नमस्कार गरे । राजा घोडा सवार भएका कारण तुरुन्त घोडाबाट उत्रिए र अष्टावक्र ऋषिको समीप गई ऋषीलाई साष्टाङ्ग प्रणाम गरे । तर पनि ऋषिको अङ्ग प्रत्यङ्ग र शरीरका अवयवहरू देखेर राजालाई मन मनै घृणा लाग्यो ता पनि शोच विचार गरी भने परमेश्वरले यिनै ऋषिलाई कस्तो कुरूप शरीर बनाई दियो होला । ऋषिका शरीर आठ ठाउँमा भाँचिएकोले कुरूप देखिन्थ्यो । त्यहीँ अनुरूप उनको नाम पनि अष्टावक्र भन्ने नाम राखिएको थियो । उनी आत्मज्ञानका खानी नै थिए । साथै अतीनैनिपुण ब्रह्मवेत्ता पनि थिए । त्यस्तै उनी योग शास्त्रमा पनि चतुर र ज्ञाता थिए । उनलाई षडशास्त्र ज्ञाता हुन भनी सबै विद्वान् वर्गले मान्दथे । ऋषिले आफ्नो विद्याका बलद्वारा सबैमा उत्पन्न घृणा हटाई दिन्थे । राजा जनकमा उत्पन्न घृणालाई जानी राजा विवेकि र उत्तम पुरुष हुन भन्ने कुरा यसै अनुरूप ठानी आफूमा भएको सबै आत्म ज्ञान सम्बन्धी विस्तार गरे । राजा जनकलाई भने हे राजन् उदाहरणको लागि देवताको मन्दिर निर्माण गर्नेले वाङ्गो टिङ्गो गरेर मन्दिर बनाएको भएता पनि देवता कहिल्यै पनि वाङ्गिदैनन् । आकाशलाई हामी पात्रका आधारमा वाङ्गो टिङ्गो देख्छौं ता पनि आकाश कुनै हालतमा पनि वाङ्गो हुँदैन । मन्दिर लामो वा गोलाकार गरेर बनाएको भएता पनि भगवान् परमेश्वर कहिल्यै पनि गोलाकार र लामो हुँदैन । आकाशको मन्दिरका साथ कुनै पनि सम्बन्ध भएको हुँदैन । आकाश सदा सर्वदा निरवयव छ भने मन्दिर सदा सावयव छ । त्यहीँ अनुरूप आत्माको पनि शरीरका साथ कुनै सम्बन्ध हुँदैन । कारण आत्मा निरवयव छ भने शरीर सावयव हो ।

आत्मा सदा नित्य छ शरीर अनित्य छ । शरीरका अवयव वाङ्गो टिङ्गो कुरूप आदि हुन्छन् आत्मामा कुनै बखत पनि आउन सक्दै सक्दैन । त्यसकारण हे राजन् ज्ञानवान् पुरुषको आत्मा दृष्टि रहन्छ । त्यसकारण राजन् तपाईं आफ्नो चर्म दृष्टिलाई छोडेर आत्मा दृष्टिलाई ग्रहण गर्नु भन्ने चराचर जगत्को सबै कुरा देखेछौ र जान्ने बुझ्ने छौ । तपाईंका चित्तमा रहेका वा उत्पन्न भएका घृणा हट्नेछन् । चर्म दृष्टिले त केवल अज्ञानी पुरुषले मात्र देख्छन् परन्तु ज्ञानवान् पुरुषले कहिल्यै पनि देख्दैनन् ।

यसै अनुरूप अष्टावक्र ऋषिले व्यक्त गरेका अमृतरूपी वचन सुनेर राजा जनकका मनमा जमिनमा पानीको मूल फूटेजस्तै महाराज जनकका मनमा आत्म ज्ञानको प्रवाह प्राप्त गर्ने उत्कृष्ट इच्छा जाग्र्यो र राजाले अष्टावक्र ऋषिलाई सविनयपूर्वक प्रणाम गर्नु भयो । हे ऋषिवर तपाईंले मेरो निवासस्थान धेरै पवित्र गरीदिनु पर्‍यो र केही दिन तहीं मेरो निवासमा बसी मेरा चित्तमा उब्जेका सबै किसिमका सन्देहहरू हटाई दिएर ममा पनि आत्मदृष्टि उत्पन्न गराई दिनु पर्‍यो भन्ने विन्ती गरेपछि अष्टावक्र ऋषिले पनि राजाकै अनुनय विनय र विन्तीलाई स्वीकार गरी राजाका समीप अर्थात् नजिकै आउनु भयो ।

कालान्तरतक राजाका साथ रहिराजाले पनि ऋषिलाई उच्च उत्तम स्थान दिई वेग्लै उच्च सिंहासनमा अष्टावक्र ऋषिलाई राखे । राजाले आफ्ना चित्तमा उत्पन्न भएका सन्देहहरू एक एक गरी सोध्न थाल्नु भयो । अष्टावक्र ऋषिले एक एक गरी सोधिएका प्रश्नहरूको जवाफ दिदै जानु भयो । राजामा भएका सबै अज्ञान एक एक नाश भई ज्ञान उत्पन्न हुँदै गयो । त्यहीँ क्रमले राजा ब्रह्म ज्ञानी भएको कुरा यस अष्टावक्र गीतामा स्पष्टसँग व्यक्त गरिएको छ । यो गीतालाई केवल संस्कृतका शब्दहरू आफ्नो पारामा ढाली नेपालीमा रूपान्तर गरिएको हो नेपालीमा रूपान्तर गर्दा विभिन्न शास्त्रका ग्रन्थहरूका लेखकले जाने बुझेसम्मका उदाहरण दिएको छ तैपनि ती उदाहरणहरूमा केवल

अष्टावक्रजीले जनकलाई सम्भाएका वाक्यहरूलाई पुष्टि गरिएको छ ।
नी प्रमाणित वाक्यहरूमा आफ्नो मौलिक शब्द भन्ने मिल्दैन तापनि
व्यक्त भएका शब्दहरू आफैले परिमार्जन गरी व्यक्त भएका हुन् ।
जलचर, नभचर, स्थलचर जडचेतन यी पाँच प्रकारका जीवले यथाक्रममा
ती कीर्ति गति भूती भलाई पाएका छन् । यी सबै सत्संगका प्रभाववाट
भएको देखिन्छ । जस्तै जलचर भन्नाले राधव माछाले लोककण्ठक
रावणका निष्ठुरताले समुद्रमा डुवाई दिएको कौशल राजाका छोरी
कौशल्यालाई राजा जिम्मा दिई दशरथका साथ विवाह भई रामचन्द्रको
जन्म भयो र रावणको नाश भयो यो राधव माछाका मती प्रभावले हो ।
यो पनि सत् संगकै प्रभाव हो ।

स्थलचर गजेन्द्रले ठूलो यश पाएको छ यो वृत्तान्त भागवतमा
उल्लेख छ यो पनि पूर्वजन्मको सत्संग हो । नभचर जटायुले सद्गती
पाएको वृत्तान्त रामायणमा छ । त्यो पनि दण्ड कारण्य निवासी मुनिहरूको
सत्संगका प्रभा हो । जड भन्नाले पाषाण भएकै अहल्याले पती प्राप्ति
चेतन हुन र ऐश्वर्य पाउनको कारण पूर्व जन्मको सत्संगनै हो । चेतन-
सुग्रीव हनुमानले कल्याण पाएको सत्संगका प्रभावले हो । राधवको तीर
गजेन्द्रको कीर्ति जटायुले गती र मूती अहल्याले ऐश्वर्य प्राप्तिहनुमान
सुग्रीव आदिले भलाई पाएको यी सबै पूर्वजन्मका प्रयत्नसंगवाट हुन् ।

यस अष्टावक्र गीतामा खास गरेर सत् चित आनन्द तीन कुराको
पुष्टि गरिएका यसैमा संलिप्त भएमा ब्रह्म प्राप्तिको उपाय बताएको
छ । सत् को अर्थ हो परमात्मा प्राप्ति, चित्तको अर्थ हो ज्ञान प्राप्त गर्नु ।
आनन्दको अर्थ प्रेमस्पद हुनु हो । यसैलाई प्रमुख साधन रूपमा देखाईएको
छ । यो अष्टावक्र गीतामा महाराज जनकलाई दिईएको उपदेश केवल
पूर्वीय संस्कृत साहित्यमा मात्र नभै संसारका सबै क्षेत्रमा सर्वाङ्ग सुन्दर
उत्तम लक्षणले युक्त सर्वोच्च कोटीका आदर्श गार्हस्थ जीवन आदर्श
राजधर्म आदर्श पारिवारीक जीवन सर्वोच्च भक्तिज्ञान त्याग वैराग्य तथा
सदाचारको शिक्षा दिएको पाइन्छ । बालक वृद्ध युवा सबैको लागि

उपयोगी एवं सर्वोपरि सगुण साकार मानवीय गुण प्रभाव रहस्य प्रेमको गहन तत्व अत्यन्त सरल र रोचक एवंओजस्वी शब्दमा प्रयोग भएको शब्दहरूले गरीब धनि शिक्षित अशिक्षित गृहस्थी, सन्यासी, स्त्री पुरुष, बालक, वृद्ध सबैलाई उपयोगी भक्ति ज्ञान नीति सदाचार सबैमा अवगन गराउनमा अग्रसरता देखाएको छ ।

यसलाई आशिर्वादात्मक ग्रन्थको रूपमा पनि हेर्न सकिन्छ यस पुस्तकलाई विचारपूर्वक मनन गर्नु वा सोही अनुरूप आचरण गर्नु यो एउटा आशिर्वादात्मक ग्रन्थको रूपमा लीन सकिन्छ । वर्तमान समयमा सर्वत्र हाहाकार मच्चिरहेको छ । सारा संसार दुःख एवं अशान्तिका भीषण ज्वालाले जलिरहेको छ । संसारका कुना कुनामा मार काट मच्चिरहेको छ । प्रतिदिन हजारौं मानिस संहारमा र करोडौंको सम्पत्ती एक दोश्राले नाश गर्न लागि रहेका छन् । सारा शक्ति पृथिवी मसान को रूपमा परिणत हुने अवस्था देखिएको छ । संसारमा सुख शान्ति एवं प्रेम प्रसार गर्नु भगवत कृपामा अवलम्बन गर्नमा परम आवश्यक देखिन्छ । वेद उपनिषद ग्रन्थहरूमा अभिव्यक्त ज्ञान राशिलाई सर्व साधारणले बुझ्ने गरी सरल भाषामा कथामय रोचक शैलीमा व्यक्त गर्नुनै यो अष्टावक्र गीताको वैशिष्ट्यता हो । यस्को मुख्य उद्देश्यनै गम्भिर दार्शनिक चिन्तनलाई लोकिप्रय बनाउन आध्यात्मिक आदि दैविक आदि भौतिक तीनै किसिमबाट प्राप्त दुःख कष्ट नाश गर्ने उपाय बताएको छ ।

मुख्यतया यस्मा औपचारिक ब्रह्मका बारेमा र बहिरङ्ग साधन अन्तरङ्ग साधनको परिप्रेक्ष्यमा विस्तारपूर्वक र भक्तिको साधन रूपमा प्रतिपादन गरिएको छ । वेद शास्त्र सम्बन्धी विधामा धुरन्धर प्रकाण्ड विद्वान् कहोडपत्नी सुजाता उनका पिता आरुणिक उद्दालक उनी पनि वेदशास्त्र ज्ञाता यज्ञ गराउनमा धुरन्धर विद्वान् थिए । यज्ञद्वारानै मुक्ति चाहने विद्वान्कि छोरी सुजाता वेदलाई केवल संस्कृत साहित्यको सागर युक्त शब्द र शब्दलालीत्यको भण्डारमात्र रहेको वेद ब्रह्म प्राप्तिमा कुनै पनि मार्ग निर्दिष्ट नरहेको भन्ने सम्बन्धी वेदको आलोचनात्मक व्याख्या

गरी रहेको सुनी सुजाताको मुखवाट मात्र नभै गर्भमा रहेको वच्चावाट व्यक्त भएको यो वच्चा गर्भमा छदाँत मलाई यस किसिमको शास्त्रार्थवाट पराजय गराउने वच्चा गर्भमै न ठाउँमा भाच्चिई जन्म होस् र देख्नेमा कुरूप यस्को नाउँनै अष्टावक्र रहोस् भनी सराप दिएका कारण वावुका सराप गर्भमै भोगेको हुँदा उनी अष्टावक्रको रूपमा जम्मनु पूर्वनै सवै शास्त्रमा पारङ्गद भै अष्टावक्रको नाउँले प्रख्यात भएका भए ।

यिनै अष्टावक्रका शरीरको कुरूपता देखी हेयात्मक शब्द प्रयोग गरेको कारण महाराजा जनकका भार्दारी सभामा वसेका पण्डित विद्वान्हरूलाई चर्मकारको संज्ञा दिएका थिए । चर्मदृष्टिले भावरूप कुरूप वाङ्गो टिङ्गो देखिन्छ । आत्मादृष्टिले कसैलाई पनि वाङ्गो टिङ्गो देखिदैन । आत्मा एक हो अजर अमर छ यहीँ अनुरूप मानी ब्रह्म ज्ञानी भै सकेका महाराजा जनकलाई अष्टावक्र ऋषिले राजा जनकको आत्मालाई एकक्षण आफूले लिई राजा घोडा चढ्न लाग्दा ऋषिले भने राजन् तपाईं आत्मा एकक्षण मलाई राख्न दिनुहोस् भनी माग्दा जनकले आत्मा राखिदिए । राजाको एउटा खुट्टा रिकापमा र अर्को बाहिर भएको देखी राजा ब्रह्म ज्ञानी भै ब्रह्म ज्ञानमा पारखी भएको जानी उनलाई आशिर्वाद दिए भन्ने भनाई छ यस्ता ब्रह्म ज्ञानी महर्षि अष्टावक्र ऋषिद्वारा प्रतिपादित यस अष्टावक्र गीतामा जम्मा २० प्रकरणमा विभाजन गरिएको छ । यसमा २९९ श्लोक छन् । यस पुस्तकको शुभारम्भमा कुनै मङ्गलाचरण नै नगरी प्रारम्भ गरिन्छ । यो पनि एक विशेषता लीनु पर्दछ । हिन्दु परम्परा र आर्य संस्कृतानुयायीहरूमा काव्य महाकाव्य नाटक नाटिका आदि शुरु गर्दा मङ्गलाचरणवाट शुरु भएको देखिन्छ । गीता आदिको शुरुकाल भने प्रवचनहरूमा सोभै वाक्य प्रवचनमा आरम्भ भएको देखिन्छ । श्रीमद्भागवद गीतामा पनि धृतराष्ट्रवाट सोभै वाक्य शुरु गरिएको छ । यसमा कुनै मङ्गलाचरणको आवश्यकता देखिदैन । यस अष्टावक्र गीताका प्रथम प्रकरणमा २० श्लोक छ र यस्मा भौतिक शरीरको वारेमा विस्तार गरिएको छ । जस्तै देहोऽहम् म शरीर हूँ भनी यसैका वारेमा सविस्तार वर्णन गरिएको

छ । जुन निराकार आत्म तत्वको त्यो निश्चल र नित्य छ जस्तै -

“नित्यं विज्ञानमानन्द ब्रह्म” आत्मा नित्य विज्ञान र आनन्द स्वरूप आत्म तत्वमा स्थिरता पाउनु चैतन्य स्वरूप आत्मालाई दृष्टान्त रहित भनेका छन् । चेतन आत्माको शक्ति पाएमा मात्र सक्रिय हुन्छ । आत्मा सँग सम्पर्क टुटेपछि यो गनाउँछ मूर्दा हुन्छ । फलामको टुक्रा आगोका संसर्ग पछि सो फलाम पनि रातो तोतो भै पोल्छ । पञ्चतत्वको आत्माको सम्पर्क छुट्नासाथ पञ्चतत्वमा मिल्न पुग्छ यसैलाई वर्णन गरिएको छ ।

दोस्रो प्रकरणमा २५ श्लोक छ यस्मा आत्मानन्द आनन्द स्वरूप आत्मा प्राप्तिका वारेमा सविस्तार वर्णन गरिएको छ । न म कर्ता हूँ न भोक्ता हूँ देहादिदेखिभिन्न यी सबको साक्षी रूप शुद्ध ज्ञान स्वरूप हूँ भनी वर्णन गरिएको छ । तेस्रो प्रकरणमा जम्मा १४ श्लोक छ । यस्मा आत्मानित्य र शरीरादी अनित्य छ र यी दुवैको विवेचना गरी ज्ञानको शत्रुनै काम हो भन्ने बुझिए पछि पनि विषयकै पछि लाग्नु कस्तो आश्चर्य हो भनी वर्णन गरिएको छ । चारौँ प्रकरणमा जम्मा ६ श्लोक छ यसमा पनि द्वैत अद्वैत ज्ञानद्वारा आत्मा प्राप्ति ब्रह्म वित् ब्रह्मैव भवति भनी ब्रह्मजान्नाले ब्रह्मप्राप्तिहुन्छ भनिएको छ ।

पाँचौँ प्रकरणमा ४ श्लोक छ र यस्मा सर्व खलु इदं ब्रह्म भनी सबै संसार ब्रह्म रूपमा लीन भएको छ । प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूप ब्रह्मको वर्णन गरिएको छ । समुद्रमा अनेक फोका, छाल उत्पन्न हुन्छ हराउँछ त्यस्तै तिम्रीमा विश्व प्रपञ्च हुन्छ हराउँछ ।

छैटौँ प्रकरणमा ४ श्लोक छ यस्मा पनि सर्वखलु इदं ब्रह्मको रूपमै वर्णन गरिएको छ बालुवा या पानीको आभासको दृष्टान्त दिएर आत्माका परिछिन्नताको शंका दिई आत्मामा नै परिछिन्नता र एक देशवर्ती हो भनी परिछिन्न र एक देश व्यापीका रूप सिद्ध गराईएको छ । घडाको आकाश वेग्लै होइन अनन्त आकाश नै हो शरीर भन्दैमा म मर्ने पनि होइन भनी वर्णन गरिएको छ ।

सातौ प्रकरणमा ५ श्लोक छ र यस्मा पनि चैतन्य स्वरूप ब्रह्मलाई इन्द्रजालमा परिणत गराई आत्मादेहादिमा छैन देहादिमा आत्मा छैन भनी वर्णन गरिएको छ ।

आठौ प्रकरणमा ४ छ । श्लोकमा आवद्ध यस्मा अहं भन्ने अहंकारमा वस्तुछ तब तक मुक्ति मार्ग प्राप्त हुँदैन त्यसकारण अहंकार त्यागी मुक्ति मार्ग अन्वेषण गर्नु पर्दछ विषयमा दृष्टि जाने वित्तिकैमा मनले बन्धनमा पारिदिन्छ भनी वर्णन गरिएको छ ।

नवौ प्रकरणमा ८ श्लोक छ यस्मा तर्क शास्त्र र कर्मकाण्डका निष्ठालाई त्याग गरी आत्मज्ञान प्राप्त गर्न अग्रसर हुनु पर्ने र सुख दुःख सधैं भै रहन्छ यी सबैलाई वास्ता नगरी जे आई पर्छ त्यसैमा रमाई रहनेले नै मोक्ष पाउँछ भन्ने कुरा वर्णन गरिएको छ ।

दशौ प्रकरणमा ८ श्लोक छ यस्मा तृष्णा नै उत्पत्तीको कारण हो र धर्म अर्थ काममोक्ष यी सबै विषय वासना त्याग गरी जीवन मुक्ति हुने मार्ग देखाईएको छ ।

एघारौ प्रकरणमा ८ श्लोक छन् यस्मा जीवनमा आईपर्ने सम्पत्ति र विपत्ति दैवयोगवाट हुने हुन् ब्रह्म देखी स्तम्भ पर्यन्त सम्पूर्ण जगत् मेरै रूप हो म मानै लीन हुन्छ भनी वर्णन गरिएको छ ।

बाह्रौ प्रकरणमा ८ श्लोक छ यस्मा पनि जीवन मुक्तिका लागि म ब्रह्म हूँ भन्ने अपरोक्ष ज्ञानद्वारा जुन पुरुष सम्पूर्ण कर्मका बन्धन हटाउने प्रयास भै जान्छ त्यसैलाई जीवन मुक्ति भनिन्छ । त्यहीँ अनुरूप भ्रम हटाउनका लागि मन बुद्धिको कुनै पनि दरोकार पर्दैन भनी वर्णन गरिएको छ ।

तेह्रौ प्रकरणमा ७ श्लोक छन् । यस्मा कर्म र निष्कर्मका दृढरूप स्वभावमा आशक्ति भै शरीरादीवाट भएको कर्म आत्मावाट भएको होइन भन्ने यथार्थ बुझ्नु नै सुखपूर्वक रहनु हो भनी वर्णन गरिएको छ ।

चौध प्रकरणमा ४ श्लोक छ र यस्मा पनि तात्पर्यानुवृत्ति लक्षणामा अर्थबोध गराउन प्रवृत्ति बढाईएको छ । जस्तै गंगायाँ घोष भन्ने वाक्यांसद्वारा लक्षणा वृत्तिको वर्णन गरिएको छ ।

पन्धौ प्रकरणमा २० श्लोक छन् । यस्मा बन्ध र मोक्ष भन्ने केही छैन विषय प्रति वैराग्य भावना उठ्ने वित्तिकै मोक्ष मिल्दछ भन्ने विषय वासनामा जुन किसिमको अनुराग उत्पन्न हुन्छ त्यहीँ बन्ध भन्ने विषयमा वर्णन गरिएको छ ।

सौहौ प्रकरणमा ११ श्लोक छ । विषय वासना प्रति द्वेष दृष्टि राख्छ त्यस्ता यी विरक्ति र वैराग्य भनिन्छ जस्मा म त्रिकालदर्शी हुँ म मुक्त हुँ भन्ने अभिमान ज्ञानीका लागि होइन अभिमानवाट टाढा रही ज्ञान लीनु पर्दछ जसरी वृक्षको टोड्कामा आगो लागेमा वृक्ष हरियाली हुँदैन भन्ने ज्ञान हासिल गर्नु पर्दछ भन्ने वर्णन गरिएको छ ।

सत्रौ प्रकरणमा २० श्लोक विद्यमान छ । विषय भोग रहित सदा तृप्त स्वच्छ इन्द्रिय वाला एकान्त सेवी ब्रह्म विद्याद्वारा आत्मज्ञान गराई धेरै पुरुष एकैठाउँमा हुँदा कलह र भगडा मात्र भै रहन्छ त्यहीँ अनुरूप अकेलानै रही जीवन मुक्तिका सुख प्राप्त गर्ने इच्छालाई पुष्टि गरिएको छ ।

अठारौ प्रकरणमा १०० श्लोक छन् । यस्मा पनि जीवन मुक्तिका लागि भाव रूप र अभाव रूपमा वर्णन गरी आत्मा कसैवाट पनि टाढा रहन सक्तैन आत्मा परिच्छिन्न पनि रहँदैन कारण व्यापक छ त्यसकारण आत्मा नित्यनै प्राप्त हुन्छ आत्माका साक्षात कुनै वखत पनि हुँदैन आवरण हटाउन गुरुका उपदेश र शास्त्र अध्ययन गर्नु धेरै आवश्यक छ भन्ने वर्णन गरिएको छ ।

उन्नाईसौ र वीसौ प्रकरणमा ८ र १४ श्लोक क्रमशः छन् । यस्मा पनि उन्नाईसौ प्रकरणको आठौ श्लोकमा गुरु र शिष्यका मुखवाट तत्त्व ज्ञानका स्वभाविकशान्ति प्रकरणलाई श्रवण गरी आफू कृतार्थ भएको मानेर वर्णन गरिएको छ । सोही अनुरूप वीसौ प्रकरणमा विद्वान्को स्वभाव जीवन मुक्ति हुनु हो, पञ्चमहाभूत कहाँ छन् सूक्ष्म भूतका काम इन्द्रिय कहाँ रहन्छ मन कहाँ रहन्छ भन्ने वर्णन गरी अन्त्यमा पुगेको छ ।

यो अष्टावक्र गीता महर्षि अष्टावक्रद्वारा राजा जनकलाई सम्झाई बुझाई जीवन मुक्तिका मार्ग देखाईएको छ । पारस्परिकका पञ्चोत्तरमा

ज्ञानको उदय हुने उपाय देखाइएको छ । यो पुस्तक वरावर अध्ययन गर्ने अवसर पाएका कारण लेखन अनुवाद गर्नमा प्रवृत्ति भई मैले संस्कृत श्लोकहरू नेपाली भाषामा अनुवाद गरी व्याख्या मात्र गरेको छु । यस्मा तल माथि भई कैयौं शब्दहरू मात्रा विन्दुहरूको प्रयोगले यथास्थित अर्थमा परिवर्तन नै हुन आउँछ भने त्यस वखत म अतीनैक्षमा प्रार्थी छु । मैले आफ्नो मौलिकता देखाउन अनुवाद गरेको नभै केवल शब्दार्थको मात्र जानी नजानी नेपाली रूपान्तर गरेको छु । ठाउँठाउँमा टीकाको पनि व्यवस्था मिलाएको छु ।

यो पुस्तक लेखनमा प्रेरणा गर्ने श्रीमती उमादेवी आचार्यलाई म कहिल्यै विसर्न सक्तिन उनको प्रेरणा भन्नु नै राजा जनक जस्ताले जीवन मुक्तिकोवाटो अपनाए भने हामी पनि उनीहरूले देखाएको मार्ग हिड्दा र उनीहरूको अनुशरण गर्दा हामीलाई के हानिभइ हाल्छ । त्यसकारण सदा उनैको प्रेरणाले मैले विभिन्न पुराण उप पुराण गीता स्मृती आदिको अध्ययन गरी उदाहरण दिएको छु । यी उदाहरण नमिल्ने होलान तैपनि पाठक वर्गले पूर्वापर प्रसङ्गवाट भाव बुझी दिनु हुनेछ । यही नै मेरो विनम्र निवेदन छ ।

अर्को सहयोगी मेरो छोरी पूजन आचार्य र बुहार प्रगती आचार्यले पनि वरावर किताव खोजी ल्याई दिन र कम्प्यूटर टाईपमा मद्दत गरेका र कलम कापी र विभिन्न व्यक्तै गर्न नसकिने सहयोग गरेकाले यी दुवै वन्चिहरूको भविष्य उज्ज्वलमय होस् भनी श्री परमेश्वरसंग प्रार्थना गर्दछु ।

वास्तवमा यस पुस्तकमा साधना सम्बन्धी वार्ता व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उपलब्ध सामाग्रीका आधारमा साधनाका विभिन्न पक्षमा साधना सम्बन्धी संझाउनु र अधिक गहराईमा गई अध्ययन गर्न प्रेरित गरेको छ । सत्य धर्म शान्ति र प्रेमद्वारा भगवत प्राप्तिका लागि अग्रसर हुनु पर्ने कुरा बताएको छ । सम्पूर्ण मानवलाई क्रमवद्ध रूपमा आध्यात्मिक संस्कृतीद्वारा नै सूत्रवद्ध रूपमा आफू भित्र रहेको देवत्व खोज्न जिज्ञासु भै लाग्नु पर्दछ । व्यक्तिगत रूपमा पारिवारिक रूपमा वा

सामुहिक रूपमा साधना गरेमा सच्चरित्रता, सदगुण, सम्पन्नता, नैतिकता नियमितता खान पान शुद्धता एवं संयम दृढ संकल्प स्पष्ट दृष्टि सत्य परायणता आदि नभै सतचित आनन्द प्राप्त हुँदैन । मनुष्य ईश्वरको सर्वश्रेष्ठ रचना हो मनुष्यले परिवर्तनशील प्रकृतिको प्रतिनिधित्व गर्दछ । मनुष्य देवता समान शास्वत हो संयम नियम एकाग्रता चिन्तन मनन ध्यानवाट समेत आफ्नो शरीर इन्द्रिय मन बुद्धिलाई नियन्त्रण गरी अहंकार नाश गर्दछ । आत्मा परमात्मा एक भएको कुरा जान्दछ । सत् चित आनन्द नै जीवनको प्रत्यक्ष शास्वत ज्ञान प्राप्त गर्नु जीवनको लक्ष्य प्राप्ति हो ।

भगवत् स्वरूप महापुरुषद्वारा व्यक्त रचना सकाम कर्म निष्काम कर्म साधना ज्ञान, सिद्ध, ज्ञान, साधना, भक्ति, साध्य, भक्ति, दैवी भक्ति, प्रेमा भक्ति, मर्यादा मार्ग, अनुग्रह मार्ग, द्वैत, अद्वैत, द्वैताद्वैत, सबैले परिपूर्ती भएको विषय यस अष्टावक्रगीतामा पाइन्छ ।

शम रूप भएको शान्त सच्चिदानन्दमय ब्रह्म म हूँ असत् स्वरूप भएको देह इन्द्रिय मनः स्वरूप होइन निर्विकार निराकार निर्दोष अविनाशी महु विकारी आकारवान दोषपूर्ण विनाशी देशादि म होइन । निरामय निराभाष निर्विकल्प व्यापक म हूँ रोगी परप्रकाश्य सविकल्प परिछिन्न देहादि म होइन निर्गुण निष्क्रिय नित्यमुक्त अच्युत म हूँ गुणयुक्त क्रियावान अनित्यवद्ध च्युत देहादि म होइन निर्मल निश्चल अनन्त शुद्ध अजर अमर म हु म लीन चञ्चल अशुद्ध जीर्ण हुने मर्ने देहादी म होइन यस्ता प्रकारका अनुभवलाई ज्ञान भन्दछन् । ईश्वरमा पूर्ण अनुराग हुनेलाई भक्ति भन्दछन् भक्ति पाएपछि पाउनु पर्ने कुरा कुनै बाँकी रहँदैन । ज्ञान रूप अग्नि जाज्वल्यमान भयो भनें परम पापी प्राणी पनि सबै पापवाट पार भएर मुक्त हुन्छ ज्ञान जत्तिको पवित्र वस्तु संसारमा केही छैन । भक्ति र ज्ञानमा स्वरूप भेद छ तापनि फल भेद छैन । परमात्मामा परम अनुराग हुनलाई भक्ति परमात्माको इदमित्य स्वरूप चिन्हलाई ज्ञान भन्दछन् दुवैले सांसारिक दुःख हटाउँछन् ।

जवसम्म देह र इन्द्रियका साथ म मेरो धन आदिको सम्बन्ध रहन्छ तवसम्म आत्मा र अनात्मा को विवेकले रहित जीवलाई सुख दुःखादी भोग रूप संसार संग सम्बन्ध रहन्छ । यो संसार आत्मामा मिथ्या नै आरोपित भएको छ तथापी ज्ञानोदय विना आफै निवृत्ति हुनेछ । जसरी विषयहरूको निरन्तर ध्यान गर्ने पुरुषलाई स्वप्नमा अनेक पदार्थ देखिन्छन् ती सबै मिथ्या नै हुन्छन् । अनादि अविद्या र त्यसको कार्य अहंकारका सम्बन्धले स्थित भएको यो संसार निरर्थक भएर पनि राग द्वेषले पूर्ण छ । मन नै संसार हो मन नै बन्धन हो । त्यो नै आत्मा तदगत सुख दुःखादिको बन्धनमा पर्दछ । स्फटिक मणि स्वभावले शुक्ल वर्ण भएर पनि लाहा आदिको समीपमा हुँदा उसैको रङ्गको देखिन्छ । वास्तवमा त्यो रङ्ग त्यसमा हुँदैन । त्यस्तै बुद्धि र इन्द्रियादिको सन्निधिले आत्मालाई बलात् संसारमा प्रवरूपी हुन्छ । आत्मा आफ्नो मनलाई स्वीकार गरी त्यसबाट प्राप्त हुने विषयहरूलाई सेवन गर्दै त्यसको राग द्वेषादी गुणहरूमा बाँधिएर विवश भई संसार चक्रमा फसिरहन्छ राग द्वेषादि मनका गुणहरूको रचना गर्छन सोही अनुरूप अनेक कर्म गर्दछन् यसैमा संसार लुटपुटिई रहेको छ । विवेकि पुरुषले राम्रै किसिमले छुट्याई आफ्ना पाराले आत्मानन्द तिर लागि आनन्दपूर्वक आत्मानुभवले सन्तुष्ट भै जीवनमुक्तको उपायका अनुभव गर्नु पर्दछ । यी उल्लेखित हरपहरू जानी नजानी पाठक वर्गका सामू प्रदर्शनगराएको छु । त्यो प्रदर्शित वाक्यलाई हेलाको दृष्टिबाट न हेरी दिनु भै मेरो परिश्रम खेर नफाली पढीदिनु हुन सबै प्रबुद्ध वर्गमा म बारंवार दोहोर्‍याई दोहोर्‍याई दुवै हात जोरी विन्ती टर्‍क्याउँछु साथै कुनै पनि व्यक्ति वा समाजले ज्ञान मार्गमा अग्रसर हुनको निमित्त कुनै पनि साधक नभै नहुने हुनाले अष्टावक्र अद्वैत ज्ञानको भण्डारको रूपमा रहेको यो ग्रन्थ जित्तिको अनुपम र अद्वितीय अरु छदैंछैन । वास्तव या भन्ने नै हो भने अष्टावक्र गीता अद्वैत ज्ञानको खानीनै हो । यो ग्रन्थ अरु ज्ञान ग्रन्थ जस्तो ग्रन्थ नभएर विशुद्ध ज्ञानको प्रकाश पुञ्ज भएर प्रकाशमान भै रहेको छ । अतः यस

ग्रन्थमा विद्यमान प्रकाशको हजारौं सिको मध्ये एक सिको ज्योती मात्र हामीमा पर्न गयो भने पनि हामीमा जन्म जन्मान्तर देखी पर्न गएको अज्ञान अन्धकार जन्म मरणरूपी क्लेश हटेर परमानन्द परमात्मामा एकाकार गराईदिन्छ । यो ध्रुव सत्य कुरा हो । आत्मा ज्ञान भएपछि जीवात्मा र परमात्मामा कुनै पनि भेद हुँदैन । प्रवृत्ति निवृत्ति सत्य असत्य सुख र दुःख हर्ष शोक लाभ हानिमाया संसार शास्त्र संगत अस्ति नास्ती जस्ता द्वन्द सवै हटी जान्छ ।

यसमा मैले यसै अष्टावक्रगीतालाई तिन शैलीमा विभाजित गरी शब्दार्थात्मक व्याख्या, भावनात्मक व्याख्या र व्याख्यात्मक व्याख्याका रूपमा अलग अलग व्याख्या गरी सम्पूर्ण पाठक वर्गहरूमा सरल हिसाबले द्वैत अद्वैतात्मक रूपमा परिमार्जन गरी ब्रह्म प्राप्तिमा सहज भाववाट लागि रहन अन्तर आत्मा देखि प्रेरणा गर्दछु । प्रस्तुत पुस्तक जति पढ्यो त्यति मिठो रोचक प्रसंग भेटिने भएका कारण सदा सर्वदा यसमा अध्ययन वढाइ ज्ञान आर्जन गर्न सवै विद्वत वर्गमा वा सर्वसाधारण श्रद्धावान व्यक्तिहरूमा सविनय गर्दै अध्ययन वढाई निरक्षरी व्यक्तिहरूमा समेत ज्ञानले भरीपूर्ण हुनेछ भन्ने कामना गर्दछु । जसरी श्री कृष्णले अर्जुनलाई गीताको उपदेश दिएर माया मोहवाट मुक्त गराए त्यहीँ अनुरूप परमतत्व ज्ञानी वालक श्री अष्टावक्रले राजा जनकलाई परमज्ञान दिई अभिभूत बनाए यो परम ज्ञान नै भएको प्रस्तुत पुस्तक हो ।

अस्तु ।

पृष्ठभूमि

महर्षि अष्टावक्र र राजा जनकका वारेमा विभिन्न किसिमका काहवत्र कथन जानेवुभेसम्म मैले धेरै नै तथ्य संकलन गरी तलमाथि र विभिन्न भनाईवाट प्रस्तुत गरिसकेको छु । तापनि मेरो खोज र अन्वेषणको संघ वा अथक प्रयासवाट यस वमोजिमको पृष्ठभूमिको कथन प्रस्तुत गर्न खोजेको हुँ । त्यो तथ्य प्रष्ट हुन सक्ला वा नसक्ला आफ्नै ठाउँमा छुट्टै छ तैपनि मेरा जाने वुभे सम्मको अथक प्रयासवाट उपलब्ध सामाग्रीका आधारमा व्यक्त विचारहरू सबै सज्जन वर्गमा अभिरुची पुर्वक अध्ययन अगाडि वढने नै छ । हुनतः मेरो यो कथन मैले प्राक कथनमा नै भनेको छु कि कृष्णजिले उठाउनु भएको गोवर्धन पर्वत यादवहरूले लठीको टेवा दिई उठाएको जस्तो मात्र हुन जान्छ । तैपनि मेरो अर्थक प्रयासका अध्ययनवाट खोज सामाग्री पत्ता लगाई पाठक वर्ग समक्ष देखाएको हुँ । यो मैले देखाएको पृष्ठभूमि समुन्द्रमा जल चढाए जस्तो मात्र हो । यस सम्बन्धमा विदेहवतका जनकजी र ब्रम्हा मुर्ति अष्टावक्रजिको सम्वादका प्रयास समश्लोक मात्रको परिभाषाले पूर्णतया तात्पर्य परिभाषा गर्न मेरो बुद्धि बाहिरको कुरा हुन जान्छ तैपनि मैले यहि अद्वैत महागीतालाई नेपाली भाषामा अनुवाद तथा व्याख्या र विभिन्न लेख संगालेद्वारा व्यक्त गरिएकोमा जनसाधारणले पनि पढि वुझी लिए परमार्थ लाभ प्राप्त गर्ने थिए भन्ने वुझी यस अनुसार अन्वेषण गरी निराभीमानी वनि सदगुरुको समासय र विशुद्ध अन्तःकरणद्वारा भक्ति श्रदापूर्वक पढ्नु, सुन्नु र मनन गरी आत्म स्वरूपको वोभ आफै हुनु पर्दछ । थाहा नपाउँदा भ्रमले गर्दा जसरी मानिस डोरीलाई सर्प देखेर भाग्दछ । डराउँदछ भाग्दा लड्दछ चोटपटक लाग्दछ । दुःख पाउँदछ यदि त्यो सर्प होइन डोरी पो रहेछ भन्ने कुरा जान्यो भने त्यसवाट नता डराउँछ नत भाग्दछ । नत चोटपटक लागेर दुःख नै पाउँछ । कसैगरी यो अनित्य शरीर संसार र यस भित्रका

मान्यता धारणा पनि सत्य होइन रहेछन् । यी सबै अनित्य रहेछन् । यी सबै भ्रम मात्र रहेछन् । भन्ने वुझ्ने वित्तिकै यिनका कारणबाट उज्जले सबै प्रकारका दुःख भय अशान्ती आदि सबै हराउँछन् । यसका लागि अन्य कुरा कुनै पनि प्रयास नै गर्नु पर्दैन भन्ने भ्रम निवारणका लागि देखाउनु भएको प्रयास र अष्टावक्र दिव्य मुर्तिको पहिचान गराउन निमित्त राजा जनकलाई मुनिवर लोमशले भन्नु भएको छ । हे राजन उद्दालक ऋषिका पुत्र श्वेतकेतु यस पृथ्वीतलमा मन्त्र शास्त्रमा प्रारगत भएका छन् । सदा सर्वदा अविच्छिन्न सिजन अनुसारका फलफुल भई रहेको यो आश्रम उनैको हो । तपाईंले यिनै ऋषिको दर्शन गर्नु होस् । यस आश्रममा महर्षि श्वेत केतुलाई मानिसका रूपमा साक्षात सरस्वतीबाट दर्शन मिलेको छ ।

उद्दालक मुनिको करोड नामले प्रसिद्ध भएका एक शिष्य थिए । उनले आफ्ना गुरुदेवको अहोरात्र सेवा गर्दथे । त्यसबाट प्रशन्न भई उनैलाई चाँडै नै सबै वेद पढाए र आफ्नी छोरी सुजातीलाई विवाह गरी दिए । केही समय विते पछि सुजाता गर्भवती भईन । उनको गर्भ बाहिरवाटै अग्नि समान तेजस्वी देखिन्थ्यो । एक दिन कहोड वेद पाठ गरी रहेका थिए । त्यसै वखत गर्भमा रहेका बच्चाको भन्यो पिताजी तपाईं रातदिन वेद पढि रहनु हुन्छ । तर शुद्ध उच्चारण कहिले हुँदैन । शिष्यहरूका विचमा पनि यस्तो आक्षेप लगाउनाले पिताजीलाई धेरै रिस उठयो । उनले पेटमा रहेको बालकलाई पेटमा छुदाँ त यसको टेडोमेडो नै कुरा गर्छ भने पेट मै आठ ठाउँमा भाँचिएको भै जन्म होस् भन्ने श्राप दिए । पेटमा नै टेडोमेडो भएका कारण सुजताले धेरै कठिनका साथ गर्भधारण गरेकी थिइन । आफुहरूसँग कुनै धन नभएको र बच्चा जन्म भएपछि आफ्नो परम्परा अनुसार संस्कार गर्ने पर्ने भएका कारण आफ्ना पति कहोडसँग एकान्तमा धन कमाई ल्याउन प्राथना गरिन कहोड धन माग्ने राजा जनककाहा गए । राजाका दरबारमा शास्त्रवेत्ता एक वन्दीसँग शास्त्रार्थमा जिते धेरै धन पाइने हारेमा नदीमा डुवाउने शर्तमा शास्त्रार्थ

शुरु भयो । बढो धैर्य र संयमपूर्वक शास्त्रार्थ हुदै थियो । कहोड शास्त्रार्थमा अगाडि नै थिए । आखिरमा हारे । र उनलाई नदीमा डुवाइयो । उनी जस्ता धेरै ब्राह्मणहरूलाई पनि नदीमा डुवाएको थियो । यो कुरा महर्षि उद्दालकले थाहा पाए । सुजातालाई संझाए बुझाएर भने यो कुरा अष्टावक्रलाई नसुनाउनु भने । अष्टावक्रलाई आफ्ना बाबुको बारेमा केही पनि थाहा थिएन । अष्टावक्रले उद्दालकलाई नै आफ्ना पिता र उद्दालकका पुत्र श्वेतकेतुलाई भाई सम्झी बाबुको काखमा हर हमेशा वस्दथे । अष्टावक्र बाह्र वर्ष भएका थिए । एक दिन उद्दालकका काखमा बसी रहेका थिए । त्यसै वखत श्वेत केतु आएर बाबुको काखमा बसिरहेका अष्टावक्रलाई अचानक तानेर भने यो काख तेरा बाबुको हैन । श्वेत केतुका यस्तो कटु अपशब्दले अष्टावक्रको हृदयमा धेरै चोट लाग्यो र उनी आमा भएको ठाउँमा तुरुन्त गएर आमा सुजातासँग सोधे मेरो बाबु कहाँ हुनुहुन्छ । अचानक यस्तो कुरा सुनेर सुजाता हडबडाइन र उसले सराप दिन्छ कि भन्ने डरले सबै कुरा विस्तार पूर्वक भनिन् । भएका सबै वास्तविकता बुझि उसै दिन राति मामा श्वेत केतुसँग सल्लाह गरी दुवैजना राजा जनकका यज्ञमा जाने भए राजाको दरवारमा विचित्रको यज्ञ चलिरहेको थियो । ठुला-ठुला ब्राह्मणहरूको शास्त्रार्थ सुनौला यस्तो सल्लाह गरी मामा भान्जा राजा जनकका समृद्ध सम्पन्न यज्ञमा गए । यज्ञसालाको ढोकामा पुगेर जब ति दुई भित्र जान लागे ढोकेले भन्यो । तपाईं दुईलाई मेरो नमस्कार म त आज्ञा पालक सेवक हुँ । राजाका आदेश अनुसार मेरो भन्ने यहि हो सुन्नुहोस् । यस यज्ञसालामा बालकलाई प्रवेश निषेध छ । यसमा वृद्ध र विद्वान् ब्राह्मण मात्र जान सक्दछन् ।

अष्टावक्रले भने हे द्वारपाल मानिस धेरै वर्ष भएको बालकपन भएको धनि वा धेरै कुटुम्बी हुँदैमा ठुलो मानिस मानिदैन । ब्राह्मणहरूमा त भनै त्यो नै ठुलो हो जसले वेद जानेको छ । यस्तै नियम ऋषिहरूले परापूर्व देखि बसाली बताएका छन् । अतः यस राजासभाका विद्वान्हरू

र शास्त्रवेत्ता वन्दीसँग म भेट गर्न चाहन्छु । यसकारण तिमीले मेरो तर्फबाट राजाकहाँ विन्ती गरी देउ । तिमीले नै देख्ने छौ । म विद्वान्हरूका साथ शास्त्रार्थ गरी देखाई वन्दी ब्राह्मणहरू सवै हारेको पाउँछौ ।

द्वारपालले भन्यो ठिकै छ म कुनै पनि उपायद्वारा तपाईंहरूलाई सभामा लैजाने प्रयत्न गर्दछु । तहाँ गएर तपाईं दुईले विद्वान्का योग्य काम गरी देखाई दिनुपर्छ । यस्तो भनि द्वारपालले राजाका अगाडि लग्यो । अष्टावक्रले भने राजन तपाईं जनक वंशका प्रधान चक्र वर्ती हुनुहुन्छ । मैले सुनेको छु तपाईंको दरवारमा शास्त्र वेत्ता वन्दी नाम गरेको कुनै विद्वान् छ उसले शास्त्रार्थद्वारा ब्राह्मणहरूलाई हराई आफै ती व्यक्तिहरूलाई नदीमा खसाली दिन्छ । यस्तो कुरो ब्राह्मणहरूबाट सुनी म अद्वैत ब्रह्ममा उनीसँग शास्त्रार्थ गर्न आएको ती वन्दी कहाँ छन् । उनीसँग भेटन चाहन्छु । राजाले भने वन्दीका प्रभाव धेरै वेदवेत्ता ब्राह्मणहरूले देखि सकेका छन् । तपाईंले उसको शक्ति नजानीकन उसलाई जित्ने आशा गरेका छौ । तपाईं त कति जना ब्राह्मण आएका छौ । त्यसमा पनि तपाईं दुई जसरी सूर्यका अगाडि तारा फिका देखिन्छ । त्यस्तै हुनेछौ । त्यहीं अनुरूप उनका अगाडि सवै विद्वान्हरू प्रभाविहिन हुन्छन् । अष्टावक्रले नडराई सिंहसमान निर्भय भई गर्जी भने म शास्त्रार्थमा परास्त गराई त्यहीं अनुरूप चुपचाप भई रहने अवस्थामा पुऱ्याउनेछु । जसरी विचवाटोमा विग्रीएको रथ हलनचल भई रहन्छ ।

राजाले अष्टावक्रको परीक्षा गर्ने विचार गरी भने जुन पुरुष तीस अवयव बाह्र अंश चौविस पर्व तीन सय साठी भएको पदार्थ जान्दछ भने त्यो नै ठुलो विद्वान् हो । त्यो सुनेर महर्षि अष्टावक्रले भने जसमा पक्ष रुपमा २४ रितु रुपमा ६ नामी मास रुपमा बाह्र अंश दिन रुपमा ३६० रहेको छ । त्यो निरन्तर घुम्ने भएको संवत सर रुप काल चक्र तपाईंको रक्षा गरी रहेको हुन्छ । अर्थात् रक्षा गरी रहेको छ ।

यस्तो यथार्थ उत्तर सुनेर राजाले यो प्रश्न गरे सुत्ने वखत कसले आँखा चिम्लिदैन । जन्मनासाथ कसले गति लिदैन । हृदय कसमा हुँदैन ।

वेगले कुन वढेछ । यो सुनी अष्टावक्रले भन्दछन् । माछा सुत्ने समयमा आँखा चिम्लदैन् । अण्डा अर्थात् फुल पैदा भएपछि चेष्टा गर्दैन् । ढुंगा पत्थरमा हृदय हुँदैन् । नदी वेगले वढेछ । यस्तो उत्तर सुनेर राजाले भने तपाईं त देवता समान प्रभाव भएको हुनुहुन्छ । म तपाईंलाई मानिस संभन्ने । तपाईं बालक पनि होइन । म तपाईंलाई वृद्ध मान्दछु । वाद विवाद र शास्त्रार्थमा तपाईं समान कोही छैन । यसैकारण म तपाईंलाई यो मण्डपको मुख्य द्वार नै समर्पण गर्दछु । यो नै त्यहीँ वन्दी हो ।

त्यसपछि अष्टावक्रले वन्दीका यताउता घुमेर भने तपाईं आफुलाई अति वादी मान्ने भएको वन्दी तपाईंले हार्ने भएका पण्डितहरूलाई जलमा डुवाउने नियम बनाई राख्नु भएको छ । तर तपाईं मेरो अगाडि वोल्न सक्नु हुन्न । जसरी प्रलय कालीन अग्नीका अगाडि नदीको प्रभाव सदा सुकी जान्छ । त्यहीँ अनुरूप मेरा अगाडि तिम्रो वाक शक्ति हुने छैन । अब तिमिले मेरो प्रश्नको उत्तर देउ म तिम्रो प्रश्नको उत्तर दिन्छु । हे राजन राजाका यस किसिमको सभामा अष्टावक्रले क्रोधित भई गर्जेर यस प्रकार ललकारेको देखि वन्दीले भन्यो हे अष्टावक्र एउटै अग्नी अनेक प्रकारले प्रकाशित हुन्छन् । एक सूर्य सारा जगतलाई प्रकाशित गरिरहेका छन् । शत्रुलाई नाश गर्ने देवराज एक नै वीर छन् । पितृका रक्षा गर्ने यमराज एक छन् भन्ने प्रश्न सोधे यसका जवाफमा अष्टावक्र भन्दछन् इन्द्र र अग्नी यी दुवै देवता हुन नारद र पर्वत यी देवर्षि पनि दुई हुन र दुवै नै अश्विनीकुमार हो । रथका पांग्रा नै दुई हुन्छ । ब्रमाजीले पति र पत्नी यो सहचर नै दुई नै बनाएका हुन भन्ने उत्तर दिए ।

वन्दीले भने यो सम्पूर्ण प्राणी कर्मवश तीन प्रकारले जन्म लिएका हुन्छन् । सबै कर्मका प्रतिपादन नै तीन वेदले गरेको छ । यज्ञ गर्न चाहाने व्यक्तिपनि अध्वर्युजन प्रात मध्याह्न र सायंकाल यि तीन समय यज्ञका अनुष्ठान गर्दछन् । कर्म अनुसार पाइने भोकका लागि स्वर्ग मृत्यु र नरक यी लोक पनि तीन नै छन् । वेदमा कर्म जन्य ज्योति पनि तीन

प्रकारको छ ।

अष्टावक्र भन्दछन् । ब्राह्मणहरूको लागि आश्रम चार छन् । वर्ण पनि चारै छन् । यज्ञहरूद्वारा आफ्नो आफ्नो निर्वाह गर्दछन् । मुख्य दिशा पनि चारै छन् । औंकारका अकार उकार मकार र अर्धमात्रा यी चार नै वर्ण छन् । त्यसपछि परा पश्यन्ती मध्यमा र वैखरी भेदवाट वाणि पनि चारै प्रकारको भनिएको छ ।

पुनः वन्दी भन्दछन् । यज्ञका अग्नीहरू गार्हपत्य, दक्षिणाअग्नि आहवनीय सभ्य र आवसध्य पाँच छन् । पक्ति छन्द पनि पाँच पद भएको छ । यज्ञपनि अग्नि होत्र दर्श पौणमास चातुर्मास्य र सोम पाँचै प्रकारको छन् । इन्द्रियहरू पनि पाँच छन् ।

वेदमा पंचसिखा भएका अप्सराहरू पनि पाँच नै छन् । त्यहीँ अनुरूप संसारमा पवित्र नदीहरू पनि पाँच नै प्रसिद्ध छन् ।

अष्टावक्र भन्दछन् । कसरी यस प्रकारले भन्नुहुन्छ कि अग्नीको आराधना गर्ने समयमा दक्षिणमा गौए छ नै दिनुपर्दछ । काल चक्रमा ऋतुहरू पनि ६ छ नै रहन्छन् । मन सहित ज्ञानेन्द्रिय पनि ६ छन् । कृतिका आदि पनि ६ छन् । सारा वेदमा साधस्क यज्ञ पनि ६ नै हो भनि भनिएको छ ।

वन्दी भन्दछन् । ग्राम्य पशु ७ छ वन्य पशु पनि ७ नै हो यज्ञलाई पूर्ण गर्ने छन्द पनि ७ नै छ । सप्तऋषिहरूमा पनि ७ छन् । मान दिने प्रकारका पनि ७ नै छ । र वीणाको तार पनि ७ नै प्रसिद्ध छ ।

अष्टावक्र भन्दछ । सै कडौँ सामानमा तौल गर्ने तौलका गुण ८ हुन्छन् । सिंहलाई नाश गर्ने वाणका चरण पनि ८ छ । देवताहरूमा वशु नामक देवताहरूलाई पनि ८ नै हुन भन्ने सुनिएको छ । सबै किसिमका यज्ञमा यज्ञ स्तम्भका कोणहरू पनि आठ नै कहन्छ ।

वन्दी भन्दछन् । पितृ यज्ञमा समिधा जोडने मन्त्र नौ भनिएको छ । सृष्टिमा प्रकृतिका विभाग पनि नौ नै भनिएको छ । वृहति छन्दका अक्षर पनि नौ नै छन् । जसबाट अनेकौँ प्रकारका संख्याहरू उत्पन्न

हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप एक देखि लिएर अक पनि नौ नै हो ।

अष्टावक्र भन्दछन् संसारमा दिशां दश हो । हजारका संख्या पनि सयलाई दश पटक गनेपछि मात्र हुन्छ । गर्भवती स्त्री पनि १० महिना गर्भधारणगर्दछे । तत्त्वउपदेश गर्ने पनि दश छ । पूजन योग्य पनि दश नै हो भनिएको छ ।

वन्दी भन्दछन् पशुका शरीरमा एघार विकार भएको इन्द्रिय एघार नै हुन्छ । यज्ञका स्तम्भ एघार नै हुन्छ । प्राणीहरूका विकार पनि एघार नै छ । र देवताहरूमा रुद्रलाई पनि एघार नै भनिन्छ ।

अष्टावक्र भन्दछन् एक वर्षमा महिना १२ हुन्छ । जगती छन्दका चरणमा पनि बाह्रै अक्षर हुन्छ । प्राकृतिक यज्ञ बाह्र दिनको भनिन्छ । धीर पुरुषहरूले बुद्धि (आदित्य) पनि बाह्र नै भनेका छन् ।

वन्दी भन्दछन् तीथिहरूमा त्रयोदशीलाई उच्च कहिन्छ । पृथ्वी पनि तेह्र द्विप भएको बताएको छ । “त्रयोदशी तिथीरुक्ता प्रसस्ता “त्रयोदश दिपवती महिच” यस प्रकार वन्दी आधा श्लोक नै भनेर चुप लागेपछि अष्टवक्रवाकी आधा श्लोक पुरा गरेर भन्न लागे अग्नी वायु र सूर्य पनि यी तिनै देवता तेह्र दिनका यज्ञमा व्यापक हुन्छ र वेदमा पनि तेह्र आदि अक्षर भएकोलाई अति छन्द भनिन्छ । “त्रयो दशा हानीसंसार क्लेशो त्रयोदशा दीन्यतिच्छन्दांसी चाहुः” यो सुनेर वन्दीका चेहरा तल गियो । चिन्तित भई विचार गर्न लाग्यो । अष्टावक्रका मुखबाट वाणीका भटका व्यक्त हुन थाल्यो । यस्तो देखेर सभाका ब्राह्मणहरू हर्सध्वनी गरेर अष्टावक्रका नगिच आई उनलाई सम्मान गर्न लागे अष्टावक्रले भने राजन यी वन्दी शास्त्रार्थमा अनेक विद्वान् ब्राह्मणहरूलाई हराई नदीका जलमा डुवाई सकेको छ । अतः यसलाई पनि तुरुन्त त्यहीँ गतिमा रहनु पर्‍यो ।

वन्दीले भन्यो माहाराज म जलका राजा वरुण पुत्र हुँ । मेरो बाबुको पनि यहाँ जस्तै बाह्र वर्षमा पुरा हुने भएको यज्ञ भई रहेको छ । उसैका लागि मैले जलमा डुवाउने वाहानामा ती ठुला विद्वान्

ब्राह्मणहरूलाई वरुण लोकमा पठाएको हुँ । ती सबै अब फर्कि आउनेछन् । अष्टावक्रजी मेरो पूजनीय हुनुहुन्छ । उनकै कृपाद्वारा जलमा डुवेर म पनि मेरो पिता वरुण देव संग चाँडै नै भेट्ने अवसर पाउन सकौला अथवा सौभाग्य मिल्ला ।

राजालाई वन्दीका भनाईमा फसेको देखेर अष्टावक्र भन्दछन् राजन मैले वारम्बार भनि सकेको छु । फेरी पनि तपाईं मत्ता हात्ति जस्तै भई केही सुनेका छैनौ । यसबाट थाहा पाइन्छ कि लशुनका पातमा भोजन गरेर तपाईंको बुद्धि पनि नाश भएको अथवा यो चाप्लुसी वचनमा पत्थर वा आयौ । राजा जनकले भन्दछन् । हे देव म तपाईंको दिव्य वाणि सुनि रहेको छु । तपाईं साक्षात् दिव्य पुरुष हुनुहुन्छ । तपाईंले शास्त्रार्थमा वन्दीलाई हराई दिनु भयो । म तपाईंका इच्छा अनुसार तत्कालै यसलाई दण्डको सजाय सुनाउँछु ।

वन्दीले भने हे राजन वरुण पुत्र भएका कारण मलाई पानीमा डुव्न कुनै डर छैन । यी अष्टावक्र पनि धेरै दिनसम्म डुवेका आफ्ना बाबु कहोड लाई अहिल्यै दर्शन गर्नेछन् । यसै अवस्था मिलाई तत्कालै महर्षि लोमश भन्नुहुन्छ । सभामा यसै अनुरूपका वातचित भई रहेको थियो । समुन्द्रमा डुवाएका सबै ब्राह्मणहरू वरुण देवताबाट सम्मानित भएर जल बाहिर निस्किएर आए र राजा जनकका सभामा आई पुगे । उनीहरूमा कहोडले भने मानिस यस्तै नै कामका लागि छोराको कामना गर्दछन् । जुन कामलाई म गर्नै नसक्ने थिए । त्यहीँ मेरो छोराको गरी देखाई दियो । राजन संसारमा कहि कहि दुर्बल मानिसको पनि बलवान र मुखका पनि सज्जन विद्वान् पुत्र उत्पन्न हुन्छ । यसपछि वन्दी पनि राजा जनकका आज्ञा पाएर समुन्द्रमा डुवे त्यसपछि ब्राह्मणहरूले अष्टावक्रलाई पूजा गरे सम्मान गरे । अष्टावक्रले पनि आफ्ना पिता कहोडलाई पूजा गरे सम्मान गरे । आफ्ना मामा श्वेत केतु सहित भई आफ्ना आश्रममा गए । आश्रममा पुगेर कहोडले अष्टावक्रसँग भने तिमी यस समंगा नदीमा प्रवेश गर । तब अष्टावक्रले पनि जसरी भए पनि उस नदीमा

डुवुल्की लगाएर उनका सवै अंग सिद्धा भए । उनैका संसर्गवाट यो नदी पानि अति पवित्र भयो । जुन मनुष्य यस नदीमा स्नान गला त्यो सवै पापवाट मुक्त हुन जान्छ । लोमश ऋषि महाराजा युधिष्ठिरलाई द्रौपदी र भाईहरू सहितले स्नान र पानी आचमन गर्नका लागि यसमा प्रवेश गर्नु होस् भन्नु भएको छ । त्यसपछि यस किसिमका अष्टावक्रको प्रतिभा देखि राजा जनकले उच्च सिंहासनमा राखी करुणामयी मुनी अष्टावक्रले सिधैं जनमानसको मन मष्तिष्कमा आत्मज्ञान जागरण गराई दिने उद्देश्यले राजा जनकलाई निमित्त बनाएर अद्वितीय ज्ञानको प्रकाश वालि दिनु भएको थियो । महामुनीले राजाको निवेदन स्वीकार गरेर राजालाई उनका सन्देशहरू निराकरण गर्दै आफुलाई आत्मा दृष्टि जगाई दिन प्राधाना गरे अनुसार महामुनीले उनका सन्देशहरू निराकरण गर्दै अज्ञानका पर्दा हटाई ज्ञानको प्रकाश फैलाई । ब्रह्म ज्ञान प्राप्तिमा आध्यात्मिक उपलब्धीवाट आत्मबोध भएपछि ध्यानावस्थामै समाधिमा पुगे ।

अस्तु अस्तु अस्तु

बिनीत

लेखक

अद्वैत महागीताको वास्तविक सार

प्रथम प्रकरण

यसमा जम्मा २० श्लोक छन् । यसलाई ज्ञानाष्टक प्रकरण भनिएको छ । ज्ञान वैराग्य र मुक्ति कसरी प्राप्त हुन्छ । देह र आत्मा एउटै वस्तु होइनन् । ती दुई विल्कुलै फरक फरक छन् । आत्मा साक्षी चैतन्य रूप हो भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ । आत्मा स्थीर भई सारा वन्धन मुक्त भई सुखी शान्त भई रहन्छ । देह जड छ, यसले केही गर्न सक्तैन । चेतन आत्माको शक्ति पाएमा मात्र सक्रिय हुन्छ । आत्माको सम्पर्क टुटेपछि वेकम्बा हुन्छ । पञ्चतत्त्वले युक्त जड शरीर चेतनशील हुन पुग्छ । आत्मा सम्पर्क टुटेपछि पञ्चतत्त्वमा मिल्न पुग्छ । उदाहरणमा म भन्नु र मेरो भन्नु विल्कुलै फरक फरक हुन् । मेरो भन्दैमा कुनै चीज पनि म हुँदैन । म देखी वेग्लै हुन्छ । मेरो लुगा मेरो होइन । मेरो बुद्धि, मन, इन्द्रिय यी पनि म होइन, म देखी फरक हुन् । जसरी ऐनामा देखेको प्रतिविम्ब सत्य शरीर होइन भासमान मात्र हो । एउटै आकाश सवै ठाउँमा बाहिर भित्र घडामा कोठामा व्याप्त छ । सोही अनुरूप नित्य निरञ्जन ब्रह्म सवै प्राणीमा रहेको हुन्छ ।

दोश्रो प्रकरण

यसमा २४ श्लोक छन् । यसमा राजा जनकलाई ज्ञानको उपलब्धी गराउने तर्फ अग्रसर भएको बुझिन्छ । आफ्नै आनन्द स्वरूप नै सर्वत्र व्याप्त छ । आत्माको अज्ञानताले डोरीमा सर्प देखेजस्तै डोरी हो भन्ने जान्नासाथ डोरी सर्प हुँदैन । पानीमा देखिएको लहर पानी नै हुन्छ । अनन्त आत्मामा उठ्ने चित्तरूपी पवन शान्त हुन्छ । जीव रूपी व्यापारीको शरीर रूपी डुङ्गा प्रारब्ध कर्म रूपी नदी शान्त भएजस्तै शान्त हुन्छ । अनन्त सागर रूपी ममा जीव रूपी तरङ्ग उठ्छन् आपसमा जुध्छन् । आफैँ लय भएर जान्छन् ।

तेस्रो प्रकरण

यसमा जम्मा १४ श्लोक छन् । यसमा अष्टावक्रद्वारा राजा जनकका आत्मज्ञानको परीक्षा गरिएको छ । अज्ञान हटेका धीर पुरुषको दृष्टिमा यो जगत मायाका खेल मात्र हुन्छ । मृत्युले यस्तालाई भयभीत पार्न सक्तैन । आत्मज्ञानले तृप्त भएका ज्ञानीको तुलना हुनै सक्तैन । विषय वासना जस्तो अन्तस्करणबाट हटीसकेको छ त्यस्ता महापुरुषलाई जीवनमा आईपर्ने कुनैपनि घटनाले न त दुःख दिन सक्छ न त सन्तोष नै ।

चौथो प्रकरण

यसमा ६ श्लोक छन् । राजा जनकका उत्तरको क्रममा धीर पुरुषलाई संसारमा लिप्त रहेका मुख मानिस जस्तो ठान्नु हुँदैन । जुन पद पाउन देवता समेत लालायित हुन्छन् त्यस्तो पद पाउँदा पनि हर्ष हुँदैन । नित्य आत्मामा रमाई रहन्छ । जीव र ईश्वरमा समेत अद्वैत भाव राख्ने आत्मज्ञानी अमर भएर गर्नु पर्ने कर्म गर्दछ ।

पाचौं प्रकरण

यसमा ४ श्लोक छन् । राजा जनकलाई अष्टावक्रद्वारा मोक्ष प्राप्तिका उपाय बताएको । तिमीले देखेको विश्व प्रपञ्च हुँदै होइन । यस तथ्यलाई बुझेर जो सुख दुःखमा शम हुन्छ । आशा र निराशामा उस्तै हुन्छ । मर्नु र बाँच्नुमा केही फरक देख्दैन यस्ताले नै मोक्ष पाउँछ ।

छैटौं प्रकरण

यसमा ४ श्लोक छन् । राजा जनकको मुक्तिको अभिव्यक्ति गर्नु हो । आत्मा अनन्त छ । शरीर जन्मदैमा म जन्मने र शरीर मर्दैमा म मर्ने पनि होइन । आत्मा सर्वव्यापक छ । सबै भूत प्रपञ्च ममा नै छन् । त्याग र ग्रहण गर्ने केही पनि छैन । यहीँ तथ्य जान्नु नै सही ज्ञान हो ।

सातौ प्रकरण

यसमा ५ श्लोक छन् । राजा जनक आत्मज्ञानका वारेमा आफ्नै अनुभूति व्यक्त गर्नुहुन्छ । आत्मा देहादिमा छैन । देहादि आत्माका छैन । अनन्त निर्द्वन्द आत्मा म भएको म संग्रह रहीत शान्त छु । म न चैतन्य मात्र हुँ ।

आठौ प्रकरण

यसमा ४ श्लोक छन् । राजा जनकका वन्द र मुक्तिका वारेमा अष्टावक्र ऋषिद्वारा अभिव्यक्ति प्रकट गर्नुहुन्छ । जव चाहना गर्न सोचन थाल्दछ, त्याग्न वा ग्रहरण गर्न थाल्दछ तथा प्रशन्न र दुःखीत हुन थाल्दछ तब मानिस बन्धनमा पर्दछ । तब त्यहीँ मन केही चाहँदैन । तब मानिस मुक्त हुन्छ । जव अहंकार हुन्छ, तब बन्धनमा पर्दछ, निरहंकार हुन्छ मोक्ष पाउँछ ।

नवौ प्रकरण

यसमा ८ श्लोक छन् । यसमा पनि अष्टावक्रद्वारा संसारदेखी आशक्ति त्यागको उपदेश गर्नुहुन्छ । सुख-दुःख नभएको समय नै हुँदैन । हरवखत सुख या दुःख भई नै रहन्छ । वास्तै नगरी जे आईपछि त्यसैमा रमाउने व्यक्तिले मोक्ष पाउँछ । संसार भनेकै वासना मात्र हो । यस तथ्यलाई बुझेर वासना नत्यागि हुँदैन । वासना रहीत व्यक्ति नै आनन्दमय जीवन विताउँछ ।

दशौ प्रकरण

यसमा जम्मा ८ श्लोक छन् । अष्टावक्र ऋषिद्वारा संसारवाट नै तृष्णालाई त्याग गर्ने उपदेश दिनुहुन्छ । धनलाई अनर्थको रूप र कामभोगलाई वैरीको रूप धर्मलाई दुवैको कारण रूप देखी छोडीदिनु । तृष्णा नै बन्धनको कारण हो । तृष्णा नाश नै मोक्ष हो । संसार जड र असत्य हो । अविद्या

पनि असत् हो । यो जानेपछि अरु जान्ने बाँकी नै हुँदैन । कैयौं जन्म देखी कैयौं कर्म गर्दै आईरहेका छौं । त्यसबाट कहिल्यै सुख नमिलेको देख्दै किन त्यसैमा लागि रहन्छौं यसबाट उपराम भएर बस ।

एघारौं प्रकरण

यसमा पनि ८ श्लोक छन् । अष्टावक्रद्वारा आत्मज्ञानका दशाको वर्णन गरेको छ । ब्रह्मा देखी भिन्न केही छैन । सबैप्रकारको आशा ईच्छा र आशक्ति रहित सदा शान्त हुन्छ । जीवनमा आई पर्ने सम्पत्ति विमत्ति दैव योगबाट हुने हुन् भन्ने कुरा राम्ररी बुझ्ने मानिस शान्त भएर कर्म गर्दछ । कर्ममा लिप्त हुँदैन । ब्रह्मदेखी तृण पर्यन्त जे देखिन्छन् ती सबै म हुँ । यस्तै सत्यमा रहने मानिस संकल्प रहित शुद्ध शान्त र सुखी हुन्छ ।

बाह्रौं प्रकरण

यसमा ८ श्लोक छन् । अष्टावक्र मुनीबाट भएको उपदेशलाई आत्मसात गर्दै आत्मज्ञानको अनुभूतिको वर्णन गरेको छ । कर्मका विधीविधान सबै अज्ञानताबाट र कर्मको त्याग पनि अज्ञानताबाटै हुन्छ भन्ने कुरा राम्रो बुझेकाले म कर्म गर्ने वा नगर्ने भन्ने इच्छालाई नै त्यागेर आत्मामा स्थित भएको छु । ब्रह्मको चिन्तन गर्नु पनि मन कै अवस्था हुने कुरालाई बुझेर सबै चिन्तालाई त्यागेर भाग रहित भएर म आत्मामा स्थित छु ।

तेह्रौं प्रकरण

यसमा जम्मा ८ श्लोक छन् । यसमा पनि राजा आफ्नो अनुभूतिलाई प्रकट गर्दै हुनुहुन्छ । आत्मबोधको स्थितिलाई वर्णन गर्नुहुन्छ । कर्ममात्र दुःखपूर्ण छ । शारीरिक दुःख बाणीबाट हुने दुःख मनमा हुने दुःख यी तीनै वटालाई त्यागेर म सुखपूर्वक आफूमै स्थिर भएको छु । शरीरादिबाट भएको कर्महरू आत्माबाट भएको होइनन् भन्ने यथार्थ बुझ्ने मानिस कुनै

पनि काम गर्दा उ सुखपूर्वक रहेभैं म पनि हर समय सुखपूर्वक स्थित छु, मलाई सुतीराख्दा पनि केही हानी र यत्न गर्दा पनि केही प्राप्ति हुंदैन । म सदा हर्षशोक रहित भएर सुखपूर्वक आत्मामा स्थित छु ।

चौधौ प्रकरण

यसमा जम्मा ४ श्लोक छन् । जनकले आफूले अनुभव गरेका शान्तिको लक्षण बताउनु हुन्छ । मुक्त पुरुषका स्थितिको वर्णन गरिएको छ । शुन्य चित्त भएर सुतीरहेको मानिस कसैले जवर्जस्ती कुनै काम गराउँदा उसको इच्छा वा वासना पटकै रहेको हुंदैन । मानिसको चित्त विषय प्रति शुन्य भईसकेको छ । कहिले प्रारब्ध कर्मका कारणले कुनै विषय भोगेता पनि उ लाभ, हानी, सुख, दुःखमा फस्तैन । जसको अन्तस्करण संकल्प विकल्प रहित छ । कुनै प्रकारको विषय वासना मन चित्तमा फुदैन तर साधारण मानिस सरह विचरण गर्दछ । यस्तालाई ज्ञानी पुरुषले मात्र जान्दछ । अरु जान्नै सक्तैनन् ।

पन्धौ प्रकरण

यसमा २० श्लोक छन् । अष्टावक्रद्वारा तत्त्वबोधको वर्णन गरिएको छ । वास्तवमा मोक्ष र बन्धन भन्ने केही छैनन् । विषय प्रति वैराग्य भावना उठ्ने वित्तिकै मोक्ष मिल्दछ । विषयको रसमा डुविञ्जेल बन्धन भई नै रहन्छ । तत्त्व ज्ञान भएपछि बोलक्कड पण्डित लाटो परिश्रम गरिरहने मानिस निश्चल बनाईदिन्छ । भोगवाटै तृप्ती पाउन खोज्ने विलासीले आत्मज्ञान पाउनै सक्तैन । राग र द्वेष मनका अर्थ हो, तिम्रो होइन । मन पनि तिम्रो होइन । तिमी विकल्प विकार रहित बोध स्वरूप हो । सत्य कुरामा श्रद्धा गर । मोह गर्ने होइन श्रद्धा गर्ने । जीवात्मा न जन्मन्छ न त मर्छ नै । यस कुरा बुझेपछि सोच्नु पर्ने केही छैन । समुद्रमा तरङ्ग उठे विलाएभैं म यो हुँ यो होइन भन्ने धारणालाई छोडिदेउ । अज्ञानका कारण जगत देखिन गएको हो । ज्ञान हुनासाथ

नाश हुन्छ । त्यसैकारण मनलाई शान्त राखी आनन्दपूर्वक रह ।

सोहौ प्रकरण

यसमा जम्मा १० श्लोक छन् । अष्टावक्रद्वारा संसार मुक्तिको भेदको सांसारिक प्रपञ्च यस प्रतिको वासना क्षय हुनु हो । तिमि जुनसुकै कर्म गर, जतिसुकै भोग गर कुनै पनि कुराको आशा राख्दछौ तवसम्म मुक्ति हुँदैनौ । आशक्ति रहित नभई कुनै हालतमा पनि सुख शान्ति पाइदैन । केही नगरी बस्ने मानिस नै सुखी हुन्छ । केही नगर्ने मानिसले पाउने जस्तो परम सुख अरु कसैले पाउन सक्तैन । यो यो काम गरें यो गरिन भन्ने जस्ता द्वन्द मनमा उठ्दैन । जब त्यस्ता मानिस धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष जस्ता विषयमा ईच्छा रहित भईरहन्छ । जो मानिस म मुक्त पुरुष हुँ भन्ने अभिमान गर्दछ त्यस्तो जानी हुँदैन । जो योगाभ्यासी भन्छ त्यो योगी हुँदैन यी सबै दुःख भोगी हुन् ।

सत्रौ प्रकरण

यसमा २० श्लोक छन् । यिनै श्लोकहरूद्वारा महर्षि आत्मज्ञान सम्बन्धी तथ्यलाई पुष्टि र जीवनमुक्तिका स्थितीका विषयभोग रहित सदा आफैमा तृप्त, स्वच्छ, शुद्ध इन्द्रिय वाला एकान्तसेवी महापुरुषलाई आत्मज्ञान र योगाभ्यास पूर्ण फल प्राप्त हुन्छ । भोगेको भोगमा आशक्त हुँदैन । भोग्न नपाएको विषयमा आकांक्षा गर्दैन । यस्ता मानिस संसारमा दुर्लभ हुन्छन् । भोग्न र भोग्न चाहने तथा मोक्ष चाहने मानिस प्रशस्त देखिन्छन् । भोग र मोक्ष दुवैको चाहना नगर्ने महापुरुष विरलाकोटी हुन्छन् । महापुरुषलाई धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, वाञ्छु, मर्नुमा केही मतलब हुँदैन । जो मनमोहक केटीलाई देख्ता कामातुर पनि हुँदैन, मृत्युलाई देखेर विह्वल पनि हुँदैन । जुनसुकै अवस्थामा पनि शान्त रहन्छ । सुख, दुःख, सम्पत्ति, विपत्ति पाउँदा नपाउँदा सबै अवस्थामा समदर्शी हुन्छ । यस्ता महापुरुष नै जानी हुन्छ । वासना रहित जानी न ता कसैसँग द्रोह

गच्छ न ता कसैलाई करुणा गर्नतिर लाग्छ । जीवन मुक्त मानिस विषय प्रति द्वेष गच्छन् न लोभ नै गच्छन् । जो समता रहित अहंकार रहित छ यहाँ केही पनि सत् होइन भन्ने कुरामा दृढ छ । स्वप्न, सुषुप्ति छुट्टी सकेको छ यस्ता महापुरुष नै जीवन मुक्त हुन्छन् ।

अठारौं प्रकरण

यसमा १०० श्लोक छन् । जीवन मुक्तिको बारेमा संसारमा भएको स्थितिको वर्णन गर्दछ । जो धेरै धन कमाएर सांसारिक भोग भोग्न मानिसले पाउँलान् तर यसबाट सुख शान्ति कहिल्यै हुँदैनन् । सुख पाउनको लागि धन र भोग सबैलाई परित्याग नगरी हुँदैन । कर्म गरूजेल मानिसको मन आगोको ज्वालाले पोले जस्तै पोलिरहन्छ । पारमार्थिक दृष्टिले हेर्ने हो भने यो जगत् केवल भावना मात्र हो । आत्मा सर्वव्यापक छ । संकल्प रहित, प्रयत्न रहित, विकार रहित र दुःख रहित छ । सारा विश्व प्रपञ्च कल्पना मात्र हो । आत्मा सदा मुक्त र सनातन छ । भाव अभाव भन्ने कुरा कल्पना मात्र हो । जीवात्मा र ब्रह्म एक हो भनने दृढता हुने मानिस कामना रहित भई ज्ञानी बन्दछ । जीवनमुक्त महापुरुषको लागि राज्यभोग, भिक्षावृत्ति, लाभ-नोक्सान, समाज वा वनको एकान्तस्थल एकै हुन्छ । यस्ता पुरुषको लागि मैले यो काम गरें वा गरिन केही हुँदैन । ज्ञानीको चित्त शुद्ध र शान्त रहन्छ । अज्ञानी मानिस सत्य कुरा सुनेर पनि शंका उपशंका आदिको कारणले मुढ नै भई रहन्छ । मुढ मानिसले जतिसुकै चित्त निरोध तथा कर्मकाण्ड गरेपनि मुक्ति पाउँदैन । मुमुक्षु मानिस विषय विना रहनै सक्तैन । जबकी मुक्त पुरुषको बुद्धि कामना र आशय रहित भएर रहेको हुन्छ । आत्मा अकर्ता अभोक्त छ । राम्ररी बुझे पुरुषको चित्त वृत्ति स्वतः नाश हुन्छ । विरोध गर्न कुनै उपाय नै गर्नु पर्दैन । पञ्च महाभूत, पञ्चतनमात्र, अहंकार आदिबाट खडा भएको यो जगत् काल्पनिक नाम रूप मात्र हो । यहाँ द्वैत भन्ने केही छैन । यस्तो तथ्य बुझ्ने बुद्ध पुरुषको लागि केही कर्तव्य भन्ने नै हुँदैन ।

उन्नाईसौ प्रकरण

यसमा ८ श्लोक छन् । आफ्ना समस्त अज्ञान नाश भएको र आत्म ज्ञान भएकोमा अहोभाव व्यक्त गर्दै अब मेरालागि धर्म, अर्थ, काम, द्वैत, अद्वैत भन्ने केही रहेनन् । आत्मा-अनात्मा शुभ-अशुभ, चिन्ता-अचिन्ता, जाग्रत-स्वप्न, सुषुप्ति तुरीयमय जस्ता कुरा पनि केही रहेनन् । ममा वाँच्नु मर्नु लय समाधी केही छैन । धर्म, अर्थ, काम, योगाभ्यास, ज्ञान, विज्ञान आदि कुनै कुराको प्रयोजन नै छैन ।

बीसौ प्रकरण

यसमा १२ श्लोक छन् । आत्मा बोध भएको अवस्था पछि देह इन्द्रिय मन शुन्य तथा अशुन्य पनि केही छैनन् । आत्मा सदा द्वन्द रहित छ । शास्त्र तथा आत्मज्ञान भन्ने केही छैन । विषय रहित भन्ने पनि केही छैन । तृप्ती र तृष्णाको अभाव छैन । विद्या अविद्या अद्वकार बन्धन मोक्ष आदि पनि केही छैन । अकर्ता अभोक्ता प्रारब्ध कर्म जीवन मुक्ति विदेह मुक्ति केही छैन । ममा कर्तापन, भोक्तापन पनि छैन । अद्वैत आत्मा स्वरूपमा लोप भन्ने मुमुक्षु भन्ने योगी भन्ने ज्ञानवान बुद्ध भन्ने केही पनि छैन । व्यवहार परमार्थता सुख दुःख यी पनि ममा छैन । प्रवृत्ति निवृत्ति तथा मुक्ति र बन्धन पनि केही छैनन् । चैतन्य स्वरूप ममा केही पनि काम कुरा छैनन् भनी जनक जी भन्नुहुन्छ ।

॥ इति ॥

वास्तविक सारतत्व (नीचोड)

आत्मा, जीवात्मा, परमात्मा पूर्ण छ, नित्य छ र सदा मुक्त छ । अपूर्ण, अपुग, अधुरो, बन्धन भन्ने कुरा छँदै छैन । शरीर स्त्रीपुत्रादि प्रपञ्च देखिनु भ्रम मात्र हो । आफ्नो स्वरूपको बोध नभई कुनै साधन गरेर पनि आत्म ज्ञान हुने छैन । आफ्नो शुद्ध स्वरूप सत्य छ, निरन्तर

छ । आत्मा र परमात्मा केही फरक छैन । परमात्मा नै विश्वरूपमा व्यक्त हुनुहुन्छ । देखेको विश्व त्यसको पनि स्वरूप आत्मा नै हो । ज्ञान हुने वित्तिकै सबैतिर आत्मा, परमात्मा मात्रै देखिन्छ । अहंकार नै द्वैतको कारण हो । सदा नित्य बन्धन रहित आत्माको मोक्ष पाउँदैन । आत्मा विसर्ग बन्धनमा पर्नु हो । निर्विकार हुने वित्तिकै ग्रहण त्याग भन्ने केही हुँदैन । आशक्ति भन्दा ठूलो बन्धन केही छैन । मानिस विभिन्न मत मतान्तरका चक्करमा परेर भ्रममा परीरहेका छन् । स्मृति, उपनिषद्, दर्शन, पुराण, महर्षि सबैका मतमा भेद छ ।

कायिक, वाचिक, मानसिकको यी तीन प्रकारका कर्मद्वारा नै मानिसलाई विभिन्न प्रकारका अज्ञानमा फसाईदिन्छन् । चित्त एकाग्र हुन दिँदैन । काम, क्रोध, लोभ, मोह उत्पन्न हुन्छ । आशंका र त्रासका ज्वालाले निराश हुन पुग्छ । यो बुझि तिनैबाट विरक्त हुन पुग्छ । यथार्थको बोध भई आत्मस्थितिमा पुग्छ । जीवनभर मुमुक्षु हुनाले मुक्ति पाउँदैन । भावना मनको संकल्पबाट संस्कार उत्पन्न भएको हुन्छ । मनले जे जस्तो कल्पना गर्छ, संसार त्यस्तै खडा हुन्छ । कर्तव्य कर्मको अनुष्ठान सांसारिक कामना गर्ने मानिसको लागि मात्र हो । सांसारिक कामना नराख्ने जीवनमुक्त पुरुषको कर्तव्य कर्म हुँदैन । जुन कर्म नगरी जीवन चल्दैन । त्यस्ता कर्म स्वभाविक रूपमा चलीरहन्छ । विषयहरूको वासस्थान मन हो । मनमा विषय उम्रिन्छन् बढ्छन् मर्छन् पनि । आत्मारूपी अनन्त महासागरमा विश्वरूपी तरङ्ग उठ्छन् विलाउँछन् । तरङ्ग समुद्रदेखी भिन्न छैनन् ।

आनन्द मानव स्वभाव हो । सांसारिक परिस्थितिले रतिभर मानिसलाई प्रभाव पार्न सक्तैन । केवल शरीर म हुँ भन्ने भ्रम हट्नासाथ मुक्ति मिल्छ ।

अस्तु ।

प्राक्कथन

मनुष्य योनी मानव मात्रको ४ पुरुषार्थका नित्य सुख हो । एकमात्र मोक्ष परमात्मा प्राप्तिमा परमात्मामा बोध हो । वाटो देखाउने सत्शास्त्रहरू जम्मा ३ भागमा लेखिएका छन् । कर्म, उपासना र ज्ञान तीनै भागमा शुद्ध आहार विहारादिको परिपालन गर्नु मूलभूत कारण छ भनेर सबै श्रुति, स्मृति, पुराणादिले जोड दिएका छन् । जस्तै :

आहार शुद्धौ सत्त्व शुद्धि सत्त्व शुद्धौ ध्रुवास्मृति ।

स्मृति लब्धे सर्वग्रन्थीनाम् विप्रमोक्ष ॥ छान्दोग्योपनिशद् ७-२६-२

कर्म - नित्य नैमित्तिक कामय प्रायश्चित्यादि मोक्ष बाधक हो । नैमित्तिक कर्म देहधारि मात्रको कर्तव्य नै हो । जुनसुकै अवस्थामा रहेको योगी, ज्ञानी, महात्मा किन नहोस् सौचशुद्ध आहार विहारादि सदाचार युक्त सन्ध्योपासनादि नित्य कर्म वाचुञ्जेल गरिरहेकै हुनुपर्दछ । आलस्य, अज्ञान एवं ब्रह्मज्ञानाभिमानले त्याग्दछ । त्यसलाई तामस त्याग भन्दछन् । त्यो न भक्त हो न योगी हो न त मोक्ष नै हुन्छ ।

उपासना - उपासना ३ प्रकारको हुन्छ । भक्ति, आर्त्थि, आर्त्ति, जिज्ञासु, ज्ञानी उत्तरोत्तर श्रेयस्कर छन् । भक्तिका साधन अनेकौं छन् । नवदा भक्ति संपत्, आरोप, संवर्ग, अभ्यास आदि हो । भक्तिको पराकाष्ठा, ज्ञानको पराकाष्ठा, सगुण-निर्गुण विभेद सम्भेद वा अरु कुनै भिन्न लक्ष राख्ने उपायको विचार वास्तवमा ज्ञान भूमिकाको स्वपात अभिन्न अङ्ग मान्नु पर्दछ । भक्ति अन्तरङ्ग भाव हो । ज्ञान साधनान्तर योग ज्ञान मार्ग र योग मार्ग भिन्नत्व पनि बताउँदछन् । हुन सक्छ कुनै कामना सिद्धि अष्ट सिद्धि प्रदर्शन (देखाउने) उद्देश्य राखेर गरेको भए ।

योग - योग धेरै प्रकारका हुन्छन् । निष्काम कर्मयोग, भक्तियोग, ज्ञानयोग, मन्त्रयोग, हठयोग आदि (हठयोगहरू नादानुसन्धान अनेकौं मुद्रादि र क्रियाहरू) । अनन्तर, श्रवण, मनन, निदिध्यासन, साधनचतुष्टयादि छन् । यस्तै अष्टाङ्ग योगादी छन् । अन्ततोगत्वा वाणीलय, मनोलय, बुद्धिलय, अहंकारलय हुनु हो योग र ज्ञानादी कुराहरू स्वयं विचारणीय छन् । योगका प्रक्रियाहरू अन्तस्करण शुद्धि एवं तटस्थ बोधक हुन् । सत्त्व, रज, तम यी तीन गुणको प्रत्येक गुणमा प्रत्येक गुणको एक तिहाई भागले रहन सक्छन् । त्रिकाण्ड पनि प्रत्येक काण्डमा समन्वीत अङ्गाङ्गित हुन् । ज्ञान-उपासना युक्त कर्म उपासना सहित ज्ञान कर्म ज्ञान युक्त उपासना केही पनि काम नगरी शरीर रहन सक्तैन । कर्म गत्यो भने स्वर्गादि फल भोग्नु पर्दछ । मोक्ष हुन पाईन्न भनि अज्ञानवस यज्ञादी सत्कर्मको परित्याग देह यात्रार्थ व्यवहारिक काममा मात्र व्यस्त हुनु महान अज्ञानता हो । सत्कर्महरूको पालन यथाशक्ति गर्नु नै पर्दछ । केवल फलासा मात्र छाडेर शरीरले सत्कर्म मन बुद्धिद्वारा उपासना विशुद्ध बुद्धि अन्तस्करणद्वारा आत्मस्वरूपानुबोध ज्ञान जस्तै भनिएको छ ।

हनुमत वाक्यमा

देह दृष्ट्यातु दासोऽहं जीवदृष्ट्यात्वं दंशकः ।

वस्तु तस्तु त्वमेवाऽहं इति मे निश्चिता मति ॥ आनन्द रामायण

सारा शास्त्रको गुह्यतम सारभूत सिद्धान्त यही हो । सर्वसाधन सम्पन्न ब्रह्म ज्ञानार्थ पूर्ण अधिकारी विदेहवत जनकलाई शान्तात्मा स्वरूप बोध निश्चलता पार्नु मात्र काम भएकोले अष्टावक्रले यहाँ कर्म उपासनाको र साधन चतुष्टयादी योग भूमिका ज्ञान भूमिकाहरूको प्रत्येक संज्ञा दिएर विस्तृत रूपमा परिभाषा दिनुभएको छ । स्थूल सूक्ष्म देहदेखी आत्मा, अलग वस्तु भएको र त्यहाँ आत्माको मात्र व्याख्यान

प्रकरण हुँदा देह सम्बन्धी वर्णाश्रमादि द्वन्द्व साधनाको वर्णन तर्फ सिंहावलोकन मात्र गर्नु भएको ।

यस महागीताको प्रारम्भतः ग्रन्थको आदिमा प्राक्कथन गर्नु श्रीकृष्णले थाम्नु भएको गोवर्धन पर्वतलाई गोपालहरूले लौराले टेकाई दिई थाम्नु खोज्नु मात्र हो । यहीँ शंकोच सहित समुद्रमा जल चढाए भैं हुन्छ ।

यस सम्बन्धमा ब्रह्ममूर्ति अष्टावक्रको संवादको प्रायः समश्लोक मात्रको भाषाले पूर्णतया तात्पर्य परिभाषित गर्न मेरो बुद्धि देखी वाहिरको कुरा हुन जान्छ । यसमा पूर्ण तात्पर्य बुझ्ने जिज्ञासु एवं मुमुक्षु जनले सदाचारादि युक्त ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुको आश्रय लिएर मात्र पूर्ण साफल्य हुन सक्छन् । ब्रह्म ज्ञानालयको ढोकाको साँचो सद्गुरुको साथ हुन्छ । सर्वसाधारण वा पूर्वाजित भाग्यले राग द्वेषादि रहित देहाभिमान गलित शान्त निर्मल बुद्धि भएको मुमुक्षुत्व पात्र परीक्षा गरेर मात्र ज्ञान भण्डारको ढोकाको साँचो दिन्छन् । अन्यथा अनाधिकारीलाई ब्रह्मज्ञान लिनु दिनु गरेर न ताछ्छन न तर्दछन् भन्ने शास्त्रको कथन छ ।

कुशला ब्रह्मवार्तायाम् वृत्तिहिना सुरागिणः ।

तेऽप्यज्ञानीतथानूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ अपरोदशानुभूत् ।

विशुद्ध अन्तस्करणद्वारा भक्तिश्रद्धापूर्वक पढ्नु सुन्नु र मनन गरी आत्मा स्वरूपको बोध आफैं हुनु पर्दछ । ज्ञानोपदेशमा शब्दहरूको दोहोर्चाईएको वढी स्पष्ट सम्झाउनको निमित्त हो । यसमा पुनरुक्ति दोस लाग्दैन । “आवृत्ति रसकृत उपदेशाद्” भन्ने शास्त्रोक्ति छ । कुनै स्थानमा केही शब्दहरू भाव गर्भित रहन गएकोमा आत्मज्ञान सुरक्षार्थ पात्र परीक्षा युक्त ब्रह्म ज्ञानोपदेशको अभिभार ब्रह्मज्ञानीमा मात्र निहीत राखिएको स्वयं विदित नै हुनेछ ।

वर्तमान अवस्थामा धर्मको नाममा मत सम्प्रदाय अन्धविश्वास र कर्मकाण्ड पुराणादिको दलदलमा पारी संसारमै अशान्ति, अतृप्ति,

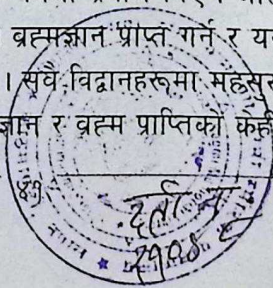
अराजकता, युद्ध, आतङ्ग, व्यभिचारलाई प्रोत्साहन दिई प्रकृतिलाई नै विकृत पारी विश्व नै विध्वंस गर्न लागि रहेको बुझिन्छ। बुद्धकाल र त्यसभन्दा धेरै अगाडी पनि आजकै जस्तै अन्यौलको अवस्था थियो भन्ने कुरा पुराण इतिहासबाट पाउँछौं। यस्तो अवस्थामा महामानव बुद्धले बोधको प्रकाशद्वारा अन्धविश्वास कर्मकाण्ड सम्प्रदाय आदिलाई ध्वंश गरी धर्मको पुनर्स्थापना गर्नु भएको बौद्ध ग्रन्थहरूबाट बुझिन्छ। द्वापर युगमा कंस, कौरव आदिले धर्म विध्वंस गर्न लाग्दा श्रीकृष्णले गीता ज्ञानद्वारा धर्मको अभ्युत्थान गर्नु भएको र शुकदेव मुनीले ज्ञानको वर्षा गर्नु भएको थियो त्यस भन्दा अगाडी त्रेता युगमा रामले आदर्शको नमुना प्रदर्शन गरी दिनु भएको करुणामय मुनि अष्टावक्रले जनमानसको मन मस्तिष्कमा आत्मज्ञान जागरण गराउने उद्देश्यले राजा जनकलाई पात्र बनाई अद्वितीय अद्वैत ज्ञानको प्रकाश पारी दिनु भएको।

बुद्धको जप, तप, पूजा, पाठ, कर्म जस्ता क्रियाकलाप र कर्मकाण्डमा लागेर मुक्ति मिल्दैन। वास्तविक बोध अनित्यलाई अनित्य जानेर अनित्य परित्याग गरेमात्र मुक्ति मिल्छ भन्ने सनातन धर्मका सत्य सन्देश सरल सहज ढङ्गले जनमानसमा मार्ग दर्शन गरी दिनु भएको थियो। त्यसभन्दा धेरै अगाडी नै महामानव अष्टावक्रले मुक्ति पाउन कुनै प्रकारको क्रिया, कर्म, पूजा, पाठ, भजन, कीर्तन आदि निरर्थक हुन्। मुक्तिको लागि क्रिया, कर्म नै बाधक हो। गच्छु गर्दिन भन्नु नै अज्ञान हो। अहंकार नै सबै प्रकारका दुःख अशान्ति बन्धन जन्म मरणका मूल कारण हुन्। अहंकारको लोभ मोह सबैको मूल जड अज्ञान हो। ज्ञान विना कुनै उपायले अज्ञान हट्दैन। ज्ञान विना मुक्ति मिल्दैन मिल्दैन। ज्ञान हामीसँगै भित्रै छ। यस तर्फ ध्यान नदिई विषय वासनामा भुलेकोले दुःख रूपी बन्धनमा पर्नु परेको। विवेकको जागरणबाट मुक्ति तथा शान्ति मिल्छ। अनित्यमा आशक्ति नगरेमा नै मुक्ति मिल्छ। भ्रमले गर्दा डोरीलाई सर्प देखेर भाग्दछ। लड्छ चोट लाग्छ दुःख पाउँछ सर्प होईन डोरी पो रहेछ भन्ने जान्नासाथ न डराउँछ, न भाग्छ, न चोट लागेर दुःख नै पाउँछ।

यिनै कारणवाट उब्जने दुःख अशान्ति भय, क्रोध, लोभ, अहंकार स्वतः हराउँछन् । डोरी भन्ने ज्ञान हुने वित्तिकै आई पर्ने दुःख बन्धन अशान्ति पनि ज्ञानवाटै हट्दछन् । यस्ता दिव्य सन्देश भरिभराउ भएको अद्वैत महागीता सयौंवार पढी अज्ञानको ढक्कनी हट्छन् र विवेकको जागरण हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा यसैका अनुसरण गर्नु परम आवश्यक ठान्दछु ।

प्रसङ्ग वेग्लै भएपनि किंवदन्ती अनुसार राजा जनक ब्रह्मज्ञानका भोका थिए भन्ने कुरा वरावर वहाँको कथनमा व्यक्त गरेको हो । अद्वैत वेदान्तका सिद्धान्तानुसार ब्रह्म नै सद्वस्तु हो । यस अतिरिक्त समस्त जगत मिथ्या हो । सारा जगत सर्व व्यापक हुनाले उसलाई ब्रह्म भन्दछन् । उनै सर्वत्र आफ्नै चैतन्य रूपले अवभाषित हुन्छ । उसैद्वारा सम्पूर्ण लोक र प्राणी नियन्त्रित हुन्छन् । त्यो सत्त्व प्रधान मायाको उपाधिले संसारको निमित्त कारण बन्दछ र तम प्रधान मायाको उपादान कारण हुन्छ । तप ब्रह्म सूर्य समान सम्पूर्ण वस्तुहरूको प्रकाशक छ । अणु महत ह्रस्व, दीर्घ आदि प्रमाण त्यसमा छैनन् । यहीँ ब्रह्म एक रस भएर आफ्नो मर्यादामा सदा रही रहन्छ । अद्वैत तथा निर्गुण छ । उसका निर्गुणतामय “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” आदि श्रुतिहरू पनि प्रमाण छन् । यी समस्त श्रुतिहरूको पर्यावसान त्यस निर्गुण ब्रह्मको प्रतिपादन गर्नुमा नै छ किनभने त्यो नै एक पारमार्थिक एक सद वस्तु हो । व्यवहारिक रूपले संसारको अस्तित्व स्वीकार गरेमा पनि विनाशी हुनाले यो अपारमार्थिक नै हो । त्यस पदार्थलाई पारमार्थिक भन्न सकिन्छ । जुन सदा एक रूपले स्थिर रहन्छ । “एक रूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः” यसैले निर्गुण ब्रह्म नै पारमार्थिक सद्वस्तु हो । यस अतिरिक्त सम्पूर्ण जगत मिथ्या हो । ब्रह्मका दुई लक्षण छन्, तटस्थ र स्वरूप । स्वरूप लक्षणवाट वस्तुको स्वरूपको परिचय पाईन्छ । ब्रह्मको सत्य स्वरूप, ज्ञान स्वरूप अनन्यतालाई बताउँछ । त्यो त्यसको स्वरूप लक्षण हो । तटस्थ, लक्षण त्यो हो जो संसारको उत्पत्ति स्थिति तथा विनाश भएपनि ब्रह्मको नित्यता स्थिरता एकरसतालाई बताउँछ । यहीँ द्विलक्षण लक्षित

ब्रह्म आफ्नो माया शक्तिद्वारा संसारमा भ्रम उत्पन्न गर्छ । आफ्ना माया शक्तिले मिथ्याभूत संसारलाई पनि सदाजस्तै अवभाषित गर्छ । यस्तो ब्रह्म स्वरूप प्राप्त गर्नका लागि राजा जनकवाट जसले मलाई ब्रह्मज्ञानले चित्त वुझाउँलान उनलाई सालङ्कार अर्थात् सुनले सिङ्ग मोरिएको एक हजार गाई र भूमिदान समेत गर्नेछु भन्ने राजाको घोषणा सुनी जताजतैका ब्राह्मणहरू राजदरवारमा आई जम्मा भएका थिए । जसमा अष्टावक्रका पिताजी र मामा पनि आएका थिए । धेरै दिनसम्म उनीहरू नफर्केकोले अष्टावक्र बाबुको खोजीमा थिए । यता पण्डितहरू धेरै शास्त्र ज्ञाता धुरन्तर विद्वान थिए । उनीहरू आ-आफ्नो विद्वताले शास्त्रार्थमा मात्र अग्रगामी एवं प्रवीण थिए । ब्रह्मवेत्ता कोही थिएन । त्यहाँ ब्रह्मवेत्तामा केवल याज्ञवल्क ऋषि र गार्गी मात्र थिए । याज्ञवल्कलाई राजा जनकका आफ्नो गुरु भएपनि ब्रह्म प्राप्तिका वारेमा त्यहीँ व्यवहारिकता प्रयोग गरेको कतै पाईदैन । राजा जनक स्वयंले शास्त्रमा आत्मज्ञानका वारेमा धेरै अध्ययन गरेका थिए । शास्त्रमा लेखिएको छ, आत्मज्ञान गर्न धेरै सरल छ । यसका लागि केही गर्नु पर्दैन । आत्मज्ञान भन्ने घोडामा चढ्दा एक खुट्टा रिकापीमा र अर्को खुट्टा भुण्डयाई रिकापीमा राख्दा जे जति समय लाग्छ त्यस भन्दा पनि कमी समयमा आत्मज्ञान हुन्छ भन्ने भनाई छ । राजा जनक ज्यादै मुमुक्षु थिए । राजा यसैको सत्य स्वरूपताको पारख गर्न चाहन्थे । वैज्ञानिक मस्तिक रहेको छ भने त्यो दृष्टिकोणवाट पनि सत्यतामा अन्धविश्वास भई नमानेर प्रयोगद्वारा सिद्ध गरी देखाउन चाहन्थे । यसैका लागि राजाले देशका ठूला ठूला विद्वानलाई बोलाई यस कुराको सत्य प्रमाणित गर्नु पर्‍यो होइन भने शास्त्रवाट ब्रह्म प्राप्ति भन्ने कुरा नै हटाउनु पर्‍यो । सबै पण्डितहरूमा पुस्तकीय ज्ञान मात्र थियो । सबै पण्डितहरू शास्त्रार्थ गर्नमा प्रवीण थिए । आत्मज्ञान ब्रह्म प्राप्ति भन्ने केही कसैमा थिएन । ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्न र यस रहस्यलाई सत्य प्रमाणित गर्न असमर्थ थिए । सबै विद्वानहरूमा महसुस भयो हामी पण्डित मात्र रहेछौं भन्ने । आत्मज्ञान र ब्रह्म प्राप्तिको केही पत्ता छैन ।

कसरी ब्रह्म प्राप्ति हुन्छ भन्ने त्यसैले राजा जनकले ब्रह्म प्राप्तिका बारेमा सही जवाफ नपाएको कारण सबै पण्डितहरूलाई जेलमा राखी दिए । जता ततै हो-हल्ला मच्चियो । पण्डितहरू सबै जेल परे भन्ने कुरा । यस्तो समाचार सुनेपछि महर्षि अष्टावक्र राजाको दरवारमा पुगे । त्यो सम्भव छ शास्त्र पूर्ण सत्य छ, ब्रह्म प्राप्तिका सम्बन्धमा म प्रत्यक्ष प्रमाणित गरिदिन्छु । सबै पण्डितहरूलाई तुरुन्त जेल मुक्त गरिदिनु पर्‍यो, पण्डितहरू निर्दोष छन् । राजन तपाईंले घोडा तयार गर्नु पर्‍यो । अष्टावक्रले राजालाई वनको एकान्त ठाउँमा लिएर गए । राजा जनकलाई घोडा चढ्न लगाए । एक पाउ रिकापमा र एक पाउ बाहिर राख्दै थिए । तिमीले शास्त्रमा के पढ्यौ राजाले दोहोर्‍याई अष्टावक्रसँग सोधे र पुनः ऋषिले सोधे यो सत्य हो यस भन्दा अगाडी के पढ्यौ, बुझ्यौ यो बुझ्न र पढ्नका लागि सत्पात्रताको जरुरत हुन्छ । राजा जनक सत्पात्र थिए । राजा जनकलाई अष्टावक्र भन्नुहुन्छ । यदि तिमी सतनियमको शर्त पूरा गर्‍यो भने शर्त मान्यौ भने अवश्य आत्मज्ञान हुन्छ यसमा कुनै सन्देह छैन । राजा मुमुक्षु नै भएका कारण चुकेनन् । उनमा उत्पन्न ज्ञानका उत्कट इच्छा थियो । जे जसरी भए पनि आत्मज्ञान पाउन चाहन्थे । वैज्ञानिक तवरबाट पनि ईश्वर प्रत्यक्ष देख्न चाहन्थे । उनी भन्थे सत्गुरु पाएमा खाना खान पनि चाहँदैनन् । राजाको तिब्र बुद्धि र प्रतिवाद थियो । उच्च योगका रहस्यलाई सम्भन सक्ने क्षमता थियो । त्यो भन्दा पनि माथिको उनको मुमुक्षा थियो । शास्त्र जान्न पनि सत्पात्र चाहिँन्छ भनने भनाई छ । अहंकार र मुक्ति पूर्ण समर्पण शरीर मनका भाव देखी मुक्ति शास्त्र वा ज्ञान देखि मुक्ति सबै प्रकारका बाह्य उपादान देखी आफूलाई मुक्त गराउने उनमा सत्पात्रता थियो । यी सबै कारणबाट अहंकार हटेपछि व्यक्ति आत्मासँग तत्काल सम्पर्क हुन पुग्छ । धेरै समय नै लाग्दैन । तत्काल सबै धारणा बदलिन्छ । दृष्टि बदलेपछि सबै कुराहरू पनि बदलिन्छ । दृष्टि परिवर्तन नहुञ्जेल मात्र साधनाको आवश्यक हुन्छ । राजाले तत्कालै शरीर मन बुद्धि अहंकार सबै आत्मामा समर्पित

गरिदिए। राजाले भने तपाईं यस शरीरलाई जे चाहनुहुन्छ त्यहीँ गर्नु होस् भने। त्यसपछि महर्षि अष्टावक्तले खाली भाँडोमा ज्ञान भरिदिए। भरिएको रिक्तो र रिक्तोमा भरिएको भयो। यहीँ नै वास्तविक आध्यात्मिक उपलब्धी हो। यहीँ किसिमको आत्मबोध भएपछि ध्यानावस्था मै समाधिमा पुगे यसै रूपले राजा जनकको जङ्गल मै ३ दिन वित्यो। राजा नभएका कारण राज्यमा हो-हल्ला मच्चियो। राज्य अव्यवस्था भएपछि राजालाई खोज्दै चारैतिरवाट जङ्गलमा गए। महर्षि साथै राजालाई देखे। दुवै चुपचाप थिए। त्यस वखत एक मन्त्रीले भन्यो महाराज ३ दिन भयो, तपाईं कहाँ जानु भएको, राज्य अस्तव्यस्त भयो। राजाले भने अब के जाने? न शरीर मेरो हो न मन मेरो हो, यो सबै गुरुमा समर्पित भयो। मेरा लागि धर्म, अर्थ, काम, द्वैत, अद्वैत भन्ने केही रहेनन्। आफैँमा स्थित भूत भविष्य वर्तमान देश राज्य भन्ने पनि केही भएन। सबै आत्मा-अनात्मा, शुभ-अशुभ, चिन्ता-अचिन्ता, जाग्रत-स्वप्न, सुषुप्ति-तुरीय केही रहेनन्। नजिक-टाढा, स्थूल-सूक्ष्म आदि केही छैनन्। सत् स्वरूप आत्मामा बनी सकेकोले धर्म अर्थ, काम योगाभ्यास ज्ञान विज्ञान कुनै कुराको पनि केही प्रयोजन नै छैन। सदैव निर्मल रहने माया संसार प्रीति विरती जीवन र ब्रह्म भन्ने केही छैन। सदास्थिर कुटस्थ विभाग रहित प्रवृत्ति निवृत्ति मुक्ति बन्धन आदि पनि केही छैन भन्ने आफ्नो स्थिति बताईसकेपछि ऋषिले पुनः राज्य चलाउने आदेश दिए भन्ने पनि कथन सुनिएको छ। यसलाई वास्तविकता नै हो भन्ने मान्नु पर्दछ। अस्तु।

वास्तविक सारतत्त्व (नीचोड)

आत्मा, जीवात्मा, परमात्मा पूर्ण छ, नित्य छ र सदा मुक्त छ। अपूर्ण, अपुग, अधुरो, बन्धन भन्ने कुरा छँदै छैन। शरीर स्त्रीपुत्रादि प्रपञ्च देखिनु भ्रम मात्र हो। आफ्नो स्वरूपको बोध नभई कुनै साधन

गरेर पनि आत्म ज्ञान हुने छैन । आफ्नो शुद्ध स्वरूप सत्य छ, निरन्तर छ । आत्मा र परमात्मा केही फरक छैन । परमात्मा नै विश्वरूपमा व्यक्त हुनुहुन्छ । देखेको विश्व त्यसको पनि स्वरूप आत्मा नै हो । ज्ञान हुने वित्तिकै सवैतिर आत्मा, परमात्मा मात्रै देखिन्छ । अहंकार नै द्वैतको कारण हो । सदा नित्य बन्धन रहित आत्माले मोक्ष पाउँदैन । आत्मा विसन्तु बन्धनमा पर्नु हो । निर्विकार हुने वित्तिकै ग्रहण त्याग भन्ने केही हुँदैन । आशक्ति भन्दा ठूलो बन्धन केही छैन । मानिस विभिन्न मत मतान्तरका चक्करमा परेर भ्रममा परीरहेका छन् । स्मृति, उपनिशद, दर्शन, पुराण, महर्षि सबैका मतमा भेद छ ।

कायिक, वाचिक, मानसिक यी तीन प्रकारका कर्मद्वारा नै मानिसलाई विभिन्न प्रकारका अज्ञानमा फसाईदिन्छन् । चित्त एकाग्र हुन दिँदैन । काम, क्रोध, लोभ, मोह उत्पन्न हुन्छ । आश र त्रासका ज्वालाले निराश हुन पुग्छ । यो बुझि तिनैवाट विरक्त हुन पुग्छ । यथार्थको बोध भई आत्मस्थितिमा पुग्छ । जीवनभर मुमुक्षु हुनाले मुक्ति पाउँदैन । भावना मनको संकल्पवाट संस्कार उत्पन्न भएको हुन्छ । मनले जे जस्तो कल्पना गर्छ, संसार त्यस्तै खडा हुन्छ । कर्तव्य कर्मको अनुष्ठान सांसारिक कामना गर्ने मानिसको लागि मात्र हो । सांसारिक कामना नराख्ने जीवनमुक्त पुरुषको कर्तव्य कर्म हुँदैन । जुन कर्म नगरी जीवन चल्दैन । त्यस्ता कर्म स्वभाविक रूपमा चलीरहन्छ । विषयहरूको वासस्थान मन हो । मनमा विषय उम्रिन्छन् वढ्छन् मर्छन् पनि । आत्मारूपी अनन्त महासागरमा विश्वरूपी तरङ्ग उठ्छन् विलाउँछन् । तरङ्ग समुद्रदेखी भिन्न छैनन् ।

आनन्द मानव स्वभाव हो । सांसारिक परिस्थितिले रतिभर मानिसलाई प्रभाव पार्न सक्तैन । केवल शरीर मात्रै हुँ भन्ने भ्रम हटनासाथ मुक्ति मिल्छ ।

अस्तु ।

शब्दार्थ प्रस्तुति

प्रथम प्रकरण

वास्तवमा मोक्ष प्राप्तिका चाहना हुन्छ त सर्व प्रथम विषयलाई विष समान सम्झीएर त्यागी देउ र क्षमा सरलता दया तथा सत्यलाई अमृतका समान उपयोगी संभेरे ग्रहण गर । जुन चिजको यस संसारमा आकार छ त्यो मिथ्या हो । नाश भई जाने चिज हो । जो निराकार छ त्यो सत्य हो । शाश्वत हो । यदि यहि तत्व ज्ञानका अनुभव भई जान्छ त संसारबाट मुक्ती संभव हुन्छ ।

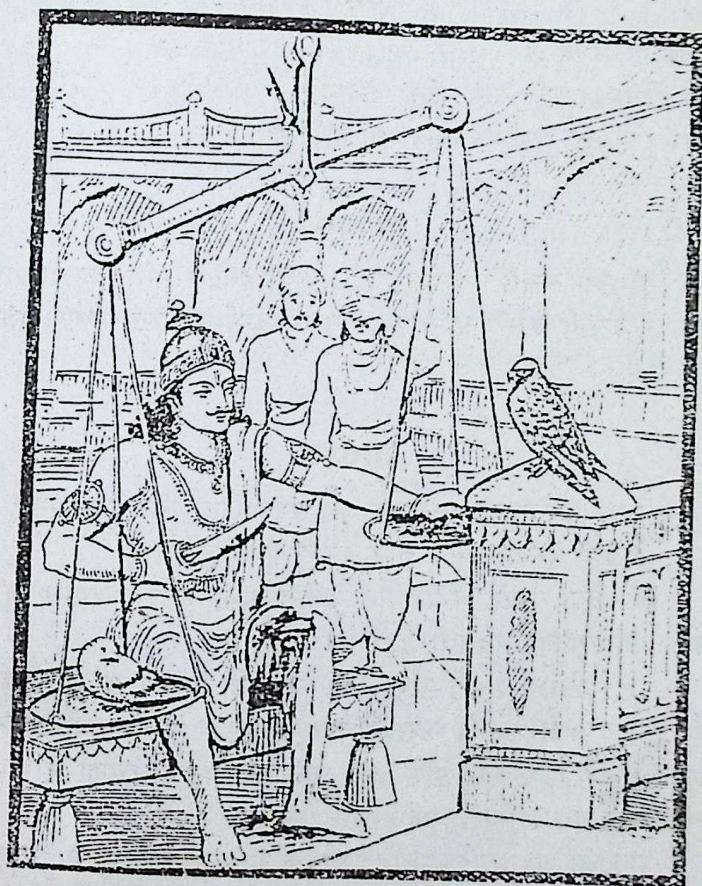
गुरु बक्तानुभव प्रथम प्रकरण

भावार्थ प्रस्तुति

प्राणीका अस्तित्व दुई किसिमले वाडिएको छ । पहिलो सूक्ष्म र स्थुल शरीर शुक्ष्म भन्नु आत्मा हो । त्यो अमर अमर नित्य शाश्वत र सनातन छ । स्थुल शरीर विस्तार निर्मल भई जान्छ र एक दिन मृत्यु भई जान्छ । कुनै पनि अज्ञानी मानिस केवल सूक्ष्म शरीरलाई मात्र जान्दछन् । जुन नाशवान र सार नभएको छ त्यसैलाई जान्दछन् । जवसम्म सूक्ष्म र स्थुलको ज्ञान हुँदैन तबसम्म भ्रम रूप बन्धनले बाधिएको हुन्छ । कुनै आशक्तीले ढाकेको हुन्छ । यो आशक्तीको मुल कारण नै अहंकार हो । जवसम्म अहंकार हुन्छ तबतक आशक्ती रहिरहेको हुन्छ । भ्रम र अज्ञान रूप वास्नाले बाधिरहेको हुन्छ । अज्ञान भन्नु नै मुक्तीको बाधक हो । यसैकारण मानिस वरावर जीवन मरणका चक्रमा फसेर घोर यातना भोगी रहेको हुन्छ ।

वास्तवमा सबै सृष्टिको स्थुलता र सूक्ष्मतामा विशेष सम्बन्ध भएको हुन्छ । जो मानिस यस सम्बन्धलाई जान्दछ त्यसका गुणका गुणात्रित गर्ने नै ज्ञानी हो । यहि अनुभव ज्ञान प्राप्त गरेपछि नै मुक्ती मिल्छ । जुन व्यक्ति त्यहि अनुरूप परमतत्व ज्ञानी भएका र बालकै अवस्थाका श्री महर्षि अष्टावक्रले राजा जनकलाई परमज्ञान दिई अभिभूत बनाए । यो परमज्ञान नै भएको प्रस्तुत पुस्तक ज्ञान प्राप्तिको ईच्छा राख्छ । उसलाई मुमुक्षु हुन्छ । यसमा राजा जनक मुमुक्षु हुन भन्ने जानी ज्ञानी अष्टावक्र जी राजा जनकलाई मुक्ती पाउने तिब्र इच्छा छ उनले भव सागर पार हुन उत्कृष्ट इच्छाका साथै प्रश्न गरे । अष्टावक्रले

संकोच नमानी यसमा राजा जनकका प्रश्नमा कतिपनि शंका नभइ उत्तर दिए अष्टावक्र केवल १२ वर्षका मात्र थिए । ठुला आध्यात्मक ज्ञानी थिए । राजा जनक पनि धेरै ठुला विद्वान् थिए । आत्मज्ञानको तिव्र ईच्छा गर्ने व्यक्ति थिए । यसैकारण यी दुईमा कुनै दिने र कुनै लिने प्रष्ट भाव भएका भए यस किसिमबाट वर्णन गरिएको प्रस्तुत प्रकरणमा विस्तार गरिएको छ ।

श्री परमात्मने नमः अष्टावक्र गीता

नेपाली भाषा (टीका रहित/पहिलो प्रकरण) व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति

मूल

जनकजी भन्नुहुन्छ ।

कथं ज्ञानंमवाप्नोति कथं मुक्ति भविष्यति
वैराग्ये च कथं प्राप्तमेतदब्रूहि मम प्रभो ॥१॥

शब्दार्थ

हे प्रभो कसरी पुरुषलाई ज्ञान प्राप्त हुन्छ र मुक्ति कसरी प्राप्त होला र वैराग्य कसरी प्राप्त होला यससम्बन्धमा विस्तारपूर्वक बताई दिनु होस् ।

भावार्थ

राजा जनकजीले अष्टावक्र जी सँग पहिलो तीन प्रश्न सोधे ।

हे प्रभो पुरुषलेआत्म ज्ञान कसरी प्राप्त गर्दछ ।

र जीव संसार बन्धकबाट कसरी मुक्त हुन्छ । अर्थात् जन्म मरणरूपी संसारबाट कसरी छुटकारा पाउँछ ।

(३) वैराग्य कसरी प्राप्त हुन्छ । राजाको तात्पर्य यो थियो कि हे ऋषि ! वैराग्यको स्वरूप उसको कारण, उसको फलज्ञानको स्वरूप उसको कारण र उसका फल तथा मुक्तिको स्वरूप उसको कारण र उसको भेद मलाई विस्तारपूर्वक भन्नुहोस् ।

राजाका प्रश्नलाई मुनी अष्टावक्रजीले आफ्ना मनमा विचार

गरेर संसारमा ४ प्रकारका पुरुष हुन्छन् । प्रथम ज्ञानी दोश्रो जान्ना इच्छुक तेश्रो अज्ञानी, चौथो मूढ । चार मध्येका राजा त ज्ञानी होइनन् । कारण संसार र विपर्यय रहित भै आत्मानन्द गरी आनन्दित हुन्छ त्यो नै ज्ञानी हो । परन्तु राजा यस्ता छैनन् । तर संसारबाट मुक्त हुन । उनी अज्ञानी पनि होइन कारण जो निपर्यय ज्ञान र असंभावनादिबाट मुक्त हुन्छ । उसैको नाम अज्ञानी हो । तर राजा यस्ता पनि होइनन् । जसका चित्तमा स्वर्गादिक फलको कामना पूर्ण हुन्छ उसको नाम अज्ञानी हो । परन्तुराजा यस्तो पनि होइन यदि यस्तो थिए भने यज्ञादि कर्मद्वारा विषयमा विचार गर्थे भने त्यसमा पनि गरेन तर मुढवृद्धि भएका पनि होइनन् कारण मुढवृद्धि भएका हुन्थे भने उनी कहिल्यै पनि माहात्मालाई दण्डवत प्रमाण गर्दैनथे कारण उनी आफ्ना जाती र धनादिमा अभिमानी हुन्थे तापनि राजा त्यस्ता होइनन् कारण हामीलाई माहात्मा जानेर राम्रो सत्कार गरी आफ्ना दरवारमा लगेर संसार बन्धनबाट छुटकारा पाउने इच्छा गरी जिज्ञासा भै राजाले प्रश्न सोध्ने । यसबाट सिद्ध हुन्छ कि राजा जिज्ञासु एवं मुमुक्षु हो र अध्यात्म विद्याको पूर्ण अधिकारी हुन र साधना विना अध्यात्म विद्या प्राप्त हुनै सक्तैन अतः अष्टावक्रजी प्रथम प्रश्न राजा प्रति साधनालाई भन्छन् ।

मूल

अष्टावक्र भन्नुहुन्छ ।

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान विषयन्त्यज ।

क्षमार्ज वदया तोष सत्यं पीयूष वद् भज ॥२॥

शब्दार्थ

हे प्रिय यदि मुक्तिलाई नै चाहन्छौ भने त विषय वासनालाई विष समान छाडि देउ र क्षमा दया सन्तोष र सत्यलाई अमृत सरह सेवन गर ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी जनकजी प्रति भन्नुहुन्छ कि हे तात यदि तिमी संसारवाट मुक्त हुने इच्छा गर्छौ त आँखा जिब्रो आदि पाँच ज्ञानेन्द्रियका जो शब्द स्पर्श आदि पाँच विषयलाई तिमी विष भैँ त्यागी देउ कारण जसरी विष खानाले पुरुष मर्दछ त्यहीँ अनुरूप यी विषय वासना भोग गर्नाले पनि पुरुष संसार चक्ररूपी मृत्युलाई प्राप्त हुन्छ । यसकारण मुमुक्षुले पहिले त्याग गर्नु आवश्यक छ । यिनै विषय वासनाहरूलाई अत्यन्त भोग गर्नाले रोग उत्पन्न हुन्छ । बुद्धि पनि मलीन हुन्छ । त्यसवाट सार र असार वस्तुको विवेक पनि हुँदैन । यसकारण ज्ञानका अधिकारीलाई मुमुक्षुलाई त्याग गर्नु नै पुरुषको कर्तव्य हो ।

अब प्रश्न उठछ, हे भगवान् विषय भोगलाई त्याग गर्नाले शरीर रहँदैन र ठूला ठूला ऋषि राजर्षि भए उनीहरूले पनि यसलाई त्याग गरेनन् र उनीहरूले आत्मज्ञानलाई प्राप्त गरेर भोग पनि भोगी रहे । फेरिपनि तपाईँ हामीवाट कसरी भन्नुहुन्छ कि यसलाई त्याग गर भनी ।

उत्तर:- अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि हे राजन् तपाईँले भन्नु भएको कुरा सत्य हो यस्तै प्रकारले विषय पनि त्यागीदैन । परन्तु यसमा जो जति आशङ्की हुन्छ पाँच विषयमा कुनै एक नअपनाउनाले पनि चित्तलाई व्याकुलता हुन्छ र सदैव उसमा मनलाई लगाई रहने आशङ्कीहुन्छ । त्यसै त्यागका नाम नै विषय त्याग हो जुन प्रारब्ध भोगवाट प्राप्त हुन्छ त्यसैमा सन्तुष्ट हुनु लोभीपन नहुनु र त्यसलाई प्राप्त गर्न असत्य भाषण आदि नगर्नु । प्राप्तिकालमा दोषदृष्टि र ग्लानिहुन्छ र पछि त्यसलाई त्याग गर्ने इच्छा हुन्छ । त्यहीँ प्राप्तिका लागि कसैका भगडामा दुःखी नहुनु यसैको नाम हो वैराग्य । यो जनकजी को एक प्रश्नको उत्तर हो ।

प्रश्न:- हे भगवान् संसारमा नाङ्गो हुनेलाई वा भिक्षा मागेर जिवीका गर्नेलाई वैराग्य भन्दछन् त्यसमा जडभरत आदिको दृष्टान्त

प्रस्तुत गरिन्छ । तपाईंको भनाई लोकको भनाई विरुद्ध भैरहेछ ।

यदि नागै रहनाले वैराग्य हुन्छ भने त सवै पशु र पागल आदिलाई पनि वैराग्यवान् भन्नु पर्दछ तर यस्तो हुँदैन यहीं मुक्तिद्वारा सिद्ध हुन्छ कि नाझो रहने र मागेर खानेको नाम वैराग्यवान् हुँदैन । यदि भनिन्छ कि विचारपूर्वक नग्नहुनेको नाम वैराग्यवान् हो यो भनाई पनि शास्त्र विरुद्ध हो कारण विचारपूर्वक यो भनाईको विरोध हुन्छ । जहाँ प्रकाश हुन्छ तहाँ अन्धकार हुँदैन । यी दुवै पारस्परिक विरोधी हो त्यहीं नै सत्य गुण हो कार्य सत्य र मिथ्या विवेचना रूप विचार हो र तमोगुणको काम नाझो रहनु । वाह्रै महिना नाझो रहनेको शरीरलाई कष्ट हुन्छ । सर्दिका मौसममा ठण्डाले उसको होसै विग्रन्छ र उसका हृदयमा विचार पनि उत्पन्न हुँदैन एवं रितले गर्मीमा र वर्षादमा मच्छर आदिले टोक्छ अतः सर्वत्र उसका वृत्ति दुःख कष्टकर वन्छ विचार गर्ने सक्तैन अतः श्रुतीले पनि विरोध देखाउँछ ।

आत्मानं चेद्विजानीयाद् यमस्येति पूरुषः

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत

यदि विद्वान्ले आत्मालाई जानेकि त्यो नै आत्मा ब्रह्म म नै हूँ तव कस्तो कुन कामनाको लागि शरीर तताउँछौ किन्तु कहिल्यै पनि तताउन पर्दैन । गीतामा पनि भगवान्ले यसलाई नै तामसी तप भनी लेखिएको छ । यसवाट ज्ञान हुन्छ कि नाझो हुनेको नाम वैराग्य हुँदैन र नाझै हिँड्ने व्यक्तिको नाम वैराग्य हुँदैन र केवल मुखलाई पशु बनाउन नाझो भएको हो । सकामी व्यक्ति यस तहकै व्यवहार गर्दछ । निश्कामी गर्दैन । जडभरतादिलाई आफ्नो पुर्व जन्मका वृत्तान्त याद थियो ।

एक मृगका वच्चालाई प्यार गर्नाले उनी मृगका तीन जन्म तक मृग भएका थिए । यसकारण सँगैका दोषवाट डराएर असंग भै रहन्थे । पञ्च दशीमा यहीं कुरा लेखिएको छ ।

नहयाहारादि सन्त्यज्य भरतादिः स्थित क्वचित्,
काष्ठपाषाणवत् किन्तु सङ्गमीत्या उदास्यते ।

जड भरत आदिले भोजन वस्त्रादिलाई छोडी कहीं पनि वसेनन् किन्तु ढङ्गा र काठ जस्तै जड भएर संसर्गद्वारा डराई उदासीन भै वसे । जव तक शरीरका साथ आत्माको तादात्म्य अभ्यास वन्यो । जवतक नाङ्गो भएर रहनु दुःख र मूर्खता हो । जव अभ्यास हुँदैन तव नाङ्गो मै रहेपनि दुःख पनि हुँदैन । आत्मा साक्षात्कार हुनाले जव मन महान् ब्रमाण्डमा डुब्दछ । तव शरीरादिका साथ अभ्यास हुँदैन र विशेष गरेर सांसारिक पदार्थ उसै पुरुषलाई ज्ञान हुँदैन । मदिरा खाने उन्मत्त व्यक्तिलाई शरीर र वस्त्रादिको याद हुँदैन त्यहीँ अनुरूप जीवनमुक्त ज्ञानी पुरुष केवल आत्माकार हुन्छ । उसलाई पनि शरीरादिको खबर हुँदैन । त्यहीँ अवस्थालाई जीवनमुक्त भनी लेखिएको छ । मुमुक्षु र वैराग्यवानलाई देखिँदैन कारण उसलाई संसारका पदार्थका ज्ञान ज्युँका त्युँ वनी रहन्छ । सांसारिक पदार्थमा ज्ञान जस्ताको तस्तै हुन्छ । सांसारिक पदार्थमा दोष दृष्टि र ग्लानीको नाम नै वैराग्य हो र खोटी व्यक्तिका संसर्गद्वारा डराई महात्माहरूका संसर्ग गर्ने व्यक्ति क्षमा कोमलता दया र सत्य भाषण गुणलाई अमृत भैं पान गर्नेको नाम वैराग्यवान हो । त्यहीँ नै ज्ञानका अधिकारी हो ।

अष्टावक्रजीले जनकजी प्रति वैराग्य स्वरूपलाई भनेर राजाको दोस्रो प्रश्नको उत्तर दिए ।

मूल

न पृथिवी न जलं नाग्निं नं वायुद्यौर्नवा भवान्
एषां साक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धिः मुक्तये ॥३॥

शब्दार्थ

तपाईं पृथिवी होइन, जल होइन अग्नि होइन आकाश पनि होइन अथवा मुक्तिका लागि यी सबैको साक्षी चैतन्य रूप आफैलाई जान है ।

भावाथ

दोस्रो प्रश्न राजाको यो थियो पुरुष आत्म ज्ञानलाई कसरी पाउँछ अर्थात् ज्ञानका स्वरूप के हो ।

यसका उत्तरमा ऋषिजी भन्नुहुन्छ कि अनादि काल देखी देहादिका साथ जुन आत्माको तादात्म्य अध्यास भैरहेकोछ । उसै अध्यासद्वारा पुरुष शरीरलाई आत्मा मान्दछ र यसैद्वारा जन्म मरणरूपी संसारचक्रमा वारम्बार भ्रमण गरी रहेको छ । त्यहीँ अध्यासका कारण नै अज्ञान हो । उही अज्ञानको निवृत्तिद्वारा अध्यासको पनि निवृत्ति हुन्छ । यसैकारण ऋषिजी प्रथम कामका साथ कारणका निवृत्तिको कारण जुन आत्मा हो उसैलाई बताउनुहुन्छ ।

हे राजन् ! तपाईं पृथिवी होइन र न त तपाईं जल नै हो न त तपाईं अग्नि रूप नै हो न वायु रूप न आकाश रूप हो यिनै पाँच तत्त्वद्वारा कोही पनि तत्त्व तपाईंको स्वरूप होइन र पाँचै तत्त्वहरूमा समुदाय रूप इन्द्रियका विषय स्थूल शरीर हो त्यो पनि तपाईं होइन कारण शरीर क्षण क्षणमा परिणाम प्राप्त गर्दछ । बाल्यावस्थाको शरीर कुमारवस्थामा रहँदैन कुमारवस्थाको शरीर युवावस्थामा रहँदैन । युवावस्थाको शरीर वृद्धावस्थामा रहँदैन । परन्तु आत्मा सबै अवस्थामा पनि एकै भै जस्तोको त्यस्तो रहन्छ यसकारण युवा र वृद्धावस्थामा प्रत्यभिज्ञान हुन्छ । पुरुष भन्दछ कि बाल्यावस्थामा आमा र बाबुलाई अनुभव गरेको हुन्छ । कुमार अवस्थामा खेलु डलु युवावस्थामा स्त्रीका साथ भोग गर्नु त्यसकारण सबै अवस्था परिवर्तीत हुन्छ । प्रत्येक अवस्थाको अनुभव गर्ने आत्मा बदलिँदैन । एकै रस जस्ता तस्तै हुन्छ ।

यदि अवस्था सँगै आत्मा पनि बदलीने हो भने प्रत्यभिज्ञान

कहिल्यै हुँदैन । कारण यस्तो नियम छ कि जो अनुभवको कर्ता छ त्यै संसार स्मृती र प्रत्यभिज्ञाको पनि कर्ता हुन्छ । एक दोस्रोले देखेको पदार्थका स्मरण एक अर्कामा हुँदैन । यसबाट सिद्ध हुन्छ कि आत्मा देहादिबाट भिन्न हुन्छ र देहादिको साक्षी भै रहन्छ । जो देहादिदेखि भिन्न छ र देहादिको साक्षी पनि हो । हे राजन् ! यहीं चिद्रूपलाई तिमी आफ्नो आत्मालाई जान ।

जसरी घरधनीले भन्दछ कि मेरो घर पलंग मेरो विछ्यौना हो । जुन पुरुष घर पलंग विछ्यौना आदि देखी भिन्न छ भने त्यस्तो पुरुष भन्छ यो मेरो शरीर हो यी मेरा इन्द्रिय जुन शरीर र इन्द्रियको अनुभव गर्ने आत्मा हो त्यो शरीर इन्द्रियादि देखी सधैं भिन्न छ त्यो केवल साक्षी रूप मात्र हो । श्रुतिले भन्दछ “अयमात्मा ब्रह्म” । जुन प्रत्यक्ष तिम्रो आत्मा हो त्यहीँ नै ब्रह्म हो यहीँ ईश्वर हो ।

अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि हे राजा जनक पृथ्वी आदि पाँच भूत र यसको कार्य स्थूल शरीर तथा इन्द्रिय र उसको विषय शब्दादी यी सबबाट तिमीटाढा छौ र सबैको तिमीसाक्षी हौ यस्तो निश्चय गर्नु नै आत्म ज्ञान गर्नु हो । आत्म ज्ञानका स्वरूपलाई अष्टावक्रजी जनकजीलाई भनेर अव मुक्तिका स्वरूप तथा उपायलाई बताउनु हुन्छ ।

मूल

यदि देहं पृथक्कृत्य चिती विश्राम्य तिष्ठसि ।

अधुनैव सुखी शान्तः बन्धमुक्तो भविष्यसि ॥४॥

शब्दार्थ

यदि तिमीशरीरलाई पृथक् गरेर पनि चैतन्यरूप आत्मामा विश्राम गरेर अर्थात् चित्तलाई एकत्रित गरेर रहन्छौ भने अहिल्यै पनि तिमीसुखी र शान्त भएर बन्धनबाट मुक्त हुनेछौ ।

भावार्थ

हे राजन् ! जब तिमीशरीर देखी आत्मालाई पृथक विचार गरेर आफ्नो आत्मामा चित्त स्थिर गरेर स्थिर हुन्छौ भने तव तिमीसुख र शान्तिलाई पाउनेछौ । जब तक चिदजडग्रन्थिकोनाश हुँदैन अर्थात् परस्परमा अध्यासको नाश हुँदैन तवतक जीव बन्धनमा हुन्छ । जुन कालमा अध्यासनाश हुन्छ उसै वखत जीव मुक्त हुन्छ ।

शिवगीतामा पनि यहीं कुरालाई भनिएको छ
मोक्षस्य न हि वासोऽस्ति न ग्रामान्तर मेव वा ।
अज्ञानहृदयग्रन्थिनाशो मोक्ष इति स्मृतः ॥

मोक्षको कुनै लोकमा पनि निवासस्थान छैन । न कहीं गाउँ घर भित्र मोक्षको निवास छ केवल चिदजडग्रन्थिका नाश मोक्ष हो । जड चेतनको परस्पर अध्यास हुन्छ । त्यहीँ अध्यासबाट जुन जड अन्तस्करणका कर्तृत्व भोक्तृत्वादि धर्म हो त्यो नै आत्मामा प्रतीत हुन्छ । आत्माका जुन चेतन आदि धर्म हुन्छ तैपनि आगोमा तताईएको फलामका टुक्रा सरह अन्तस्करणमा प्रतीत हुन जान्छ । जब फलामका टुक्रा आगोमा तताएर रातो हुन्छ र हात लगाउँदा हातलाई डामि दिन्छ तब मानिस भन्दछ कि हेर यो आगो जसरी गोलाकार भएको फलाम कसरी जल्दछ । तर वालीने जल्ने धर्म फलामको होइन । गोलाकार धर्म अग्निको होइन परस्पर दुवैको तादात्म्य अध्यासभएर आगोको रूप धर्म फलाममा आउँछ । फलामको गोलाकार धर्म अग्निमा जान्छ त्यहीँ अनुरूप अन्तस्करणका साथ आत्माको तादात्म्य अध्यासभएर आत्माको चेतन आदि धर्म अन्तस्करणमा आउँछ तब मानिस आफ्नै आत्मालाई कर्ता र भोक्ता मान्दछ । त्यसैबाट जन्म मरणरूपीबन्धनलाई प्राप्त हुन्छ । त्यसपछि आत्मा ज्ञानद्वारा आफैँलाई अकर्ता अभोक्ता शुद्ध र असंग मान्दछ र कर्तृत्वादिलाई अन्तस्करणको धर्म मान्दछन् । तब आफैँ साक्षी भएर

अन्तस्करणका पनि प्रकाशक हुन्छ र तब नै अध्यासको नाश हुन्छ । अध्यासका नाशको नाम नै मुक्ति हो । यस देखी अतिरिक्त मुक्ति भन्ने कुनै वस्तु नै छैन ।

जनक जी भन्नुहुन्छ कि हे भगवान् ! नैयायिक आत्मालाई कर्ता भोक्ता सुख दुःखादि धर्म भएका मान्दछन् र उसको फलको भोक्ता पनि आफैलाई मान्दछन् । तब पनि यो जीवात्मा अकर्ता र अभोक्ता भएर मुक्त कसरी हुन सक्छ । यसैका उत्तरमा अष्टावक्र ऋषि भन्नुहुन्छ ।

मूल

न त्वं विप्रादिको वर्णो नाश्रमी नाक्षगोचरः ।

असङ्गोऽसि निराकारो विश्व साक्षी सुखी भवः ॥५॥

शब्दार्थ

तिमीब्राह्मण आदि जाती होइनौ चारै आश्रम भएको पनि होइनौ । आँखा आदि इन्द्रियका विषय होइनौ परन्तु तिमीअसंग एवं निराकार विश्वसाक्षी छौं भन्ने यस्तो जानेर सुखी होऊ ।

भावार्थ

निराकार सच्चिदानन्दरूप एक नै निर्गुण आत्मा सर्वत्र व्यापक छ जसरी एउटै आकाश सर्वत्र व्याप्त छ परन्तु घट पटादि उपाधिका भेद गरी घटाकाश पंटाकाश यस्तो व्यवहार हुन्छ । उपाधिको भेद गरी आकाशादिको पनि भेद प्रतीत हुन्छ । वास्तवमा आकाशको भेद हुँदैन । त्यहीँ अनुरूप एकै व्यापक आत्मालाई अन्तस्करणरूपी उपाधिका भेदले भेद प्रतीत हुन्छ । वास्तवमा आत्माको भेद हुँदैन । जसरी हरेक घडामा आकाश एकै हुन्छ । परन्तु कुनै घडामा धुलो भरिएको छ र कुनैमा धुँवा भरिएको छ । कुनैमा नीलो पहुँलो वर्ण भएको पदार्थद्वारा भरिएको छ ।

धुलोका साथ कुनै आकाशका पदार्थद्वारा भरिएको छ । धुलोका साथ कुनै आकाशका वास्तविक सम्बन्ध हुँदैन । परस्परका अध्यासद्वारा सुख दुःखादि तीनैकालमा पनि हुँदैन ।

यहीं वार्तालाई अष्टावक्रजी जनक प्रति भन्नुहुन्छ कि हे जनक तिमीब्राह्मणादि जाती होइनौ र न तिमीवर्णाश्रम आदि धर्म भएका होऊ नतिमीचक्षु आदि इन्द्रियका विषय हो । किन्तु तिमी यी सबैका साक्षी हौ र असंग हौ । तिमी आकार रहित हौ र सम्पूर्ण विश्वको साक्षी हौ । यस्तो आफूलाई जानेर सुखीहोउ अर्थात् संसाररूपीतापवाट मुक्त होऊ ।

जनकजी भन्नुहुन्छ कि हे भगवान् वेदले जुन वर्णाश्रमका धर्म गर्ने विधान बताए त्यसलाई त्याग गर्नाले पनि पुरुष पातकि हुन्छ र विना आफूलाई कर्ता मानी त्यहीँ धर्म हुन सक्तैन त्यसकारण यो “उभयतः पाशा रज्जु” न्याय प्रसङ्ग कसरी हट्छ ।

अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ हे राजन् ! वेदले जती पनि वर्णाश्रमका धर्म बताएको छ त्यो सबै अज्ञानी मूर्खका लागि हो त्यो ज्ञानी र मुमुक्षुका लागि होइन ।

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नै वास्ति किञ्चित “कर्तव्यमस्ति चेन्नस तत्त्ववित्” ॥

जो पुरुष आत्मज्ञानरूपी अमृतले तृप्त हुन्छ र जुन आत्मज्ञानद्वारा कृतकृत्य भै सकेको छ । उसलाई केही पनि योग्य कर्म बाँकि रहँदैन । यदि उ आफूलाई कर्म गर्न योग्य ठान्छ भने देखी त्यो आत्मविद् होइन । यस्तो ज्ञानीको लागि कर्तव्यताका अभाव बताइएको छ । गीतामा जिज्ञासुका प्रति कर्म निषेध कहीन्छ ।

जिज्ञासु रपि योगस्य शब्द ब्रह्माति वर्त्तते ॥

भगवान् भन्नुहुन्छ आत्मज्ञानको जिज्ञासु पनि शब्दब्रह्म वेदका

आज्ञा उल्लंघन गरेर स्थिर हुन्छन् । कर्मकाण्ड वेद भाग को आज्ञा अज्ञानी र सकामी मूर्खका लागि हो । यसकारण हे जनक यदि तपाईं जिज्ञासु हुनुहुन्छ त पनि तपाईंका उपर वर्णाश्रम धर्म गर्नको लागि वेद को आज्ञा आवश्यक छैन । यदि लोकाचारको लागि गर्न चाहनुहुन्छ त, तब आत्मादेखि पृथक अन्तकरणका धर्म मानेर गर्नु पर्दछ ।

मूल

धर्माधर्मो सुखं दुःखं मानसानि न ते विभो ।
न कर्ताऽसि न भोक्ताऽसि मुक्त एवासि सर्वदा ॥६॥

शब्दार्थ

हे परमेश्वर मन सम्बन्धी धर्म अधर्म सुख र दुःख हो र न तपाईं भोक्ता हो तपाईंका लागि नही र न तपाईं सदा मुक्ति नै छौं ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे राजन् ! धर्म र अधर्म सुख र दुःखादी यी सबै मनको धर्म हो व्यापक आत्माको होइन । अर्थात् तिम्रा स्वरूप व्यापक छ यसैको यी सबै धर्म होइन किन्तु परिच्छिन्न मनको सबै धर्म हो यसकारण न तपाईं कर्ता हो र न भोक्तानै किन्तु तपाईं सर्वदा मुक्त स्वरूप हो । फेरि यसै वार्तालाई दृढ गर्नका लागि अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ ।

मूल

एको द्रष्टाऽसि सर्वस्य मुक्त प्रायोऽसि सर्वदा ।
अयमेव हि ते बन्धो दृष्टारं पश्यसीतरम् ॥७॥

शब्दार्थ

सवैलाई एक देखे भएका तिम्रा बन्धन जुन निरन्तर अत्यन्त मुक्त हुने हो र वही यो तिमीदोस्रालाई द्रष्टाका रूपमामा देख्छौ ।

भावार्थ

हे राजन् ! तपाईंनै एक सच्चिदानन्द र परिपूर्ण रूप सवैको द्रष्टा हो र सर्वदा मुक्त स्वरूप हो । तपाईंमा तीनैकाल बन्ध छैन । जसरी सूर्य तीनैकालमा अन्धकार हुँदैन । त्यहीँ अनुरूप तपाईं नै स्वयं प्रकाश र समस्त जगत्का द्रष्टा हो र जुन तपाईं आफूलाई द्रष्टा नजानी कन आफूलाई भिन्न कुनै द्रष्टा मान्दछौ र आफूदेखि भिन्न द्रष्टा र कर्मका फलका प्रदातालाई किन मान्दछौ ।

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ जुन संसारमा अज्ञानी मूर्ख हो ती आफूवाट भिन्न द्रष्टालाई र कर्मका फल प्रदातालाई मान्दछन् र आफ्नै कामका कर्ता र फल भोक्ता मानिन्छ ज्ञानवान्हरू यस्तो मान्दैनन् ।

मूल

अहं कर्तेत्यहं मान महाकृष्णा हिदर्शितः ।

नाहं कर्तेति विश्वासामृतं पीत्वा सुखी भव ॥८॥

शब्दार्थ

म, कर्ता हूँ यस्तो अहङ्काररूपी अत्यन्त कालो रङ्ग भएको सर्पको डसाई भएको तपाईं म कर्ता होईन यस्तो विश्वास रूप अमृतलाई पान गरेर सुखीहुनुहोस् ।

भावार्थ

हे जनक ! म यस कर्मको कर्ता हूँ र म यसैको फललाई भोगुला

यस्तो जुन अहङ्काररूपी कालो सर्प हो । यसैले डसी रहेको छ । सारा संसार जन्म मरणरूपीचक्रमा परी छटपटाईरहेका छन् र तिमी पनि यो अहङ्काररूपी सर्पका डसाईमा छौ । आफूलाई कर्ता र भोक्ता मान्दछौ यो अहङ्कार रूप सर्पका विषलाई उत्तार्न लागि “नाहं कर्ता” म कर्ता होइन जव यस्तो निश्चयरूपी अमृतलाई तिमीपान गर्नेछौ । त्यसपछि तिमी सुखीहुनेछौ । अन्यथा कुनै प्रकारले पनि तिमी सुखीहुन सक्दैनौ ।

जनकजी भन्नुहुन्छ पूर्वोक्त अमृतलाई म कसरी पान गरूँला यसैको उत्तर भन्दछु सुन ।

मूल

एको विशुद्धबोधोऽहमिति निश्चय बन्दिता ॥

प्रज्वाल्याऽज्ञान गहनं वीक्ष्यशोकः सुखी भव ॥९॥

शब्दार्थ

म एक अती शुद्ध बुद्ध रूप हूँ यस्तो निश्चयरूपी अग्निद्वारा अज्ञानरूपी वनलाई जलाएर शोक रहित भै तिमीसुखीहोउ ।

शब्दार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक तपाईं यस प्रकारको निश्चयरूपी अमृतलाई पिएर सुखीहुने छौ कि म एक हूँ अर्थात् सजाती विजाती तथा स्वगत भेद देखी रहित हूँ । कारण एक वृक्षका वृक्षान्तरमा भेद हुन्छ त्यो सजातीय भेद भनिन्छ र वृक्ष को जुन घटादिद्वारा भेद हुन्छ उसको नाम विजाती भेद हो र वृक्षका जुन शाखादिका भेद हुन्छ त्यो स्वगत भेद कहीन्छ ।

आत्मा त यस्तो हुँदैन । कारण एकै आत्मा सारा जगत्मा व्याप्त छ । त्यो पारमार्थिक सत्तावान र नित्य हो । यसका अतिरिक्त कुनै दोस्रो

यस्तो हुँदैन यसकारण आत्मामा सजाती भेद हुन्छ र आत्माद्वारा भिन्न कुनै पनि पदार्थ पारमार्थिक सत्तावान होइन त्यसैकारण आत्माद्वारा भिन्न सबै मिथ्या हो भनिएको छ ।

ब्रह्म भिन्नम् सर्व मिथ्या ब्रह्म भिन्नत्वात् । ब्रह्मद्वारा भिन्न सारा मिथ्या हो यहीं अनुमान प्रमाणले जगत्का मिथ्यात्व सिद्ध हुन्छ र यसैबाट आत्मामा विजाती भेद पनि छैन । आत्मा निश्चय छ । यसैकारण यसमा स्वगत भेद पनि होइन कारण स्वगत भेद सावयव पदार्थमा हुन्छ । आत्मादेश काल र वस्तुका परिच्छेद रहित हो कारण देश काल वस्तुका परिच्छेद परिच्छिन्न पदार्थमानै रहन्छ व्यापकमा रहँदैन ।

जुन वस्तु कुनै कालमा छ र कुनै कालमा छैन त्यो वस्तु काल परिच्छेद वाला कहलाउँछ । यस्तै घटे पटादि पदार्थ नै हो आत्मा त तीनैकालमा एकै रूप जस्ताका तस्तै वन्दछ । यसकारण काल परिच्छेदद्वारा आत्मा रहित छ ।

जुन वस्तु एक देशमा छ र दोस्रा ठाउँमा छैन त्यो देश परिच्छेदवान कहलाउँछ यस्तै घट पटादि पदार्थ नै हो आत्मा त सबै देशमा छ यहीं कारण त्यो देश परिच्छेदबाट पनि रहित छ । जुन एक वस्तु दोस्रा वस्तुमा हुँदैन त्यो चीज परिच्छेद भनिन्छ तर आत्मा सबै वस्तुमा जस्ता को तस्तै एक रस रहन्छ यसकारण त्यो वस्तु परिच्छेदबाट पनि रहित छ । हे जनक देश काल र वस्तु परिच्छेद देखी रहित नित्य र व्यापक छ त्यो एक नै सिद्ध हुन्छ र त्यहीँ तपाईंको आत्मा हो यसकारण हे राजन् तिमीयस्तो निश्चय गर्नु होस्कि म नै सर्वव्यापक हूँ र सजाती वीजाती स्वगत भेद रहित हूँ । र विशेष गरेर शुद्ध हूँ । अर्थात् अविद्या आदि अज्ञानता ममा छैन जब तिमीयस्तो निश्चय रूप अग्निलाई प्रज्वलित गरी अज्ञान रूप वनलाई भस्म गरी दिए पछि फेरिजन्म मरणरूपी शोक रहित भएर परमानन्दलाई प्राप्त हुनेछ । जनक जी भन्नुहुन्छ कि पूर्वोक्त निश्चय गरेर पनि जगत् सत्य नै हो भनी देखाई दिन्छ र जब तक यसको अभाव हुँदैन तब तक शोक रहित हुन कठिन छ ।

मूल

यत्र विश्व मिदं भाति कल्पितं रज्जु सर्पवत् ।

आनन्द परमानन्दः सवोधस्त्वं सुखं चर ॥१०॥

शब्दार्थ

जसमा यो कल्पित छ त्यहीं आनन्द परमानन्द ज्ञान रूप संसार डोरीमा सर्पका समानता भासित हुन गए जस्तै तिमीसुखपूर्वक विचरण गरी रहूँ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छहे राजन् ! जुन ब्रह्म आत्मामा यो संसार र डोरीमा सर्पका तरह कल्पना प्रति हुन्छ । त्यो आत्मा आनन्द स्वरूप हो । जसरी डोरीका अज्ञानताले शब्द अन्धकारमा डोरी सर्प रूप प्रतीत हुन्छ वा डोरीमा सर्प न हो र न डोरीमा सर्प पहिला थियो न पछि होला न ता वर्तमान कालमा नैछ किन्तु डोरीका अज्ञानताले र मन्द अन्धकार आदि सहकारी कारणद्वारा पुरुषलाई भ्रान्ति भै रज्जुमा सर्प प्रतीत हुन्छ र त्यहीं भ्रम सर्पमा देखी पुरुष दौडन्छ लड्छ डराउँछ । जुन कुनैलाई डोरीवारे ज्ञान हुन्छ त उ भन्छ कि यो सर्प होइन किन्तु डोरी हो यसबाट तिमीकिन डराउँछौ । तव उसका भ्रम र भय आदि सबै छुट्छ । त्यहीं आत्माका स्वरूपको अज्ञानताले पुरुषलाई जगत् भास हुन्छ र जन्म मरणका भय आदि पनि भास भैहाल्छ । ब्रह्मवित गुरु उपदेश गर्दछन् त ब्रह्म नै तिमीलाई आफ्नो स्वरूपको अज्ञानका कारण जगत् प्रतीत हुन्छ र वास्तवमा यो जगत् मिथ्या हो र तीनैकालमा तिम्रो लागि होइन । जसरी निद्रा रूप दोषले मनुष्य स्वपनामा अनेक प्रकारका सिंह व्याघ्रादिलाई कल्पना गर्दछ र आफैँ उनीहरूबाट डराउँछ । जव निद्राबाट विउँभन्छ तव कल्पित सिंहादिका भय नाश भै हाल्छ । त्यस्तै हो हे

राजा जनक तपाईं कै अज्ञानताले यो सम्पूर्ण जगत् उत्पन्न हुन्छ र तपाईं आफ्नो स्वरूपलाई यथार्थरूपवाट जानौला तब जगत्लाई पनि अभाव होला ।

प्रश्न- हे ऋषि यदि आत्म ज्ञानले अज्ञान र अज्ञान कार्य रूप जगत्को नाश हुन्छ तब त जगत् वन्दैन कारण धेरै ज्ञानवान् भै सकेका छन् । यसमा एकका ज्ञानका कारण रहित कार्यरूपी जगत् यदि हुन्छ त तब त फेरि अस्मदादि सबजीव र वृक्षादी सृष्टि पनि हुँदैन परन्तु यस्तो त देखिँदैन किन्तु जगत् जस्ताका तस्तै छ तब फेरितपाई कसरी भन्नुहुन्छ कि अज्ञान नाश हुनाले जगत् पनि नाश हुन्छ भन्ने कुरो ।

उत्तर- अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ हे राजन् जसरी पानीलाई इच्छा गरी पुरुष मरुमरिचिकालाई पानी देखेर उसका नगिच जान इच्छा गर्दछ र अगाडि गएर पानी पाउँदैन तब कसैले भनेपछि जान्दछ कि यो भ्रमवाट जल मलाई आभास भएको त्यो जल होइन र उ वृक्षका फेदमा गईहाल्छ र फेरि उता देख्छ कि पहिला जस्तै जललाई देख्दछ । परन्तु जललाई इच्छा गरेर फेरि जाँदैन न दुःखी हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप आत्म ज्ञान हुन्छ र जसले ज्ञान लिन्छ जगत् मिथ्या हो र भ्रमद्वारा प्रतीत हुन्छ र उ फेरि दुःखी हुँदैन र उसमा नआशक्ति हुन्छ । किन्तु जबसम्म जगत् रहन्छ उ सबलाई मिथ्या जान्दछ उही मिथ्यात्वको निश्चयका नाम नै जगत् नाश हो । यद्यपि स्वरूपले यसको कहिल्यै पनि नाश हुँदैन किन्तु यो अर्थात् रूपवाट सधैं वनी हरेको छ । हे जनक जसले आफ्नो आत्मालाई सत् चित् र आनन्दरूप चिन्दछ त्यो पुन जन्म मरणरूपीबन्धन पाउँदैन । हे जनक तिमी आफूलाई नै आनन्द रूप परमानन्द ज्ञान स्वरूप जान र सुखपूर्वक रहूँ ।

अब प्रश्न उठ्छ- हे भगवान् अज्ञान एक हो या अनेक ?

उत्तरमा- अज्ञान एक हो ।

पुन प्रश्न- जब अज्ञान एक हो भने एक अज्ञानको नाश हुनाले उसको कार्य जगत् पनि स्वरूपवाटै नाश हुनु पर्ने ।

उत्तर- यद्यपि अज्ञान एक हो तथापि उसका कार्य तन्मात्रा र तन्मात्राका कार्य अन्तः करणरूपीभाग अनन्त छ । जसरी अकाश एक हो तर अनेक घटरूपीउपाधिहरूद्वारा त्यो अनेक भेदलाई पाउँछ । जंव घटरूपीउपाधी नाश हुन्छ तब त्यहीँ घटाकाश महाकाशमा मिल्दछ त्यहीँ अनुरूप अन्तःस्करणमा ज्ञानरूपीप्रकाश उदय हुन्छ त्यहीँ अन्तः करण नाश हुन्छ र उही जीव अब तक बन्धनमा भएपनि मुक्त भै जान्छ र वाँकी सबै बन्धनमा नै हुन्छ । जस्तै सुती रहेका दश व्यक्ति आ- आफ्नो सपना देख्छन् र जो विउँझिन्छ उसैको सपना नाश हुन्छ र अरु आ-आफ्नो सपनालाई देखिनै रहन्छन् । त्यसैले हे राजन् ! अब तिम्रीअज्ञानरूपी निद्रावाट विउँझिई आफ्ना ज्ञान स्वरूपलाई पाएर सुखपूर्वक संसारमा विचरण गर्नु होस् ।

प्रश्न- जब सारा जगत् डोरीमा सर्पका तरह कल्पिन्छ भने त्यो मिथ्या हो तब फेरिवन्ध र मोक्ष पुरुषलाई कसरी हुन्छ ।

मूल

मुक्ताभिमानि मुक्तोहि बद्धो बद्धाऽभिमान्यपि ।

किं वदन्तीह सत्यय या मतिसागतिर्भवेत् ॥११॥

शब्दार्थ

मुक्तिको अभिमान गर्ने व्यक्ति मुक्त नै हुन्छ बद्धका अभिमानी बद्ध नै हुन्छ कारण यस संसारमा यो किं वदन्ति लोकापवाद सत्य नै हुन्छ जस्तै मति छ उस्तै गति हुन जान्छ ।

भावार्थ

हे जनक बन्धको कारण अभिमान हो । ब्राह्मणोऽहम्, क्षत्रियोऽहम्, वैश्योऽहम्, शूद्रोऽहम् ॥ अर्थात् मं ब्राह्मण हूँ, म क्षत्रिय हूँ, म वैश्य हूँ,

म शुद्र हूँ जसरी जसका अभिमान हुन्छ त्यहीँ त्यहीँ कर्म गरेर उसैका फललाई भोग गरिरहेको छु । एक जन्मवाट दोस्रा जन्ममा प्राप्त हुन्छ त्यहीँ नै बन्धायमान भनी कहलाउँछ । जसको पनि यहीँ अनुभव छ ।

नाहं ब्राह्मण : न क्षत्रिय : ।

अर्थात् न म ब्राह्मण हूँ न क्षत्रिय हूँ न वैश्य हूँ न शुद्र हूँ किन्तु शुद्धोऽहम्, निरञ्जनोऽहम्, निराकारोऽहम्, निर्विकल्पोऽहम् । अर्थात् म शुद्ध हूँ माया मल देखी रहित हूँ आकार देखी पनि रहित हूँ विकल्प देखी पनि रहित हूँ र नित्यमुक्त हूँ ।

बन्धन र मोक्ष यी सबै मनको धर्म हो । ममा यी सबै तीनैकालमा पनि छैन किन्तु म सबैको साक्षी यस्तो अभिमान भएको पुरुष नित्यमुक्त छ यहीँ प्रसङ्ग अन्यत्र पनि भनिएको छ ।

देहाभि मानाद्यत्पापं न तद्गोवधकोटिभिः ।

प्रायश्चित्ताद्भवेच्छुद्धिर्नृणां गोवधकारिणाम् ॥

जो शरीरको अभिमानले पुरुषहरूलाई पाप हुन्छ त्यो पाप करोडौँ गाई मार्नाले पनि हुँदैन । कारण करोडौँ गाईका वध गर्नेलाई शुद्ध गर्नका लागि शास्त्रमा प्रायश्चित्त लेखिएको छ । अर्थात् प्रायश्चित्त गरेर करोडौँ गाई वध गर्ने पनि शुद्ध हुन्छ तर देह अभिमानीको शुद्ध हुनका लागि कुनै शास्त्रमा पनि प्रायश्चित्त हुने उपाय लेखिएको छैन । यसैकारण जाती वर्ण आदि जुन देशका धर्म हो उही धर्मलाई जुन आत्मामा मानिन्छ । उ नित्य हो मुक्त हो कारण हे राजन् ! शास्त्रमा दुई प्रकारवाट दृष्टि बताएको छ । एक शास्त्रदृष्टि र दोस्रो लौकिकदृष्टि । शास्त्र दृष्टिद्वारा त देहादिका अभिमानका नाम नै चर्मकार हो उ आफ्नै शरीरका चर्मको अभिमानी मानिन्छ ।

देहोऽहम् जुन छालाका अभिमानले रहित छ उही आफूलाई देहादिदेखि भिन्न नित्य शुद्ध र बुद्ध मानिन्छ । त्यहीँ मुक्त हो ।

यहाँ लोक भन्दछन् जसको बुद्धि छ अन्तकालमा पनि त्यहीँ हुन्छ उसका गती पनि त्यस्तै हुन्छ । जसका जस्तो निश्चय छ त्यहीँ अनुरूप

फल पाउँछ । अत एव हे राजन् ! तपाईं पनि आफूलाई शुद्ध बुद्ध र मुक्त रूप मान ।

जनकजी भन्नुहुन्छकि हे भगवान् जीवात्मालाई जसले बन्ध र मोक्ष यी दुवै वास्तवमा यो अवास्तविक हो । यदि बन्ध वास्तवमा हो तब उसका निवृत्ति कदापि हुनुहुँदैन । यदि मोक्ष नै वास्तविक हो भने जीवका बन्ध कदापि हुनु हुँदैन । यही शंकाका उत्तर अगाडिका वाक्यद्वारा अष्टावक्रजी बताउनु हुन्छ ।

मूल

आत्मा साक्षी विभुः पूर्ण एको मुक्तश्चिदक्रियः ।
असङ्गो निःस्पृहः शान्तो भ्रमात्संसारवानिव ॥१२॥

शब्दार्थ

आत्मा साक्षी हो र व्यापक पनि हो पूर्ण हो एक हो र मुक्त हो चैतन्यरूप हो क्रियारहित हो सङ्गरहित हो ईच्छा रहित र शान्त हो भ्रमका कारण संसारवान आभास हुन्छ ।

भावार्थ

हे जनक बन्ध र मोक्ष दुवै अवास्तविक हो र आत्माको स्वरूपको अज्ञानताले देहादिमा अभिमान गरेर जीव आफूलाईनै बन्धायमान गरी मुक्त हुनलाई इच्छा गर्दछ । वास्तवमा न उसमा बन्ध छ न मोक्ष छ । जीवात्मा हो एक हो पूर्ण हो मुक्त हो उसँग हो निस्पृह हो । शान्त हो । भ्रमद्वारा संसारवान भान हुन्छ वास्तवमा उसमा संसार तीनैकालमा छैन यस्मा एक दृष्टान्त कहीन्छ ।

एक पुरुषको नाम वेफकुफ थियो र स्त्रीको नाम फजिपी थियो । एक दिन स्त्री पुरुष भगडा गरी स्त्री कहीं गई । स्त्रीलाई खोज्न

जङ्गलमा गयो । तहाँ एक तपस्वीसँग भेट भयो । उनले सोधेकि
 तिमीजङ्गलमा किन घुम्छौ ? उसले भन्यो म मेरी स्त्रीलाई खोजी रहेको
 छु । उस तपस्वीले भन्यो तिम्रीस्त्रीको नाम के हो ? तिम्रोनाम के हो ?
 तब उसले भन्यो मेरो नाम वेवकुफ स्त्रीको नाम फजिती हो त्यसपछि
 उसले भन्यो वेवकुफलाई फजितीको के काम जहाँ जान्छौ त्यहाँनै
 वेवकुफ र फजिती भेट भईहाल्छ । दृष्टान्तमा जब तक जीव अज्ञानी
 मूर्ख बन्छ तब तक उसलाई जन्म मरणरूपी फजितीको के कम्ती
 हुन्छ । जब ज्ञानवान हुन्छ तब बन्ध देखी मुक्त होला जनकजी भन्नुहुन्छ
 हे भगवान् नैयायिकहरू आत्मालाई वास्तविक बन्ध मोक्ष मान्दछन्
 उनीहरूले मान्नु ठीक हो होइन अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ हे राजन् नैयायिकको
 कथन् सर्वमुक्ति र वेदविरुद्ध हो । यदि आत्मालाई वास्तविक बन्ध हुन्छ
 त तब उसको निवृत्ति कहिल्यै हुँदैन र साधन पनि व्यर्थ हुन जान्छ र
 यस्तो त हुँदैन कारण वेद उसका निवृत्तिलाई भन्दछन् आत्मा वास्तवमा
 संसारी होइन यसैमा दश वटा कारणहरू देखाइन्छ ।

- (१) अहंकार आदिको पनि आत्मा साक्षी हो तर कर्ता होइन ।
- (२) आत्मा विभू अर्थात् सबैका अधिष्ठान हो ।
- (३) ती आत्मा एक हो अर्थात् सजातीय र विजातीय स्वगत भेदले
 रहित हो ।
- (४) आत्मा मुक्त हो अर्थात् माया र मायाका कार्य देहादि देखी पनि
 रहित हो ।
- (५) चित् आत्मावित् हो (चैतन्य स्वरूप) हो ।
- (६) आत्मा निष्कृय हो अर्थात् चेष्टादेखि रहित हो कारण परिच्छिन्नमा
 चेष्टा क्रिया हुन्छ व्यापकमा हुँदैन ।
- (७) आत्मा एक हो सम्पूर्ण सम्बन्धदेखि रहित हो ।
- (८) आत्मा निस्पृह हो विषयका अभिलाषा रहित हो ।
- (९) आत्मा शान्त हो अर्थात् प्रवृत्ति र निवृत्ति देहादि अन्त करण
 धर्मदेखी रहित हो ।

(१०) आत्मा केवल भ्रमका कारण सांसारिक भासित हुन्छ । यस दश कारण देखी अतीरिक्त आत्मा वास्तवमा सांसारिक हुनै सक्तैन ।

असंगो ह्ययं पुरुषः ।

यो आत्मा असंग हो ।

न जायते म्रियते वा कदाचित् ।

अर्थात् आत्मा वास्तवमा न जन्म लिन्छ न मर्छ । यो गीता वाक्य हो अनेक श्रुती वाक्यमा पनि आत्माका संगत प्रमाणित छ । यसैकारण नैयायिक आदि मिथ्यावादी सिद्ध भएका हुन् ।

म परिछिन्न हूँ मेरो यो शरीरादि हो म सुखी हूँ म दुःखी हूँ यस तरहका जुन अन्तस्करणका धर्मका अध्यासद्वारा आत्मामा जीवले मानी राखेको हो उसै अध्यासरूपीभ्रमकानिवृत्ति एक वार उसँग आत्माका उपदेश गर्नाले हुँदैन । यसैमा व्यासजीले सूत्रवनाई भनेका छन् ।

आवृत्ति रस कृदुपदेशात् ।

ज्ञान जान्नका लागि श्रवण मनन आदिको आवृत्ति बारंवार गर्नु पर्दछ कारण उद्दालकले आफ्ना छोराका लागि नवौ पटकसम्म 'तत्त्वमसि' महावाक्यको उपदेश दिए । बारंवार श्रवण गर्नाले चित्तका वृत्ति विजातीय भावनालाई त्यागीसजाती भावनावान् भएर आत्माकार हुन जान्छ । यसैकारण जनकजीलाई बराबर आत्मज्ञानको उपदेश अष्टावक्रजी गर्नुहुन्छ ।

मूलम

कूटस्थं बोध मद्वैतमात्मानं परिभावय ।

आभासोऽहं भ्रमं मुक्त्वा भाव वाह्यमथान्तरम् ॥१३॥

शब्दार्थ

म आभास रूप अहंकारी जीव हो भन्ने वाहिरी भित्री भावलाई

छोडे र तिम्रो यस्तो भ्रमलाई र कूटस्थ ज्ञानरूप अद्वैत आत्मा को विचार गर ।

भावार्थ

हे जनक ! म आभास हूँ म अहङ्कार हूँ यस्तो भ्रमलाई छोडेर जो बाहिरी पदार्थमा ममता रहन्छ यो मेरो शरीर हो मेरो यो कान नाक आदि हो यी सबैमा अहं र मम भावनालाई छोडेर अन्तः स्फुरणका धर्म जुन सुख दुःख दिन्छ उसैमा जुन तपाईंका अहं भावना रहेको छ उसलाई छोडेर आत्मालाई अकर्ता कूटस्थ असंग ज्ञान स्वरूप अद्वैत व्यापक निश्चय गर्नुहोस् ।

जनकजी भन्नुहुन्छ हे महाराज अनादि कालका जुन देहादिमा अभिमान रहेको छ त्यो एक वारका उपदेशले हट्न सक्दैन । यसकारण तपाईं वरावर मलाई उपदेश गर्नुहोस् ताकि श्रवण गरेर मेरा देहादि अभिमान हट्ने छन् । यसै प्रश्नलाई सुनेर अष्टावक्रजी फेरि आत्मविद्याका उपदेश गर्नुहुन्छ ।

मूल

देहाभिमान पाशेन चिरं बद्धोऽसि पुत्रक ।

बोधोऽहं ज्ञान खङ्गेन तन्निष्कृत्य सुखी भव ॥१४॥

शब्दार्थ

हे पुत्र शरीरका अभिमानरूपी पासाद्वारा धेरै समयसम्म बाँधिएका छौ । म ज्ञानरूप हूँ यस्तो ज्ञानरूपी तरवारद्वारा उही डोरीलाई काटी तपाईं सुखीहुनुहोस् ।

भावार्थ

हे जनक ! देहोऽहम म देह हूँ यस प्रकारका अभिमान गरेर तिम्री

धेरै काल देखी बन्धायमान भई रहेका छौ आफूलाई संसार बन्धनमा परेका छौ अब तिमीआत्म ज्ञानरूपी खड्गद्वारा उसलाई काटेर म ज्ञानस्वरूप हूँ नित्यमुक्त हूँ । यस्तो निश्चय गरेर सुखी हुनु होस् कारण तपाईंमा बन्धन तीनैकालमा छैन ।

जनकजी फेरिसोदछन् कि हे भगवान् पतञ्जलीका मतानुयायी चित्त वृत्तिका निरोध रूप योगको बन्धननै निवृत्तिको कारण मानिन्छ यही अनुमान ठीक हो या होइन ।

मूल

निःस.गो निष्क्रियोऽसि त्वं स्वप्रकाशो निरञ्जन ।

अयमेव हि ते बन्धः समाधि मनुतिष्ठसि ॥१५॥

शब्दार्थ

तिमी संग रहित क्रियारहित स्वयंप्रकाशरूप निर्दोष हो । यही तिम्रोबन्धन हो निश्चित रूपवाट समाधिको अनुष्ठान गरी रहेका छौ ।

भावार्थ

अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि हे जनक ! तिमीनिःसंग होउ अर्थात् सबैका सम्बन्धबाट रहित भै रहू र क्रिया देखी पनि तिमीरहित होऊ । सम्बन्धले रहित र क्रियारहित आत्मा प्राप्तिका लागि जो समाधि अनुष्ठान गर्दछौ उसैको नाम बन्ध हो । जुन स्व प्रकाश आत्माका ध्यान जड्वृत्तिका विरोध गरेर रहन्छ उसैमा बढेर कोहीबन्ध हुँदैन । न कुनै अज्ञान नै हुन्छ । आत्माका स्वरूपको ज्ञानले भिन्न जती मुक्तिको उपाय भनेको छ त्यो सबै बन्ध को नै कारण हो किन्तु सबै रूप नै हो ।

अब अष्टावक्रजी जनकका विपरित बुद्धिलाई हटाउनको लागि उपदेश गर्दछन् ।

मूल

त्वया व्याप्तमिदं विश्वं त्वयीप्रोतं यथार्थतः ।

शुद्ध बुद्ध स्वरूपमागमं क्षुद्र चित्तताम् ॥१६॥ स्त्वं ।

शब्दार्थ

यो संसार तिमीद्वारानै व्याप्त छ तिमीमा उनीएको छ तिमीपरमार्थबाट शुद्ध चित्स्वरूप छौ तिमीविपरित चित्त वृत्तिमा प्राप्त नहोऊ ।

भावार्थ

हे जनक जसरी सुनद्वारा कंकणादि गहनामा व्याप्त हुन्छ र माटोबाट घटादिमा व्याप्त हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप सारा जगत् चेतनद्वारा व्याप्त छ जसरी मालाको धागोमा एकएक माला उनेर रहन्छ त्यहीँ अनुरूप यो सारा जगत् तपाईंका चेतन रूप धागोद्वारा उनेको छ रजत शुक्तिका सत्ताद्वारा सत्य भैँ प्रतीत हुन्छ ।

वास्तवमा त्यो सत्य होइन त्यहीँ चेतनका सत्ताले जगत् सत्यका तरह प्रतीत् हुन्छ । वास्तवमा जगत् सत्य होइन जगत्को आफ्नो सत्ता केही पनि छैन । किन्तु तिम्रो संकल्पद्वारा यो जगत् उत्पन्न भएको छ र तिम्रो संकल्पका निवृत्ति भएपछि यो संसार पनि निवृत्ति हुन जान्छ । तिमीआफ्ना शुद्ध स्वरूपमा स्थित छौ र क्षुद्रतालाई प्राप्त गछौँ मदालसाले पनि आफ्ना पुत्रलाई यहीँ उपदेश दिएर संसार बन्धनबाट छुटाएकी छन् ।

शुद्धोऽसि बुद्धोऽसि निरञ्जनोऽसि संसार माया परिवर्जितोऽसि संसार स्वप्न स्त्यज मोहनिन्द्रा मदालसा वाक्यमुवाच पुत्रम् । अर्थात् हे बाबा तिमी शुद्ध होऊ ज्ञान स्वरूप होऊ माया मलद्वारा रहित हो तिमी संसाररूपी असत् माया होइनौ संसाररूपी स्वप्नरूपी स्वप्न मोहरूपी निद्राद्वारा प्रतीत भै रहेको छ । यसलाई तिमी छोडी देऊ । यस प्रकार

आमाका उपदेशवाट उनी जीवनमुक्त भए ।

हे जनक तिमि पनि यस्तो विचार गरेर संसारमा जीवनमुक्त भै विहार गर ।

मूल

निरपेक्षो निर्विकारो निर्भर शीतलाशय : ।

अगाधबुद्धि रक्षुब्धो भव चिन्मात्र वासनः ॥१७॥

शब्दार्थ

तपाईं अपेक्षारहित विकाररहित निर्भर रूप शान्ति र मुक्तिका स्थान हुनुहुन्छ । अगाध चैतन्य बुद्धिरूप, अविद्याका क्षोभद्वारा रहित चैतन्य मात्रमा रहने भएको हुनुहोस् ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ हे राजन् जनक, तपाईं निरपेक्ष हुनुहोस् अर्थात् छ शत्रुद्वारा भिन्न हुनुहोस् (१) भोक (२) प्यास (३) शोक (४) मोह (५) जन्म (६) मरण यी ६ नाम भएका शत्रु हुन् । यसमा भोक र प्यास यी दुवै प्राणका धर्म हुन् । शोक र मोह यी दुई मनका धर्म हुन् जन्म र मरण यी दुई स्थूल शरीरका धर्म हुन् । आत्माका धर्म यी कुनै होइनन् ।

जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपेक्षीयते विनश्यति । अर्थात् जुन उत्पन्न हुन्छ स्थित छ वढ्छ परिणाम प्राप्त हुन्छ क्षण क्षणमा क्षीण हुन्छ र नाश भै हाल्छ यी ६ भाव विकार स्थूल शरीरका धर्म हो । त्यो आत्माका धर्म होइन कारण तपाईं सूक्ष्म शरीर देखी र स्थूल शरीर देखी पर भै यी दुवैका द्रष्टा हो यसवाट तपाईं निर्विकार भै सच्चिदानन्द रूप शीतल अर्थात् सुख रूप हो अगाध बुद्धि मान हो अक्षुब्धो अविद्याकृत

क्रोध रहित हो अत एव तपाईं क्रिया देखी अतिरिक्त भै चैतन्य स्वरूपमा निष्ठावान हुनुहोस् ।

अष्टावक्रजीले उत्थानका दोश्रा श्लोकमा जनकजीका मोक्षका उपाय यस प्रकार उपदेश दिनु भयो विषयलाई विषतुल्य त्याग गरेर सत्यलाई तपाईंले अमृत तुल्य पान गर्नुहोस् परन्तु विषय र विषका तुल्यतामा र सत्य रूप आत्माका र अमृतका तुल्यतामा केही पनि कारण छैन अत अगाडि भनिन्छ ।

मूल

साकार मनृतं विधि निराकारं तु निश्चलम् ।

एतत्तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसम्भवः ॥१८॥

शब्दार्थ

शरीरादिलाई मिथ्या जान निराकार आत्म तत्त्वलाई निश्चल नित्य जान यी यसको यथार्थ उपदेशद्वारा संसारमा पुन उत्पत्ति हुँदैन ।

भाषार्थ

हे जनक साकार जुन शरीरादिक हो उसैलाई तिमीमिथ्या जान्नु । जुन मिथ्याभै कन पनि बन्धको हेतु हुन्छ त्यहीँ विष तुल्य त्याग्न योग्य पनि हुन्छ यसैमा एउटा दृष्टान्त भनिन्छ ।

एउटा बनीयाका घरमा छोरा छैन । एक दिन रात्रीका बखत आफ्नी स्त्रीका साथ खाटमा सुतीरहेको थियो । उसैको स्त्रीले बनीयासँग भनीन् यदि परमेश्वरले हामीलाई एउटा छोरा दिए भने उसलाई कहाँ सुताउने ? बनीया थोरै पछाडी सय्यो र भन्यो यस वच्चालाई यहाँ बीचमा सुताउने फेरिस्त्रीले भनी यदि अर्को पनि भएमा उसलाई कहाँ सुताउने फेरिपछि हटेर भन्यो उसलाई पनि बिचमा सुताउला फेरिस्त्रीले

भनी यदि अर्को पनि भएमा उसलाई कहाँ सुताउला फेरिपछि हटेर भन्यो यत्तिकैमा खाटबाट लड्यो उसको ढाड भाँच्चियो र ऐया भनी रुन लाग्यो । त्यहीँ वखत यता उताका मानिस आएर सोध्न लागे के भयो ? कसरी ढाड भाँच्चियो । त्यसपछि बनीयाले भन्यो हुँदै नभएको काल्पनिक वच्चाले मेरो ढाड भाँचिदियो यदि वच्चा हुँदो हो त तब नजानी के के अनर्थ गर्दथ्यो त्यहीँ अनुरूप स्त्री पुरुष विषय हो यी सबै दुःखका कारण हो यसलाई विषरूप त्याग्न उचित हो ।

हे जनक जुन निराकार आत्मतत्त्व हो त्यो निश्चल हो र नित्य हो श्रुतीमा पनि यस्तै कुरा भनिएको छ ।

“नित्यं विज्ञान मानन्दं ब्रह्म”

अर्थात् आत्मा नित्य विज्ञान आनन्द स्वरूप हो उही आत्म तत्त्वमा स्थिरता पाएर हे जनक फेरिजन्म मरणरूपी संसारलाई प्राप्त हुँदैन ।

अष्टावक्रजी वर्णाश्रमी धर्मभएको स्थूल शरीर देखी र वर्णाश्रमरूपी संसार भएको लिङ्ग शरीर देखी विलक्षण परिपूर्ण चैतन्य स्वरूप आत्मा दृष्टान्त रहित भन्नुहुन्छ ।

मूल

यथैवाऽऽदर्श मध्यस्थे रूपेऽन्तः परितस्तु सः ।

तथैवास्मिच्छरीरेऽन्तः परितः परमेश्वरः ॥१९॥

शब्दार्थ

जसरी निश्चल भै ऐनाका वीचमा रहेको प्रतीविम्ब अर्थात् छायाँरूपमा त्यहीँ शरीर आभास देखिन्छ त्यहीँ अनुरूप यहीँ शरीरका भित्र र बाहिरबाट परमेश्वरलाई आभास हुन जान्छ ।

भावार्थ

हे जनक जसरी ऐनामा प्रतिविम्ब जुन शरीरादिक हो उसका भित्र मध्य र बाहिर चारै तर्फ ऐनामा व्याप्त भएको छ अर्थात् त्यो प्रतिविम्ब अनिश्चल हो ऐनामा देखिनेमात्र हो स्वरूपवाट सत्य होइन त्यहीँ अनुरूप आफ्ना आत्मादेखि अध्यस्त जुन शरीर हो उसैका भित्र बाहिर माभ वा सवैतीर र चेतन आत्मालाई व्याप्त बनाएर रहेको छ । हे राजन् कल्पित पदार्थका अधिष्ठानवाट भिन्न आफ्ना सत्ता केही होइन किन्तु अधिष्ठानका सत्तावाट त्यो सत्यवत प्रतीत हुन्छ । जसरी शिपिमा चादि र ऐनामा प्रतिविम्ब प्रतीत हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप शरीरादिक पनि आत्मामा उसैका आश्रयले सत्यका सदृश प्रतीत हुन्छ वास्तवमा यो पनि सत्य होइन किन्तु मिथ्या हो ।

ऐनाको दृष्टान्तवाट कदाचित पनि जनकलाई यस्तो भ्रम हुनेछ कि जसरी ऐना परिच्छिन्न हो त्यहीँ अनुरूप आत्मा पनि परिच्छिन्न होला यहीँ भ्रम हटाउनका लागि ऋषिजी दोस्रो दृष्टान्त दिई भन्नुहुन्छ कि ।

मूलम

एकं सर्वगतं व्योम बहिरन्तर्यथा घटे ।

नित्यं निरन्तरं ब्रह्म सर्वभूतगणे तथा ॥२०॥

शब्दार्थ

जसरी सर्वगत एकै आकाश बाहिर भित्र घडामा स्थित देखिन्छ । सोही अनुरूप नित्य निरन्तर ब्रह्म सबै प्राणीका शरीरमा विद्यमान हुन्छ अर्थात् स्थित भै रहन्छ ।

भावार्थ

जसरी सर्वगत सारा संसार व्याप्त एउटै आकाश घटपटादिमा वाहिर भित्र र मध्यम भागमा व्यापक भै रहन्छ त्यहीँ अनुरूप नै नित्य अविनाशी आत्मा पनि सम्पूर्ण प्राणीहरूको शरीरमा वाहिर भित्र र मध्यभागमा व्यापक भै रहन्छ । भनिएको पनि छ ।

एष ते आत्मा सर्वस्यान्तर इति श्रुतेः ॥

यो तपाईँकै आत्मा सबैका अन्तर हृदयमा व्यापक छ भन्ने यस्तो जानेर हे जनक तिमी सुखपूर्वक विहार गर ।

इति श्री अष्टावक्रगीताको प्रथम प्रकरण समाप्त ॥

दोश्रो प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

वास्तवमा तिमी राजा जनकलाई मोक्ष प्राप्तिका चाहना हुन्छ त सर्वप्रथम विषयलाई विष समान संझीएर त्यागि देउ र क्षमा सरलता दया, तथा सत्यलाई अमृतका समान उपयोगी संझीएर ग्रहण गर जसका यस संसारमा आकार छ त्यो मिथ्या हो । नाश भै जाने चिज हो । जो निराकार छ त्यो सत्य हो, शाश्वत हो । यहाँ तत्व ज्ञानका अनुभव भै जान्छन् संसारबाट मुक्ति संभव हुन्छ ।

भावार्थ प्रस्तुति

संसारमा यस्ता व्यक्ति छन् कि कोहि दिने र कोही लिने इच्छा भए पनि आफ्ना पास नभएका कारण दिनै सक्तैनन् कसैका पास केही भएर पनि दिदैनन् आत्म ज्ञानी विद्वान् अष्टावक्रसँग अथाह आत्मज्ञानका भण्डार छ सुयोग्य मानिसलाई दिने इच्छा थियो राजा जनक ज्ञानका तिव्र इच्छुक भएका थिए । त्यसैकारण राजा जनकले अष्टावक्रलाई प्रार्थना गरेर उनले सरल उपायद्वारा आत्मज्ञान लिए । आत्मज्ञान भएपछि राजाले आत्माका स्वरूप प्रष्ट देखाए उनको सबै भ्रम हटयो उनलाई अनुभव भयो यहाँ नै हो आत्मातत्व भन्ने ब्रह्ममा नै सारा संसार उत्पन्न भएको छ । सृष्टिको आरम्भ पूर्व निराकार र अव्यक्त थियो । संकल्पबाट नै चेतना जागृत भयो । त्यहीँ चेतना सृष्टि रुपमा विकसित भइ गयो । जब यसको अन्त्य हुन्छ । आफ्नो मुल स्वरूप निराकार अव्यक्त अवस्थामा आउँछ र यो सृष्टिचक्र यहि अनुरूप चल्छ ।

संसारमा दुःखको उत्पत्ति नै द्वैतभावबाट नै भएको हो । द्वैतका कारण नै अहंकार हो । अहंकारका कारणबाट नै मनुष्य परमात्मा र अरु प्राणीमा भिन्न मान्दछ । यहि भिन्नताले नै उसलाई ईष्या, द्वेष लोभ भै

आफ्नो र अर्काको पारस्परिक संघर्ष र सुरक्षा आदिविकार उत्पन्न हुन्छन् । यो सबैको मुल कारण अहंकार नै हो । अहंकार नाश भए पछि मानिसलाई परम तत्त्वसँग सिधा सम्बन्ध भई हाल्छ । अद्वैतको अनुभूति हुन्छ । यो संझिन्छ कि यो संसार र परमात्मा भिन्न होइन । एक हो यो सबै परमतत्त्वबाटै बनेको हुन्छ । अन्त्यमा यसैमा लिन हुन्छ । यहि ज्ञानको परकाष्ठा हो ।

दोस्रो प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यमा प्रस्तुति)

मूल

अहो निरञ्जनः शान्तो बोधोऽहं प्रकृतेः परः ।
एतावन्तमहं कालं मोहेनैव विडम्बितः ॥१॥

शब्दार्थ

म निर्दोष शान्त ज्ञान रूप प्रकृति देखी पर छु आश्चर्य छ कि म यती कालतक अज्ञानी भै निसन्देह ठगिएको छु ।

भावार्थ

अष्टावक्रजीका उपदेशवाट जनकजीलाई आत्माका साक्षात्कार जब उदय भयो तब जनकजी आफ्ना चेतन स्वरूप आत्मासाक्षात्कार गरी आफ्नो अनुभव प्रकट गरेर बाधितानुवृत्तिवाट पूर्ण प्रतीत भएको मोहका स्मरण धेरै आश्चर्यका साथै प्रकट हुन्छ ।

म निरञ्जन अर्थात् संपूर्ण उपाधिले रहित एवं शान्त स्वरूप भै सम्पूर्ण विकार रहित भै तथा प्रकृति अर्थात् मायारूपी अन्धकारवाटै पनि परै रहीज्ञानस्वरूप भै यती समयतक शरीर र आत्माको अविवेकले दुःखी भएर रहे । आज देखी हे गुरु तपाईंका कृपाद्वारा म आत्मानन्दको अनुभव पाएको छु ।

मूलम्

यथा प्रकाश्याम्येको देहमेवं तथा जगत् ।
अतो मम जगत्सर्वमथवा न च किञ्चन ॥२॥

शब्दार्थ

जसरी यो शरीरलाई एकलै म प्रकाश गर्दछु । त्यसरी नै संसारलाई पनि प्रकाशित गर्दछु । यसैकारण मेरो सम्पूर्ण संसार हो या मेरो केही पनि छैन । होइन ।

भावार्थ

पहिलो भनाईले जनकले मोहका महिमालाई भन्नु भयो । जव यस वाक्यले गुरु कृपाद्वारा उनका शरीर र आत्माका विवेक ज्ञान भयो यसलाई युक्ति साथ भनिन्छ ।

म एकलै सम्पूर्ण संसारलाई प्रकाशित गर्दछु । यो स्थूल शरीरको पनि प्रकाशक हुँ । यो शरीर अनात्मा हो मत्त्व जड हुँदा पनि अप्रकाश जगत्का तरह हो ।

जड देह र चेतन आत्माको आध्यात्मिक सम्बन्ध छ । अर्थात् कल्पित तादात्म्य सम्बन्ध छ । सत्य र मिथ्याको वास्तविक सम्बन्ध नहुनाले यी दुईको पारमार्थिक सम्बन्ध हुन्दैन । जसरी शुक्ति र चाँदीको कल्पित तादात्म्य सम्बन्ध छ । त्यहीँ अनुरूप शरीर र आत्माको पनि कल्पित तादात्म्य सम्बन्ध हो जसरी शुक्तिका सत्ताले रजत पनि सत्यवत् भासित हुन्छ । त्यहीँ आत्माका सत्ताले शरीर पनि सत्यवत् भासित हुन्छ । वास्तवमा शरीर मिथ्या हो । यसै अनुरूप आत्माको सत्ताले पनि सारा जगत् सत्यवत् प्रतीत हुन्छ । आत्मादेखि पृथक् जगत् मिथ्याहो त्यो कहिल्यै भएको छैन । यसै कुरालाई पञ्चदशी कारले पनि भनेका छन् ।

पञ्चदर्शीकारले पनि भनेको छन् ।

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंसपञ्चकम् ।

आद्यं त्रयं ब्रह्म रूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ॥

अर्थात् छ र भान पनि हुन्छ प्यारो छ रूप र नाम यी पाँच अंश

सारा जगत्मा व्याप्त भएर रहन्छ । यी पाँचमा अस्ति भाति प्रिय यी तीन अंश ब्रह्मको हो । यो तीन अंश सारा संसारमा प्रवेश भै रहन्छ । नाम र रूप यी दुई अंश जड जगत्को हो यदि नाम र रूप यी दुई अंश निकाली दिने हो भने तब जगत्का कुनै वस्तु पनि रहँदैन । नाम र रूप दुवै विनाशी हो । कारण एकै हालतमा रहँदैनन् । यसकारणले जगत् मिथ्या सिद्ध हुन्छ । यो जगत् परब्रह्मको हो भन्ने भाती र प्रिय यी तीन अंशले नै सत्यवत प्रतीत हुन्छ । यदि यी तीनैअंशलाई हरेक पदार्थबाट पृथक् गरी दिने हो भने तब जगत्को कुनै पदार्थ सत्यवत भासित हुँदैन । यसैबाट सिद्ध हुन्छ कि जगत् तीनैकालमा मिथ्या छ । ब्रह्म नै तीनैकालमा सत्य हो । यस्तै अनुभवले जनकजी भन्नुहुन्छ कि जती दृश्य जगत् छ त्यो म मानै अध्यस्त हो अर्थात् कल्पितव्य हो । कारण परामर्श दृष्टिबाट केही पनि देहादि ममा छैन । जसरी आकाशमा नीलता, मरुस्थलमा जल, वन्ध्याका पुत्र, खरायोको सिङ्ग यी सबै तीनैकालमा हुँदैन त्यहीँ अनुरूपनै जगत् पनि तीनैकालमा हुँदैन न कोही देहादी छ । म माया र उस्का कार्य देखी टाढा ज्ञान स्वरूप भै रहेको छु ।

मूल

स शरीर महो विश्वं परित्यज्य मयाऽधुना
कुतश्चित्कौशलादेव परमात्मा विलोक्यते ॥३॥

शब्दार्थ

आश्चर्य छ कि शरीर रहित विश्वलाई कही पनि कुशलताले या उपदेशले नै त्यागेर आफूबाट पृथक् सम्भरेर मैले अब ईश्वर देख्छु ।

भावार्थ

जनकजी भन्नुहुन्छ कि जुन लिङ्ग शरीर र कारण शरीरका रहित सबै

विश्व विचार गरी शास्त्र र आचार्यका उपदेश र चातुर्यद्वारा आत्मा देखी पृथक् सत्ताशून्य आत्माका सत्ताले सत्यवत् भासित हुन्छ उसलाई म अव मिथ्या जानेर आफ्ना आत्मा स्वरूप आत्माको अवलोकन गरिरहेको छु । कारण आत्मज्ञानका अतीरिक्त केही पनि आत्माको अवलोकनका उपाय छैन ।

मूल

यथा न तोयतो भिन्नास्तरङ्गा फेन वुद्वुदाः ।
आत्मनो नतथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम् ॥४॥

शब्दार्थ

जसरी जलबाट तरङ्ग वस्तुछ आत्माबाट उत्पन्न विश्व, फिँज र फोका भिन्न हुँदैन विश्व आत्मा देखी भिन्न हुँदैन ।

भावार्थ

दृष्टान्त - जसरी तरङ्ग र फिँज जल देखी भिन्न हुँदैन कारण जल नै यी सबको उपादान कारण हो । त्यहीँ अनुरूप नै यो संसार आत्माबाट उत्पन्न हो यस्को उपादान कारण नै आत्मा हो । यसकारण यो जगत् छ त्यो पनि आत्मा देखी भिन्न होइन । जसरी तरङ्ग वुद्वुदादिमा जल अनुगत छ । जसरी कल्पित सर्प आफ्नै अधिष्ठान भूत डोरीले भिन्न छैन डोरी रूप नै हो त्यहीँ अनुरूप कल्पित जगत् पनि अधिष्ठान भूत चेतनले भिन्न हुँदैन ।

मूल

तन्तु मात्रो भवेदेव पटो यद्विचारतः ।
आत्म तन्मात्रमेवेद तद्वद्विश्वं विचारितम् ॥५॥

शब्दार्थ

जसरी कपडा धागो मात्र नै हुन्छ त्यसै अनुरूप विचारवाट यो संसार आत्मसत्तामात्र नै प्रतीत हुन्छ ।

भावार्थ

जसरी स्थूल दृष्टिवाट तन्तुवाट विलक्षण पट प्रतीत हुन्छ परन्तु विचार पुऱ्याएर हेर्ने हो भने तन्तु रूप नै पट हो तन्तु देखी भिन्न कुनै वस्तु नै होइन । त्यहीँ अनुरूप स्थूल दृष्टिवाट हेर्नाले ब्रह्मदेखि विलक्षण जगत् प्रतीत हुन्छ । जसरी तन्तु सत्ताले अधिष्ठान भएर सारा जगत्मा अनुग्रहित हुन्छ ।

मूल

यथैवेक्षुरसेक्लृप्ता तेन व्याप्तै व शर्करा ।

यथा विश्वं मयि क्लृप्तं मया व्याप्त निरन्तरम् ॥६॥

शब्दार्थ

जसरी उखुका रसमा व्याप्त भएको चिनी सखर उही अनुरूप व्याप्त छ ममा अध्यस्त भएको संसार ममा नै सदा सर्वदा व्याप्त छ ।

भावार्थ

आत्माद्वारा सारा जगत् व्याप्त छ यसैमा जनकजी दृष्टान्त दिनु हुन्छ । जसरी उखुमा रस अध्यस्त छ । त्यसैमा गुलियोपना पनि व्याप्त छ । यसै अनुरूप मेरो नित्य आनन्दस्वरूप ममा यो सारा जगत् अध्यस्त छ । मेरो नित्य आनन्द रूपले बाहिर भित्र व्याप्त छ यसैकारण यो विश्व पनि आत्म स्वरूप हो ।

मूल

आत्माज्ञानाज्जगद्भाति आत्मज्ञानान्न भासते ।
रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तत्ज्ञानाभ्दासते नहि ॥७॥

शब्दार्थ

आत्माका अज्ञानले संसार भासित हुन्छ । आत्माका ज्ञानले भासित हुँदैन । जसरी डोरीका अज्ञानले सर्प भासिन हुन्छ र न उसका ज्ञानबाट भासित भएको होइन ।

भावार्थ

आत्मा स्वरूपका अज्ञानले जगत् सत्य प्रतीत हुन्छ र अधिष्ठान स्वरूप आत्माका ज्ञानले असत् प्रतीत हुन्छ । यसमा लोक प्रसिद्ध दृष्टान्त दिइन्छ ।

डोरीका स्वरूपलाई न जान्नाले जसरी सर्प प्रतीत हुन्छ डोरीको स्वरूप जाने पछि उसमा सर्प प्रतीत हुँदैन त्यहीँ अनुरूप आत्मा स्वरूप न जान्नाले जगत् प्रतीत हुन्छ र आत्मा स्वरूपको ज्ञानले जगत् प्रतीत हुँदैन ।

मूल

प्रकाशो मे निजं रूपं नतिरिक्तोऽस्म्यहं ततः ।
यदा प्रकाशते विश्वं तदाऽहं भास एवं हि ॥८॥

शब्दार्थ

प्रकाश मेरो निज रूप म उदेखि अलग होइन । जब संसार प्रकाशित हुन्छ तब त्यो मेरो प्रकाशले प्रकाशित हुन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न - आत्माका स्वरूप जवतक अज्ञान वन्छ । तव तक आत्माका प्रकाशका अभाव ले हुन्छ । तव फेरी आत्माका स्वरूपको प्रकाशका अभाव हुनाले जगत्को भान कस्तो हुन सक्छ ।

उत्तर - जनकजी भन्नुहुन्छ मेरो जुन प्रकाश अर्थात् नित्य ज्ञान हो त्यो मेरो स्वभाविकस्वरूप हो । म त्यस प्रकाश देखी भिन्न होइन । यसैकारण जुन कालमा मलाई विश्व प्रतीत हुन्छ तव आत्माका प्रकाशबाटै प्रतीत हुन्छ ।

प्रश्न - यदि स्वरूपभूत चेतन नै प्रकाश हो तव फेरि कसरी रहन्छ । कारण ज्ञान र अज्ञान दुवै तम र प्रकाश जस्तै पारस्परिक विरोधी हुन्छ ।

उत्तर - दुई प्रकारका चेतन हुन्छ एक सामान्य चेतन दोस्रो विशेष चेतन । विशेष चेतन अज्ञानका विरोधी हो अर्थात् साधक हो । सामान्य चेतन अज्ञानको विरोधी हुँदैन किन्तु बाधक हो । अर्थात् अज्ञान सिद्ध गर्दछ । जसरी अग्नी दुई प्रकारका हुन्छ एक सामान्य अग्नि दोस्रो विशेष अग्नि । सामान्य अग्नि त सबै काठमा व्यापक छ परन्तु काठका स्वरूपलाई जलाउँदैन । किन्तु बनाउँछ कारण जती जगत्का पदार्थ छ यी सबै प्राणीका पञ्चिकरणले बनेको हो । जसरी जुन काठ पञ्चतत्त्वबाट बनेको छ उसका सामान्य तेज अर्थात् अग्नि जुन उसका भित्र हुन्छ जलाउँदैन तैपनि दुई काठ पारस्पर रगेडी दिने हो भने विशेष अग्नि रूप तेज उसमा उत्पन्न हुन्छ त्यो तुरुन्त नै त्यहीँ काठलाई जलाई दिन्छ कारण त्यो उसैका विरोधी हो सामान्य चेतना सर्वत्र व्याप्त छ । त्यो त्यहीँ अज्ञानका विरोधी अर्थात् बाधक होइन । किन्तु आफ्नै सत्ताले उसका बाधक हो । आत्माको वृत्त्यवच्छिन्न विशेष चेतन हो । त्यहीँ उही अज्ञानका बाधक अर्थात् नाशक हो । यहि स्वरूप चेतन अज्ञानको विरोधी हुन्छ । जबकि सिद्धि पनि हुँदैन यदि आत्माका प्रकाशको पनि

अभाव मानिन्छ भने तब जगदान्ध्य प्रसङ्ग हुन जान्छ । यसकारण आत्माका स्वरूप प्रकाशले नै जगत् पनि प्रकाशमान नै हुन्छ त्यो स्वतः मिथ्या हो ।

मूल

अहो विकल्पितं विश्वंमज्ञानान्मयि भासते ।

रूप्यं शुक्तौफणी रज्जौ वारि सूर्ये करेयथा ॥९॥

शब्दार्थ

आश्चर्य हो कि कल्पित संसार अज्ञानताले ममा यस्तो भासित भैरहेको छ कि शिपीमा चादी डोरीमा सर्प सूर्यका किरणमा जल भासित भए जस्तै ।

भावार्थ

जनकजी भन्नुहुन्छ जसरी अज्ञानले शिपीमा रजत र डोरीमा सर्प सूर्य किरणमा जल प्रतीत हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप अज्ञानले मेरा स्व प्रकाश आत्मामा असत् जगत् प्रतीत भै रहन्छ नै त्यहीँ नै आश्चर्य हो ।

मूल

मत्तो विनिर्गतं विश्वं मथ्येव लयमेष्यति ।

मृदि कुम्भो जले वीचिः कनके कटकं यथा ॥१०॥

शब्दार्थ

म वाट उत्पन्न भएको यो संसार म मानै लय हुन्छ जसरी माटोमा घडा जलमा तरङ्ग सुनमा गहना वाला लय हुन्छ ।

भाषार्थ

जसरी घडा माटोका कारणहो अर्थात् माटोवाटै उत्पन्न हुन्छ फेरिफुटेर माटोमा नै लय हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप जगत् पनि प्रवृत्तिको कार्य हो । अर्थात् प्रकृतिमानै उत्पन्न हुन्छ प्रकृति मानै लय हुन्छ । चेतन आत्मावाट न जगत् उत्पन्न हुन्छ न उसमा लीन हुन्छ कारण जगत् जड हो र आत्मा चेतन हो चेतनलाई जडको उत्पत्ति बन्दैन । यहीँनै साख्य शास्त्र जान्नेहरूको शंका हो पहिलाका अवस्थाले अर्को अवस्थामा अर्थात् अवस्थान्तरतालाई प्राप्त हुनेको नाम नै परिणाम हो । जस्तै दुधको परिणाम दही, माटोको परिणाम घट, सुनको कुण्डल हुन्छ । त्यहीँ प्रकृतिका परिणाम जगत् हो । यस्तै साख्य शास्त्र जान्नेहरू मान्दछन् ।

नैयायिक आरम्भवादी हो एक वस्तुवाट अन्य वस्तुका उत्पत्तिको नाम आरम्भवाद हो । जसरी तन्तुवाट अन्य पट उत्पत्ति हुन्छ । सोही अनुरूप अरु परमाणुहरूवाट अन्य रूप जगत् पनि उत्पत्ति हुन्छ ।

वेदान्तीका लागि त विवर्तवाद हो । जुन एक नै वस्तु आफ्नो पूर्व नाना अवस्थामा अन्य अवस्था गरी प्रतीत हुन्छ त्यसैको नाम विवर्त हो । जस्तै डोरीको विवर्त सर्प हो त्यहीँ डोरी नै सर्पको रूपमा प्रतीत हुन्छ । यदि जगत् ब्रह्मका परिणाम मान्ने हो भने दोष आउला कि चेतनमा जड कसरी उत्पन्न होला र कसरी जगत् चेतनामा लय होला । यी सबै दोष वेदान्तका मतमा होइन कारण डोरीका अज्ञानले त्यहीँ सर्पका निवृत्ति हुन जान्छ । त्यहीँ अनुरूप ब्रह्म आत्माका स्वरूपका ज्ञानले जगत्लाई पनि निवृत्ति हुन जान्छ ।

सांख्य र नैयायिकका मतले अनेक दोष आईलागेपनि वेदमा परिणामवाद र आरम्भवाद कहीं पनि त्यो लेखिएको छैन । अत एव उनका मत वेद विरुद्ध हुन्छ । दोस्रा युक्तिवाट पनि परिणामवाद र आरम्भवाद सिद्ध हुँदैन । कारण घट वृत्तिका परिणाम होइन र सुनका परिणाम कुण्डल हुन सक्छ । उत्पत्ति कालमा पनि घट माटोको रूप नै

हो । गोलाकार उसका रूप र घट यी दुवै नाम कल्पित हुन्छ । यदी घटबाट माटो भिकि दिने हो भने तब घटको पत्ता लाग्दैन । अत एव घट मिथ्या हो । यसै अनुरूप सुनका गहना पनि मिथ्या हो । घट र कुण्डल पनि माटोको विवर्त हो । कारण माटो र सुन नै अरु रूपले घट र कुण्डल प्रतीत रहन्छ ।

अत विवर्तवाद नै ठीक हो । यसै तात्पर्य लिएर जनक जी भन्नुहुन्छ यो सारा जगत् म बाटै उत्पन्न हुन्छ र ममा नै लय हुन्छ । जसरी माटोबाट घट उत्पन्न हुन्छ र फेरि माटोमानै लय हुन्छ ।

प्रश्न - त्यसमा कुनै वेद वाक्य पनि प्रमाण छ ?

उत्तर - यतो वा इमानी भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्तीत यत प्रयत्यभिस्विशन्ति इती श्रुतेः ।

अर्थ - जुन आत्म ब्रह्मले यी सबै प्राणी उत्पन्न हुन्छ । जुन ब्रह्मका सत्ताले उत्पन्न भै रहन्छन् र फेरिसव मरेर जस्मा लीन हुन्छ उसैलाई तिमी आफ्ना आत्मा चीन यहीं वेद वाक्यका प्रमाण हो ।

मूल

अहो अहं नमो मह्यं विनाशी यस्य नास्ति मे ।

ब्रह्मादि स्तम्भ पर्यन्त जगन्नाशोऽपि तिष्ठतः ॥११॥

शब्दार्थ

ब्रह्मा देखी लिएर स्तम्भ पर्यन्तमा पनि जसरी मेरो भएता पनि नाश हुँदैन जगत् नाश भए पछि यसै कारण म आश्चर्य रूप हो मेरो लागि नमस्कार छ ।

भावार्थ

प्रश्न यदि ब्रह्म जगत्का उपदान कारण मात्र हो भने तब यो

विकारी हुन जाला र विकारी हुनाले नाश पनि होला ।

उत्तर- ब्रह्म वेकारी र नाशवान् तव नै होला जब हामी जगत्लाई ब्रह्मका परिणाम उपादान कारण मानेमा त्यस्तो ता हुँदैन जगत्लाई हामी ब्रह्मका विवर्तमान्दछौ यसैकारण विकारी र नाशी ब्रह्म कदापि हुन सक्तैन ।

जनकजी भन्नुहुन्छ कि म आश्चर्यमा छु । कारण सारा जगत्का उपादान कारण हुनाले पनि मेरा नाश कहिल्यै हुँदैन स्वर्गादिका सदृश विकारता पनि ममा छैन, अतः एव म विकारी हूँ जगत् विवर्त हो । यसकारण त्यो विवर्तको अधिष्ठान रूप हो । उपादानका सत्ताले कार्यका सत्ताका विषय हुने नाम नै विवर्त हो । ब्रह्मका पारमार्थिक सत्ता हो र जगत्का प्राप्ति भासिक सत्ताका विषय हुने नाम नै विवर्त हो । ब्रह्मका पारमार्थिक सत्ता हो र जगत्का प्रतीति भासिक सत्ता हो । ब्रह्म तीनैकालमा नित्य छ जगत् तीनैकालमा अनित्य छ । केवल मात्र हो । यसकारण जगत् ब्रह्मका विवर्त हो । जगत् उत्पत्ति आदि हुनाले ब्रह्मका एक रौं पनि विग्रिँदैन अर्थात् ब्रह्मको चिन्मात्र पनि हानिहुँदैन । ब्रह्मा देखी स्तम्भ पर्यन्त । जगत्का नाशभएपछि पनि ब्रह्म जस्ताका तस्तै एक रस रहन्छ । त्यहीँ यसको पारमार्थिक स्वरूप हो ।

मूल

अहो अहं नमो मह्यमेकोऽहं देहवानपि ।

क्वचिन्न गन्ता नागन्ता व्याप्य विश्वमवस्थित ॥१२॥

शब्दार्थ

म आश्चर्यरूपमा मेरा लागि नमस्कार छ म देहधारी भएर पनि अद्वैत कहीं जाने हो न कहीं आउने हो संसारलाई ढाकेर स्थित भएको छु ।

भावार्थ

प्रश्न : आत्मा अनेक प्रतीत हुन्छ कारण प्रत्येक शरीरमा आत्मा सुख दुःखादि भएको पृथक नै प्रतीत हुन्छ यदि आत्मा एक हो तब एकलाई सुखी हुनाले सबै सुखीहुनु पऱ्यो एक दुःखी भएमा सबै दुःखी हुनु पऱ्यो । एक हिँडे पछि सबै हिड्नु पऱ्यो एक वस्दा सबै वस्नु पर्ने हो ।

उत्तर - जनकजी भन्नुहुन्छकि धेरै आश्चर्य हो कि मेरा आत्मा एक हो । तैपनि अनेक देहरूपीउपाधिका भेदले अनेक आत्मा प्रतीत हुन्छ । जसरी एकै पानी अनेक घटरूपी उपाधिमा नाना रूप भएको प्रतीत हुन्छ । जसरी एकै सूर्यका प्रतीविम्ब नाना जलका उपाधिवाट हल्लाउँदा अनेक प्रतीत हुन्छ जसरी एकै आकाश घटादिका उपाधिले अनेक क्रिया आदि भएको प्रतीत हुन्छ परन्तु वास्तवमा ति क्रिया आदि सबै गमनागमनादि पनि सबै देहादिका उपाधि धर्म हो । आत्माको होइन । यसैवाट एकै आत्मा गमनादिरहित व्यापक भै रहेको छ ।

मूल

अहो अहं नमो मह्यं दक्षो नास्तीह मत्समः ।

असंस्पृश्य शरीरेण येन विश्वं चिरं धृतम् ॥१३॥

शब्दार्थ

म आश्चर्य रूप छु म नमस्कार गर्दछु । यस संसारमा म समान चतुर कोही छैन जसले शरीरवाट पृथक रहि चिर काल तक विश्व धारण गरी रहेको छु ।

भावार्थ

प्रश्न - उसँग आत्माका शरीरादिका साथ सँगसँगै कसरी हुन सक्छ र यस जगत्लाई कसरी धारणा गर्दछ ।

उत्तर - जनकजी भन्नुहुन्छ कि यहीं नै ठूलो आश्चर्य हो कि जुन म संसर्ग नै नगरेर पनि शरीरादिका चेष्टा गर्दछ। जसरी चुम्बक दुङ्गा स्वयं क्रिया रहित छ ता पनि फलामको चेष्टा गर्दछ। जसरी उसमा एक विलक्षण शक्ति छ। त्यसै अनुरूप आत्मामा पनि एक विलक्षण शक्ति छ। त्यो शरीरादीका अन्तर असंग रहेको छ। त्यो क्रिया रहित छ। परन्तु शरीर इन्द्रादिका सबै आ-आफ्नो काम गर्दछन्। जसरी आगो घिउ देखी भिन्न भए पनि उसलाई पगाली दिन्छ त्यस्तै आत्मा पनि सबैवाट असंग भए पनि क्रिया रहित भै सारा जगत्लाई क्रियावान बनाई दिन्छ यसैकारण जनकजी भन्नुहुन्छ म बराबर कोही चतुर छैन। यसैकारण आफै नमस्कार गर्दछु। म देखी दोस्रो कोही छैन जसलाई म नमस्कार गर्छु।

मूल

अहो अहं नमो महयं यस्य मे नास्ति किञ्चन।

अथवा यस्य मे सर्व यद्वाङ् मनस गोचरम् ॥१४॥

शब्दार्थ

म आश्चर्य रूप हूँ मलाई नमस्कार छ जुन मेरो केही पनि होइन या जुन मेरा त्यो सबै हो त्यो सब जे सुकै पनि वाणि र मनका विषय हो।

भावार्थ

जनकजी भन्नुहुन्छ कि ममा सम्बन्ध भएको केही पदार्थ छैन पनि सत्य होइन। केवल एक ब्रह्मात्मानै परमार्थवाट सत्य छ।

नेह नास्ति किञ्चन।

यो चेतन आत्मामा नाना रूपले जुन जगत् प्रतीत हुन्छ त्यो वास्तवमा होइन। यस्तै श्रुती भन्दछ।

मृत्यो वै मृत्यु माप्नोति य इह नानैव पश्यति ।

त्यो मृत्यूबाट पनि मृत्युलाई प्राप्त हुन्छ । जुन ब्रह्मामा अनेक प्रकार देख्छ अर्थात् अनेक आत्मालाई देख्छ इत्यादि श्रुती वाक्य हो । जुन द्वैत निषेध गर्दछ । फेरि जनकजी भन्नुहुन्छ कि जती पनि मन र वाणीका विषय हो । त्यो सबै मिथ्या हो । चैतन्य स्वरूप आत्माका साथ केही पनि सम्बन्ध छैन । कारण वास्तवमा आफ्नै आश्चर्य रूप आत्मालाई नमस्कार गर्दछु ।

मूल

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवम् ।

अज्ञानाद्भाति यत्नेदं सोऽहमस्मि निरञ्जनः ॥१५॥

शब्दार्थ

ज्ञान जान्ने र ज्ञाता तीनैजहाँ यथार्थतामा हुँदैन र अज्ञानले जहाँ यी तीन भासित हुन्छ त्यो म निरञ्जन रूप भै रहेको छु ।

भावार्थ

जनकजी भन्नुहुन्छ ज्ञान र ज्ञेय यी जुन त्रिपुटीरूप हो त्यो पनि वास्तवमा होइन किन्तु अज्ञानले चेतनमा यी तीनै प्रतीत हुन्छ । वास्तवमा चेतन यिनका साथ पनि केही सम्बन्ध छैन । जुन माया र मायाका कार्य देखी भिन्न चेतन आत्मा हो त्यो नै म हूँ ।

मूल

द्वैतमूल महो दुःखं नान्य तस्यास्ति भेषजम् ।

दृश्य मेतन्मृषा सर्वमेकोऽहं चिद्रसोऽमलः ॥१६॥

शब्दार्थ

आश्चर्य हो कि द्वैतनै हो मूल कारण जसको यस्तो दुःख उसका औषधी केही छैन यो सबै दृश्य भुट हो म एक अद्वैत शुद्ध चैतन्य रस हूँ ।

भावार्थ

प्रश्न :- जब आत्मा निरञ्जन हो तब उसको दुःखसँग सम्बन्ध कसरी हुन सक्छ, तर देखनमा आउँछ कि लोकले भनेको छ कि हामी धेरै दुःखी छौं ।

उत्तर :- निरञ्जन आत्मालाई पनि द्वैत भ्रम देखी दुःख प्रतीत हुन्छ वास्तवमा त्यो दुःख होइन ।

प्रश्न :- यो भ्रमरूपीमहान् रोगको औषधी के हो ।

उत्तर :- जुन द्वैत प्रतीत हुन्छ त्यो सबै मिथ्या हो । वास्तवमा सत्य होइन । वास्तवमा सत्य रूप आत्मामा नै यस्तो ज्ञान हुन्छ त्यहीँ त्रिविध दुःखका निवृत्तिका औषधी हो र उसका औषधी छैन ।

मूल

बोधमात्रोऽहमज्ञानादुपाधिः कल्पितो मया ।

एवं विमृश्यतो नित्यं निर्विकल्पे स्थितिमम ॥१७॥

शब्दार्थ

म ज्ञान रूप हूँ मबाट अज्ञानद्वारा उपाधि कल्पना गरी निस्किएको छ, यस प्रकार नित्य विचार गरी मेरा स्थितिनिर्विकल्पमा छ ।

भावार्थ

प्रश्न - यो जुन द्वैत प्रपञ्चका अध्यासहो यसको उपादान र

कारण कुन हो ।

उत्तर - जनकजी भन्नुहुन्छ कि नित्य ज्ञान स्वरूप जुन मै हूँ त्यो नै अज्ञानद्वारा सारा प्रपञ्चका उपादान कारण हो । अथवा अज्ञान रहित जुन कल्पित सारा प्रपञ्च हो उसका अधिष्ठानरूप हुनाले म नै उपादानको कारण हूँ । विचार विना सबै मिथ्या प्रपञ्च सत्य रूपमा प्रतीत भएमा त्यो सधैं असत्य भासित हुन जान्छ । आफ्ना स्वरूप चैतन्यमा पुगेर जीवनमुक्तिलाई पाउँछु ।

मूल

अहो मयि स्थितं विश्व वस्तुतो न मयि स्थितम् ।
न मे बन्धोऽस्ति मोक्षे वा भ्रान्तिः शान्ता निराश्रया ॥१८॥

शब्दार्थ

मेरो बन्ध वा मोक्ष जगत् वास्तवमा ममा रहँदैन । होइन ता पनि आश्चर्य छ कि ममा रहेको यस्तो विचारले आश्रय रहित भ्रान्ति शान्त हुन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न - मुक्ति कस्तो पदार्थ हो ।

उत्तर - आनन्दात्मकब्रह्मावाप्तिश्च मोक्षाः ।

आनन्द स्वरूप आत्माका प्राप्तिनामको नै मुक्ति हो ।

प्रश्न - यदि पूर्वोक्त मुक्तिलाई विचार जन्य मान्छौ भने तब मुक्ति पनि अनित्य हुन जान्छ । कारण जुन जुन उत्पत्तिवान् पदार्थ हुन्छ । त्यो अनित्य हुन्छ । यस्तो नियम छ । यदि मुक्तिका विचारले न जन्मिने मान्छौ भने तब फेरिविचारले रहित पुरुषहरूको पनि मुक्ति हुनु पर्‍यो ।

उत्तर :- जनकजी भन्नुहुन्छ कि वास्तवमा त ममा न बन्ध छ न

मोक्ष म चैतन्य स्वरूप हूँ ।

प्रश्न :- जब वास्तविक तपाईंका वन्द्य र मोक्ष केही होइन तब फेरि शास्त्रका विचार गर्ने गुरुका उपदेश को के फल हुन्छ ।

उत्तर :- जुन देहादिमा चित्रकार को आत्मा भ्रान्ति हुन्छ । म देह हूँ म इन्द्रिय हूँ म नै ब्राह्मण हूँ म कर्ता र भोक्ता हूँ यस भ्रान्तिको जुन निवृत्ति हो न म देह हूँ न इन्द्रिय हूँ न म ब्राह्मण आदि जाती भएको हूँ न म कर्ता भोक्ता देहादि देखी अतीरिक्तं यी सबैको साक्षी शुद्ध ज्ञानस्वरूप हूँ । यस्तो आफ्नो स्वरूप जुन यथार्थ ज्ञान हुन्छ त्यहीँ शास्त्र विचार गर्ने गुरुका उपदेशको फल हो ।

जनकजी भन्नुहुन्छ कि यो ठूलो आश्चर्य हो कि ममा रहेको सम्पूर्ण विश्व वास्तवमा तीनैकालमा ममा हुँदैन । यस्तो विचार गरेर मेरा भ्रान्ति हटि गयो ।

मूल

स शरीरं मिदं विश्वं न किञ्चदिति निश्चितम् ।

शुद्ध चिन्मात्र आत्मा च तत्कस्मिन्कल्पनाऽधुना ॥१९॥

शब्दार्थ

शरीर रहित यो जगत् केही छैन अर्थात् न सत् हो न असत् हो र शुद्ध चैतन्य मात्र यस्तो जब निश्चय हुन्छ तब कसमा अहिलेनै विश्व कल्पना हुन्छ ।

भावार्थ

शंका - जसरी डोरी अधिष्ठानका विद्यमान भएर रहे पनि कहीले न कहीले मन्द अन्धकारमा फेरिपनि सर्पको भ्रम हुन्छ त्यहीँ अधिष्ठान चेतनमा भए पनि मुक्तिमा कहिल्यै पनि हुन जान्छ ।

उत्तर - शरीर रहित यो विश्व किञ्चित् पनि सत्य हुँदैन र असत्य नै हो । कारण अनिर्वचनीय अज्ञानका काम भए देखी अनिर्वचनिय हुन्छ । त्यहीँ अनिर्वचनिय अज्ञान निवृत्ति भएदेखि उसको काम विश्वकै पनि निवृत्ति हुन्छ । अज्ञान नै कल्पित जगत्का कार्य थियो । उसका नाश भएमा फेरिमुक्त पुरुषमा विश्व उत्पन्न हुँदैन जसरी मन्द अन्धकार हटेपछि फेरिसर्पको भ्रान्ति हुँदैन । जसरी प्रकाश स्वरूप आत्माका ज्ञान कहिल्यै पनि विश्वका उत्पत्ति हुँदैन ।

मूल

शरीरं स्वर्ग नरको बन्ध मोक्षौ भयं तथा ।
कल्पनामात्र मेवेतकिं मे कार्यं चिदात्मनः ॥२०॥

शब्दार्थ

त्यहीँ शरीर स्वर्ग र नरक बन्ध र मोक्ष र भय निःसन्देह कल्पना मात्र हो ममा चैतन्य रूप आत्माका के कर्तव्य हुन्छ ।

भावार्थ

शंका - यदि सबै प्रपञ्च अवास्तविक मान्ने हो भने तब वर्ण जाती आदिका आश्रय जुन स्थूल शरीर हो त्यो पनि अवास्तविक नै होला फेरित्यो शास्त्रद्वारा जानकारी गराइएको जुन स्वर्ग नगर हो त्यो नै सबै अवास्तविक मिथ्या होला । फेरिस्वर्गादिमा राग र नरकादिमा भय पनि मिथ्या हुन्छ । शास्त्रले जुन बन्ध मोक्ष बताएको छ त्यो पनि सबै मिथ्या नै होला ।

उत्तर - जनकजी भन्नुहुन्छ कि शरीरादि सबै कल्पनामात्र हा । सच्चिदानन्द स्वरूप आत्माको यो शरीरादिका साथ कस्तो सम्बन्ध हो । केही पनि सम्बन्ध छैन । कारण सत्य मिथ्याका वास्तविक सम्बन्ध बन्न

सक्तैन र मेरो शरीरादिका साथ केही पनि प्रयोजन छैन । जती पनि विधिनिषेध वाक्य हो ती सबै अज्ञानीका लागि हो । ज्ञानवान्को अधिकार छैन । यसकारण ज्ञानवान्का दृष्टिमा शरीरादिक विधि निषेध सबै अवास्तविक हो ।

मूल

अहो जन समूहेऽपि न द्वैतं पश्यतो मम ।
अरण्यमिव संवृत्तं क्व रतिं करवाण्यहम् ॥२१॥

शब्दार्थ

आश्चर्य छ कि प्राणीका विचमा पनि मलाई देखिएको अरण्यवत् द्वैत हुँदैन तब कसरी म मोहलाई नै ग्रहण गर्ने तर्फ लागू ।

भावार्थ

पहिलो भनेका वाक्यद्वारा जनकजीले भन्नु भएको छ कि स्वर्गादिका साथ मेरो केही पनि प्रयोजन छैन । जनकजी भन्नुहुन्छ कि हे प्रभो वडो आश्चर्य हो कि म द्वैत देखेको हुँ ता पनि जनसमूहरूपी द्वैतका तरह उत्पन्न हुन्छ । उसका विचमा भएपनि त्यसका साथ मेरो कुनै प्रेम छैन । कारण मैले त्यसलाई मिथ्या जाने । मिथ्या वस्तुलाई जान्ने व्यक्ति प्रेम गर्दैन । अज्ञानी व्यक्ति नै मिथ्या पदार्थमा प्रेम गर्दछ । यहीनै ज्ञानी र अज्ञानीका भेद हो ।

मूल

नाहं देहो न मे देहो जीवो नाहमहं हिचिन्त ।
अयमेव हि मे बन्ध आसीद्वाजीविते स्पृहा ॥२२॥

शब्दार्थ

म शरीर होइन मेरा शरीर होईन म जीव होइन म निश्चय नै चैतन्य रूप मेरा यो शरीर बन्धन हो बाचनमा इच्छा थियो ।

भावार्थ

शरीरमा अहंता र ममता अवश्य गर्ने हो । कारण विना अहंता र ममताका व्यवहारका सिद्धि हुँदैन ।

उत्तर - जनकजी भन्नुहुन्छ कि म देह होइन कारण शरीर जड हो म चेतन हूँ मेरो शरीर पनि होइन कारण म असंग हु । म जीव अहंकारी पनि होइन कारण अहंकारका कर्तृत्व धर्म हो मेरो अकर्तृत्व धर्म हो ।

प्रश्न :- फेरि तिमीको हो ।

उत्तर :- म चैतन्य स्वरूप अहंकारका पनि साक्षी अकर्ता अभोक्ता हूँ ।

प्रश्न :- तिमीखानपान आदि सबै व्यवहार गर्दछौ त तिमीअकर्ता कसरी भयौ ।

उत्तर :- अज्ञानी पुरुषका दृष्टिमा म व्यवहार कर्ता प्रतीत भएको हूँ परन्तु वास्तवमा म कर्ता होइन । कारण कर्तृत्व भोतृत्व अहाङ्कारीको धर्म हो । ममा आत्माका यी धर्म छैन । यस्तो पनि भनिएको छ ।

निद्राभिक्षे स्नान शौचे नेच्छामि न करोमि च ।

द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्ति किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥

अर्थात् सुत्नु जागनु भिक्षा मागनु स्नान गर्नु यी सबैको म इच्छा गर्दिन न म यी सबैलाई गर्दछु । यदि कुनै देख्ने व्यक्ति ममा यस्तो कल्पना गर्दछन् कि म यो गर्छु अर्को कल्पना गर्नाले मेरो के हानिहुन सक्छ । यसै विषयमा दृष्टान्त भनिन्छ ।

गुंज पुंजादि दह्यत नान्या रोपित ब्रह्मिना ।

नान्या रोपित संसार धर्मानेव महं भजे ॥

अर्थात् - जाडो दिनमा वनमा वस्ने वादर शरद लाग्छ, तब त्यो वादरका समूह बनाई वस्तछन्, गुफाका डीलमा आगो को मिथ्या कल्पना गर्दछन् । कारण यी सबै मिलेर वसेपछि गर्मी हुन्छ ती सबै यो जान्दछन् कि यो गुफाका डीलवाट हामी सबैलाई तातोपना आई रहेको छ । जसरी गुफामा वाँदरहरूद्वारा कल्पना गरेको अग्नि पोल्ने कारण हुनै सक्तैन त्यहीँ नै मूर्ख अज्ञानीद्वारा कल्पना गरेका खानपान व्यवहार पनि विद्वान्लाई हानिहुँदैन । विद्वान् वास्तवमा अकर्ता हो अभोक्ता हो । उसका दृष्टिमा न ता देहादिको न उनको कृतृत्व भोक्तृत्व धर्म हो किन्तु त्यो असंग एवं चैतन्य स्वरूप हो ।

प्रश्न - अविवेकि विवेकिकालागि वाच्ने इच्छा किन हुन्छ ?

उत्तर - जुन उसका वाच्ने इच्छा हुन्छ यहीँनै उसको बन्धन हो । वाच्ने इच्छा गरेर नै अविवेकि पुरुष अनर्थ गर्दछन् । विवेकि पुरुष गर्दैनन् । यसकारण जनक जी भन्नुहुन्छ कि मेरो वाच्ने मर्ने इच्छा नै छैन । कारण वाँच्ने मर्ने इच्छा यी सबै अन्तस्करणका धर्म हुन् । मसँग चैतन्य स्वरूप आत्माको धर्म होइन ।

मूल

अहो भुवन कल्लोलैविचित्रै द्रार्क समुस्थितम् ।

मच्छायनन्तमहाम्भोधौ चित्तवाते समुद्यते ॥२३॥

शब्दार्थ

आश्चर्य हो कि अपार समुद्र रूप ममा चित्त रूप वायुका हावा चल्नाले अनेक प्रकारका जगतरूपी तरङ्गका साथ मेरो अत्यन्त अभिन्न हुन्छ ।

भावार्थ

जनकजी भन्नुहुन्छ कि जसरी हावा चलेपछि समुद्रमा ठूलो सानो

अनेक प्रकारका तरङ्ग उत्पन्न हुन्छ र वायु स्थिर भएपछि तरङ्ग हराउँछ त्यहीँ अनुरूप आत्मारूपी महान् समुद्रमा चित्तरूपी वायुका अनेक ब्रह्माण्डरूपी तरङ्ग उत्पन्न हुन्छ । चित्त नाश भएपछि यी सबै लय हुन्छन् जसरी समुद्रको तरङ्ग समुद्रवाटै उत्पन्न हुन्छ र समुद्रमा नै लय हुन्छ । समुद्रका तरङ्ग समुद्र देखी भिन्न होइन त्यहीँ अनुरूप ब्रह्माण्डरूपी अनेक तरङ्ग पनि म देखी अतीरिक्त होइन । म वाटै उत्पन्न हुन्छ ममा नै लय हुन्छ । कारण सबै मेरा कल्पनामात्र हो । कल्पित पदार्थ अधिष्ठान् देखी भिन्न हुँदैन ।

मूल

मध्यनन्तमहाम्भोधौ चित्तवाते प्रशाम्यति ।

अभाग्याज्जीव वणिजो जगत्पोतो विनश्वरः ॥२४॥

शब्दार्थ

अपार समुद्र रूप ममा चित्त रूप हावाका शान्त भएपछि जीवरूपीव्यापारीका अभाग्यले जगत् रूप डुङ्गा अर्थात् शरीर नाश हुन्छ ।

भावार्थ

जनकजी भन्नुहुन्छ कि ममा अनन्त महान्मा जब संकल्प विकल्पात्मक मनरूपीवायु शान्त हुन्छ अर्थात् जब मन संकल्पवाट रहित हुन्छ तब जीवरूपीव्यापारीका शरीररूपी नौका प्रारब्धरूपनदी क्षय भएपछि नाश हुन्छ ।

मूल

मय्यनन्त महाम्भोधावाश्चर्य जीव्रवीचयः ।

उद्यन्ति घ्नन्ति खेलन्ति प्रविशन्ति स्वभावतः ॥२५॥

शब्दार्थ

आश्चर्य हो कि म मानै अपार समुद्रमा जीवरूपीतरङ्ग उठ्छ परस्पर लड्छ र खेल्छ र स्वभावले नै लय हुन्छ ।

भावार्थ

अबाधितानुवृत्तिले आफूमा सम्पूर्ण व्यवहार देखेर पनि भन्दछन् कि ।

प्रश्न :- बाधिता अनुवृत्ति को के अर्थ हो ।

उत्तर :- बाधित भएको पदार्थका जुन पुन अनुवृत्ति अर्थात् प्रतीत हुन्छ उसको नाम बाधितानुवृत्ति हो ।

दृष्टान्त

कुनै एक पुरुष गर्मिका समयमा रुख मुनि दोश्रो प्रहरका समयमा वसेको उसलाई तिर्खालाग्यो । पानी खोज्न लाग्यो । त्यसै वखत टाढा पानी देख्यो । पानी खान जब गयो, तब पानी पाएन, कारण बालुवामा सूर्यका किरण परेको थियो । टाढा त्यो पानी जस्तै भएको देखिन्थ्यो । त्यो त पानी थिएन । तब उ फर्कियो र त्यहीँ रुख मुनि वस्यो । फेरित्यस्तै सूर्यको रातो किरणका सम्बन्धबाट चम्किरहेको जल रूप नै देखिई रहेको थियो । परन्तु त्यो व्यक्ति पानीको तिर्खालागेपनि त्यहाँ गएन । कारण उसलाई निश्चय भयो कि त्यो जल होइन । टाढाका दोषबाट किरणका सम्बन्धले म पानी जस्तै देखिरहेछु । पुरुषका यथार्थ ज्ञानले बाधित भएर पनि जल ज्ञानका जुन पुन अनुवृत्ति अर्थात् प्रतीत हुन्छ उसैको नाम बाधितानुवृत्ति हो ।

दृष्टान्त

आत्माका अज्ञानताले जुन जगत् सत्य जस्तै प्रतीत हुन्छ यसका सत्यवत् ज्ञानका बोध आत्माको ज्ञानले पनि भएको छ । ता पनि उसैका अनुवृत्ति अर्थात् पुन जुन उसका प्रतीत विद्वान्लाई नै हुन्छ त्यहीँ नै वाधिता नुवृत्ति कहलाउँछ । त्यो प्रतीतले विद्वान्लाई कुनै हानिगर्न सक्तैन । कारण विद्वान् उसलाई असत्य जानेर उसमा आशक्ति गर्दैँन किन्तु मिथ्या जानेर आफू आत्मानन्दमा नै मग्न रहन्छ ।

जनकजी भन्नुहुन्छ कि क्रिया रहित निर्विकार आत्मारूपी महान् समुद्रमा जीवरूपी छाल अर्थात् अनेक तरङ्ग उत्पन्न हुन्छ र परस्परका अभ्यासले त्यहीँ जीव आपसमा मार पीट गर्दछन् खेल्छन् लड्छन् जसरी स्वप्नमा मारेका जीव स्वप्नमा पारस्पर विरोध गर्दछन् । जब उसलाई अविद्या विनाश हुन्छ तब फेरिमेरा असली रूपमा लय हुन्छ र जसरी घट रूप उपाधिका उत्पत्तिले घटाकाशमा उत्पत्ति व्यवहार हुन्छ । घटरूपीउपाधिका नाश हुनाले घटाकाशमा नाश व्यवहार हुन्छ । वास्तवमा आकाश न उत्पत्ति हुन्छ । न नाश हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप शरीरस्थ आत्माको पनि न उत्पत्ति हुन्छ । न नाश नै हुन्छ । ज्ञानवान्लाई वाधितनुवृत्ति गरेर जगत्का प्रतीत पनि हुन्छ । तब पनि उसलाई केही हानिहुँदैन ।

इति श्री अष्टावक्रगीताको द्वितीय प्रकरण समाप्त ।

तेश्रो प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

जुन ज्ञानी पुरुषले विश्वको निस्सारताको अनुभव गरेको छ । त्यो मायाको कौतुहलताले भरेका खेलवाट प्रभावित हुँदैन । मृत्युलाई साक्षात् सम्मुख देखेर पनि त्यो भयभित हुँदैन । कारण त्यो संभ्रन्छ कि मृत्यु नै मोक्षको प्राप्तिका र परम ब्रह्मा लिन हुने द्वार हो ।

ज्ञानी मनुष्य यसै तथ्यलाई सहज रूपले जान्दछ कि यो दृश्यमान जगत न केही थियो र न केही रहन्छ । यसैका दृष्टिमा यस संसारमा ग्रहण गर्न अथवा त्याग गर्न योग्य केही पनि छैन ।

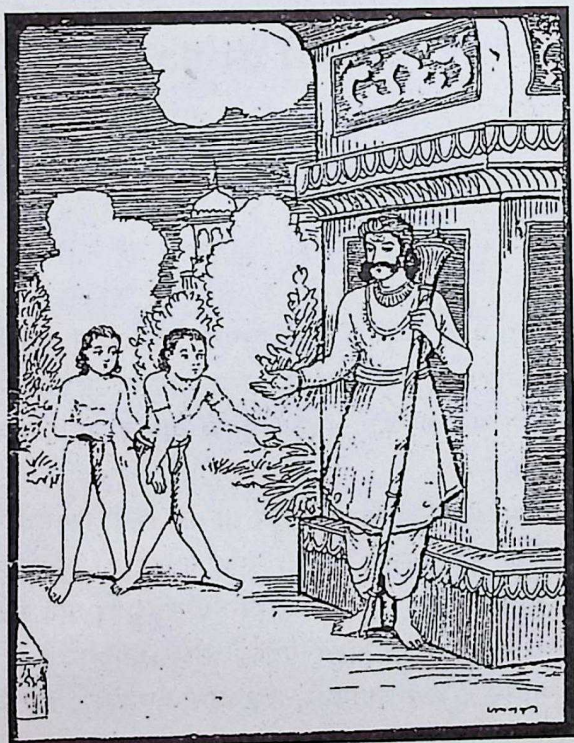
भावार्थ प्रस्तुति

आत्मज्ञानका उपदेश दिएपछि अष्टावक्रले राजासँग यसैवारेमा प्रश्न गरे तिमीले ज्ञान प्राप्त गर्‍यो कि अथवा बौद्धिक प्राप्ति भएको छ । धन कमाउनु वा लिनु राजा सिंहासन सदामहत्वहीन हो । त्यसलाई पाउने इच्छा गर्नु अज्ञानमा डुब्नु हो । आफ्नो अन्तर आत्मामा कमिहिनता महसुस हुन्छ । र त्यहीँ संसारिक वस्तुमा आकर्षित हुन्छ । तर अन्तरआत्मामा परम सुखका आत्म तत्वका ज्ञान हुँदैन । त्यहीँ संसारिक वस्तुमा खोजिरहन्छ । त्यो निरर्थक हुन्छ । जसरी प्रकाश र अन्धकार एकै साथ रहन सक्तैन त्यहीँ अनुरूप आत्म ज्ञान र माया मोह एकै साथ रहनै सक्तैन ।

संसारमा मोहलाई त्याग्नु आत्म ज्ञानका सीँढी चढनु हो । संसारमा रहनु संसारिक कृयाकलाप निर्वाह गर्नु गृहस्थीको बोझ उठाउनुमा आत्म ज्ञानको बाधा हुँदैन । संसारिकतामा प्रेरित भएर पनि संसारिकतामा निर्वाह गरेर पनि आत्मज्ञानका प्राप्ति हुन्छ । अष्टावक्रले राजा सँग सोधेको संसारिकतावाट तपाईंको मोह भंग भएको छ वा छैन । आत्म

ज्ञानी भएर पनि संसारिकताबाट तपाईंको आशक्ती समाप्त भएको छ वा छैन जुन प्रकार लोभका कारण बालुवामा चादीको आवास पाएर सबै मानिस त्यसैमा आकर्षित हुन्छ तर त्यो मिथ्या नै हो । त्यसै अनुरूप अज्ञानवस संसारिक पदार्थमा आशक्ति हुन्छन् ।

आत्मज्ञानीलाई रोग, शोक, मोक्ष आदि कुनैले पनि चिन्ता हुँदैन त्यो निन्दा वा स्तुतीबाट पनि निरविकार नै रहन्छ । त्यसैकारण यो कुराको पहिला नै ज्ञान भै हाल्दछ कि संसार निराकार हो । नश्वर हो । यसका कण कणले आफ्नो स्वरूप नाश गरी दिन्छन् पछि सबै परमात्मामा लिन भई जान्छन् । फेरी मोक्षत स्वत नै प्राप्त हुन्छ । अत एवं कुनै प्रकारबाट पनि कामना गर्नु नै यसका आशक्तिका कारण हो ।

तेस्रो प्रकरण (ब्याख्यात्म ब्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

अविनाशिन मात्मानमेकं विज्ञाय तत्त्वतः ।
तवात्मज्ञस्य धीरस्य कथंमर्थार्जने रतिः ॥१॥

शब्दार्थ

अद्वैत अविनाशी आत्मालाई यथार्थतः जानेर पनि तिमी आत्मज्ञानी
धीर भएकालाई किन धन सम्पादन गर्नमा प्रवृत्ति हुन्छ ।

भावार्थ

जनकजीका अनुभवलाई परीक्षा गरेर अष्टावक्रजी फेरिउसैका
परीक्षा गर्दछन् ।

अष्टावक्रजी भन्दछन् कि हे जनक नाश रहित निर्विकल्प काल
परिच्छेद रहित देश परिच्छेद रहित वस्तु परिच्छेद रहित द्वैत भावले
रहित चैतन्य स्वरूप आत्मालाई जानेर फेरिधैर्य रूप व्यवहारिक धनका
संग्रह गर्नमा कसरी प्रवृत्ति हुन्छौ । अर्थात् आत्मज्ञानी भएर पनि
तिमीधनादिमा प्रीतिभएको देखिन्छौ । यसमा के कारण छ ।

मुनिका प्रश्नका उत्तरलाई मुनिबाटै सुन्ने इच्छा गरी उसवाट
आफै प्रश्न सोढ्छन् ।

मूल

आत्माऽज्ञानादहो प्रीतिर्विषय भ्रम गोचरे ।
शुक्ते रज्ञानतो लोभो यथा रजत विभ्रमे ॥१॥२॥

शब्दार्थ

आश्चर्य हो आत्माको अज्ञानद्वारा विषय वासनाका भ्रम हुनाले धनादि आर्जनमा प्रीतिहुन्छ जसरी सीपिका अज्ञानताले चाँदिको भ्रममा लोभि भै लाग्छ ।

भाषार्थ

प्रश्न - हे भगवन आत्मज्ञान प्राप्त हुनाले धनादिको संकलन गर्नमा के दोष हुन्छ ।

उत्तर - हे शिष्य विषय वासना अर्थात् स्त्री पुत्र र धनादिमा जुन प्रीतिहुन्छ त्यो आत्माका स्वरूपको अज्ञानले नै हुन्छ आत्मा ज्ञानद्वारा हुँदैन, कारण जब आत्मा ज्ञान हुन्छ । तब विषयको ज्ञान हुन्छ । यसमा लोक प्रसिद्ध दृष्टान्तलाई भन्दछन् जसरी शुक्तिको अज्ञानले र उसमा रजत भ्रम हुनाले त्यहीँ चाँदिमा लोभ उत्पन्न हुन जान्छ ।

मूल

विश्वं स्फुरति यत्नेदं तरंगा इव सागरे ।

सोऽहमस्मति विज्ञाय किं दीन इव धावसि ॥३॥

शब्दार्थ

आत्मारूपीसमुद्रमा यस संसार तरङ्गको समान स्फुरण हुन्छ त्यहीँ नै मै हूँ यस प्रकार जानीकन किन दुःखी भै दौड धुप गर्दछौँ ।

भाषार्थ

जसरी समुद्रमा तरङ्गादि आफ्नै स्वरूपबाट रहित प्रतीत हुन्छ त्यहीँ अनुरूप यस जगत् पनि आफ्नै सत्ता रहित स्फुरण हुन्छ । तर

सवैको अधिष्ठान आत्मा ज्यौ. का त्यों मै छ । यस प्रकार जसले आत्माको साक्षात्कार गर्दछ त्यो दुःखिका तृष्णाबाट व्याकुल भए जस्तै विषयका तर्फ लाग्नु हुँदैन ।

मूल

श्रुत्वाऽपि शुद्धचैतन्यमात्मानमिति सुन्दरम् ।
उपस्थेऽत्यन्त संसक्तो मालिन्यमधिगच्छति ॥४॥

शब्दार्थ

अत्यन्तै सुन्दर शुद्ध चैतन्य आत्मालाई जानेर पनि समीपवर्ती विषयमा अत्यन्त आशक्त पुरुष मूढता प्राप्त गर्दछन् ।

भावार्थ

आचार्यले माथिका तीनैश्लोकमा ज्ञानी शिष्यका लागि दृश्यमान विषय व्यवहारका निन्दा गर्दछन् । अब सवै ज्ञानीहरूका प्रति विषय व्यवहारको निन्दा शिष्यका परीक्षाका लागि गर्दछन् । आत्म ज्ञानवान् गुरुका मुखबाट र वेदान्त वाक्यद्वारा आत्माका शुद्ध स्वरूप श्रवण गरेर साक्षात्कार गरेर पनि जुन पुरुष समीप वर्तीविषयमा अत्यन्त आशक्त हुन्छ । त्यसले कसरी मूढता पाउँछ यो धेरै आश्चर्यको कुरा हो ।

मूल

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्व भूतानि चात्मनि ।
मुने जनितं आश्चर्य ममत्व मनुवर्तते ॥५॥

शब्दार्थ

आत्मा सवै प्राणिहरूमा र आत्मामा सवै प्राणिहरूका जानेर मुनिलाई ममता हुन जान्छ यही नै आश्चर्य हो ।

भावार्थ

ब्रह्मा देखी लिएर स्थावर पर्यन्त सम्पूर्ण प्राणिहरूमा जसले अधिष्ठानभूत आत्मालाई जानेका छन् र फेरिसबै प्राणीहरूमा जसले आत्मा जान्दछन् अर्थात् सम्पूर्ण प्राणी डोरीमा सर्पको कल्पना हुन्छ यस्तो जानीकन पनि जसका विषयमा ममत्व हुन्छ त्यहीँ नै आश्चर्य हो कारण जसले शुक्तिमा चाँदिलाई जानेर त्यस्का प्रवृत्ति फेरित्यहीँ चादिमा हुँदैन ।

मूल

आस्थितः परमाद्वैत मोक्षार्थेऽपि व्यवस्थितः ।

आश्चर्य कामवशगो विकलः केलिशिक्षया ॥६॥

शब्दार्थ

परम अद्वैतलाई आश्रय लिएर मोक्षका लागि पनि उद्योग गर्ने भएको पुरुष कामको वश भएर क्रीडाका अभ्यासले व्याकुल हुन्छ यहीँ नै आश्चर्य हो ।

भावार्थ

जसले सजातीय र विजातीय स्वगत भेदले शून्य अद्वैत आत्माका साक्षात्कार गरेको छ र सच्चिदानन्द आत्मामा जसको निष्ठा भैसकेको छ । यदि फेरित्यै पुरुष कामवश भै नाना प्रकारका क्रीडा गरेको देखिन्छ त त्यो महान् आश्चर्य हो ।

मूल

उद्भूतं ज्ञानं दुर्भिन्नमवधार्यातिदुर्वलः ।

आश्चर्य काममाकाडक्षेत्काल मन्तमनुश्रितः ॥७॥

शब्दार्थ

उत्पन्न भएको ज्ञानका शत्रु कामलाई धारण गरेर दुर्बल भएको भएता पनि अन्त्य काललाई आश्रय गर्ने भएको पुरुष कामनाको इच्छा गर्दछ । यहीँ नै आश्चर्य हो ।

भावार्थ

जुन ज्ञानी पुरुष काम वासनालाई ज्ञानको अत्यन्त शत्रु जानेको छ तापनि कामवासनाकै इच्छा गर्छ भने यो भन्दा बढी आश्चर्य के हो ? जसरी मृत्युबाट ग्रस्त पुरुषलाई समीपवर्ति विषय भोगका इच्छा हुँदैन । त्यहीँनै विवेकि पुरुषलाई पनि विषय भोगको इच्छा हुनु हुँदैन ।

मूल

इहामुत्र विरक्तस्य नित्यानित्यविवेकिनः ।

आश्चर्य मोक्षकामस्य मोक्षादेव विभीषिका ॥८॥

शब्दार्थ

यसलोकको सुख भोगमा र परलोक भोगमा विरक्त भै नित्य र अनित्यका विचार गर्ने पुरुष र मोक्ष चाहने भएको पुरुषलाई पनि मोक्षबाटनै भय उत्पन्न हुन्छ यो नै आश्चर्य छ ।

भावार्थ

आत्मा नित्य छ र शरीरादि अनित्य छ । यी दुवैको विवेचना गर्नेको नाम विवेकि हो र आनन्द रूप ब्रह्म प्राप्ति का नाम मोक्ष हो । त्यहीँ मोक्षका कामना गर्ने व्यक्ति ज्ञानीलाई यस्तो भय हुन्छ कि असदरूप स्त्री पुत्र र धनादिका साथ वियोग हुन्छ त्यहीँ आश्चर्य हो कारण

स्वप्नमा देखिएको धन विउँभदा नाश हुनाले त्यसमा केही माया हुँदैन ।

मूल

धीरस्तु भोज्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सर्वदा ।
आत्मानं केवलं पश्यन् न तुष्यति न कुप्यति ॥९॥

शब्दार्थ

धीर पुरुष त विषय वासनालाई भोग गर्छता पनि र पिडीत भएको भएता पनि नित्य एक आत्मा देखिएको भए पनि प्रशन्न हुँदैन र रीस पनि गर्दैन ।

भावार्थ

ज्ञानी व्यक्तिमा शोक र कोप हुनु हुँदैन । ज्ञानी पुरुष लोकका दृष्टिमा विषय भोग गरे पनि र लोकबाट निन्दित भएपनि सदा दुःख र सुखका भोगबाट रहित केवल आत्मालाई देखे पनि न हर्षित हुन्छन्, रिसाउँछन् । कारण तोष र रीस आत्मामा रहँदैन । यदि ज्ञानी पुरुषमा पनि तोष र रीस भएमा यो त ठूलो आश्चर्यको कुरा हो ।

मूल

चेष्टमानं शरीरं स्वं पश्यत्यन्त्य शरीरवत् ।
संस्तवे चापि निन्दायां कथं क्षुभ्येन्महाशयः ॥१०॥

शब्दार्थ

चेष्टा गरेर पनि आफ्नो शरीरका आत्मा देखी भिन्न अन्य शरीरका तरह जो छ त्यो व्यक्तिलाई निन्दामा पनि कसरी रिसाउँछ ।

भावार्थ

जसरी अर्काका शरीर आफ्नो आत्मा देखी भिन्न चेष्टाको आश्रय छ त्यसै प्रकार जुन ज्ञानी देखिन्छ त्यो नै स्तुतीमा हर्ष र निन्दामा क्षोभ कदापि आउँदैन । यदि त्यो हर्ष र क्षोभलाई पायो भने त त्यो ज्ञान वाननै होइन ।

मूल

मायामात्र मिदं विश्वं पश्यत् विगत कौतुकः ।
अपि सन्निहिते मृत्यौ कथं त्रस्यति धीरधीः ॥११॥

शब्दार्थ

हटि सकेको अज्ञानता भएको यस्तो धीर पुरुष यसै संसारमा केवल माया रूप भए पनि देखी रहेको मृत्यु आए पनि कसरी डराउला ।

भावार्थ

यो जुन दृश्यमान जगत् छ त्यो सबै मायाका कार्य हो र मायाका कार्य हुनलाई पनि त्यो सबै मिथ्या हो । जुन ज्ञानी उसैलाई मिथ्या देख्छ । उ फेरियस्तो विचार गर्दैन । कहाँबाट यो शरीरादि उत्पन्न भै नाश भएर कस्मा लीन हुन्छ । यदि यस्तो विचार गरेर त्यो मोह प्राप्त होला त त्यो ज्ञानी हुनै सक्तैन । जुन विद्वान् आफ्ना स्वरूपमा अचल छ उ मृत्युका समीपमा आफू पुगेपनि डराउँदै डराउँदैन ।

मूल

निःस्पृहं मानसं यस्य नैराशयेऽपि महात्मनः ।
तस्यात्म ज्ञानतृप्तश्च तुलना केन जायते ॥१२॥

शब्दार्थ

जुन महात्माका मन मोक्षमा पनि इच्छा रहित भै रहन्छ अज्ञानताले तृप्त भएको बराबर जसका साथ हुन सक्त छ ।

भावार्थ

अब ज्ञानीका उत्कृष्टतालाई देखाइन्छ । जुन विद्वान् कामना मोक्षको पनि इच्छा रहित संसारका कैयौं पदार्थका लाभ-अलाभमा हर्ष र शोक प्राप्त हुँदैन जसका सबै मनोरथ समाप्त भएको हुन्छ र आफ्ना आत्माका आनन्दद्वारा पनि जो तृप्त छ यसै विद्वान्का कसैका साथ तुलना गर्नु कसैका साथ उसको तुलना हुँदैन कारण उ अतुल्य छ ।

मूल

स्वभावादेव जानानो दृश्यमेतन्न किञ्चन ।
इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यं स किं पश्यति धीरधीः ॥१३॥

शब्दार्थ

यो दृश्यस्वभावैले नै केही पनि होइन यस्तो जान्ने व्यक्ति जुन त्यो ज्ञानी हो । कसरी देख्न सक्छ कि यो ग्रहण गर्न योग्य छ या यो त्यागेर योग्य छ ।

भावार्थ

यो दृश्यमा न प्रपञ्च छ त्यो सबै दृश्य हुनाले शुक्तिमा रजतको तरह मिथ्या हुन्छ । अर्थात् जसरी शुक्तिमा रजत देखेमा मिथ्या हुन्छ । यस्तो अनुमान प्रमाणद्वारा जगत् मिथ्या सिद्ध हुन्छ । यस्तो जुन विद्वान्ले निश्चय गर्‍यो भने त्यो धीर पुरुष यस्तो कहीले देखिन्छ कि यो मलाई ग्रहण गर्न योग्य छ । यो मैले त्याग्न योग्य छ यस्तो कहिल्यै देख्नेन । अब यसका कारण अगाडि भएको वाक्यवाट कहीन्छ कि ।

मूल

अन्तस्त्यक्त कषायस्य निर्द्वन्दस्य निराशिषः ।
यदृच्छयाऽऽगतो भोगो न दुःखाय न तुष्टये ॥१४॥

शब्दार्थ

अन्तःस्करणद्वारा त्याग गरिएको विषयवासनारूपि दुःखलाई जसले जो द्वन्ददेखि टाढा छ जो आशा रहित छ यस्तो पुरुषलाई दैवयोगदेखि प्राप्त भएका वस्तु न दुःखका लागि हुन्छ न सन्तुष्टिको लागि हुन्छ ।

भावार्थ

जुन विद्वान्ले अन्त स्करणका विकारलाई हटाई दिएको छ त्यो शीत र उष्णादि द्वन्द देखी अर्थात् शीत र उष्ण जन्य सुख दुःखादि देखी पनि रहित छ र नाश भैसकेको सम्पूर्ण विषय वासना यस्तो जुन समुचित विद्वान् हो उसलाई दैव भोगद्वारा प्राप्त जो भोग हो । उनैलाई प्रारब्धवस भोग भएको भएपनि हर्ष शोकलाई पाउँन सक्दैन ।

इति श्री अष्टावक्रगीताका तृतीय प्रकरण समाप्त ।

चौथो प्रकरण

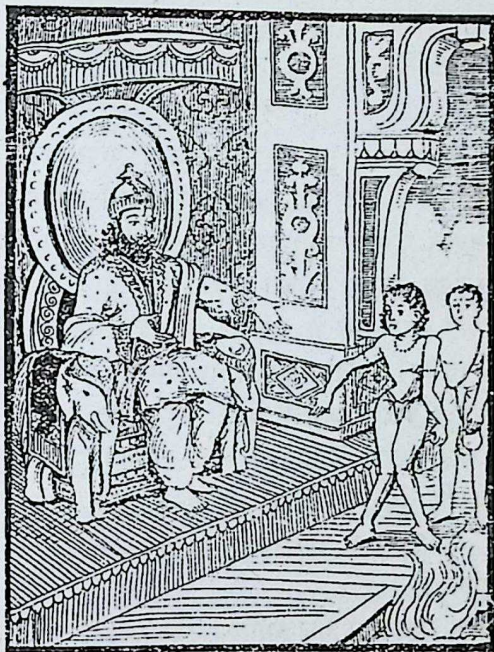
शब्दार्थ प्रस्तुति

परम पद प्राप्तिका लागि इन्द्रादि देवता पनि दीन हिन वन्दछन् । त्यहीँ परम पद प्राप्त गरेपछि योगीजन निर्विकार भाव धारणा गर्दछन् । तीनिहरू कुनै प्रकारवाट पनि हर्ष विषाद आदिभाव प्रकट गर्दैनन् । परम तत्त्वका ज्ञान प्राप्त भएपछि पाप र पुण्य लोप हुन्छ । जसरी वादल आकाश भरि फैलिएर आकाशलाई नै मलिन गर्न प्रयत्न गर्छ तर पनि आकाशमा यसको कुनै प्रभाव नै पर्दैन ।

भावार्थ प्रस्तुति

आत्मज्ञानलाई साक्षात्कार गरेपछि राजा जनक अष्टावक्र प्रश्नका सारगर्भित उत्तर दिन्छन् । राजा जनक भन्दछन् कि आत्मज्ञानी धिर पुरुषका समानता कहिले पनि माया मोहवाट ग्रस्त अज्ञानी जनसंग हुँदैन अहंकारका वसमा अज्ञानी पुरुषलाई कर्मका कर्ता मानेर रहन्छ । त्यसकारण त्यो कर्म फलको भोक्ता वन्दछ । अब आत्मज्ञानी कर्ता पनको दायित्ववाट मुक्त हुन्छ । आत्मज्ञानीलाई कुनै प्रकारवाट पनि कर्म फलका चिन्ता हुँदैन । निष्कामं कर्म गरेर ईश्वरीय इच्छालाई पनि सर्वोपरी मान्दछन् । दुवैका कर्ममा यहि सबै भन्दा बढि अन्तर हुन्छ । अज्ञानी पुरुष कर्मका फलका लोभमा सुकर्मलाई दुस्कर्ममा बदल्छन् जब ज्ञानवान पुरुषका कर्म कुनै पनि प्रकारवाट लोभ मोहदेखि पर हुन्छ । केवल परहित र जनहितका लागि पनि हुन्छ । अज्ञानी व्यक्ति दुस्कर्म गरेर भावनाका आवेगमा क्रोध र प्रसन्नता र धिक्कार एवं प्रायश्चित्त डुब्दै उत्र्दै रहन्छ । जब ज्ञानी जनलाई नत अन्तस्करणका अहंकार निस्कन्छ त अन्तस्करण शुद्ध हुन्छ । शुद्ध अन्तस्करणका स्वामी पनि परमानन्दलाई पाउन सक्छन् । परमानन्द प्राप्त गरेपछि महापाप र पुण्य जस्ता

विकारका कुनै प्रभाव पदैन । यो त्यहीँ प्रकार निर्विकार रहन्छ जुन प्रकार धुवाँ आकाशमा फैलिएपछि पनि आकाशलाई मलीन गर्न सक्तैन । यहि नै आत्मज्ञानको परम उपलब्धी हो ।

चौथो प्रकरण (ब्याख्यात्मक ब्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

हन्तात्मज्ञस्य धीरस्य खेलतो भोग लीलया ।
न हि संसारवाहीकैर्मूढैः सह समानतः ॥१॥

शब्दार्थ

यथार्थ यो हो कि भोग लीलाले खेलीएको आत्म ज्ञानी धीर पुरुषका वरावरी संसार देखी लिप्त मूढ पुरुषका साथ कहिल्यै पनि हुनै सक्तैन ।

भावार्थ

तृतीय प्रकरणमा जुन गुरुले शिष्यका परीक्षाकालागि ज्ञानका उपर दोष लगाएको छ अब त्यहीँ आक्षेपका उत्तर शिष्य भन्दछ । प्रारब्ध देखी वाधितानुवृत्ति सम्पूर्ण व्यवहार गर्ने भए पनि ज्ञानीलाई दोष हुँदैन जनकजी भन्नुहुन्छ कि हे भगवन जुन आत्म ज्ञानी विद्वान्ले सबैका अधिष्ठान आफ्ना आत्मामा नै जान्दछ । उही विषयले विक्षेप पाइदैन अर्थात् चित्त विषयका सम्बन्धबाट विक्षेप प्राप्त हुँदैन ।

यदि विद्वान् प्रारब्ध कर्मका वशले स्त्री आदि भोगमा प्रवृत्त हुन्छ तर पनि मूढ बुद्धि भएका अज्ञानीका साथ उसका तुलनामा कुनै प्रकार हुँदैन हुँदैन । कारण विद्वान् विषयलाई भोग गर्दछ भने पनि उसमा आशक्त हुँदैन र मूर्ख कर्म वासनामा आशक्त हुन्छ । यसै विषयलाई गीतामा भनिएको छ ।

तत्त्व वित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयो ।

गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥

हे महाबाहो तत्त्व वेत्ता ज्ञानी उ इन्द्रियका विषयका विभाग जान्दछ र इन्द्रिय आ-आफ्ना विषयमा प्रवर्तीत हुन्छ । म यस्को पनि साक्षी हूँ । किन्तु मेरो यसका साथ कुनै सम्बन्ध छैन ।

यहीँ अनुरूप पंच दशिकारले पनि ज्ञानी र अज्ञानीको भेद देखाएका छन् ।

ज्ञानिनोऽज्ञानीनश्चात्र समे प्रारब्ध कर्मणि ।

न क्लेशो ज्ञान निनो धैर्यान्मूढः क्लिशयत्य धैर्यतः ॥

प्रारब्ध कर्मका भोगमा ज्ञानी र अज्ञानी दुवै तुल्य हो । कष्ट हुँदा पनि ज्ञानी धैर्यले दुःख पाउँछ र अज्ञानी मूर्ख अधीरताका कारण दुःख पाउँछ ।

मूल

यत्पदं प्रेप्सवो दीनाः शक्राद्याः सर्वदेवताः ।
अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति ॥२॥

शब्दार्थ

जुन पदलाई इच्छा गरेर पनि इन्द्रादि सबै देवता दुःखीत भै रहेछन् उसै पदमा स्थित हुनलाई पनि योगी हर्षित हुँदैनन यहीं आश्चर्य हो ।

भावार्थ

प्रश्न - संसार व्यवहारमा रहेका भएपनि ज्ञानी अज्ञानीका तुल्य किन हुन सक्तैन ।

उत्तर - अज्ञानीलाई लाभ र अलाभमा सुख र दुःख हुन्छ परन्तु ज्ञानवान्लाई हुँदैन । यसैबाट उसको तुल्यता हुँदैन । जनकजी भन्नुहुन्छ कि हे गुरो इन्द्रादि देखी सबै देवता जसबाट आत्मपद प्राप्त गर्ने इच्छा गरे वढी दीनता प्राप्त हुन्छ र जुन पदका अप्राप्ति हुनमा वडो शोक प्राप्त हुन्छ । उही आत्मपदमा रहे पनि योगी विषय भोगीलाई प्राप्त हुनाले न हर्ष प्राप्त हुन्छ र न विषय अप्राप्ति हुनाले नाश हुन शोक प्राप्त हुन्छ । कारण आत्मसुखबाट अधिक सुख हुँदैन । त्यो उसका लागि नित्य प्राप्त छ ।

मूल

तज्ज्ञस्य पुण्यपापाभ्यां स्पर्शोऽत्यन्तं जायते ।
न ह्याकाशस्य धूमेन दृश्यमानाऽपि सङ्गतिः ॥३॥

शब्दार्थ

त्यहीँ पदलाई जान्नका लागि अन्तरस्करण को पुण्य र पापका साथ संवन्ध हुँदैन आकाशको संवन्ध देखे पनि धुवाका साथ हुँदैन ।

भावार्थ

ज्ञानी विधिवाक्यको किंकर हुँदैन । यसैकारण उनलाई पुण्य पापले पनि स्पर्श हुँदैन । जुन विद्वान्ले तत्पद र त्वत्पदका अर्थलाई महाकाव्यद्वारा भागत्यागलक्षणाद्वारा अभेद अर्थलाई निश्चय गरेको छ उसका अन्तस्करणका धर्म जौ पुण्य र पाप हो उनका साथ उसका संवन्ध कुनै प्रकार गर्दैनन् । कारण पुण्य र पापलाई अन्तस्करणका धर्म मानिन्छ । आफ्ना आत्माका होइन जसले आफूमा पुण्य र पाप मान्छ । उसैमा पुण्य पाप पनि लाग्दछ । यसैमा एक दृष्टान्त देखाइन्छ ।

एक पण्डित कुनै गाउमा जाँदैथे । वाटोमा खेतका छेउमा रहेको रुखका फेदमा वसेर निदाए । खेतमा एक किसान जोती रहेको थियो जब उसका गोरु अगाडि हिड्दै उभिनथ्यो तब हलीले गोरुलाई गाली गथ्यो तेरा मालिकका छोरीलाई यसो गरुँ कि तेरा मालिकमा मुखमा पिसाप गरुँ इत्यादि ।

पण्डितले जब गोरुलाई गाली गरेको सुने तब विचार गर्न लागेकि यो गोरुको मालिक त यहीँ हो आफूलाई किन गाली गरी रहेको छ । तर यसकुरामा यसलाई संझाउनु पर्‍यो ।

तब पण्डितले किसानलाई भने तिमीले गोरुलाई जुन गाली गरी रहेका छौ । यो गाली कस्लाई लाग्ला तब किसानले भन्यो जसले गाली गरेको संझन्छ यसैलाई लाग्दछ । यो सुनेर पण्डित चुप लागि हिडे । किसानले भन्नुको मतलब यो थियो कि म संझन सकतिन तिमीसंझन्छौ । यो गालि तिमीलाई नै लाग्छ ।

दृष्टान्त

अज्ञानी पाप र पुण्यलाई आफैमा मान्छ । यसकारण अज्ञानीलाई पनि पाप पुण्य हुन्छ । ज्ञानी आफूमा मान्दैन किन्तु उसलाई अन्तस्करणका धर्म मान्छ । यसकारण उसलाई पाप पुण्य लाग्दैन अथवा जसलाई पाप पुण्यको विशेष ज्ञान हुन्छ । उसैलाई पाप पुण्य लाग्दछ । बालक वा पागललाई पाप पुण्यको ज्ञान हुँदैन । यसकारण उसलाई पनि पाप पुण्य लाग्दैन । ज्ञानवान्लाई पनि पाप पुण्यको ज्ञान हुँदैन कारण उ आत्मानन्दमा मग्न हुन्छ । त्यसकारण उसलाई पनि पाप पुण्य लाग्दैन । यसैमा अर्कै दृष्टान्त देखाइएको छ ।

जसरी आकाश धुवाका साथ केहीसंवन्ध हुँदैन त्यहीँ, अनुरूप आत्म ज्ञाताका लागि पनि पुण्य र पापका साथ केही पनि संवन्ध हुँदैन ।

मूल

आत्मैवेदं जगत्सर्वं ज्ञातं येन महात्मना ।

यदृच्छया वर्तमानं तं निषेद्धं क्षमेत कः ॥४॥

शब्दार्थ

जुन महात्माले यो संपूर्ण संसार आत्मा नै हो भनी जानेका छन् । प्रारब्धवश यस वर्तमान ज्ञान निषेधकालागि कुनै पनि समर्थवान् हुन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न :- यदि ज्ञानी कर्म गर्दछ भने त उसलाई पुण्य पाप को पनि संवन्ध जरुर हुन्छ । यो कसरी हुन सक्छ कि यो कर्म त गरेर पनि उसलाई पुण्य पापका संवन्ध हुँदैन ।

उत्तर :- जुन विद्वान्ले दृश्यमान सारा जगत्लाई आफ्नै आत्मा जानेका छन् यसैलाई प्रारब्ध वश कर्ममा वर्तमान कुन वाक्य प्रयोग

गर्नमा निषेध गर्नमा समेत समर्थ हुन्छ किन्तु कुनैमा पनि हुँदैन ।
शारीरिक भाष्यमा भनेको छ कि ।

अविद्यावदबिषयो वेद :-

जसरी भाटहरू अर्थात् गायकहरू राजाको चरित्रको वर्णन गर्दछन् ।
त्यहीँ अनुरूप वेद पनि ज्ञानीको चरित्रका वर्णन गर्दछन् । यसैकारण
ज्ञानवान्लाई पुण्य - पापले स्पर्श गर्न सक्तैन ।

मूल

आब्रह्मस्तम्ब पर्यन्ते भूतग्रामे चतुर्विधे ।
विज्ञस्यैव हि सामर्थ्य मिच्छाऽनिच्छा विवर्जने ॥५॥

शब्दार्थ

ब्रह्मादेखि कमिला पर्यन्त चारप्रकारका प्राणीका समूहमा पनि
ज्ञानीको नै इच्छा र अनिच्छा त्याग मानै निश्चित सामर्थ्य हुन जान्छ ।

भावार्थ

प्रश्न - ज्ञानीको दैवको प्रवृत्तियदृच्छावाट अर्थात् दैवेच्छाद्वारा नै
हुन्छ या आफ्नो इच्छाद्वारा हुन्छ ।

उत्तर - ज्ञानीका इच्छा वाटै हुन्छ आफ्नो इच्छावाट हुँदैन ।
यद्यपि ब्रह्मदेखि स्तम्ब पर्यन्त इच्छा र अनिच्छा हटाउन सक्तैन ।
यसैकारण यदृच्छाले भोगमा प्रवृत्त भएर या कर्ममा प्रवृत्ति भएर विधि
निषेधका नोकर हुनै सक्तैन । शुक देव जीले पनि भनेका छन् ।

भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्य पापे विशीर्णे ।

मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसंदेहवृत्ते : ।

शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं

निस्त्रै गुण्ये पथि विचरतांको विधि : को निषेध ॥

अर्थात् जुन विद्वानको आत्मा ज्ञानको प्रभावबाट भेद र अभेद यी दूई वृत्ति - ज्ञान उत्तिखेरै नाश भएको छ उसैका पुण्य र पाप पनि नाश भएर जान्छ माया र मायाका कार्य मोह यी दुवै जसका नाश भएर जुन शब्दादि विषयद्वारा तीनैगुण देखी रहित छ र जुन आत्म तत्त्वलाई पाउँछ र जुन तीनैगुण देखी रहित भै निर्गुण ब्रह्मका मार्गमा विचरण गर्दछ उसैकालागि न कुनै विधि छ न कुनै निषेध नै छ ।

प्रश्न :- अवश्यमेव भोक्तव्य कृतं कर्म शुभाऽशुभम् । अर्थात् आफूले गरेको जुन शुभ अशुभ धर्म हो यी सबै अवश्यनै सबै प्राणीले भोग्ने पर्दछ । फेरियो वाक्यको के प्रयोजन हुन्छ ।

उत्तर :- यी सबै वाक्य अज्ञानीका प्रति हो ज्ञानीका प्रति होइन यस्तै कुरा वेदमा पनि भनिएको छ । तथा च श्रुति : तस्य पुत्रा दायमुपयान्ति सुदृढः साधुकृत्यं द्विषन्तः पापकृत्यम् ॥

अर्थात् जुन विद्वान् शुभ अशुभ कर्म गर्दछ उसैको द्रव्यलाई उसैका छोराहरूले लिन्छ र उसैका मित्र उसका पुण्य कर्म लिन्छ । उसको शत्रु पाप कर्मलाई लिन्छ त्यहीँ आफू पुण्य र पाप देखि रहित भएर मुक्त हुन्छ ।

तस्य तावदेव हि यावन्त विमोक्ष्ये ।

अर्थात् केवल उही काल उसै विद्वान्का मोक्षमा विलम्ब हुन्छ । जति समयसम्म त्यो प्रारब्ध कर्मका भोगबाट छुट्दैन ।

अथ संपत्स्ये

जब त्यो प्रारब्ध कर्मबाट छुटी जान्छ तब त्यो शरीररूपी उपाधिरहित भएर ब्रह्म देखी अभेद प्राप्त हुन जान्छ : तदा विद्वान् पुण्य पापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैते शरीर त्यागबाट पनि विद्वान् पुण्य पापबाट रहित भै भावि जन्म कर्म रहित भै ब्रह्ममालीन हुन्छ ।

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ।

उसै विद्वान्का प्राण लोकान्तरमा जादैन ।

अत्रैव समवलीयन्ते ।

यसै स्थान आप्ना कारणमा लय हुनजान्छ । यस तरहका अनेक श्रुति वाक्य छ जुन विद्वान्का कर्मको फलको निषेध हो र गीतामा भगवान्ले भनेका छन् ज्ञानरूपी अग्निले उसैका सबै कर्म जलाई दिन्छ ।

प्रश्न :- कारण नाश हुनाले कार्यको पनि नाश हुन्छ । जसरी धागोको नाश हुनाले कपडा पनि नाश हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप आत्मज्ञान वाट अज्ञान को नाश हुनाले अज्ञानका कार्य जुन विद्वान्का शरीर हो उसै को पनि नाश हुनु पर्दछ । यस्तो शंका कुनै नैयायिक को हो यस्का समाधानमा भनिन्छ ।

उत्तर:- अज्ञानका नाश समकालमानै विद्वान्का शरीर इन्द्रियादिका पनि नाश हुन्छ अर्थात् ज्ञानरूपी अग्निले देहादि सबै जलाउँछ । तर जलाए पनि उसका काम त दिन्छ जसरी महाभारतमा ब्रह्मास्त्रद्वारा अर्जुनका रथ भष्म भयो तथापि कृष्णजीका शक्तिबाट त्यो भष्म भएको रथपनि हिडडुल गथ्यो भने त्यहीँ अनुरूप आत्मज्ञानका कारण रहित देहादि विद्वान्का नाश भए पनि प्रारब्धरूपी शक्तिले आ-आफ्ना काम गर्दछन् नैयायिकका मतमा कारणका नाशबाट तत्कालै कार्यका नाश हुन्छ । जसरी तन्तुका नाश हुनासाथ पटको पनि नाश हुन्छ त्यहीँ अनुरूप अज्ञानरूपीकारणका नाश हुना साथ विद्वान्को देहादि पनि नाश हुन्छ ।

यहि भनिन्छ कि देहादि त ज्ञान उत्पत्ति पछि अनेक वर्षतक रहन्छ त्यो होइन । अल्पकाल तक रहने पटका नाश तत्कालै हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप अनादिकालको अज्ञानताका कार्य देहादि हो उसको नाशका लागि केही समय लाग्छ । पूर्वोक्त युक्ति र प्रमाणबाट सिद्ध हुन्छ ज्ञानीका निम्ति विधि निषेध वाक्यको आज्ञा होइन । केवल अज्ञानीको लागि मात्र हो ।

मूल

आत्मानमद्वयं किञ्चज्जानाति जगदीश्वरम् ।

यद्वेत्ति तत्स कुरुते न भयं तस्य कुत्रचित् ॥६॥

शब्दार्थ

कोही एक आत्मा वा जीव र ईश्वरलाई अद्वैत रूपले गर्छन् ज्ञान उही आत्म ज्ञानी जान्दछन् जुन कर्म गर्न योग्य त्यै गर्छन्, तिनलाई कहीं भय हुँदैन ।

भावार्थ

अद्वैत ज्ञानबाट द्वैतज्ञानको बोध हुन्छ । द्वैतज्ञानको बोध भएपछि डरका कारण अज्ञान विद्वान्मा रहँदैन । तत्पद र तत्पद लक्ष्यार्थको भाग त्याग लक्षणा गरेर महावाक्यबाट अभेदताद्वारा जो जानिन्छ, त्यहीँ अद्वैत ज्ञान हो जस्मा अद्वैत ज्ञान प्राप्त हुन्छ त्यो विद्वान् हो त्यहीँ वाधितानुवृत्तिबाट सम्पूर्ण व्यवहार गर्दछ तर उसलाई कसै को डर हुँदैन । कारण उसको भय द्वैत ज्ञानका बोध भै सकेको हुन्छ । यहीँ वार्तालाई श्रुती भगवती पनि भन्दछन् ।

द्वितीयद्वै भयं भवति ।

द्वैतबाट नै निश्चयगरी भय उत्पन्न हुन्छ ।

उदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति ।

जुन थोरै भए पनि भेद हुन्छ । त्यस्को भयं हुन्छ ।
अन्योऽसावहमन्योस्मि न स वेद यथा पशुः ।

जसले आफुलाई ब्रह्मबाट भिन्न जानी उपासना गर्दछ । त्यो पशुका तरह ब्रह्म जान्दैन ।

ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति ।

ब्रह्म वित् ब्रह्म स्वरूप नै हुन्छ ।

तरति शोकमात्मवित् ।

आत्मवित् संसाररूपी शोकमा तैरिन्छ । यी श्रुति वाक्यबाट पनि सिद्ध हुन्छ कि विद्वान्लाई कोहीकसैको पनि भय हुँदैन कारण उनका दृष्टिमा कोहीपनि अर्को छैन । इति श्री अष्टावक्र गीताका चतुर्थ प्रकरण समाप्त ।

पाँचौ प्रकरण

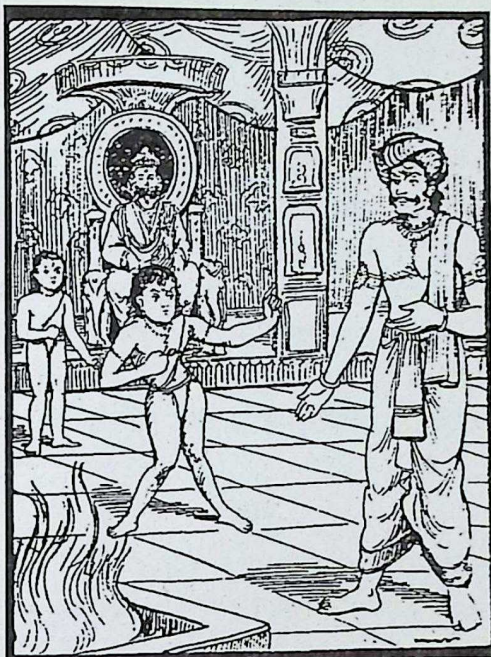
शब्दार्थ प्रस्तुति

सवै प्रकारका सुख र दुःखका एक समान आचरण कुनै प्रकारका अभाव अनुभव चगरिकनै पनि आफुनै सवै प्रकारका आशा निराशामा अविचलित अथाह जीवन र मृत्युका प्रत्येक भाववाट आफ्ना स्वरूपलाई निर्विकार मानेर यस संसारमा भवसागर पार उत्रनकालागि संभव हुन्छ ।

भावार्थ प्रस्तुति

संसारका अस्तित्व यसका स्वरूप र यसैका प्रवृत्ति यी सवै अति विचित्र छ । यस संसार जस्तो देखिन्छ । वास्तवमा त्यस्तो हुँदैन । यो नित्य एक समान दृष्टिगोचर हुन्छ । जब कि यसमा निरन्तर परिवर्तन भै रहन्छ । परिवर्तनवाट यसको स्वरूप परिवर्तन हुँदैन कारण यो रुपवाट हाम्रो सामु स्पष्ट आउँछ । यसका स्वरूप कसैवाट वन्दछ र कुनैवाट परिवर्तन हुन्छ । जब यस तथ्यमा गहनपूर्वक विचार गर्नु पर्दछ । कित ज्ञान हुन्छ । यो त परमतत्वमा लिन हुन्छ । यो परिवर्तन युगौं युगदेखि निरन्तर यहि प्रकार हुदै वा चल्दै आएको छ । अष्टावक्र यो परिवर्तनलाई एक र अरु स्वीकार गर्दछन् । दोश्रो स्वयं नै नकार्दछन् । जब यो केही होइन त यसको लय हुने कुरा नै निरर्थक हो । लयत त्यसको हुन्छ । जसको केही अस्तित्व हुन्छ । सवै प्राणी जनमा मेरो बास हुन्छ र सवै प्राणि म मा बास गर्दछन् । तब कसैको उत्पत्ति त कसैको लय हुन्छ । वास्तवमा यहाँ मायाका गहन तमजाललाई ज्ञानका प्रकाश छिन्न भिन्न गर्दछ । ज्ञान प्राप्तिका पश्चात् जहाँ तहाँ र सर्वत्र प्रकाशलाई पनि प्रकाशका दृष्टिगोचर हुन्छ । जब ज्ञान तन्तु खुल्दछ अज्ञान रुप अन्धकारको तह अनेक अस्तित्व र अनेक प्रवृत्तिहरू दृष्टि गोचर हुन्छ । किन्तु ज्ञान प्राप्ति पछि सवै एकाकार हुन्छन् । यदि केही देखिन्छ भने त त्यो केवल

प्रकाश मात्र हो । प्रकाश नै प्रकाशज्ञानका अनन्त र असिम प्रकाश
जसमा सबै लोप हुन्छ ।

पाँचौ - प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

नते सङ्गोऽस्ति केनापि किं शुद्धस्त्यक्तुं मिच्छसि ।
संघात विलय कुर्वन्नेवमेव लयं व्रजः ॥१॥

शब्दार्थ

तिम्रो कसैका साथमा पनि सङ्ग छैन यसैकारण शुद्ध छौ कस्लाई त्याग्न चाहन्छौ । यसै प्रकार देहादिलाई त्याग गरेर मोक्ष प्राप्त गर्ने छौ ।

भावार्थ

चौथा प्रकरणमा शिष्यको परीक्षाकालागि उपदेश दिएका थिए । अब उसलाई दृष्टान्त चार स्लोकमा लयको उपदेश दिन्छन् ।

अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि हे शिष्य तिमीशुद्ध बुद्ध स्वरूप छौ । तिम्रो शरीर शरीरादिका साथ अहंकार र ममत्वको आषपद रूपवाट संबन्ध छैन । तिमी संग र शुद्धहो तब पनि तिमीमा त्याग र ग्रहण कहाँ छ । यसकारण अब मिति देहादिलाई छोडी देउ अर्थात् म शरीर हु यो मेरो शरीर हो यस्तो अहंकारलाई छोडी आफ्ना स्वरूपमा स्थिर होउ ।

मूल

उदेति भवतो विश्वं वारिधेरिव बुदबुद्धः ।

इति ज्ञात्वैकमात्मानमेवमेवं लयं ब्रज ॥२॥

शब्दार्थ

तिमीवाट नै संसार उत्पन्न भएको हो । जसरी समुन्द्रवाट पानीका फोका फोका यसै प्रकार एक आत्मालाई सोही रूप जानेर यसरी नै लय गर ।

भावार्थ

जसरी समुद्रमा अनेक फोका फोका र तरङ्गहरू उत्पन्न हुन्छ । फेरिसमुन्द्रमै लय हुन्छ । समुद्र देखी भिन्न होइन । त्यहीँ अनुरूप मनका

संकल्पवाट जगत् उत्पन्न भयो र मनमा नै लय हुनाले यो जगत् पनि लय हुन्छ ।

शुद्धो मुक्तः सदा आत्मा नवै बध्येत कर्हिचित् ।

बन्धमोक्षौ मनासंस्थौ तस्मिञ्छान्ते प्रशाम्यति ॥

आत्मा सदैव शुद्ध र मुक्त छ त्यो कहिल्यै पनि बन्ध भएको पाइदैन बन्ध र मोक्ष दुवै मनका धर्म हुन् मनको शान्त भएपछि बन्ध र मोक्षका नाम पनि रहँदैन आत्मामा मनलाई लय गरेमा सारा संसार लय हुन्छ ।

मूल

प्रत्यक्ष मप्यवस्तुत्वाद्विश्वं नास्त्यमले त्वयि ।

रज्जु सर्प ईव व्यक्तमेवमेव लयं व्रज : ॥३॥

शब्दार्थ

दृश्य मान संसार प्रत्यक्ष भएर पनि वास्तवमा विकार रहित तिमीमा डोरीको सर्प जस्तैपनि हुँदैन यसैकारण शान्तिमा प्राप्त होऊ ।

भावार्थ

प्रश्न - प्रत्यक्ष प्रमाणवाट डोरीमा सर्पादिको भेद प्रतीत हुन्छ उसको कसरी लय हुन्छ कारण जुन वस्तु प्रत्यक्ष प्रमाणको विषय हो उसैको लय हुँदैन ।

उत्तर - प्रत्यक्ष प्रमाणका जुन विषय हो । उसको पनि ज्ञान शास्त्रबाटै हुन्छ । जसरी चन्द्रमाका मण्डल प्रत्यक्ष प्रमाणवाट एक वित्ताभर देखिन्छ परन्तु ज्योतिष शास्त्रमा दश हजार योजन लेखिएको छ । ज्योतिषमा वित्ताभर मानेको छैन । त्यहीँ अनुरूप प्रत्यक्ष प्रमाणका विषय जगत् हो त्यो पनि श्रुति वाक्यको बाधक हुन्छ । कारण जगत्

तीनैकालमा वास्तविक हुँदैन । जसरी स्वप्नको सृष्टि र गंधर्व नगरादि तीनैकालमा हुँदैन । त्यहीँ अनुरूप यो जगत् पनि वास्तवमा तीनैकालमा हुँदैन यस्तो चिन्तन जगत्को कारण हुन्छ ।

मूल

समदुःखःसुखपूर्ण आशा नैराश्ययोः समः ।

समजीवितमृत्युः सन्नेवमेव लयं व्रज ॥४॥

शब्दार्थ

तुल्य छ सुख र दुःख जसको जो पूर्ण छ आशा र निराशामा जो बराबर छ जसका तुल्य नैछ मर्नु र वाच्नु पनि यस्तो भएर पनि ब्रह्मदृष्टिमा प्राप्त होऊ, लय होऊ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ, कि हे जनक तिमीआत्मानन्दबाट पूर्ण छौ । दैव भोगबाट शरीरमा उत्पन्न भएको सुख र दुःख उसमा पनि पूर्ण छ आशा र निराशामा तिमीसम छौ । सुख र दुःखादि सबै अनात्माको धर्म हो र मिथ्या पनि हो । उत्पत्ति भन्दा पहिला र नाश देखी बढी अस्तित्व थिएन रहँदैन त्यो विचमा पनि वास्तविक छैन केवल प्रतीतमात्र हुन्छ । जसरी सपनाका पदार्थ र डोरी विष सर्प आदि मिथ्या हुन्छ त्यहीँ अनुरूप जगत् पनि मिथ्या भूट हो । वास्तवमा तीनैकालमा हुँदैन केवल ब्रह्म नै ब्रह्म हो । सर्व खल्विदं ब्रह्म ।

यो संपूर्ण जगत् निश्चय नै ब्रह्मरूपी हो । यस्तो चिन्तनका नाम नै लय चिन्तन हो

इति श्री अष्टावक्र गीताका पंचम प्रकरण समाप्त ।

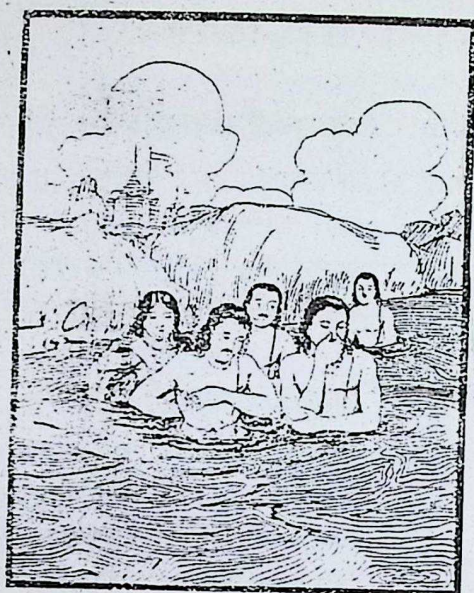
छैटौ प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

म आत्मा हूँ परमात्माका अंश म निस्सार आकाशका तरह सबै सिमाहरूदेखि पार हूँ । र संसार घडाका समान प्रकृतिवाट उत्पन्न भएको हो । यसैकारण यसलाई न त्याग्नु हुन्छ नत ग्रहण गर्नु नै छ । न यो कसैमा लय नै हुन सक्छ । वास्तवमा यहि सत्य ज्ञान हो ।

भावार्थ प्रस्तुति

राजा जनकवाट आफ्ना प्रश्नको यथोचित उत्तर पाएर अष्टावक्र सम्भन्छन् कि राजालाई आत्मतत्त्वको ज्ञान प्राप्त भयो । राजा जनकमा आत्म तत्त्वका ज्ञानको अनुभूति गरी अष्टावक्र जनकलाई लय चिन्तनका अभ्यास गर्ने व्यक्तिहरू परिस्थितिमा निर्विकार मान्दछन् । अष्टावक्र आफ्ना उपदेशद्वारा राजालाई संभाउँछन् । जव तिमीले यस तथ्य कर्मका अनुभव गर्‍यो कि तिमी विशुद्ध चेतन्य आत्मा हो । नितान्त अकेला हो । तिम्रा कोही साथी भाई छैनन । फेरी तपाईं कुन वस्तुलाई त्याग्न चाहन्छौ । जव तिम्रा साथ केही नै छैन । फेरी केको त्याग र कसको त्याग यदि कुनै प्रकारले त्यागको कुरो आउँदछ त यसमा स्पष्ट अर्थ हो कि तिम्रा साथ केही छ । जसवाट तिमी आफ्नो मान्छौ त त्यसैलाई तिमी त्याग्न चाहन्छौ त त्यो मिथ्या हो । केवल प्राप्ति मात्र हो । यो मिथ्या हो र यो निर्मूल भ्रान्तीलाई मिटाउ तव सतगति हुन्छ । परम ब्रह्म प्राप्ति हुन्छ । शरीरमा बस्ने भएको अंश नै परमात्मा हो । यो समुन्द्र समान हो । जुन प्रकार समुन्द्र लहर र फीज बुलबुल बन्छ र उसैमा विलिन हुन्छ । सोही वमोजिम आत्मवाट विश्वको यो विशाल स्वरूप बन्छ । अन्त्यमा यसैमा विलिन हुन्छ । यदि केही सत्य हो शाश्वत हो । सनातन हो । त्यो केवल परमब्रह्म हो । परम ब्रह्मका बदला सबै नश्वर हो । निस्सार हो ।

छैटौं प्रकरण (ब्याख्यात्मक ब्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

आकाशवदनन्तोऽहं घटवत्प्राकृतं जगत् ।
इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥१॥

शब्दार्थ

आकाश जस्तै म अनन्त हूँ संसार घट जस्तै प्रकृतिजन्य हो
यसैकारण यस्को न त्याग हुन्छ र न ग्रहण नै गर्न हुन्छ र न लय नै
हुन्छ यस्तो जान्नु पर्दछ ।

भाषार्थ

शिष्यको परीक्षाका लागि पाचौं प्रकरणद्वारा गुरुले लयभोगरूप यो चिन्तनको उपदेश गरे अब यसैको छ प्रकरणमा गुरु आफ्नो अनुभव देखाउँदै लयादि को असंभवलाई देखाउँछन् ।

लय चिन्तनरूपीयोग पनि ममा बन्दैन । लय उसैको हुन्छ जुन उत्पत्तिवान् पदार्थ हो । जसको उत्पत्ति तीनैकालमा होइन त्यस्को लय पनि छैन । जसरी बाँभीका पुत्र खरायोको सिंग उत्पन्न हुँदैन र न तात्त्यस्को लय नै हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप जगत् पनि तीनैकालमा उत्पन्न भएन न हुन्छ , न वर्तमानमा होला तब त्यस्को लय र चिन्तन कसरी होला कदापि हुनै सक्तैन ।

प्रश्न - यदि जगत् उत्पन्न छैन भने तब प्रतीत कसरी होला ।

उत्तर :- माण्डुय कारिकामा बताएको छ ।

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत् तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥

स्वप्न माये यथा इष्टे गन्धर्वनगरं तथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥

अर्थात् जुन वस्तु उत्पत्ति भन्दा पहिला थिएन नाशभए भन्दा पछि पनि छैन । त्यो वर्तमानकालमा पनि छैन परन्तु मिथ्या भएर सत्य रूप वर्तमानमा प्रतीत हुन जान्छ ।

जसरी सपनाका हात्ती घोडा र इन्द्र जालद्वारा रचना गरिएको पदार्थ र गन्धर्व नगर यी सबै विना भए पनि प्रतीत हुन्छ , त्यहीँ अनुरूप जगत् पनि व्यर्थ प्रतीत हुन्छ । जानीले यस्तो अनुभव गरी वेदान्तशास्त्रद्वारा देखाउँछन् कि केवल अद्वैत अनन्त स्वरूप आत्मा नै सत्य हो र सारा प्रपञ्च प्रतीत मात्र नै हो वास्तवमा केही होइन ।

प्रश्न - अनन्त स्वरूप आत्माको देहादिमा कसरी निवास भयो ।

ठूलो वस्तु सानो वस्तुका भित्र आउन बस्न सक्तैन ।

उत्तर - जसरी घट मठादि आकाशको निवास स्थान हो र भेदक पनि हो त्यहीँ अनुरूप देहादि पनि अनन्त स्वरूप आत्माका निवास स्थान हो भेदक पनि हो । वास्तवमा यो जगत् मिथ्या मायाका कार्य हुनाले मिथ्या हो । यस प्रकार वेदान्तवाट सिद्ध जुन ज्ञान छ त्यहीँ अनुभवरूप मै जगत्को मिथ्याका प्रमाण हो । यसै कारण लय चिन्तनादिवाट पनि जगत् बन्दैन ।

मूल

महोदधिरिवाहं स प्रपञ्चो वीचिसन्निभः ।

इति ज्ञानं तथै तस्य न त्यागो न ग्रहो लय : ॥२॥

शब्दार्थ

म समुद्र सरह हुं यो संसार तरंग तुल्य छ यसकारण न यस्को त्याग छ र न ग्रहण र लय छ यो केवल ज्ञानमात्र हो अर्थात् यस प्रकारका विचार गर्नुनै ज्ञान हो भनी भनिन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न - घटाकाशका दृष्टान्तवाट पनि देह र आत्माका भेदमा शंका उत्पन्न हुन्छ । जसरी आकाश देखि घट भिन्न छ र घट देखि आकाश भिन्न छ दुवै भिन्न भिन्न हुनाले द्वैत सावित हुन्छ । अद्वैत आत्मा त सावित हुँदैन ।

उत्तर - जनकजी भन्नुहुन्छ कि आत्मा महान् समुन्द्र जस्तै छ उसमा प्रपंच लहर छ । यस प्रकारको अनुभव रूप ज्ञान नै अद्वैतको प्रमाण हो ।

मूलम

अहं सः शुक्तिसङ्काशो रूप्यवद्विश्वकल्पना ।
इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥३॥

शब्दार्थ

यो म शुक्ति तुल्य हूँ विश्वको कल्पना रजत को समान छ
यसकारण यस्को न त्याग छ न लय हो यही ज्ञान हो ।

भावार्थ

प्रश्न :- जसरी सवैका लहरहरू समुन्द्रका विकार हो । समुद्र
विकारी हो त्यहीँ अनुरूप आफ्नै दृष्टान्तबाट शरीर आत्माका विकार हो
आत्मा विकारी सिद्ध हुन्छ ।

उत्तर :- अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि विकार र विकारीमा सावयव
पदार्थमा हुन्छ निरयव पदार्थमा होइन यसकारण तिम्रो दृष्टान्त सार्थक
हुँदैन । अतएव मेरा दृष्टान्त सुन ।

जसरी शुक्ति सत्य रूप हो । उसमा रजत मिथ्या हो त्यहीँ अनुरूप
देहादिक समग्र प्रपंचका अधिष्ठान रूप मानै सत्य हो सारा प्रपंच मेरो कल्पित
रजत जस्तै मिथ्या हो । यसैकारण द्वैत तीनै कालमा सिद्ध हुन सक्तैन ।

मूल

अहं वा सर्व भूतेषु सर्व भूतान्यथो मयि ॥
इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥४॥

शब्दार्थ

म नै सवै प्राणीमा छु र यसलाई न त्याग हो नग्रहण नै हो

तापनि सवै प्राणीममा छन् यसैकारणवाट न लय हुन्छ यसै प्रकारको ज्ञान हुनु पर्दछ ।

भावार्थ

शुक्तिमा रजतका दृष्टान्तवाट पनि आत्माका परिच्छिन्नताको शंका हुन्छ । कारण शुक्ति परिच्छिन्न र एक देशवर्ती हो त्यहीँ अनुरूप आत्मा पनि परिच्छिन्न र एक देशवर्ती सिद्ध हुन्छ ।

उत्तर :- जनकजी भन्नुहुन्छ कि म नै सम्पूर्ण प्राणिमा व्यापक रूपमा मणिमा धागोका रूपमा रहन्छु मनै सवैको अधिष्ठान रूप भएर सत्ता र फूर्ती दिने हूँ ममा नै साराजगत् आकाशमा नीलिमाका तरह व्याप्त छ । यस प्रकारका वेदान्त वाक्यले सिद्ध ज्ञान अर्थात् अनुभव आत्मा अद्वैत हुनमा प्रमाण हो । जब मै हूँ त ममा ग्रहण त्याग लय चिन्तनादिक पनि बन्दैन ।

इति श्री अष्टावक्र गीता षष्ठ प्रकरण समाप्त ॥

सातौ प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

मलाई अनन्त सागरमा यो सम्पूर्ण विश्व एक कल्पनाका रूपमा हुन्छ । म हरेक प्रकारबाट क्षुब्ध भै रहित छु । निराकार हुँ यस संसारका आश्रम रूप हु ।

आत्माका निवास देहाभिमानरूपी भाव विद्यमान हुँदैन । म सबै भावनाहरूबाट विमुक्त र हरेक प्रकारका क्षोभबाट रहित आत्माका आश्रित हुँ ।

भावार्थ प्रस्तुति

अष्टावक्रका प्रश्नोत्तर राजा जनक धेरै उत्सुकता साथ दिए । राजा जनक भन्दछन् कि मेरो अन्तरआत्मामा सान्त निराकार र सबै प्रकारका दोषबाट रहित आत्माको निवास हो । यो महान समुन्द्ररूपी आत्मामा विश्वरूपी डुंगा चलि रहन्छ । यो डुंगा अहंकार रूपी प्रवाहका वेगले यता उता हल्लाई दिन्छ । यो डुंगालाई यता उता घुमाउनाले कुनै प्रकारबाट पनि समुन्द्रमा केही प्रभाव पर्दैन । त्यहीँ प्रकारले यो संसारका माया, मोहबाट ग्रस्त भएर भडकेको आत्मामा केही प्रभाव पर्दैन ।

राजा जनक भन्दछन् कि मैले आत्मा स्वरूप प्राप्त गरीसके । अब म मनका विकारबाट पुरै मुक्त भएको छु । राजा जनक अष्टावक्रबाट आफ्नो आत्म ज्ञानका उपलब्धीलाई चर्चा गरी भन्दछन् कि अविनाशी र निश्चित आत्माका जस्तो प्रकारले समुन्द्रमा विश्वरूप तरङ्ग उठछ र फेरी शान्त हुन्छ । यहि प्रकृयाद्वारा समुन्द्र कुनै प्रकारबाट पनि वृद्धि हुन्छ र नत कुनै प्रकारको कमी यसै अनुरूप आत्मामा पनि संसारका अहंकार रूपी तरङ्गका उद्भव र विनाश कुनै प्रभाव पर्दैन । यहि दिव्य अनुभूति पश्चात् राजा जनक भन्दछन् कि मलाई आत्माका यथार्थता र संसारका

अस्थिरताको ज्ञान भयो । संसारका जीव पदार्थबाट निरन्तर जन्म र विनाश भई रहन्छ । अतः त्यो आत्मा होइन र न आत्मा देखि न सजीव पदार्थ हो ।

यो सम्पूर्ण संसार इन्द्रजाल समान हो । जुन सत्यको प्रतीत हुन्छ । वास्तवमा धोका हो । यसमा केही पनि उपयोगी अनुपयोगी तथा सार्थक निरर्थक होइन ।

सातौ प्रकरण (ब्याख्यात्मक ब्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

मयूयनन्त महाम्वोधौ विश्वपोत इतस्ततः ।
भ्रमति स्वान्तवातेन न ममास्त्यसहिष्णुता ॥१॥

शब्दार्थ

ममा अनन्त महासमुन्द्रमा विश्वरूपी डुङ्गा मनरूपीहावाद्वारा यता र उता घुमिरहेको छ तर मलाई असहनशीलता हुदै हुदैन ।

भावार्थ

प्रश्न :- यदि लय चिन्तन हुदैन त संसारिक विक्षेप पनि वनीरहन्छ र त्यो कदापि टाढा रहदैन ।

उत्तर :- त्यो वनी रहेत मेरो के हानिहुन्छ । अनन्त महान् समुन्द्ररूपीमेरो आत्मामा यो विश्व रूप नौका मनरूपीपवनले यता उता घुमिरहेको छ । उसैको भ्रमण गर्नु मेरो लागि असह्य होइन । जसरी समुद्रमा हावाद्वारा यताउता घुमिरहेको डुङ्गा समुद्रमा डुब्न सक्तैन त्यहीँ मनरूपी हावाबाट यता उता घुमेको संसाररूपी नौका पनि समुन्द्ररूपी आत्मामा विलीन हुनै सक्तैन ।

मूल

मह्यनन्त महाम्मौधौ जगद्वीचि : स्वभावत : ।

उदेतु वास्तमायातु न मे वृद्धि न च क्षति : ॥२॥

शब्दार्थ

म अनन्त महा समुन्द्रमा जगत् रूप कोलाहल स्वभावैले उदय हुन्छ र चाहे लयमा पुगोस मेरा न वृद्धि छ र न हानिनै छ ।

भावार्थ

पहिलेका वाक्यबाट जगत्का व्यवहारमा अनिष्टताको अभाव कहीन्छ । अव यसवाक्यबाट जगत्का उत्पत्ति आदिलाई पनि अनिष्टताका

अभाव बताइन्छ ।

जनकजी भन्नुहुन्छ कि विनाशले रहित व्यापक आत्मारूप समुद्रमा जगत् रूपी अनेक लहर उत्पन्न हुन्छ र फेरि अस्त हुन्छ उनका उदय भएपछि आत्माका वृद्धि हुँदैन र उसको अस्त भएपछि आत्मालाई केही हानि हुँदैन । जसरी समुन्द्रका लहरको उदय र अस्त भएपछि समुन्द्रलाई केही हानि हुँदैन ।

मूल

मय्यनन्त महाम्भोधौ विश्वं नाम विकल्पना ।

अतिशान्तो निराकार एत देवाहमास्थितः ॥३॥

शब्दार्थ

म अनन्त महासमुद्रमा निश्चय संसार कल्पना मात्र हो । म अनन्त शान्त निराकार र यसै आत्माको आश्रय स्थल हूँ ।

भावार्थ

समुद्र र लहरका दृष्टान्तबाट कसैलाई यस्तो भ्रम नहुनाले आत्माका विकार जगत् हो यसै भ्रमलाई हटाउन कालागि जनक जी अर्को तरिकाबाट भन्नुहुन्छ कि ।

मलाई समुद्ररूपी आत्मामा जुन जगत्का कल्पना हुन्छ त्यो भ्रम मात्र हो । वास्तवमा होईन कारण मेरो अनन्त स्वरूप निराकार हो । निराकारबाट साकारका उत्पत्ति बन्दैन । जब आत्मामा जगत्को वास्तवमा उत्पत्ति हुँदैन त म प्रपंचबाट रहित शान्त रूप भएर स्थित हूँ । लय योगादिक पनि मैले गर्नु उचित हुँदैन ।

मूल

नात्मा भावेषु नो भावस्तत्रानन्ते निरञ्जने ।
इत्यसक्तो ऽस्पृहः शान्त एतदेवाहमास्थितः ॥४॥

शब्दार्थ

आत्मा देहादिमा छैन र देहादि त्यहीं अनन्त निर्द्वन्द आत्मामा छैन यसै प्रकार संसर्गदेखि भिन्न शान्त भै म यहीं आत्माका आश्रित छु ।

भावार्थ

आत्मा देहादिभावमा आश्रित रूपमा हुँदैन कारण आत्मा व्यापक छ देहादि सबै परिच्छिन्न हो । व्यापक परिच्छिन्नका आश्रित हुँदैन र आत्मा निराकार हुनाले देहादिको उपाधि पनि हुन सक्तैन । कारण आत्मा सत्य हो देहादि सबै मिथ्या हो । सत्य वस्तु मिथ्या वस्तुको उपाधि पनि हुनै सक्तैन । देह इन्द्रियादि आत्माका उपाधि पनि हुनै सक्तैन । कारण आत्मा अनन्त र निरञ्जन हो देहादि अन्त हुने र नाशवान हो । यसैकारण आत्मा सम्बन्धदेखि रहित र इच्छा आदिवाट पनि रहित हो र आत्मा शान्त स्वरूप हो ।

मूल

अहो चिन्मात्रमेवाहंमिन्द्रजालोपमं जगत् ।
अतो मम कथं कुत्र हेयोपादेयकल्पना ॥५॥

शब्दार्थ

आश्चर्य हो कि म चैतन्य मात्र नै हूँ । संसार इन्द्र जाल सरह हो यसैकारण मेरो हेय र उपादेयका कल्पना किन गर्ने र कसमा गर्ने हो ।

भावार्थ

विद्वान्मा इच्छा आदि पनि स्वत हुँदैन यस्मा दुई कारण हो र यसलाई कहीन्छ ।

जनकजी भन्नुहुन्छ कि म 'चैतन्य' स्वरूप हूँ र संपूर्ण जगत् इन्द्रजाल तुल्य मेरा सत्ताका वल हो र आफै सत्ता रहित प्रतीत हुन्छ । कारण जगत्का आफै सत्ता कुनै पनि हुँदैन । यसकारण मलाई कुनै पदार्थमा पनि कुनै प्रकारबाट पनि त्याग र ग्रहणको बुद्धि हुँदैन । जुन पुरुष जगत्को पदार्थलाई सत्य मान्दछ यसैको ग्रहण र त्याग वृद्धि हुन्छ ।

इति श्रीअष्टावक्रगीताको सप्तम प्रकरण समाप्त ॥

आठौ प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

जब चित्तमा कुनै वस्तुका प्राप्तिको कामना हुँदैन । कुनै प्रकारका चिन्ता हुँदैन । न कुनै प्रकारका त्यागको इच्छा हुन्छ र न कुनै प्रकार ग्रहणका न कुनै प्रकारका प्रशन्नताले नै प्रभावित पाछु न कुनै विपाद हुन्छ त यो स्थिती नै वास्तवमा मुक्ती हो ।

भावार्थ प्रस्तुति

संसारिक विषय वासना प्रति आशक्ति र केही प्राप्त गर्ने इच्छा र केही नाश हुने भय आदि र मोह लिप्सा आदिका कारण मुक्ति मार्गमा जान धेरै बाधा हुन्छ । वास्तवमा मानिसको चित्त नै समस्त वासनाहरूका समस्त कामनाका केन्द्र हो । यसैकारण मनुष्यमा सन्देह प्राप्त हुन्छ । यसैकारण भटकाउका स्थिती आई पर्छ । एक कामनाका पूर्ति पछि दोश्रो, तेस्रो त्यसपछि फेरी कामना बढदै जान्छ । कामनाबाट लोभ, लोभबाट तृष्णा, तृष्णाबाट मोह उत्पन्न हुन्छ । यो मोह नै अनन्त भवसागरबाट पार भएपछि सबै देखि बढि बाधा हो । यदि चित्तमा कामनाका जन्म हुँदैन । मोह उत्पन्न हुनै सक्तैन र जब मोह उत्पन्न हुँदैन त भव बन्धनबाट स्वत नै मुक्ति पाउँछ ।

चित्तमा कुनै प्रकारका त्याग र ग्रहण गरेर भावना तथा सुख दुःख हर्ष विसादका भावुक भएर ज्ञान हुन्छ कि वासना रुप बदली हाम्रो सम्मुख उपस्थित हुन्छ । वासना कै उपस्थिती नै सबैका बन्धन हो ।

जब चित्त कुनै विषय वासनाका प्रति आशक्त हुन्छ । तब बन्धन हुन्छ । विषयवासना प्रति अनाशक्ति मुक्ती हुन्छ । जब तक म अहंकार हुँ । तब तक बन्धन हो जब म होइन तब मुक्ती हो । आत्मा देखि भिन्न केही पनि सत्ता होइन । परन्तु म अहंकारका कारण यो सबैमा भिन्नता

प्रतीत हुन्छ ।

जब चित्तबाट ममा भाव समाप्त हुन्छ त यो भिन्नता पनि स्वतः नै समाप्त हुन्छ । म मा के कारण नै कर्ता र भोक्ताका भाव बन्छ विषयका प्रति आशक्ती बन्छ । मेरा समाप्तीमा विषय कामना र मोह र लोभ आदि शम विकार मेटिन्छ र विशुद्ध आत्मा नै शेष रहन्छ । आत्मा त परमात्माका अंश हो । मुक्तीका पूर्ण अधिकारी हो ।

आठ प्रकरण (ब्याख्यात्मक ब्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

तदा बन्धो यदा चित्तं किञ्चिद्वाञ्छति शोचति ॥
किञ्चमुञ्चति गृह्णाति किञ्चद् धृष्यति कुप्यति ॥१॥

शब्दार्थ

जव मन चाहन्छ केही शोक गर्दछ, केही त्याग्दछ, केही ग्रहण गर्दछ, प्रसन्न हुन्छ र दुखित हुन्छ तब बन्ध पनि हुन्छ ।

भाषार्थ

पहिलाका सातप्रकरणवाट अष्टावक्रजीले सबै प्रकारवाट जनक जीका अनुभवका परीक्षा गरे । अब यो आठौं प्रकरणमा चार श्लोकद्वारा आफ्ना शिष्यका अनुभवलाई प्रशंसा गर्दछन् ।

हे जनक जती तिमिले पहिला नै भन्यो कि अनन्त स्वरूप आत्मामा त्याग र ग्रहण कल्पना होइन त्यो ठीक भन्यो कारण जव चित्त विषय वासनाका इच्छावान् भएर कुनै पनि पदार्थ प्राप्त गर्न इच्छा गर्दछ र उसलाई अप्राप्त हुनाले फेरिशोक गर्दछ र कष्ट हुन्छ । तब उसका त्याग गर्न इच्छा गर्दछ, जव चित्तमा लोभ उत्पन्न हुन्छ तब ग्रहण गर्न इच्छा हुन्छ । पदार्थ प्राप्त भएपछि हर्ष हुन्छ अप्राप्त हुँदा क्रोधित हुन्छ । यस प्रकार जव कि अनेक वासनाहरूवाट चित्त मुक्त हुन्छ जवजीवका बन्द हुन्छ । योग वाशिष्ठमा पनि भनिएको छ ।

स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोषिताम् ।

आपातरमणीयेन चेतो गच्छति दीनताम् ॥

अर्थात् स्त्री पुत्रादिमा स्नेहले धनका लोभवाट मणि र स्त्री आदिका लोभवाट चित्त दुःखित भै हाल्दछ ।

बन्धो हि वासना बन्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः । वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ।

चित्तमा अनेक प्रकारका भोगका वासना नै पुरुषको बन्धनको कारण हो । समग्र रूपवाट वासनाका नाश हुन जानेको नाम नै मोक्ष हो । हे राम तिमिवासना छोडेर मोक्षका इच्छा गर्दैनौ । भने तब सुखीहुनेछौ ।

प्रश्न :- तपाईंले भन्नु भएको थियो कि जव तक चित्तमा वासना

भरिन्छ तब तक यस्को मुक्ति कदापि हुँदैन यस संसारमा निर्वासनिक पुरुष त कोही पनि देखिदैन कारण जती गृहस्थीहरू छन् उनका चित्तमा स्त्री पुत्र धनादिका चाहना वासनाले भरिएको हुन्छ । यदि कोही पुरुष ईश्वरका स्मरण र दानादि गर्छ भने उसका चित्तमा यही कामना हुन्छ कि मेरो धनादि सधैं बनी रहोस् सुकुम्वासी भएर कोही पनि रहँदैन । जती त्यागी, साधु र महात्मा कहलाउछ उनका चित्तमा पनि अनेक प्रकारका कामना भरिएको हुन्छ । कसैले मठ बनाउँछ कोही सेवाका भाव बढाउछ । निर्वासनिकता उनीहरूमा पनि कोही देखिदैन । यदि सुकुम्वासी होस् त त्यस्ता शिष्यलाई र मठलाई कसरी बढाउला किन प्रपञ्च फैलाउछ के सन्यासी के गृहस्थी यसै अवस्थामा कोही पनि ज्ञानी सिद्ध हुँदैन । ज्ञानी नहुनाले मुक्तिको पनि अभावै नै हुन्छ ।

उत्तर:- जसरी एक जङ्गलमा एक सिंह नै रहन्छ । स्याल र मृग आदि रहँदैन त्यहीँ अनुरूप संसार रूप र गृहस्थाश्रम रूप संस्था रूप बनमा वासना रहित ज्ञानवान् कुनै पनि विरलै हुन्छ । वासनाले भरिएको धेरै हुन्छन् । जसरी सिंहले स्याल र मृगलाई मारि खान्छ त्यहीँ अनुरूप निर्वासनिक पुरुषका चिन्ह धारण गरी ज्ञानवान् सुनाउँदै नैराश्यपना देखाउँदै धेरै मूर्खठगी सन्यासी वा गृहस्थी आचार्यादि पनि ठगछन् । त्यहीँ नै संसारका स्याल हुन् । यसमा एक दृष्टान्त भनिन्छ कि-

एउटा गाउँमा व्यापारी बस्थे । एक दिन आपसमा सल्लाह गरे जाऔं अर्को गाउँ रातीमै लुटौ । त्यहीँ अनुरूप सबै मिलि रातीमा क्षत्रियहरूको घर लुटन गए । जब ती क्षत्रिहरू हतियार लिई तिनीहरूलाई लखेट्न लागे तब सबै व्यापारी भागे । त्यसैमा एक व्यापारीले भन्यो हे भाई हो भागनु त छुदैछ । तर भाग्दा माय्यो माय्यो भनी भाग है भनी सबै दौडदै माय्यो माय्यो भनी भागे ।

दृष्टान्त यो हुन्छ कि धेरै बनावटी ज्ञानी ज्ञानका साधनबाट भागेर जान्छन् र अरुलाई भन्छन् कि वासना छोडो ज्ञानलाई लेउ सबै संसार मिथ्याहो । यस्तो दम्भि ज्ञानी हुनै सक्तैन । जो समय वासनामा

रहित हुन्छ त्यो नै ज्ञानी हो । वासना भएका व्यक्तिले नै बन्धलाई पाउँछ ।

मूल

तदा मुक्तिर्यदा चित्तं न बाञ्छति न शोचति ।
नमुञ्चति न गृह्णाति न हृष्यति न कुप्यति ॥२॥

शब्दार्थ

जब मन केही चाहना गर्दैन नता शोक गर्दछ न ग्रहण गर्दछ न प्रसन्न हुन्छ र न त दुःखीत नै हुन्छ । तब नै मुक्ति हुन्छ ।

भावार्थ

जुन वखतमा मन न भोगलाई पाउने इच्छा गर्छ नता शोक त्याग गर्न इच्छा गर्छ अर्थात् कुन पदार्थ पाउँदा पनि उसलाई हर्ष हुँदैन आफ्ना प्यारो व्यक्तिको मृत्यु हुँदा पनि शोक गर्दैन किन्तु जस्ताको तस्तै बनी रहन्छ भने त्यसै वखतमा त्यो पुरुष मोक्षलाई पाउँछ ।

मूल

तदा बन्धो यदा चित्तं सक्तं कास्वपि दृष्टिषु ।
तदा मोक्षो यदा चित्तमासक्त सर्वदृष्टिषु ॥३॥

शब्दार्थ

जब मन कुनै दृष्टिमा अर्थात् विषयहरूमा लाग्दछ तब बन्ध हुन्छ र जब मन सबै दृष्टिमा अर्थात् सबै विषयहरूमा पनि कुनै पनि विषयमा आशक्त हुँदैन तब नै मुक्ति हुन्छ ।

भाषार्थ

पहिला एक वाक्यवाट बन्धका लक्षण बताइयो दोश्रो वाक्यवाट मुक्तिका लक्षण बताइयो । अब एकै वाक्यवाट बन्ध र मोक्ष बताइन्छ ।

जब चित्त अनात्मपदार्थमा अनात्माकार वृत्तिवान हुन्छ तब नै उसलाई बन्ध हुन्छ । जब चित्त विषयाकार हुँदैन । अर्थात् आशक्तिदेखि रहित भै सबैतीर आत्मदृष्टि दिने हुन्छ । तब नै जीव मुक्त कहलाउँछ ।

प्रश्न:- तपाईंले भन्नु भयो कि जुनवखत चित्तवृत्ति आशक्त हुन्छ तब बन्ध हुन्छ र जब अनासक्त हुन्छ तब मुक्त हुन्छ । यदि एकै चित्तमा कालभेदवाट बन्ध र मोक्ष मानिन्छ तब मुक्ति पनि अनित्य हुन जाला ।

उत्तर:- त्यहीँ वाक्यको यो तात्पर्य होइन । जुन तपाईंले संभन्नु भयो । किन्तु उसका यो तात्पर्य हो कि आत्म ज्ञान प्राप्तिपूर्व जती समय पुरुष चित्त विकारवाट शून्य भै विषय वासनामा आशक्त हुन्छ । उहीसमयसम्म जीव बन्धमा नै पुग्छ । पछि जब विचारवाट मुक्त हुन्छ । काल्पनिक दोषदृष्टिवाट आशक्तिवाट रहित हुन्छ । विषयवासनाका विचमा पनि चित्तवृत्ति हुँदैन भने निर्वासनिक चित्त भएको पुरुष कहिल्यै पनि जन्म लिन सक्तैन ।

मूल

यदा नाहं तदा मोक्षो यदाहं बन्धनं तदा ।

मत्वेति हेलया किञ्चन्मा गृहाण विमुञ्चमा ॥४॥

शब्दार्थ

जब म हूँ तब बन्ध हुन्छ जब म होइन तब मोक्ष यसै प्रकार मानेर र इच्छावाट ग्रहण नगर्नु नत्याग गर्नु ।

भाषार्थ

जब तब पुरुषमा अहंकार रहन्छ म ब्राहमण हूँ म ज्ञानी हूँ म त्यागी

हु । तव तक उ मुक्त कदापि हुन सक्तैन । यहीं कुरा भनिएको छ ।

यावत्स्यात्वस्य सम्बन्धोऽ हूँकारेण दुरात्मना ।

तावन्न लेशमात्रापि मुक्तिवार्ता विलक्षण ॥

सर्थात् जब तक यसजीवको सम्बन्ध दुरात्मा अहंकारका साथ बनेकोछ तब तक मुक्ति लेश मात्र पनि प्राप्त हुँदैन ।

यसै कुरालाई भनिएको छ कि ।

जब तक जीवको शरीरादिवाट अहंकार ध्यास हुन्छ तब तक उसैको मुक्ति कदापि हुनै सक्तैन । जुनकालमा अहंकार ध्यास यसको निवृत्ती हुन्छ उसै वखत विना परिश्रम अकर्ता अभोक्ता भै मुक्त हुन्छ ।

इति श्री अष्टावक्र गीताको अष्टम प्रकरण समाप्त ।

नवौ प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

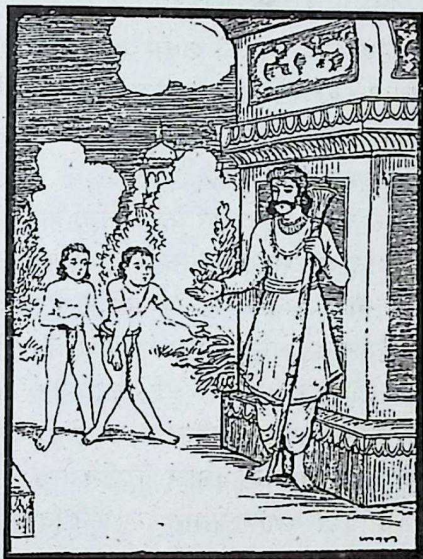
संसारमा यस्तो कुनै पनि समय छ र यस्तो कुनै पनि आयु होस् जहाँ द्वन्द छैन । हर प्रकारका द्वन्दका उपेक्षा गरेर यथाप्राप्त वस्तुहरूमा सन्तोषका अनुभव गर्ने भएको मनुष्य नै मुक्ती प्राप्त गर्दछ । वासना नै संसार हो । यस्तो विचार गरेर सबै वासनाहरूलाई त्याग दिनु पर्दछ । यसबाट स्वत नै संसारका त्याग हुन्छ । वर्तमानमा जुन छ त्यही नै हो । उसैका अनुसार शरीरको स्थिती रहन्छ ।

भावार्थ प्रस्तुति

यस संसारमा यस्ता प्राणी छैनन् जसको पनि कामना पूर्ण भएको होस् । प्रायः सबै आजीवन अधुरो कामनाबाट पिडित भै रहेका हुन्छन् यसैकारण मर्ने वखत पनि चित्त अशान्त भै रहन्छ । भौतिक सुख प्रति उदासिनताका भाव बनाएर उसैका उपेक्षा गरी आत्मामा स्थित भएर पनि शान्ति प्राप्त हुन्छ । विगतमा मनुष्यले जुन काम गरे त्यो सबै अहंकार र वासनाका बशीभूत भएर गर्दथे । अतः त्यसका फल भोग्नु निश्चित हो । त्यही भोग विना शान्ति प्राप्ति हुँदैन ।

जहाँ संसार छ त्यहाँ संघर्ष छ । वास्तवमा संघर्ष नामक सिक्का दुईवाटो हो । जसमा एकका नाम ग्रहण र दोश्रो त्याग हो । जुन परम सुख परम शान्ति त्याग गर्नमा नै छ । त्यो ग्रहण गर्नमा होइन । द्वन्दबाट मुक्ती पाएर सिधा तात्पर्य यहि हो । कि स्वयं लाई नष्ट हुनबाट बच्नु इच्छा र अनिच्छाका यो नश्वर संसारका भ्रामक अवधारणा हो । जसका वास्तविकताबाट केही सम्बन्ध हुँदैन । वास्तविकता त एक मात्र आत्मा हो । जसले यस यथार्थलाई प्राप्त गर्दछ । यस नश्वर संसारका भ्रामक अवधारणाबाट सम्बन्ध टुट्छ । यो सम्पूर्ण सृष्टि निस्सार हो ।

निन्दनीय हो र हिनतावाट ग्रस्त छ । भोग्नु यस निस्सार जीवनका
द्वन्दमा रुमलिएर मृत्युलाई प्राप्त गर्नु हो । यो सवै तथ्यलाई जानेर पनि
जो यसमा संयुक्त हुन्छ । त्यो मूड हो र संसार चक्रका गतिमा बराबर
पिसिएर रहन्छ । पीडा भोगी रहन्छ । किन्तु आत्मज्ञानी सृष्टिका निस्सारता
र, हिनतावाट परिचित हुन्छ । यसैकारण उसका चित्त उद्विघ्नता र
चञ्चलता शान्त हुन्छ ।

नवम प्रकरण (ब्याख्यात्मक ब्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

कृताकृते च द्वन्द्वान्नि कदा शान्तानि कस्य वा ।
एवं ज्ञात्वेह निर्वेदाभ्दव त्याग परोऽब्रती ॥१॥

शब्दार्थ

कृत कर्म र अकृत कर्म र दुःख र सुख कसका र कहीले शान्त हुन्छ । यसै प्रकार वा संशय रहित जानेर यसै संसारमा वैराग्यदेखि व्रत रहित भै त्याग गर्न प्रवृत्त होऊ ।

भावार्थ

अव निर्वेदाष्टक नाम भएको नवम प्रकरणको प्रारम्भ गर्दछु । पहिले शिष्यले जुन गुरुकाप्रति आफ्ना अनुभव भने उसैका दृढताका लागि आठ श्लोकबाट वैराग्य स्वरूप देखाइन्छ ।

प्रश्न:- त्याग कसरी गर्नु पर्दछ ।

उत्तर:- यो मेरो कर्तव्य हो र यो मेरो कर्तव्य होइन । यसैका नाम हो कृत र अकृत अर्थात् यो अनुसार जुन आग्रह हुन्छ अर्थात् अवश्य नै मैले यो गर्नु उचित हो र अवश्य नै मैले यो गर्नु उचित हुँदैन । यी दुवैमा अभिनिवेश अर्थात् हठनगर्नु र द्वन्द्व सुख दुःख यी दुवैबाट मुक्त भै जाऊ यस्तो आग्रह नगर्नु कारण यी दुवै कुनै पनि देहादिका लागि कहिल्यै पनि शान्त भएन न हुन्छ । यसैकारण अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक यो कृत्य अकृत्यलाई छोडनाले तिमीवैराग्य हुन्छौ कारण हे शिष्य तिमीअव्रति छौ तिम्रा आग्रह अर्थात् हठ कुनै विषयमा पनि छैन ।

मूल

कस्यापि तात धन्यस्य लोकचेष्टाऽवलोकनात् ।

जीवितेच्छा वुभुक्षा चवुभुत्सोपशमंगता ॥२॥

शब्दार्थ

हे तात उत्पत्ति र विनाश रूप लोकका चेष्टालाई देखेर कुनै महात्माका पनि वाँच्ने इच्छा हुन्छ र भोग गर्ने ईच्छा ज्ञानको इच्छा

शान्ति प्राप्त हुन्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे शिष्य हजारौ मनुष्यमा कुनै एक भाग्यमानी पुरुषका चित्तमा वैराग्य उत्पन्नहुन्छ । उसलाई वाचन र भोग गर्ने इच्छा पनि हट्छ कारण संसारका पदार्थमा ग्लानि र दोष दृष्टिका नाम नै वैराग्य हो । जती संसारका उत्पत्ति र नाशवान पदार्थ छ सवैमा दोष लागेको छ । संसारमा स्त्री पुत्र धन र शरीर एवं इन्द्रिय आदि सवै प्रिय हुन । यसैका सुखका लागि पुरुष अनेक अनेक अनर्थ गर्दछन् यहीं नै सवैको बाँच्ने बन्धका कारण हो । यस अतिरिक्त वैराग्य प्राप्त भएपनि मोक्ष प्राप्त हुँदैन । यसैकारण पहिलोमा दोष देखाइन्छ । योगवाशिष्टमा भनिएको छ कि -

गर्भे दुर्गन्धिभूयीष्ठे जठराग्निप्रदीपिते ।

दुःखं मयाप्तं यत्तस्मात्कनीयः कुम्भिपाकजम् ॥

धेरै भारी दुर्गन्ध गर्ने जुन आमाका उदर हो जुन जठराग्निले प्रदीप्त हो उसै गर्भमा आकार वा जीव जुन जीवलाई दुःख हुन्छ त्यो भन्दा कुम्भि पाक नरकमा कम दुःख हुन्छ ।

गर्भोपनिषदमा पनि गर्भका दुःखका वर्णन गरेको छ । जुन कालमा गर्भमा जीव अती दुःखीत हुन्छ । त ईश्वरसँग प्राथना गर्दछ । कि हे प्रभो म यो पटक जन्म लिएपछि अवश्यनै ज्ञानका साधन गर्नेछु । जन्म लिएपछि फेरिजीव संसार भोगमा फस्तछ र गर्भमा भएको दुःख भुल्दछ । यसकारण बराबर जन्म लिन्छ र मर्छ । शिव गीतामा मरणका दुःख पनि देखाएको छ ।

हा कान्ते हा धनं पुत्रः क्रन्दमानः सुदारुणम् ।

मण्डूक इव सपण मृत्युना, गीर्यते नरः ॥

जब प्राणी प्राण त्याग्न लाग्छ तब पुकार छ कि हे भार्य हे पुत्र मलाई यस मृत्युवाट छुटाइदेओ यस्तो भयानक शब्द गर्दछ । जसरी

सर्पका मुखमा परेको भ्याकुताका पुकार जस्तै हो ।

अयः पाशेन कालस्य स्नेह पाशेन बन्धु भिः ।

आत्मनं कृष्यमाणस्य न खल्वस्ति परायणम् ॥

मरण कालमा यो जीव यहाँ त कालका पाशाको पाशोबनाई बाँधिएको हुन्छ । उता सम्बन्धीहरूका स्नेहका डोरीद्वारा तानी रहेको हुन्छ तर पनि कुनै पनि मृत्युबाट रक्षा गर्न सक्तैन ।

या माता सा पुनर्भार्या या भार्या जननी हीसा ।

यः पितासपुनः पुत्रोयः पुत्र स पुनः पिता ॥

पूर्व जन्ममा जो आमा हुन्छ । त्यहीँ छोरोलाई प्यार गरेको कारण अर्को जन्ममा उसैकै स्त्री बन्छे । जो पूर्व जन्ममा स्त्री हुन्छ त्यहीँ अर्को जन्ममा आमा हुन्छे जो पूर्व जन्ममा स्त्री हुन्छे त्यहीँ अर्को जन्ममा आमा हुन्छे जो पूर्व जन्ममा बाबु हुन्छ त्यहीँ अर्को जन्ममा छोरो हुन्छ जो पूर्व जन्ममा छोरा हुन्छ त्यहीँ नै अर्को जन्ममा बाबु हुन्छ ।

एको यदा ब्रजती कर्म पुरः सरोऽयं

विश्राम वृक्ष सदृशः खलु जीव लोकः

सायं सायं वास वृक्षः समेतः

प्रातः प्रातः स्तेन तेन प्रयान्ति ॥

जसरी सायं कालमा यता उता उडेका पक्षीहरू एकत्रतभै रुखमा राती विश्राम लीन एकचित्त हुन्छन् र प्रात कालमा सबै उडेर यता उता जान्छन् त्यहीँ अनुरूप यस संसाररूपीवृक्षमा सबै प्राणी कर्मका वश अनुसार एकत्रत हुन्छन् पुनः प्रारब्ध कर्मको भोग पूरा भै सबै एकलै एकलै जान्छन् कोही पनि स्त्री पुत्र धनादि उसका साथ जाँदैन र नता साथमा आउँछ यसै अनुरूप विचार गरी यस्मा कहिल्यै पनि मोहित नहुनु नगर्नु । यहीँ कुरा देवी भागवतमा शुकदेवजीले स्त्रीका सम्बन्धमा दोष देखाउनु भएको छ ।

नरस्य बन्धुनार्थाय श्रृङ्खला स्त्री प्रकीर्तिता ।

लोह बद्धोऽयी मुच्येत स्त्री बद्धो नैव मुच्यते ॥

पुरुषका बन्धनको कारण नै स्त्री नै हो भनिएको छ । फलामका तारले बाँधेको भए पनि छुट छ तर स्त्रीका स्नेहरूपी पाशले बाँधेको पुरुष कदापि छुट्न सक्दैन । यसैमा अर्को दृष्टान्त दिइन्छ । एउटा केटो वाल्यावस्थामा नै सन्यासी भयो । जब जवानभयो तब तीर्थयात्रामा गयो । बाटामा अगाडिवाट एक जन्ति आयो । सन्यासी अडियो उसले सोध्यो यो के हो । लोकले भने जन्ति आई रहेछ । दुलाहा घोडामा थियो उसैको विवाह एक केटीका सँग हुन्छ । फेरि उसले सोध्यो पछि के हुन्छ जब यसका स्त्री घर आउँछे तब दुवै विषयवासनारूपी आनन्दमा पुग्छन् । तब स्त्रीले छोरा पाउँछे । यती सुनेर सन्यासी गए । बाटामा एक कुवाका छायाँमा सुते तब उसले स्वप्न देख्यो विवाह भएको स्त्री आई उसैका साथ सुतेको उसै स्त्रीले भनी थोरै पछाडी हट्नु होस् । उ हट्न लाग्यो त कुवामा भयाम्म पयो त्यो सुनेर सबै आई देखेकि सन्यासी कुवामा परेको । सोधे तिमीलाई कस्ले कुवामा फ्याकि दियो ? उस्ले भन्यो सपनाका स्त्रीले मलाई कुवामा खसाली दिई । जाग्रत अवस्थाका स्त्री पुरुषको के के दुर्दशा होला । अतः विवेकिका लागि स्त्री साक्षात् नरक कुण्ड हो ।

प्रश्न:- हे भगवान् कर्मकाण्डीहरू भन्दछन् पुत्र नहुनेको गति पनि हुँदैन यसकारण येनकेन प्रकारेण पुत्र उत्पादन गर्नु पर्दछ । यस्तै कुरा देवी भागवतमा लेखिएको छ ।

उत्तर :- हे प्रिय दर्शन ! यो तिमीले भन्यौकि अपुत्रका गती हुँदैन । त्यस शब्दको के अर्थ हो । गती शब्दका अर्थ मोक्ष गछौं कि दुवैको सुख गछौं यदि गति शब्दका अर्थ मोक्ष गछौं त सबै छोरा हुनेहरूको मुक्ति हुनु पन्योर मनुष्य पशु आदि सबै ज्ञानि वनि मुक्त हुन जानेछन् शुक्रदेव वामदेवादिका मुक्ति शास्त्रमा लेखिएको छैन । कारण यिनका पुत्र छैन । यसैकारण पुत्रवाट गति हुन्छ भन्ने वाक्य अर्थ वाद रूप हो लोक पुत्रका सम्बन्धमा धेरै दुःख उठाएका छन् । राजा दशरथले रामजीका वियोगमा प्राण छोडे । प्रथमतः पुत्र उत्पत्ति हुने चिन्ता फेरिउसका बाँच्ने चिन्ता पुन

विवाहका चिन्ता सन्ततीका चिन्ता जन्म भर रही रहन्छ । ठूलो भए पछि बाबुको सम्पत्ति लिन्छ र सेवा गर्दै न अतएव पुत्रपनि विवेकि पुरुषको लागि दुःखका कारण हो । यसै अनुरूप जतीपनि विषय छ सबै दुःखका कारण हो । विवेकचूडामणिमा भनिएको छ ।

विषयाशामहा पाशात् यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात् ।

स एकः कल्पते मुक्त्यै नान्ये षट्शास्त्रवेदिनः ।

स्त्री पुत्र धनादि विषय महान् पाश हो जसलाई त्याग्न अति कठिन छ । जुन पुरुष यी पाशरहित छ त्यहीँ मुक्तिका अधिकारी हो । दोस्रो षट्शास्त्र जान्ने पुरुष मोक्षको अधिकारी हुँदैन ।

यसैमा अष्टावक्रजी भन्नु हुन्छ कि सम्पूर्ण विषय वासनाबाट रहित भै संसारमा लाखौँमा कुनै एक पनि वैराग्यवान् जीवनमुक्त कहलाउछ ।

मूल

अनित्यं सर्वमेवेदं तापत्रितयदूषितम् ।

असारं निन्दितं हेयमिति निश्चित्य शाम्यति ॥३॥

शब्दार्थ

यी सबै अनित्य हो तीनोटै तापबाट दूषित भएका छन् सार रहित निन्दित छ त्याग्न योग्य छ यस्तो निश्चय गरे शान्ति प्राप्त हुन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न :- ज्ञानीका सबै इच्छाका उपशमनमा के कारण हो ?

उत्तर :- जतिको दृष्टिको विषय प्रपञ्च छ ती सबै अनित्य छन् र चेतनमा अध्यस्त छन् ।

प्रश्न :- यो प्रपञ्च कस्तो छ ।

उत्तर :- आध्यात्मिक आदि तापवाट दूषित वात पित्त आदिवाट जुन दुःख हुन्छ त्यस्को नाम आध्यात्मिक दुःख हो अर्थात् काम, क्रोध, लोभ, मोह, ईर्ष्या आदिवाट उत्पन्न मानस दुःख उसैको नाम आध्यात्मिक दुःख हो । जुन मानिस पशु सर्प वृक्षादि निमित्त दुःख हो । त्यस्को नाम आदिभौतिक दुःख हो । जुन यक्ष राक्षस आदि निमित्त दुःख छ त्यस्को नाम आदि दैविक दुःख हो ।

यी तीन प्रकारका दुःखवाट पुरुष सधैं स्तब्ध भै रहन्छ । यसकारण यो प्रवञ्च असार संसार हो तुच्छ हो त्याग्न योग्य हो यस्तो जानेर ज्ञानवान् पुरुष कुनै पदार्थका इच्छा गर्दैन ।

मूल

कोऽसौ कालो वयः किं वा यत्र द्वन्द्वानि नो नृणाम् ।
तान्युक्ष्य यथा प्राप्तं वर्ती सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४॥

शब्दार्थ

जसमा मनुष्यलाई सुख र दुःख हुँदैन त्यो कुन काल हो र कुन अवस्था हो अर्थात् केहीहोइन यी सबैका स्मरण गरी यथा प्राप्त वस्तुमा सन्तुष्ट भै रहने पुरुष सिद्धि अर्थात् मोक्षलाई पाउदछ ।

भावार्थ

पुरुषका सुख दुःखादि द्वन्द्व कुनै खास कालमा अवस्थामा आउदैन सबै अवस्थामा सबै समयमा सुख दुःखादिद्वन्द्व देहधारीलाई वरावर वनीरहेको छ । यस्तै कुरा अध्यात्म रामायणमा रामजीले वताउनु भएको छ ।

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।

द्वयमेतद्धि जन्तुनामलङ्घ्यं दिनरात्रिवत् ॥

सुख पछि दुःख हुन्छ दुःखपछि सुख हुन्छ । यी दुवै निश्चय नै

प्राणीका लागि अलंघ्य हो अर्थात् हटाउन सक्तै सक्तैन ।

सुख मध्ये स्थित दुःखं दुःखमध्ये स्थितं सुखम् ।

द्वयमन्योन्यसंयुक्तं प्रोच्यते जलपंकवत् ॥

सुखमा दुःख र दुःखमा सुख रहेको छ । अर्थात् क्षण मात्र सुख दिने विषय वस्तुवाट अनेक रोगादि दुःख उत्पन्न हुन्छ र उपवासादि व्रतवाट जस्मा दुःख हुन्छ फेरिविषयका प्राप्ति आदि सुख पनि हुन्छ । यी दुवै सुख र दुःख मिलेका छन् पानी र हिलो जस्तै मिलेको हुन्छ ।

कुनै पनि देह धारीलाई यो सुख दुःख कुनै कालमा त्यागेर जाँदैन यसैकारण विवेकि पुरुष उही सुख दुःखादि द्वन्द्वमा इच्छा त्याग गरी शरीरका प्रारब्धमा आश्रित भै छाडिदिन्छ ।

मूल

नाना मतं महर्षीणां साधूनां योगिनां तथा ।

दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शाम्यति मानवः ॥५॥

शब्दार्थ

नाना प्रकारका मत भएका महर्षिहरूका र योगीहरूको यस्तो देखेर वैराग्यलाई प्राप्त कुन पुरुष शान्तिलाई प्राप्त नगर्ला र ?

भावार्थ

हे शिष्य तर्क शास्त्रका र कर्म काण्डमा निष्ठालाई त्यागेर र केवल आत्म ज्ञानमा नै निष्ठा गर्नु पर्दछ । कारण तर्क शास्त्रादि सबै बुद्धि भ्रम पार्ने हुन्छ ।

गौतम आदिका जुन मत छ त्यो वेद र युक्ति प्रमाणवाट विरुद्ध छ । केवल भ्रमजालमा पार्ने हुन् । गौतम आदिका मतमा चल्ने नैयायिक ईश्वर आत्मा र जीव दुवैलाई जड मान्दछन् । फेरि ईश्वर आत्माका गुणलाई

नित्य मान्छन् । जीवात्माका गुणलाई अनित्य मान्दछन् । सबै जीवात्मालाई व्यापक मानिन्छ । आत्मका संयोगलाई ज्ञानका प्रति कारण मानिन्छ । परमाणुबाट जगत् उत्पत्ति मानिन्छ । फेरि परमाणुलाई निरवयव मानिन्छ ।

प्रथमतः जीवात्मा र ईश्वरात्मा जड हुनै सक्तैन कारण “सत्यं ज्ञानमन्तं ब्रह्म” ।

आत्मा सत्य-रूप ज्ञान स्वरूप र आनन्दरूप हो । यसै श्रुतीका साथ विरोध पनि आउछ । दोस्रो दुवै ईश्वर र आत्माका जड मान्नाले जगत् अंध प्रसङ्ग हुन्छ ।

यहीँ मानि लीने हो भने कर्म जड हो आत्मा जड हो ईश्वर आत्मा पनि जड हो फेरिभोक्ता कर्ता र फल प्रदाता कुनै पनि हुँदैन । कारण जडमा भोक्तृत्व कर्तृत्व आदि शक्ति बन्दैन र जडको गुण ज्ञान र चेतनता बन्दैन । कारण गुण र गुणीका भेद हुँदैन । जसरी अग्निबाट उष्णता र जलबाट शीतलताको भेद हुँदैन यदि अग्निबाट उष्णता र प्रकाश निकल्छ त अग्निमा कुनै वस्तु बाँकी रहँदैन । दुवै जड हो जसरी अग्निका स्वरूप उष्ण र प्रकाश त्यहीँ नै ज्ञान र चेतना दुवै आत्माका स्वरूप हो । आत्माका धर्म होइन । कारण गुण र गुणी भाव आत्ममा कहीं पनि देखिँदैन चेतनता जडको धर्म हो यस्मा केहीपनि दृष्टान्त मिल्दैन । यसकारण नैयायिकको कथन असंगत छ ।

यदि ईश्वरका इच्छादि गुणलाई नित्य मानिन्छ भने ईश्वरका इच्छा अनुसार जगत् उत्पत्ति र प्रलय सधैं हुन्छ दुवैमा एउटा हुन्छ दुवै हुँदैन ।

यदि यो मान्नु होस् कि दुवै कहीले प्रलय र कहीले सृष्टि होला तब ईश्वरका इच्छा अनित्य हुनेछ ।

सबै जीवात्मा व्यापक नै हुन्छ भन्न सकिँदैन । यदि यस्तो मान्ने हो भने एक शरीरमा जगत् भरीका जीवात्मा रहेको छ । त सबै जीवात्माका साथ उसका मनका संयोग बनी रहनाले उसलाई सर्वज्ञान हुनु पर्दछ । त्यो त हुँदैन । यसैबाट सिद्ध हुन्छ कि जीवात्मालाई व्यापक मान्नु युक्ति प्रमाणबाट विरुद्ध हुन्छ र परमाणुबाट जड जगत्का उत्पत्ति पनि हुँदैन

कारण निरवयव परमाणुका परस्पर संयोग बन्दैन । सावयव पदार्थको नै परस्पर संयोग बन्दछ । मुक्ति प्रमाण विरुद्ध नैयायिकका मतमा पनि विवेक पूर्ण श्रद्धा गर्न हुँदैन । कारण उनका मतमा नाना प्रकारका भ्रगडा देखिन्छ । केहीकर्मि होमलाई नै भुख्य मान्दछन् कोही मन्त्र जपादिलाई प्रधान मान्दछन् । केहीचान्द्रायणादि व्रत गर्नाले नै धर्म मान्दछन् । केहीयज्ञमा पशु हिंसालाई नै धर्म मान्दछन् कोही मूर्ति पूजालाई केही तीर्थाटनलाई धर्म मान्दछन् । कर्म जाल, यती ठूलो छ कि यदि एक व्यक्ति प्रत्येक दिन एक एक कर्म गर्दछ भने पनि उसका सारा उमेरमा पनि सबै कर्म समाप्त हुँदैन । नरक स्वर्गका कारण कर्मरूपीजाल नै हो । यसैमा कहीन्छ ।

कर्मणा वध्यते जन्तु विद्यया च विमुच्यते ।

तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यत्तपः पारदर्शिनः ॥

कर्मद्वारा नै जीव बन्धनमा पुग्छ र आत्मविद्या गरेर मोक्षमा पुग्छ यसैकारण विवेकि आत्म ज्ञानी कर्म गर्दैनन् किन्तु आत्म निष्ठावाटै मग्न हुन्छन् । जैमिनि आचार्यका मत पनि श्रुती युक्ति देखी विरुद्ध छ । कारण जैमिनि आत्मालाई जड चेतन उभय रूप मान्दछन् । स्वर्ग प्राप्ति पनि मोक्ष मान्दछन् । एउटै पदार्थ जड-चेतन उभयरूप हुनै सक्तैन ।

कारण यसमा कुनै पनि दृष्टान्त मिल्दैन । फेरिचेतन निरवयव हो जड सावयव र अनित्य हो । शीत उष्ण जसरी परस्पर विरोधी हुन त्यहीँ अनुरूप उभय रूप जड चेतन पनि विरोधी हो । वेदमा पनि भनेको छ आत्माका उभय रूपता हुँदैन भनी लेखेको छ । न स्वर्ग प्राप्तिको नाम नै मोक्ष हो ।

तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवं मुत्र पुण्य चितो लोकः क्षीयत । श्रुतिले भनेको छ कि जसरी लोकमा कर्म गरेर प्राप्त खेती कारणवस नष्ट हुन्छ त्यहीँ अनुरूप पुण्य कर्मद्वारा प्राप्त स्वर्गको नष्ट हुन जान्छ । यिनै श्रुति वाक्यद्वारा स्वर्ग पनि अनित्यता सिद्ध हुन्छ । जब नै स्वर्ग पनि अनित्य छ भने मुक्ति पनि अनित्य अवश्य होला यसैकारण जैमिनिका मत आत्मज्ञान निष्ठा भएकाले त्यागनु पर्दछ ।

मूल

कृत्वा मूर्ति परिज्ञानं चैतन्यस्य न किं गुरु
निर्वेद समतायुक्त्या यस्तारयति संसृते : ॥६॥

शब्दार्थ

नैराश्य समता र युक्तिदारा चैतन्यका मूर्तिका ज्ञानलाईजाने र
जो संसारवाट आफुलाई तारदछ के उ गुरु होइन र ॥

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि जसले विषय वासनालाई त्याग गरेर
शत्रू-मित्र समबुद्धि गरी श्रुतिका अनुकुल युक्तिद्वारा सच्चिदानन्द रूप
आफ्ना आत्मालाई साक्षात्कार गरेको छ र जसले आफुमा नै सर्वरूपवाट
अनुभव गर्दछ । उसले संसारवाट आफुलाई तार्दछ । अर्कालाई होइन ।
हे ! जनक तपाईं आफ्नै पुरुषार्थवाट मुक्त होलाउ अरुले गरेर होइन ।

प्रश्न:- लोकले भनेको छ कि गुरु शिष्यलाई मुक्त गरी दिन्छन् ।
तपाईं उनका विरुद्ध यस्तो भन्नुहुन्छ कि शिष्य आफ्नै पुरुषार्थवाट नै
मुक्त हुन्छ यो कस्तो कुरो हो ।

उत्तर:- हे प्रियदर्शन संसारका लोक प्राय अज्ञानि मूर्खहुन्छन् ।
शास्त्रका तात्पर्यलाई र गुरुशिष्य शब्दका अर्थलाई जानदैनन् । कारण
उनीहरू कामनाले युक्त हुन्छन् । जसरी मुसलमानहरूले मान राख्दछन्
कि पैगम्बर हामीलाई पापवाट छुटाउँछन् भन्ने त्यहीँ अनुरूप सांसारिक
व्यक्तिले मानराखेका छन् कि इसाईले पनि नाश गर्दछन् । त्यहीँ अनुरूप
इसाइहरूले मान राखेका छन् कि गुरु हाम्रो पापवाट छुटकारा गरीदिन्छन्
भन्ने यस्तो मान्नु दुखित हुनु हो । कारण वेदशास्त्रमा कानमा मन्त्र
फुक्नेलाई गुरु भनी लेखिएको छैन जसले अज्ञान र ज्ञानका कार्य जन्म
मरणरूपी संसारवाट आत्म ज्ञानरूपी उपदेश गरेर छुटाउँछ र चित्तका

संशयलाई हटाई दिन्छ, उसैका नाम गुरु हो रामचन्द्रजीले वशिष्ट माथि हजारौ शंकागरेका थिए । जब सबैका उत्तर रामचन्द्रलाई दिई संसयबाट रहित बनाए आत्माको बोध गराए तब रामचन्द्रजीले वशिष्ठलाई गुरुमाने । अर्जुनले कृष्णप्रति हजारौ शंका गरे अर्जुनलाई भगवान् कृष्णले विराटरूप देखाएपछि उनलाई अर्जुनले गुरु माने यसै अनुरूप पहिला जति श्रेष्ठ पुरुषहरू थिए ती सबैले चित्तका संन्देश हटाउनेलाई मात्र गुरु माने त्यो पनि व्यवहारिक दृष्टिबाट पनि माने आत्मा दृष्टिबाट होईन कारण आत्मामा भेदबाट हुँदैन ।

अष्टावक्रजीले आत्मदृष्टीलाई लिएर भनेकि सांसारिक मूर्खकानमा मन्त्र फुक्ने गुरुलाई नै अज्ञानी शिष्य पुरै पशु जस्तै हुन्छ उसलाई कुनै ज्ञान हुँदैन पारमार्थिक गुरु आत्म ज्ञानी कै नाम हो ।

यस्ता गुरुता संसारमा धेरै दुर्लभ छ । दोश्रा गुरु हो गायत्री मन्त्र दिने । तेश्रा गुरु व्यवहारिक विद्या पढाउने चौथा सत्सङ्ग गुरु हो ।

विद्या दाता हजारौ अक्षर पढाउँछन् । पशुवाट मनुष्य बनाउँछन् तर पनि लोक उसलाई उपकारी मान्दैनन । जस्तै दुईचार अक्षरका मन्त्र कानमा फुकि दिन्छन् । उसवाट पुरै पशु बन्दछ । उसका उपदेशवाट कुनै संशय हट्दैन केवल उल्टो भेद बुद्धि उत्पन्न हुन्छ । कुनै विष्णुको मन्त्र दिई महादेववाट विरोध गराउँछन् । कोही देवीका मन्त्रद्वारा पशु बनाउँछन् कान फुक्ने गुरु आफै भेदभाव रूपमा फसेका हुन्छन् र शिष्यलाई पनि फसाउँछन् । आफ्नो जिविकाको लागि शिष्यका घरमा बराबर भिक्षा माग्ने रूपमा आउँछन् । जसरी गुरु मूर्खहुन्छ त्यसरी नै शिष्य पनि मूर्खहो । सत् महात्मा संशय नाश गर्दछन् उसको सेवा पूजा हुँदैन । जुन मूर्खकानमा फुक्ने गुरु संशयमा फसाउछ उसैलाई पुरा सेवा गर्दछन् । जब गुरु नै मोक्षमार्ग जान्दैन । तब शिष्यले कसरी जान्ने । शिष्यका चित्तमा अनेक प्रकारका विषयका कामना भरिन्छ । त्यहीँ कामना पूर्ती गर्न मन्त्र लिएर जफ्छन् । जपी जपी मरछन् परन्तु कामना कसैको पनि पुर्ती हुँदैन । गीतामा पनि अज्ञानी मूर्खगुरुलाई त्याग गर्नुपर्छ भनी लेखिएको छ ।

ज्ञानहीनो गुरु त्याज्यो मिथ्यावादी विडम्बकः ।

स्वविश्रान्तिं न जानान्ति परशान्तिं करोति किम् ॥

जुन गुरु ज्ञान भएकोछैन । मिथ्यावादी छ । विडम्बी छ भने त्यसलाई त्यागनु पर्छ । जब उसले आफ्नै कल्याण गर्न सक्तैन भने शिष्य को के कल्याण गर्ला यस्तो मूर्खअज्ञानी गुरुलाई त्यागनु पर्छ भनी धेरै शास्त्रको प्रमाणहरू छन् । मूर्खअज्ञानी लोक कुकर्म मूर्खगुरुलाई त्यागदैनन प्रथमत लोक आत्मा कै कल्याण जान्दैनन् । दोश्रो उसका चित्तमा भय हुन्छ कि गुरुलाई अनादर गरे आफ्नो कुनै विघ्न हुन्छ भन्ने यसैकारण गुरुका जन्म भर उसका पशुवनीरहन्छन् । यहीँ मुख शिष्यहरू गुरुको यसै स्थानमा निरूपण गर्ने कुनै प्रकरण हुँदैन । यसैकारण त्यो प्रसङ्ग छोडीदेउ । हेराजन् ज्ञान प्राप्त भएपछि गुरु शिष्य व्यवहार पनि मिथ्या हुन्छ । कारण भेद बुद्धि रहँदैन ।

मूल

पश्य भूत विकारास्त्वं भूत मात्रान् यथार्थतः ।

तक्षणाद्वन्ध निर्मुक्तः स्वरूपस्थो भविष्यसि ॥७॥

शब्दार्थ

जब प्राणीका शरीर देह इन्द्रिय आदिका वास्तवमा प्राणीमात्र देखिन्छ । उसै समय तिमीबन्धबाट छुटेर आफ्नै रूपमा रहेको हुने छौ ।

भावार्थ

हे जनक प्राणीहरूका विकार जुन शरीर इन्द्रियादि हो उसैका यथार्थ रूपबाट तिमी प्राणीमात्र देख्छौ । आत्मरूपले तिमी उसलाई देख्ने नौ । जब तिमीयस्तो देख्छौ । तब त्यसै वखतमा शरीरादिबाट पृथक भै आत्म स्वरूपमा स्थित भै जानेछौ र उनका साक्षी भएको

आत्मा पनि तिमीलाई करामलकवत् प्रत्यक्ष प्रतीत हुन जान्छ ।

मूल

वासना एवं संसार इति सर्वा विमुञ्च ताः ।

तत्यागो वासनां त्यागात् स्थितिरद्य यथा तथा ॥८॥

शब्दार्थ

वासना नै संसार हो यस्तो जानेर यी सबै वासनालाई त्याग्नु पर्छ । वासना त्यागनाले उसका संसारको पनि त्याग हुन्छ । यस्तो भएपछि जस्तो कर्म प्रारब्ध छ उसैका अनुसार शरीरको स्थितिरहन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न:- पूर्वोक्त युक्तीबाट जब पुरुष आत्मालाई जान्दछ तब फेरि उसैको निष्ठा कसरी रहन्छ ।

उत्तर:- विषयका जुन जुन अनेक वासनाहरू हुन्छन् । त्यहीँ संसार हो । बन्धन हो । योग वाशिष्ठमा भनेको छ ।

लोक वासनया जन्तोः शास्त्र वासनया पिच ॥

देह वासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥

१. वासना तीन प्रकारका हुन्छन् । लोक वासना अर्थात् स्वर्गादिउत्तम लोक प्राप्तिमेरो लागि हो ।

२. दोश्रो शास्त्र वासना अर्थात् सबै शास्त्र पढेर यस्तो पण्डित भै जाउकि म सरह दोश्रो कोही पनि न होस् ।

३. तेश्रो वासना शरीरको अर्थात् मेरो शरीर सबै भन्दा सुन्दर र पुष्ट सधैं बनी रहोस् ।

प्रश्न:- यी तीन प्रकारका वासनालाई त्यागी दिनाले शरीरका स्थितिकस्तो होला ।

उत्तर:- जस्तै दुध खाने वालकको र उन्मत्त अर्थात् पागलका शरीरका स्थितिप्रारब्ध कर्मवाट हुन्छ । निर्वासनिक विद्वान्का शरीरका स्थितिपनि प्रारब्ध कर्मका वशमा रहन्छ । तर यो वासनाका शरीरको स्थितिकस्तो होला त्यसलाई त्याग्न कल्याण हुन्छ ।

प्रश्न:- यदि पुरुष समग्र वासनालाई त्यागी दिन्छ भने आत्मज्ञान पनि पाउन सक्तैत कारण मुमुक्षुलाई आत्म ज्ञान प्राप्तिका वासना सधैं भै रहन्छ र ज्ञानवान्लाई पनि चित्त विरोध गर्ने वासना बनी रहन्छ । फेरिजीवन मुक्ति हुने वासना पनि रहन्छ । सबै वासना त्याग त कसैमा पनि हुनै सक्तैन ।

उत्तर:- वाल्मीकीय रामायणमा यस्तो लेखेको छ -

वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा ।

मलिना जन्म हेतुः स्याच्युद्धाजन्मविनाशिनी ॥

दुई प्रकारका वासना भनी सफिएको छ । पहिलो शुद्ध वासन दोश्रो मलीन वासना । कुनै प्रकारवाट पनि मेरो मुक्ति हो म आफ्नो आत्माको साक्षात्कार गरु उसैका लागि जो वृत्ति आदिका निरोध गरीन्छ । त्यो शुद्धवासना हो । विषयभोगका प्राप्तिका जुनवासना हो त्यो मलीन वासना हो । दुवैमा मलीन वासना जन्मको कारण हो । शुद्ध वासना जन्मको नाशक हो । जो चौथो भूमिका भएको ज्ञानी हो । मुमुक्षु हो । उसका लागि शुद्ध वासनाको त्याग हुँदैन । किन्तु मलीन वासनको नै त्याग हो । कारण विदेह मुक्तिमा आत्मज्ञानकै प्रधानता हुन्छ । शुद्ध वासनाका नाश उपयोगी हुँदैन । परन्तु जीवन मुक्तिका लागि समग्र वासनाका त्याग र मनको पनि नाश र आत्मज्ञान यी तीनैउपयोगी हुन ।

यहाँ अष्टावक्रजी जीवन मुक्तिका सुखका लागि जनकजी सँग भन्नुहुन्छ कि तिमीसमग्र वासनालाई त्यागी देउ ।

इति श्री अष्टावक्रगीताको नवम प्रकरण समाप्त ।

दशौ प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

धन, घर सम्पत्ति, शत्रु, मित्र र पत्नी आदि र सम्पत्तिका सम्बन्ध स्वप्नका समान मिथ्या हो । इन्द्रजालका जादुका समान भ्रम संभन्नु पर्छ । जहाँ तृष्णात्यहाँ नै संसार हो । त्यहीँ वास्तविकता हो । दृढताका साथ पूर्ण वैराग्यद्वारा नै विषयका तृष्णाका परित्याग गरेर सुख एवम् शान्ति प्राप्ति गर्न सकिन्छ ।

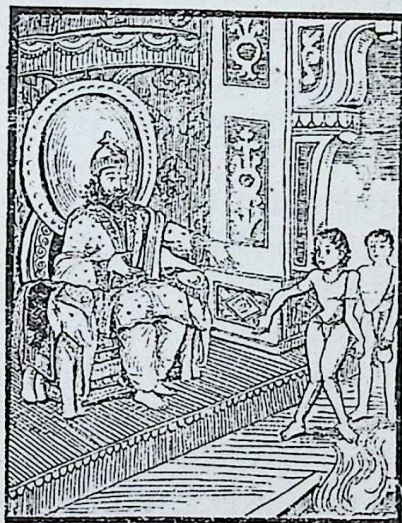
भावार्थ प्रस्तुति (उप शम प्रकरण)

भव बाधाबाट मुक्ती प्राप्तमा काम सवै देखिन्छ । जो शत्रुको कामका प्रबलतामा फसेको व्यक्ति उचित अनुचितबाट पनि प्रभावित हुँदैन । यसैका लागि काम सुख नै सर्वोपरी हुन्छ । यहि उग्रता प्राप्तिका लागि हुन्छ । अर्थ प्राप्तमा व्यक्तिका विवेक चेतना र आचरण सवैमा गहिरो दुस्प्रभाव पर्दछ । सम्पत्तिको लोभमा ठूला व्यक्ति पनि छल प्रपञ्च र दुश्कर्म गर्न सहजै उद्दत हुन्छ । वासना नै संसार हो । संसारका लागि नै व्यक्ति अर्थ प्राप्तिका प्रयास गर्दछ । अर्थाधिक्य सदैव भोग विलाश र कामको आकाक्षामा वृद्धि गर्दछ । काम त्याग गरेर वासना देखि र वासनाका त्याग गरेर संसारका बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्न सक्तछ । आत्म ज्ञानीका लागि यहीँ सर्वथा उचित हो । त्यो न केवल निस्वार्थ र निष्काम भावले रहन्छ । कारण उस धर्मलाई पनि परित्याग गर्नु जसबाट कामातुरता र अर्थाकाक्षामा वृद्धि हुन्छ । यस प्रकारका धर्म अर्थ र काम परित्याग गरेर नै मुक्तिका मार्ग प्रसस्त हुन्छ ।

परमात्माले मनुष्यलाई आत्मा र शरीर जसरी बहुमूल्य वस्तु प्रदान गर्दछ । किन्तु मानिस अज्ञानतावश संसारीक विषय वस्तुहरूको कामना गर्दछ । उनैलाई पाउनका लागि निरन्तर प्रयासरत हुन्छ । सांसारिक

विषय वस्तुमा हर्ष नपाउँदा विस्मद जसरी अनुभव हुन्छ । यसैवाट आफ्नो वा अरुको मोह प्राप्त हुन्छ । यहीँ मोह मायाका सबै भन्दा ठूलो प्रपञ्च हो । जसमा फसेर मनुष्य विभिन्न प्रकारका सुख दुःख को अनुभव गर्छन । यसै अनुरूप प्राप्त तृष्णावाट सांसारिक बन्धनमा खरावरूपमा जकडिन्छ ।

तृष्णा नै आत्माको बन्धन हो । यदी तृष्णा शान्त हुन्छ त मनुष्यलाई आफ्ना वर्तमानमा जति पाइन्छ । त्यो त्यसैवाट सन्तुष्ट हुन्छ । त्यो सुखी र शान्त रहन्छ र यहीँ तृष्णा हिनतावाट उसलाई मुक्ति प्राप्त हुन सक्छ ।

दशौ प्रकरण

(ब्याख्यात्मक ब्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

विहाय वैरिणं काममर्थ चानर्थसंकुलम् ।

धर्म मत्येत यो हेतुं सर्वत्रानादरं कुरु ॥१॥

शब्दार्थ

वैरी रूप कामनालाई र अनर्थवाट भरिएको सम्पतिलाई त्याग गरेर पनि उहिदुवै कारणरूप धर्मलाई पनि छोडेर धर्म 'अर्थ र कार्यका कारण कर्महरूलाई अनादर गर्नु पर्दछ ।

भावार्थ

पहिला प्रकरणमा विषय विना पनि सन्तोष रूप वैराग्यको निरूपण गरीयो अब यस प्रकरणमा विषयका तृष्णाका त्याग र निरूपण गरीन्छ । अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ । हे जनक काम शत्रु हो यहीँ कामना नै सम्पूर्ण अनर्थहरूको मूल कारण हो । यो जितीनसक्नु छ । आत्म पुराणमा भनिएको छ ।

कामेन विजितो ब्रह्मा कामेन विजितो हरः ।

कामेन विजितो विष्णुः शक्रः कामेन निर्जितः ॥

काम देवले नै ब्रह्मालाई विजय गरे विष्णुलाई र इन्द्रलाई पनि विजय प्राप्त गरे महादेवलाई जिते अतएव सबै अनर्थको मूल कारण नै उनै कामदेव हो । धनका संकलन र रक्षागर्नमा दुःख हुन्छ । त्यसका नाश हुँदा जुन शोक हुन्छ । उसका मुख्य कारण नै काम वासना हो । हे जनक काम वासनाका कारण धर्म हो । सकाम धर्मलाई त्याग गर्नु र कारण यो नै सबै जीवन मुक्तिमा प्रतिबन्ध हुन आउँछ ।

मूल

स्वप्नेन्द्र जालवत्पश्य दिनानी त्रीणी पञ्च वा ।

भिन्न क्षेत्र धनागार दारादायादि सम्पद : ॥२॥

शब्दार्थ

हे शिष्य स्त्री पुत्र धन भिन्न खेतवारी मकान भाई आदि सम्पत्तिका

साधन स्वप्न र इन्द्रजाल जस्तै तीन वा पाँच दिनका लागि मात्र देख्छौ ।

भावार्थ

प्रश्नः अनेक प्रकारका सुख दिने भएकि स्त्रीलाई पुत्रादि विषय हो उसलाई निरादर गरेर त्याग कसरी हुन सक्छ ।

उत्तरः हे शिष्य स्त्री पुत्र, धन मित्र, जग्गा-जमिन जती पनि भोगका साधन हो यी सबै तिमीस्वप्न र इन्द्रजाल जस्तै देख । कारण यी सबै तीन वा पाँच दिनका रहने हुन् र सबै दृश्यनष्ट हुन्छ । मतलब देखासाथ नाश हुन्छ । यसैकारण इनमा ममताका त्याग गर्नु उत्तम हो ।

मूल

यत्र यत्र भवेतृष्णा संसार विद्धिः तत्र वै ।

प्रौढवैराग्यमाश्रित्य विततृष्णाः सुखी भव ॥३॥

शब्दार्थ

जुन प्रसिद्ध विषयमा मनका तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । उसै उसै विषयलाई संसारका हेतु जान निश्चयपूर्वक असाधारण वैराग्यलाई आश्रय गरी तृष्णा रहित भै सुखी होऊ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक जुन जुन प्रसिद्ध भएका विषयहरूमा मनका तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । उनै विषयलाई तिमीसंसारका कारण जान कारण विषयका तृष्णा नै संसारका कारण हो यहीं कुरा योग वाशिष्ठमा लेखिएको छ ।

मनोरथरथारुढयुक्त मिन्द्रियवाजिभीः ।

भ्राम्यत्येव जगत् कृत्स्नं तृष्णासारथिचोदितम् ॥

मनोरथरूपी रथ छ । इन्द्रियरूपी घोडा उसका अगाडि बाँधेको उसै रथमा सारा जगत् आरुढ भै रहेको छ । तृष्णारूपी सारथी उसलाई हाँकिरहेको छ ।

यथा हि श्रृंग गोकाले वर्धमानेन वर्धते ।

एवं तृष्णापि चित्तेन वर्धमानेन वर्धते ॥

जसरी गाईका दुई सिङ्ग गाईका शरीरसँगै बराबर बढ्छ । त्यहीँ अनुरूप तृष्णा पनि चित्तका साथ नै बराबर बढ्छ । पाएको पदार्थका अधिक पाउने इच्छाबाट र अप्राप्त पदार्थलाई प्राप्त गर्ने इच्छाबाट वञ्चित भै आत्मामा निश्चय गरी जीव सुखी हुन्छ ।

मूल

तृष्णा मात्रात्मको बन्धस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।

भवासंशक्तिमात्रेण प्राप्तितुष्टिर्मुहुर्मुहुः ॥४॥

शब्दार्थ

तृष्णा मात्रको नाम बन्ध हो उसका नाशको नाम मोक्ष हो । संसारमा असँग भई बारम्बार तृप्ति हुन्छ ।

भावार्थ

तृष्णा मात्रका नाम नै बन्ध हो र उसका नाशका नाम मोक्षहो । योगवाशिष्ठमा भनेको छ कि ॥

च्युता दन्ताः सीता केशा दृढ निरधोः पदे पदे ।

यात सज्ज मिमं देहं तृष्णा साध्वी नमुञ्चति ॥

अर्थात् पुरुषको दाँत फुक्लन्छ, कपाल फुल्दछ, आँखाका दृष्टि कम हुन्छ र हिडाईमा लडवडाउछ तैपनि यो तृष्णा उसै पुरुषले त्याग्न

सक्तैः ।

तृष्णे देवी नमस्तुभ्यं धैर्यं विप्लव कारिणी ।

विष्णुस्त्रैलोक्य पूज्योऽपि यत्त्वया वामनी कृतम् ॥

हे तृष्णे हे देवी तिम्रा प्रति मेरा नमस्कार छ कारण तिम्री पुरुषको धैर्य नाश गर्ने भएकि छौ । जुन विष्णु तीनैलोकमा पूज्य थिए । उनलाई पनि तिम्रीले सानो वामन बनाई दियौ । हे जनक तृष्णालाई त्यागनु नै मुक्तिका कारण हो ।

मूल

त्वमेकश्चेतनः शुद्धो जडं विश्वमसत्तया ।

अविद्यापिनकिञ्चित्सा कावुभुत्सा तथापि ते ॥५॥

शब्दार्थ

तिमीएक शुद्ध चैतन्यरूप संसार जड हो र असत् पनि हो त्यहीँ अनुरूप त्यो अविद्या पनि हो असत् हो यस्तो भएर पनि तिम्रीलाई के जान्ने इच्छा छ ।

भावार्थ

प्रश्न:- यदि तृष्णा मात्र बन्धका कारण मान्ने हो भने त आत्म ज्ञान प्राप्तिका कारण पनि तृष्णा बन्धका कारण हुनु पर्दछ ।

उत्तर:- अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक यस संसारमा तीन पदार्थ छ । एक आत्मा दोश्रा जगत् र तेस्रा अविद्या प्रथम आत्मका लक्षण देखाइन्छ । भनिएको छ -

“स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराद्वयव्यतीरितोऽवस्थात्रयसाक्षी सच्चिदानन्द स्वरूपोयस्तिष्ठती सआत्मा ॥”

अर्थ जो स्थूल सूक्ष्म र कारण यी तीनै शरीरवाट भिन्न हो र जुन

जाग्रत स्वप्न र सुसुप्ति यी तीनै अवस्थाका साक्षी सच्चिदानन्द स्वरूप हो । त्यहीँ आत्मा हो उसलाई प्राप्त गर्न तृष्णा गर्नु उचित हुन्छ ।

अनादि भावत्वे सती ज्ञान निवर्तत्वमज्ञानत्वम ॥

जुन अनादिभावरूप हो र आत्मज्ञानवाट निवृत्ति छ त्यहीँ अज्ञान र अविद्या हो ।

गच्छतीति जगत्

जुन सधैं हिडि रहन्छ अर्थात् नदीका प्रवाह भैं गई रहन्छ त्यहीँ जगत् हो । हे जनक तिमी यी तीनैमा एक चेतन शुद्ध आत्मा हो आफ्नै आत्मालाई नै पूर्ण रूप गरी निश्चय गर र जगत्लाई असत् रूपले जान । अविद्या सत्सत्वाट विलक्षण र अनिर्वचनीय छ । उसको काम पनि अनिर्वचनीय छ । यसकारण यी दुवैमा तृष्णा गर्नु अनुचित हो । कारण दुवै मिथ्या हो । मिथ्यावस्तुमा मूर्ख अज्ञानीहरू तृष्णा गर्दछन् ज्ञानी कहीलै गर्दैनन् ।

मूल

राज्यं सुताः कलत्राणि शरीराणी सुखानि च ।

संसक्त स्यापि नष्टानि तव जन्मनि जन्मनि ॥६॥

शब्दार्थ

राज्य भोगस्त्रीपुत्रादि शरीर र सुख अनेक जन्ममा प्राप्त आशक्त व्यक्तिको भएपनि नाश भयो, र तिम्रा पनि यी सबै हरेक जन्ममा नाश भै जान्छन् ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी जगत्लाई असत्य रूप देखाउँछन् । हे जनक ! राज्य

भोग र स्त्री पुत्रादि यी सबै त तपाईंका अनेक जन्ममा मिलि रहेका छन् र नाश पनि भै रहेका छन् । कारण पूर्व जन्ममा जती स्त्री पुत्रादि प्राप्त भएका थिए । ती सबै यस अवस्थामा कुनै ज्ञान नै हुँदैन । वर्तमान जन्ममा जे जती भए । उनीहरूको अगाडि कुनै नाम निशानै रहँदैन । यसैकारण यस्तै सावित हुन्छ कि यी सबै असत् र मिथ्या हो । जागृत अवस्थाका पदार्थ जसरी स्वप्नमा असत् हुन्छ । सुसुप्तिमा दुवै जागृत र स्वप्न असत् हुन्छ कारण एक दोश्रोका विरोध त्यहीँ अनुरूप हो जव मनुष्य अज्ञान रूप स्वप्नबाट जागा भै ज्ञान रूप जागृत अवस्थालाई पाउँछ तब उसका सारा जगत् मिथ्या हुन लाग्छ ।

प्रश्न:- सांख्य मत मान्नेहरू पदार्थलाई नित्य मान्दछन् । भन्दछन् कि माटो पनि सत्य हो उसबाट बनेको घट पनि सत्य हो अर्थात् कारण र कार्य दुवै सत्य हो । यदि घट र माटोमा पुर्व सत्य रहेको भए उसको उत्पत्ति पनि हुँदैन थियो । कारण सत्यका उत्पत्ति असत्यबाट हुँदैन । यसकारण घट सत्य हो । यसै अनुरूप असत्य कुनै पदार्थ छैन । सामाग्रीबाट घटका प्रादुर्भाव हुन्छ सामाग्री नै नभए घटरूपी कारण र मृतीका रूप कार्यका माटरूपी कारण नै तिरोभाव हुन्छ । त्यसैकारण घट मिथ्या होइन ।

उत्तर : त्रिकाला बाध्यत्वे सत्यत्वम् ।

तीनैकालमा जसको बाधा हुँदैन उसैको नाम हो सत्य संसारमा यस्तो कुनै पदार्थ छैन । तिमीले भन्यौ कि कार्य आफ्नै कारणमा सत्यरूप हुन्छ । यसैकारण कार्य सत्य हो त्यस्तो भन्नु ठीक होइन । पटका कारण तन्तु हो तन्तु नष्ट हुनासाथ पट कहाँ रहन्छ । कारण उसको रहने कारण नाश हुनासाथ कार्य रूप पटको पनि नाश भयो ।

यदि त्यहीँ जलेको तन्तुबाट पट फेरि उत्पन्न भए उसै पटका प्रादुर्भाव र तीरोभाव कारणरूपी तन्तुमा नै संभन्नु पर्ला । त्यो तन्तु त रहँदैन तब प्रादुर्भाव र तीरोभाव कहाँ रहन्छ ।

उही पट आफ्नै कारण रूप तन्तुहरूका कारण तन्तुका परमाणु उसैमा गयो भन्ने भनाई पनि होइन । जव तन्तु नष्ट हुन्छ तब उसैका

परमाणु पनि हावा चल्नासाथ स्थानान्तरमा जान्छ उही पृथ्वीको परमाणुवाट कार्यान्तर वन्छ अर्थात् घटादिवन्छ कारण तन्तु पृथ्वीका कार्य हो । त्यहीँ अनुरूप घटादि पनि पृथ्वीको कार्य हो पट नाश भएपछि धेरै वस्तु उत्पन्न हुन सक्छ ।

यदि पट नै तीरोभाव रूप गरी रहन्छ भने तब अरु वस्तु वन्नै सक्तैन उसवाट पट पनि प्रादुर्भाव हुन्छ । तर यस्तो त देखिएको छैन । खेतमा त्यहीँ अवशेष राख्नाले घास आदि पैदा हुन्छ । र अरु पदार्थ नष्ट र उत्पन्न पनि हुन्छ । यदि सबै सत्य नै हो भने तब उसको नाश कहिल्यै हुँदैन नाश अवश्य हुन्छ यसैवाट सिद्ध हुन्छ कि सबै पदार्थ अनिर्वचनीय मिथ्या हो । साङ्ख्य दर्शनको सत्य कार्य वाद पनि असंगत हो ।

मूल

अलमर्थेन कामेन सुकृतेनापि कर्मणा ॥

एभ्य संसार कान्तारे न विश्रान्तमभून्मनः ॥७॥

शब्दार्थ

धर्म अर्थ कामनावाट सुकृत कर्मवाट पनि धेरै भैरहेको छ ता पनि यी तीनैवाट संसार रूप जङ्गलमा चित्त शान्त हुँदैन ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक धर्म अर्थ र कामको इच्छालाई त्याग गर्नु नै जीवन मुक्तिका कारण हो यसैमा जुन दोष छ उसै लागि हो ।

पृथिवीः धनपूर्णा चेदिमा सागर मेखलाम् ।

प्राप्नोति पुनरव्येष स्वर्ग मिच्छति नित्यशः ॥

यदि यो सम्पूर्ण पृथ्वी समुन्द्र तक धनले युक्त भएर कसैलाई प्राप्त भएपनि उ सधैं स्वर्ग इच्छा गर्दछ ।

नपश्यति च जन्मान्धः कामान्धो नैव पश्यति ।

मदोन्मत्ता न पश्यन्ति त्वर्थी दोष न पश्यति ॥

जन्मान्ध कामातुर मदिराले उन्मत र धन कमाउन चाहने व्यक्तिले पनि केही पनि देख्नैन यसकारण हे जनक धनादिका इच्छा पनि त्याग्न विवेकिका लागि उत्तम हुन्छ । संसाररूपी वनमा भ्रमण गर्ने भएको पुरुषका मन धर्म अर्थ र कामले व्याकुल भएर कहिल्यै शान्त हुँदैन ।

मूल

कृतं न कति जन्मानी कायेन मनसा गिराः ।

दुःखमाया सदं कर्म तदद्याप्युपरम्यताम् ॥८॥

शब्दार्थ

तिमीअनेक जन्म तक शरीरवाट मनवाट वाणीवाट दुःख दिने भएको परिश्रम गर्ने भएको कर्म किन गरेनौ यस्तो त्यहीँ कर्ममा अव विश्राम होउ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी तृष्णालाई उपशमन गर्नु पूर्व नै अव क्रियाको उपशमनलाई भन्नुहुन्छ । हे जनक शरीर मन र इन्द्रियलाई परिश्रम दिने कर्मलाई तिमी अनेक जन्म तक गर्दै आएका छौ उसै कर्मका फल जन्म मरणरूपी चक्रमा भ्रमण गर्दै आए दिन प्रति दिन अनेक दुःख उठाउदै आए पनि कुनै सुख हुँदैन अत एवं तिमीकर्मवाट विश्राममा पुग । कारण पुरुष विश्राम नभएसम्म जीवन मुक्तिका सुख हुँदैन । इति श्री अष्टावक्र गीताको दशम प्रकरण ।

समाप्त

एध्दर प्रकरुण

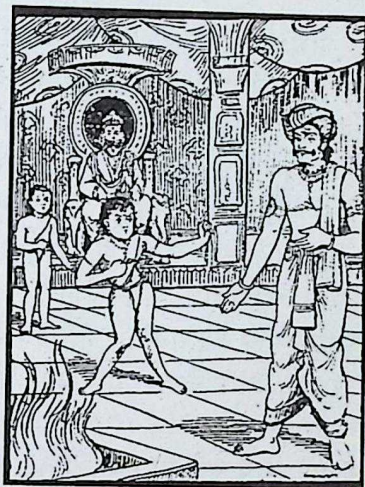
शरुदुदरुथ प्रसुतुती

चिनुतरुवरुट नै सुख दुःख उतुपनुन हुनुछ । दुःखकु अरु कुनै करुण नै हुंदैन । यस्तु नुशुचय गर्ने वुतुतुि चिनुतरुकरु परिनुतुयुग गरी सवै प्रकरुकरु इच्छुअहरुलुई तुयुगेर सुखी एवं शुरुनुत हुनुछ । वुरुनुहुरुदेखु तृणसनुम सनुसुत जड चेतनुनुनु मेरु आतुमकु नै सुवरुण रहनुछ । जुन यस्तु नुशुचयनु दृढ हुनुछ तुयु सवै प्रकरुकरु वुकरुलुप देखु पर हुनुछ । प्रुरुप्ति र अप्रुरुप्तिवरुट मरुथु उठेर शुदुध शुरुनुत र सुखी हुनुछ ।

भुवरुथ प्रसुतुती

चितुतुकरु चनुचलतरुवरुट नै वुषय वुसनुनुकरु प्रुति आशुतुि उतुपनुन हुनुछ । आशुतुुकरु करुमनुनु र वुसनुनुकरु प्रुरुप्तिनुनु मनुषुय यस्तु सलुपुत हुनुछ कु तुयु ईशुवरुकरु अस्तुतुव सनुेतलुई भुलुदुछ । उ आरुफैनु सरुव शुतुुतुनुनुनु जस्तु भई सृषुटुुकरु नुयुनुलुई वुसुसु दनुनुछ । उसलुई यस कुरुकरु अहंकरु हुनुछ कु उनै सवै कुरु गरुन सकुछ । उसकु यु अहंकरु नै अनुतुयुकरु नुतुय र नशुवरुकरु शुरुशुवत मनुनुनुनु वुधुयतरु वुनलुई दनुनुछ । आशुतुु र करुमनुनुकरु वुसनुनु पछु । यु सधैकरु लुगु अक भुखुारी कै भुुमकरु खेलेकु हुनुछ । सनुुपुरुण सृषुटुुकरु सुसुर्जनु गरुने संहुअर गरुने अउतै ईशुवरु हुु । जसलुई यस तथुयकरु कुरु जुरुनुकरु हुनुछ । वुसुतुवनुनु उसैलुई आतुमजुरुनुनु प्रुरुप्त हुनुछ । उसैलुई सनुसुत करुमनुनुहरु शुरुनुत हुनुछनु । तुयु वुषय करुमनुनुहरुवरुट मुकुतु भुअर परुम सुख र परुम शुरुनुतुु पुरुअुछ । जुन वुतुतुु फलकरु इच्छुअ तुयुगेर करुम गर्दुछ । नुशुचय उसले परुम शुरुनुतुु र परुम सनुनुतुुषुटुु पुरुअुन सकुछ । तैपनु तुयुहुी करुमनुनुकरु नुषुकुषु वुषरुतुु परुणुनुनु कुन देखुलुई दनुंदैन । तुयुहुी यु पनु यथुअुयुगु सुसरुणीय हुनुछ कु यस प्रकरु नुषुकुनुनु करुम गरुने वुतुतुुकरु लुगु कुनैपनु परुणुनुनु नै हुंदैन ।

अर्को शब्दमा उसलाई आफ्ना कुनै पनि कर्मका परिणाम विपरित हुँदैन । उसलाई हर हमेशा इच्छा अनुकूल परिणाम नै प्राप्त हुन्छ । यो संसार सृष्टिको भ्रमको कारण परिणाम विपरित हो । तैपनि प्रत्येक परिस्थितिमा जस्तो कर्म गरिन्छ । परिणाम त्यहीँ अनुकूल हुन्छ । निष्काम कर्म गर्नाले सबै प्रकारको कामना र वासना समाप्त हुन्छ र परम ब्रह्मा अगाध आस्था प्रकट हुन्छ । त्यो मोक्ष प्राप्तिका उच्चतम दशा हो ।

एघार प्रकरण (ब्याख्यात्मक ब्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

भावाभावविकारश्च स्वभावादिति निश्चयी ।
निर्विकारो गत क्लेशः सुखेनै वो उप शाम्याति ॥१॥

शब्दार्थ

भावाभावका विकार स्वभावैले यस्तो निश्चय गर्ने भएको व्यक्ति निर्विकार विकार रहित क्लेश रहित सुखवाट नै शान्तिलाई प्राप्त गरी रहन्छ ।

भावार्थ

अब ज्ञानाष्टक नाम गरेको एकादश प्रकरण आरम्भ गरीन्छ ।

चित्तशान्ति आत्मज्ञानवाटै हुन्छ । विना आत्मज्ञानका कुनै उपायवाट पनि हुँदैन । यसैकारण प्रथम आत्म ज्ञानका साधन कहिन्छ । भावाभाव अर्थात् स्थूल सूक्ष्म रूपवाट जती विकार कार्य हुन्छ । ऊ सबै माया हो । मायाका संस्कारवाटनै उत्पन्न हुन्छ । निर्विकार आत्मावाट केही पनि विकार हुँदैन ।

प्रश्न:- माया जड हो आत्मा चेतन हो । जड र मायावाट कार्य उत्पन्न हुँदैन । न केवल चेतनवाट उत्पन्न हुन्छ । कारण निरवयव आत्मावाट सावयव कार्य उत्पन्न हुन सक्तैन । जडमायामा स्वत चेतनका सम्बन्धी कुनै कार्य उत्पन्न हुनसक्दैन । यदि भयो भने कुमाले विना स्वत माटोवाट घडा उत्पन्न हुनु पर्दछ । यस्तो त हुँदैन तब कसरी भन्यौं कि स्थूल सूक्ष्म रूप कार्य सबै मायावाटै हुन्छ चेतनावाट हुँदैन ।

उत्तर:- हे जनक ! चुम्बकलाई शक्ति दिई फलाममा चेष्टा हुन्छ । चुम्बक पत्थरमा हुँदैन । चेतनका सत्तावाट माया कार्य उत्पन्न हुन्छ । चेतनावाट हुँदैन । आत्मामा हुँदैन । आत्मा असंग हो निर्विकार हो शरीर विकारी र नाशवान हो । आत्मा नित्य हो चेतन हो शरीर जड हो जड अनित्य हो यस्तो निश्चय गर्ने पुरुष विना परिश्रम शान्ति पाउँछ । अर्कोविषय हुँदैन ।

मूल

ईश्वर सर्वनिर्माता नेहान्य इति निश्चयी ।

अन्तर्गलित सर्वाशः शान्त क्वापि न सज्जते ॥२॥

शब्दार्थ

सवैलाई पैदा गर्ने यस संसारमा ईश्वर नै हो । दोश्रो कोही होइन यस्तो निश्चय गर्ने पुरुष अन्तस्करणमा सवै आशा चलेका छुँदा शान्त मन भएर कहिँ आशक्त हुँदैन ।

भावार्थ

प्रश्न: तपाईंले भन्नु भएको छ कि आत्माका सत्तावाट भावाभावविकार उत्पन्न हुन्छ । त्यो आत्मा दुई हुन्छ । एक जीवात्मा हो । दोश्रा ईश्वरात्मा हो । दुवै मध्येमा कुनका सत्तावाट भावा, भावविकार उत्पन्न हुन्छ ?

उत्तर: ईश्वरात्माका सत्तावाट जगत् भरका पदार्थ उत्पन्न हुन्छ । जीवात्माका सत्तावाट नङ रौ आदि उत्पन्न हुन्छ । कारण आत्मा आफ्ना शरीर मात्रमा नै हुन्छ । यसैकारण परिच्छिन्न हो । उसैका सत्तावाट जगत्का पदार्थ उत्पन्न हुन सक्तैन । ईश्वर सर्वत्र व्यापक छ । सारा जगत्देखि ठुलो छ । उसैका उपाधि माया पनि ठुलो छ । यसैकारण सर्वत्र ईश्वरका सत्तावाट पदार्थ उत्पन्न हुन्छ । जीवको उपाधि अन्तस्करण हो ऊ अल्प शरीरमा रहन्छ । यसैकारण उसैका सत्तावाट शरीरका अवयव बढ्छ । थोरै उपाधि भएको हुनाले ईश्वर सर्वज्ञ र सर्वशक्तिमान् हो । यसैकारण ईश्वरलाई नै लोक जगत्का कर्ता मान्दछन् । वास्तवमा यो कर्ता होइन । माया उपाधिवाट कर्तृत्व व्यवहार नै ईश्वरमा गौण हो मुख्य होइन । त्यो वास्तवमा अकर्ता हो जीव पनि वास्तवमा अकर्ता हो ।

प्रश्न :- तपाईंले पहिला नै भन्नु भएको थियो कि चेतन एक हो अब तपाईं जीव र ईश्वर भेदवाट दुई चेतन कहिन्छ ।

उत्तर:- वास्तवमा चेतन एक हो परन्तु कल्पित उपाधि भेदवाट चेतनको भेद हुन जान्छ । हे राजन् ! अविद्या तत्कार्य रहितः शुद्धः । अविद्या र अविद्याका कार्य रहित जुन चेतना छ उसैको नाम शुद्ध चेतन हो उसैलाई निर्गुण ब्रह्म पनि भनिन्छ ।

सर्वनामरूपात्मकं प्रपंचाध्यासाधिष्ठानत्वं ब्रह्मत्वम् ॥

सम्पूर्ण नाम रूपात्मक प्रपंचका अध्यासका जुन अधिष्ठान हो उसको नाम ब्रह्म हो उसै शुद्ध चेतनमा सारा नाम रूपात्मक जगत् अध्यस्त छ ।

मायामा प्रतिविवित चेतनका नाम ईश्वर हो । अन्तस्करणमा प्रतिविवित चेतनका नाम जीव हो । माया एक हो । यसैकारण उसमा प्रतिविवित चेतन ईश्वर पनि एकै छ भनिन्छ । अविद्याका अंश अन्तस्करण अनेक छ उसैमा प्रतिविवित चेतन पनि नाना नै हो । चेतनको तीन भेद हुन्छ ।

(१) विषय चेतन,

(२) प्रमाण चेतन ।

(३) प्रमातृ चेतन ।

घटावच्छिन्नचैतन्यं विषयचैतन्यम् ।

घटावच्छिन्नचेतनका नाम विषय चेतन हो ।

अन्तस्करणवृत्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रमाणचैतन्यम् ।

अन्तस्करणका वृत्यवच्छिन्न चेतनका नाम प्रमाणचेतन हो ।

अन्तस्करणावच्छिन्नचैतन्यप्रमाणचैतन्यम् ॥

अन्तस्करणावच्छिन्न चेतनका नाम प्रमातृचेतन हो ।

घटादि विषय अनन्त छ । यसैकारण उनमा सम्बन्ध राख्ने अन्तःकरणका वृत्ति पनि अनन्त छ । अन्तस्करण पनि अनन्त छ यिनै उपाधि भेदले चेतनको पनि अनन्त भेद भएको छ । वास्तवमा चेतन एक महाकाश रूप हो । जसरी महाकाशको घटपटादि उपाधिका साथ कुनै पनि सम्बन्ध हुँदैन । सोही वमोजिम काल्पनिक उपाधिका साथ अन्तःकरणका कुनै पनि सम्बन्ध हुँदैन । यस्तो निश्चय गर्ने पुरुष निश्चल चित्त भएर संशक्त कहीं पनि हुँदैन ।

मूल

आपदः सपदीकाले दैवादेवेति निश्चयी ।

तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं न वाञ्छति न शोचति ॥३॥

शब्दार्थ

समयमा आपती र संपत्ति दैवसंयोगवाट नै निश्चय गर्ने पुरुष नित्यसंतुष्ट वा स्वस्थइन्द्रिय भएर पनि अप्राप्य वस्तुका इच्छा गर्दै न र न कहिल्यै नष्ट हुने वस्तुलाई संभन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न : यदि ईश्वर नै सबै जगत्लाई रचना गर्ने मान्ने हो भने फेरि कसैलाई दरिद्री कसैलाई धनी कसैलाई दुःखी, सुखी नहुनु पर्ने यस्तो प्रत्यक्ष देख्छन् । यसैकारण ईश्वरमा विषम दृष्टि आदि दोष आउँछ ।

उत्तर: हे राजन् ईश्वरमा दोष तब आउँछ जब ईश्वर कुनै कर्मलाई रचना गर्छ । त्यो पनि होइन कारण गीतामा भनिएको छ ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजती प्रभुः ॥

न कर्मफलसंयोग स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

ईश्वर प्राणोका कर्तृत्व र कर्म रचना गर्दै नन् कर्मका फलका संयोगलाई पनि रचना गर्दैनन । उनी सबै अनादिकालका संस्कारवाट भएको हो अर्थात् अनादि कालदेखि नै चल्दै आएको हो । यसैकारण ईश्वरमा कुनै दोष आउँदैन ।

प्रश्न: कर्म जड हो, स्वतः फल दिन सक्तैन । जीव असमर्थ छ त्यो पनि आफै फल भोग्न सक्तैन त्यसैकारण फल दिने ईश्वरमा दोष किन आउँदैन ।

उत्तर: ईश्वरमा दोष तब नै आउँछ । जब ईश्वर जीववाट शुभ अशुभ काम गराउँछ त फेरि उसलाई फल दिइजीवलाई उत्पन्न गरेर उसैवाट कर्म गराउँछ यस्तो हुनै सक्तैन कारण प्रवाह रूपवाट सारा जगत् अनादि देखी चल्दै आएको छ । कुनै पनि नयाँ वस्तु जीव ईश्वर उत्पन्न गर्दैनन । जसरी पृथ्वीमा सबै वनस्पतीका जीव रहन्छ । विना सहकारी कारण सामाग्रीका अंकुरको उत्पन्न गर्न सक्तैन । त्यहीँ अनुरूप मायामा सबै प्रकारका पदार्थका सूक्ष्मरूपले बीज बनी रहन्छ । विना सहकारी कारण

उत्पन्न हुनै सक्तैन जुन समयमा उसका उत्पत्तिको सामाग्री जुटदछ । उसै वखत त्यो उत्पन्न हुन्छ । जसरी बाभो खेतमा जोतेर कसैमा चना कसैमा गहु र कुनैमा केराउ उमार्दछ परन्तु विना तरिका उत्पन्न हुँदैन । पानी नभै बीजबाट फल हुँदैन । जवखेत सुक्छ समय समयमा पानी भएपछि बीजबाट फल उत्पन्न हुन्छ । वर्षात सबै खेतमा समान हुन्छ । जस्तो जस्तो बीज जसका खेतमा हुन्छ उस्तै उस्तै फल उत्पन्न हुन्छ । केवल खेतबाट फल उत्पन्न गर्न सक्तैन बीजबाटै मात्र पनि फल उत्पन्न हुन सक्दैन । खेत बीज वर्षा तीनैमिलेर फल उत्पन्न हुन्छ । त्यहीँ दृष्टान्तमा वादल स्थानापन्न ईश्वर हो । खेत स्थानापन्न जीवका अन्तस्करण हो । बीजस्थानापन्न जीवका सञ्चित कर्म हो । ईश्वरका सत्तारूपीवर्षा सबै ठाउँमा हुन्छ कारण ईश्वरका चेतन सर्वत्रतुल्य छ परन्तु जस जसका कर्मरूपी बीज अन्तस्करणरूपी खेतमा रहन्छ उस्तै उस्तै उसका फल हुन्छ । ईश्वर स्वतन्त्र अर्थात् कर्म विना फल दिने होइन । यदि यस्तो हो भने उसैमा विषय दोष आउला । यसैकारण ईश्वर न्यायकारी हो ।

मूल

सुख दुःखे जन्म मृत्यू दैवा देवेति निश्चयी ।

साध्यादर्शी निरायासः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥४॥

शब्दार्थ

सुख र दुःख जन्म र मरण दैवबाट नै हुन्छ । यस्तो निश्चय गर्ने भएको र साध्य कर्मलाई देख्ने पुरुष पनि श्रम रहित कर्म गरी लिप्त हुँदैन ।

भावार्थ

प्रश्न :- पूर्वोक्त निश्चय गर्ने भएको ज्ञानी पुरुष पनि कर्म गरी देखाउँछ उनका कर्मका फल हुन्छ या हुँदैन ।

उत्तर :- जो यथार्थ जान्ने हुन्छ उसका कर्मका फल हुँदैन प्रथमतः उ फलका कामना रहित भै काम गर्दछ । दोस्रो शिष्टाचारका लगी कर्म गर्दछ । उ कर्मलाई देह इन्द्रियादिका धर्म मान्दछ । आफ्ना आत्माका मान्दैनन् चौथो अहङ्कार रहित भै कर्म गर्दछ । यी चारै कारणबाट उसका कर्मका फल हुँदैन गीतामा पनि भनेको छ ।

यस्य नाहं कृतो भावो बुद्धि र्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निवध्यते ॥

जसको देह इन्द्रियादिमा अहंकृत भाव हुँदैन अर्थात् म देह हूँ या मेरा देह हो यस प्रकार जसका भावना हुँदैन कतत्व भोक्तृत्वको बुद्धिपनि जसका आशक्ति युक्त हुँदैन उही विद्वान् प्रारब्ध कर्मका वशले शरीरादिलाई तीनैलोकको वश गरी दिन्छन् त यस्तो गर्नमा फल लिप्न हुँदैन जसले यसप्रकार निश्चय गर्दछ । सुख दुःखादि सबै प्रारब्धकर्मका वशबाट प्राणीमा हुन्छ । त्यो विद्वान् परिश्रम रहित प्रारब्धवश कर्म गरी उनका फलका साथ लिप्त हुँदैन ।

मूलम

चिन्तया जायते दुःखं नान्यथेहेति निश्चयी ।

तया हीनः सुखी शान्तः सर्वत्र गलित स्पृहः ॥५॥

शब्दार्थ

यस संसारमा चिन्ताबाट दुःख उत्पन्न हुन्छ अर्को तरिकाबाट हुँदैन यस्तो निश्चय गर्ने पुरुष सुखी शान्त जताततै यसमा इच्छा गलित र उसैबाट चिन्तारहित हुन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न :- कर्म गर्ने पुरुष उसका फलका साथ लिप्त किन हुँदैन ।

जो कर्ता हुन्छ उही नै भोक्ता पनि अवश्य हुन्छ ।

उत्तर :- यस संसारमा पुरुषका चिन्तावाट नै दुःख उत्पन्न हुन्छ ।
विना चिन्ता दुःख हुँदैन । जसले यसप्रकार निश्चय गर्छ उसले चिन्ता
छोडीदिन्छ शान्तचिन्ता र स्थिर अन्तस्करण भएको हुन्छ श्रम रहित
भैकन पनि कर्मबाट अन्य अर्थ भोग्ने हुँदैन ।

मूल

नाहं देहो न मे देहो बोधोऽहमिती निश्चयी ।
कैवल्यमिव संप्राप्तो न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥६॥

शब्दार्थ

म शरीर होइन शरीर मेरो होइन म ज्ञानस्वरूप हूँ यसै प्रकार
विदेह मुक्तिलाई प्राप्त भएपछि निश्चय गर्न पुरुष अकृत र कृत कर्मलाई
स्मरण गर्दैनन् ।

भावार्थ

पूर्वोक्त साधना युक्ती जो ज्ञानी हो उसैका दशा देखाइन्छ ।
ज्ञानवान्का यस्तो निश्चय हुन्छ नाहं देह म देह होइन र न मे देह मेरा
देह यहीँ शरीर होइन र म नित्य ज्ञान स्वरूप हूँ । आत्मज्ञानबाट
देहादिमा टाढा भएको छ अहं र मम अभिमान जसका कर्तव्य र
अकर्तव्य जस्मा बाँकी रहँदैन कृत र अकृतका स्मरण पनि जस्मा हुँदैन
त्यहीँ नै ज्ञानवान् र जीवनमुक्त कहलाउछ । यसैमा एक दृष्टान्त देखाइन्छ ।

एक मन्दिरमा महात्मा वस्थे । आत्म विद्या अभ्यास गर्दा गर्दै
उनका अवस्था विग्रियो शरीरका सबै क्रिया छुटे यसैमा कसैले उनका
मुखमा खाने कुरा राखिदिन्थे र खान्थे कसैले पानी पिलाइ दिन्थे । एक
जग्गामा बसी रहन्थे । एक दिन दिउसो उसै मन्दिरमा विद्यार्थीहरू खेल्थे ।
एक विद्यार्थीले भन्यो कि इनै माहत्माका छातीमा चौपट बनाएर खेलौ ।

दोस्रो विद्यार्थीले चक्कु लिएर आयो । छातीमा चक्कुले घोच्यो तब रगत वग्यो महात्मा जहाका तहि लडे र केटाहरू भांगे । कोहीएक पुरुष मन्दिरमा आए उस्ले महात्माका छातीवाट रगत वगेको देखे र यता उता सोधे जानकारी भयो कि केटाहरूले गरेको । तब दुई चार मानिसहरू मिलेर डाक्टर बोलाए डाक्टर आएर उन्लाई अप्रेशन गर्न लाग्यो तब महात्माले सिउन दिएनन् । त्यसपछि चाँडै न घाउ खतरनाक भयो घाउमा किरा प्यो । तब पनि महात्माका अनुहार मलीन भएन । त्यसै नगरको अलिकती टाढा दोस्रो मन्दिरमा एक अर्का महात्मा बस्थे । उनले जब महात्माका हाल सुने तब एक व्यक्ति उनै महात्मालाई भन्न पठाए । भाई जुन घरमा मानिस रहन्छ उसै घरमा सफा गर्न भाडू वडानु आवश्यक हुन्छ । जब यस्तो सन्देश उनलाई पुग्यो तब उनले जवाफ दिएकि महात्माजीसंग भन्नुकि तपाईं तीर्थ जानु भएको थियो । वाटामा विसौ धर्मशालामा रात भर मानिस रहन्थे धर्मशाला जब भत्क्यो अव गएर त्यसको मरमत गर्नुहोस् । मेरो त शरीररूपी धर्मशालामा आयु रूप रात भर रहनु हो । त्यो रात्रि पनि व्यतीत भयो । अव यस शरीररूपी धर्मशालाको कस्ले मरमत गर्ला । यती भनी चूप भए । थोरै दिन पछि उनले शरीर त्याग गरीदिए यस्तै दशा जीवनमुक्त को हुन्छ ।

मूल

आब्रहमस्तम्ब पर्यन्तमहमेवेति निश्चयी ।

निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तिवनिवृतः ॥७॥

शब्दार्थ

ब्रह्मा देखी लिएर तृण पर्यन्त सम्पूर्ण जगत् मेरा रूप हो । यसै प्रकार निश्चय गर्ने व्यक्ति संकल्प रहित शुद्ध र शान्त रूप लाभालाभ रहित पुरुष सुखी हुन्छ ।

भावार्थ

जीवनमुक्तिको लक्षण देखाई दिन्छ :-

ब्रह्मदेखि लिएर स्तम्भ पर्यन्त सम्पूर्ण जगत् मेरै नै रूप हो अर्थात् मनै सबै रूप हुँ । यस्तो निश्चय गर्ने जुन पुरुष हो त्यहीँ निर्विकल्पसमाधि भएको जीवनमुक्ति हो । त्यहीँ विषयरूप मलका संबन्धि रहित हो त्यहीँ शान्त चित्त भएको र त्यहीँ प्राप्त अप्राप्त विषयमा इच्छा रहित हो त्यहीँ परम संतोष भएको त्यहीँ आत्मानन्दवाट पूर्ण हो ।

मूल

नानाश्चर्यमिदं विश्वं न किञ्चदिति निश्चयी ।

निर्वासनः स्फूर्ती मात्रो न किञ्चदिव शाम्यति ॥८॥

शब्दार्थ

यो संसार अनेक आश्चर्य भएको केही होइन अर्थात् मिथ्या हो यसै प्रकारले निश्चय गर्ने भएको व्यक्ति वासनारहित ज्ञान स्वरूप पुरुष व्यवहाररहित शान्तिलाई प्राप्त गर्दछ ।

भावार्थ

प्रश्न:- हे प्रभो ब्रम्हाजीका मनको संकल्प कसरी स्वत नष्ट भै जान्छ ।

उत्तर:- जब अधिष्ठान चेतनको साक्षात्कार भएपछि अध्यस्त वस्तुको बोध हुन्छ अर्थात् आत्माका साक्षात्कार भएपछि जब नानाप्रकारको आश्चर्य रूप विश्वको ज्ञान हुन्छ तब विद्वान्का मनका सबै संकल्प हट्दछ ।

प्रश्न:- हे प्रभो यदि आत्माका साक्षात्कार भएपछि जगत्को ज्ञान

अर्थात् नाश हुन्छ तव फेरिपंच भूतात्मक जगत् पनि हुँदैन । जगत् नाश भए पछि विद्वान्का देहादि पनि रहँदैन । तर यस्तो त देखिदैन । यसैबाट जानिन्छ कि आत्माका साक्षात्कार भएपछि पनि जगत् जस्ताको तस्तै बनी रहन्छ ।

उत्तर :- नाश दुई प्रकारको छ । एकान्त बोध रूप नाश हो । दोस्रो निवृत्तिरूप नाश हो । उपादानेन सह कार्यविनाशो बाधः ।

विद्यमाने उपदाने कार्यविनाशे निवृत्ति : ।

उपदानका विद्यमान भएर पनि जो कार्यका नाश हुन्छ उसैको नाम निवृत्ति हो ।

विद्वान्का दृष्टिले अज्ञान रूप कारण रहित कार्यरूपीजगत्को नाश हुन्छ । जगत्को नाशरूप बोध हुन्छ । परन्तु बाधिताअनुवृत्तिबाट बनीरहन्छ । र स्वप्न प्रपंचका निवृत्ति रूप बोध जागतमा सुतीरहन्छ । कारण यसैका उपादान कारण जो अविद्या हो त्यहीँ बनी रहन्छ । कारणरूपी अविद्याका विद्यमान भएर पनि स्वप्नरूपीकार्यका नाश हुन्छ यसैबाट त्यो निवृत्तिरूपज्ञान हो ।

अज्ञानका अनेक अंश हुन्छ । जुन विद्वान्का अन्तस्करणरूपीअंशको जुन अज्ञानका कार्य हो नाश मै जान्छ उसैबाट आफ्ना आत्माका साक्षात्कार हुन्छ र बाँकी जीवलाई हुँदैन उसैमा जगत् पनि बनीरहेको छ । जसरी दश व्यक्ति सुतेका थिए । आ-आफ्ना स्वपना देखिरहेका थिए । उसैमा जो निद्राबाट विउभियो । उसैको स्वप्न प्रपंच नाश भै जान्छ बाँकी पुरुषका बनीरहन्छ । जुन पुरुषको यस्तो निश्चय भयो कि जगत् आफ्नै सत्ताबाट शून्य हो, ब्रह्माका सत्ताबाट सत्यवत् भान हुन्छ वास्तवमा मिथ्या हो उही पुरुष शान्ति प्राप्त गर्दछ । उही पुरुष शान्ति प्राप्त गर्दछ ।

इति श्री अष्टावक्र गीताको एकादश प्रकरण समाप्त ।

बाह्य प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

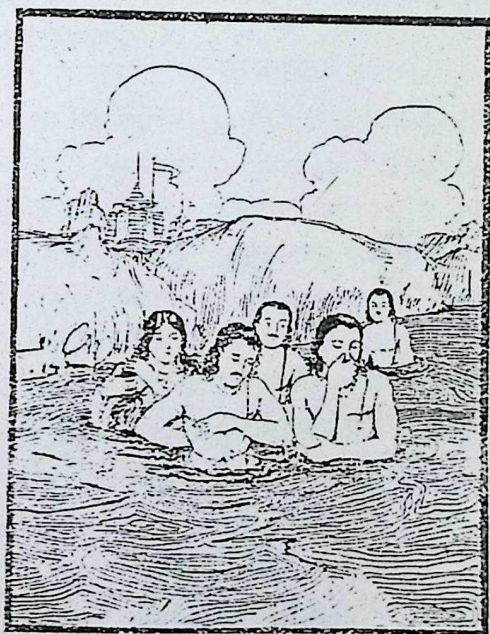
उपयोगी र अनुपयोगी र हर्ष विषादवाट विभुषित म जस्तै हुँ जस्तो स्थितीमा हुँ उसै स्थितीलाई स्वीकार गरिरहेको छु । विभिन्न कर्मका अनुष्ठान कामनाहरूवाट र कामना अज्ञानताका परिणाम हो । जुन प्रकार विभिन्न यज्ञादि विहीत कर्म गरिन्छ । त्यो अज्ञानताका परिणाम हो । यसै अनुरूप कर्मलाई त्यागेर भूलमा पनि अज्ञान नै रहन्छ ।

एवं मेवास्तक प्रकरण भावार्थ प्रस्तुति

अष्टावक्रवाट अर्थ, धर्म र कर्म सम्बन्धी सदुपदेश सुनेर राजा जनक आफ्नो अवस्थाका बारेमा भन्दछन् कि शरीर वाणि मनद्वारा गरिएको कर्मका परिणाम मेरा लागि सहनशील छैन । शरीर वाणीको काम मनद्वारा संचालित हुन्छ । मनका चञ्चलता नै काममा संलिप्त हुन्छ । मैले मनलाई वशमा पारेको छु । अब म चिन्ता, वाणि र शारीरिक कर्मलाई त्याग गरी व्यष्टि हुन्न समष्टि भएको छु । अब मलाई यस किसिमका ज्ञान राम्रै तवरले भएको छ । कि म सबैमा समान रुपले रहन्छु ।

आत्मज्ञान पाउने आत्माका अदृश्यतावाट पूर्ण रुपले परिचित हुन्छ । उसैका शब्दार्थी प्रति केही प्रेम वाकी नै छैन । चिन्ताका चञ्चलता नियन्त्रित भएको छ । बोलीमा अंकुश लागेको छ । आत्मज्ञान प्राप्त हुनासाथ विवेक र मुलत सत्य र मिथ्या आदिका पन्ता लाग्छ । यहि आत्मज्ञान पाउनको लागि मानिस समाधिस्थ हुन्छ । किन्तु आत्मज्ञान प्राप्त भएपछि राजा जनक यी सबैका साक्षीका रुपमा रहेका छन् ।

साध्य प्राप्त भएपछि साधनको कुनै आवश्यकता नै पर्दैन । अज्ञानका कारण नै विक्षेप हुन्छ । जसले समाधिकार व्यवहार गर्छ । आत्मज्ञानका प्राप्तिमा राजा जनक भन्दछन् कि म आत्मा स्वरूप हुं आत्मा नन्द हुं यसैकारण मलाई समाधिको कुनै आवश्यकता पर्दैन जीवन नै कर्मको र मृत्यु कर्मका अभाव हो । यसैकारण जब तक यस संसारमा रहिन्छ तब तक कर्म गर्नु आवश्यक हो । ती कर्म जुन वासना पुर्तिका लागि गरिएका हुन्छ । यो जसको पछाडि कामनाहरूको प्राप्तिको भाव लुकेर रहेको हुन्छ । यो नै बन्धन हुन्छ । यसै प्रकार ती कर्म जुन अहंकार वस त्याग गरीदिन्छ । जुन नर्गनाले स्वयंमा मेरो भन्ने भावना प्रबल हुन्छ । त्यो नै बन्धनलाई उत्पन्न गर्छ । यसै संसारमा केवल निष्काम भावनाबाट गरेको कर्म नै मुक्ति दायक हो गीतामा भगवान कृष्णले पनि यसै अनुरूप निष्काम कर्मका चर्चा गरेका हुन ।

वाह प्रकरण (ब्याख्यात्मक ब्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

काय कृत्या सह : पूर्व ततो वाग्विस्तरा सहः॥

अथ चिन्तासहस्तस्मादेवमेवाहमास्थित : ॥१॥

शब्दार्थ

शारीरिक कर्म होइन संहार गर्ने भएको पुरुष अर्थात् शारीरिक कर्मलाई त्याग्ने व्यक्ति उसैका पछि वाणीका जपरूप कर्म मेरा लागि सहारा होइन । वाणीका जप रूप कर्म निन्दास्तुती हो उसैका पछि चिन्ताका व्यापारलाई सहन नगर्ने अर्थात् मानसिक कर्म त्याग गर्ने भएर म स्थित छु ।

भावार्थ

अब वारौ प्रकरणका प्रारम्भ गरीन्छ । पहिला जुन गुरुले शिष्यप्रति ज्ञानाष्टक बताए उसैलाई शिष्य आफू मानै देखाउँछन् । शिष्यले भन्दछन् हे गुरु पहिलो जुन शरीरका कर्म यज्ञादिहो उसैमा सहन न सकिनु हुन्छ अर्थात् शारीरिक कर्म यज्ञादिहो उसमा सहन नसकिने हुन्छ अर्थात् शारीरिक कर्म मेरो सहारावाट हुँदैन फेरि वाणीका कर्म जुन निन्दा स्तुती आदि हो उसलाई मैले सहन सकिन फेरि मनका कर्म जुन जपादि हो उसलाई पनि मैले सहन सकिन अर्थात् कायिक वाचिक मानसिक सबै कर्मलाई त्यागी म स्थित भएको छु ।

मूल

प्रीत्यभावेन शब्दादे रदृश्यत्वेन चात्मनः ।

विक्षेपैकाग्रहृदय एवमेवाहमास्थितः ॥२॥

शब्दार्थ

शब्द आदिका प्रेमको अभावले र आत्माका अदृश्यताले विक्षेपहरूदेखि एकाग्र भएको मन जसको योमनै हूँ सवैतर्फबाट स्थिर छु ।

भावार्थ

अब तीन प्रकारका कर्म त्यागका कारण बताउछु । कायिक वाचिक र मानसिक यी तीनैकर्म मनका एकाग्रताबाट हटाउने हो लोकान्तरप्राप्ति गर्ने यज्ञादि कर्म हो । उसैबाट शरीरमा विक्षेप हुन्छ । शरीरमा विक्षेप हुनाले मनका विरोध हुनै सक्दैन । वचनका कर्म जुन निन्दा स्तुति हो त्यसबाट पनि मनको विरोध हुन सक्तैन । मनका जपादि कर्म हो त्यो पनि मन एकत्रित गर्ने हो । तीनै कर्ममा जुन प्रेम छ त्यसको त्याग गर्नु आवश्यक हुन्छ । आत्मा अदृश्य छ अर्थात् ध्यानादिको अविषय हो आत्मा चेतन हो मन बुद्धि आदि सवै अचेतन हो जड हो जड चेतनलाई विषय बनाउन सक्तैन । यसैकारण आत्माका ध्यान गर्नु चिन्तारूपी विक्षेप पनि ममा हुँदैन म सम्पूर्ण विक्षेपबाट हटेर आफ्ना स्वरूपमा रहन्छु ।

मूल

समाध्यासादिविक्षिप्तौ व्यवहारः समाधये ।

एवं विलोक्य नियमेवमेवाहमास्थितः ॥३॥

शब्दार्थ

अध्यासआदि गरेर विक्षेप भएपछि समाधिका लागि व्यवहार हुन्छ । यस्ता नियमलाई देखेर समाधि रहित म आनन्दमा स्थित हुन्छु ।

भावार्थ

प्रश्न :- कस्ता प्रकारको विक्षेप नहुनाले पनि समाधिका लागि त

केही मन आदिका व्यापार गर्ने पर्दछ ।

उत्तर :- कर्तृत्व भोक्तृत्व आदि अनर्थका कारण जुन अध्यासहो उसैवाट विक्षेप हुन्छ । उसै विक्षेपलाई हटाउनका निम्ति समाधिका लागि मन आदिका व्यापार हुन्छ । अन्यथा हुँदैन । यस्तो नियम देखेर प्रथम मैले अभ्यास हटाईदिए । यसैकारण समाधिका लागि मन आदिका व्यापारका केहीपनि आवश्यक छैन किन्तु समाधि रहित आनन्दमा म रहेको छु ।

मूलम

हेयोपादेयविरहादेवं हर्ष विषादयो : ।

अभावादद्य हे ब्रह्मन्नेवमेवाहमास्थित : ॥४॥

शब्दार्थ

हे प्रभो त्यागन योग्य र ग्रहण गर्न योग्य वस्तुका अभाववाट त्यहीँ अनुरूप हर्ष र विषादका अभाववाट अब म जस्तो छु उस्तै स्थित भै रहेको छु ।

भावार्थ

जनकजी आफ्ना अनुभवलाई भन्नुहुन्छ कि हे प्रभो त्यागन योग्य र ग्रहण गर्न योग्य वस्तुका अभाव हुनाले अर्थात् आत्मज्ञान प्राप्ति हुनाले न मलाई केही त्यागन योग्य छ न कुनै ग्रहण गर्न योग्य रहयो । यसैकारण हर्ष विस्मय आदि पनि मलाई हुँदैन कारण हर्ष विस्मय आदि पनि ग्रहण र त्याग गर्नाले पनि हुन्छ यसैकारण अब म आफ्नै स्वरूपमा नै स्थित छु ।

मूल

आश्रमानाश्रमं ध्यानं चिन्तस्वीकृत वर्जनम् ।

विकल्पं मम विक्षयैतैरेवमेवाहमास्थित : ॥५॥

शब्दार्थ

जुन आश्रम र अनाश्रम ध्यानादि छु र चित्त देखि स्वीकार गरेका वस्तुको त्यागनु यी सवै उत्पन्न भएका आफ्नै विकल्पलाई देखेर म यि तीनैबाट रहित भै स्थित भएको छु ।

भाषार्थ

शिष्य भन्दछन् कि हे गुरु आश्रमका धर्मबाट उसका फलकासंवन्धदेखि पनि म रहित हुं । अनाश्रमी जुन त्यागी संन्यासी हो उनैको धर्म हो दण्डादिधारण गर्नु हो उनकै संवन्ध रहित छु र योगीका धर्म जो धारण ध्यानादि हो उसबाट पनि म रहित छु । कारण यी सवै अज्ञानीका लागि बनेको हो म यी सवैको साक्षी चिदरूप हूँ ।

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वं साक्षिणम् ॥

पारमार्थिक विज्ञानं सुखात्मानं च स्वप्नभम् ॥

परं तत्त्वं वीजानाति सोऽती वर्णाश्रमी भवेत् ॥

जुन पुरुष शरीर इन्द्रियादिबाट भिन्न र शरीरादिका साक्षीविज्ञानस्वरूपिणीसुखस्वरूप स्वयंप्रकाश परमतत्त्व आफ्नै आत्मालाई जानी लिन्छ, त्यहीँ नै अतिवर्णाश्रमी कहलिन्छ । त्यहीँ म वर्णाश्रम देखी अतीत सवैका साक्षी चिदरूप हूँ ।

मूल

कर्मानुष्ठानमज्ञानाद्यथैवोपरमस्तथा ।

बुद्ध्वा सम्यगिदं तत्त्वमेवमेवाहमास्थितः ॥६॥

शब्दार्थ

जसरी कर्मका अनुष्ठान अज्ञानतबाट हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप कर्मका

त्याग पनि छ यसै तत्वका राम्रै रूपमा जानेर म कर्म गर्न र कर्म नगर्ने इच्छालाई छोडी स्थित भै रहेको छु ।

भावार्थ

जनक जी भन्नुहुन्छ कि कर्मको अनुष्ठान अज्ञानताबाट हुन्छ अर्थात् जसलाई आत्माका स्वरूप यथार्थ ज्ञान हुँदैन त्यहीँ कर्मका अनुष्ठान स्वर्गादि फलका प्राप्तिका लागि गर्दछन् र आत्मज्ञानबाट पनि पुरुष कर्म गर्नाले उपराम प्राप्त हुन्छ । जसका आत्माका साक्षात्कार हुन्छ जुन कर्म गर्छ न उसको उपराम हुन्छ । प्रारब्धवश शरीरादि कर्म गर्छ अथवा गर्दैन त्यस्तो जानेर ज्ञानी आफूलाई नित्यानन्द स्वरूपमा रहन्छ ।

मूल

अचिन्त्यं चिन्त्यमानोऽपि चिन्तारूपं भजत्यसौ ॥
त्यक्त्वा तद्भावनं तस्मादेवमेवाहमास्थितः ॥७॥

शब्दार्थ

ब्रह्मलाई चिन्ता गर्ने व्यक्ति पनि त्यहीँ पुरुष चिन्तारूपी भावना गर्दछ । यसैकारण उसै चिन्ताभावनालाई त्यागेर म यसै अनुरूप स्थित भै रहन्छु ।

भावार्थ

ब्रह्म अचिन्त्य हो अर्थात् मन र वाणीबाट चिन्तन हुँदैन पर जो आत्मवर्ग अचिन्त्य रूपका चिन्तन गर्दछ उसै चिन्तनका चिन्ता पनि त्याग गरी म भावनारूपीचिन्ताबाट रहित आफ्नो आत्मामा स्थित छु ।

मूल

एव मेव कृतं येन सकृतार्थो भवेदशौ ॥

एवमेव स्वभावो य स कृतार्थी भवेदसौ ॥८॥

शब्दार्थ

जुन पुरुषवाट क्रियारहितस्वरूप साधनका वशवाट गरेका कार्यवाट त्यहीं पुरुष कृतकृत्य हुन्छ । यस्तै स्वतः स्वभाव भएको त्यहीं कृतकृत्य हुन्छ यसमा के भन्नु छ ।

भावार्थ

जुन पुरुषले यसै प्रकार संपूर्ण क्रियावाटरहित आफ्नै स्वरूपलाई जानेको हुन्छ वही कृतार्थ अर्थात् जीवन्मुक्त हुन्छ ।

प्रश्न :- जीवन्मुक्तका लक्षण के हो ।

उत्तर :- ब्रह्मै ब्राह्मस्मीत्य परोक्षज्ञानेन निखिलकर्मबन्धविनीमुक्तो जीवन्मुक्तः ।

म ब्रह्म हूँ यस प्रकारको अपरोक्ष ज्ञानवाट जो सम्पूर्ण कर्मका बन्धनवाट छुट त छ त्यहीं जीवनमुक्त हो ।

देहा पातानन्तरं मुक्ति विदेह मुक्ति : ।

शरीरनाश भए पछि जो मुक्ति: छ उसैको नाम विदेहमुक्ति हो । तात्पर्य यो हो कि साधनाका क्रमवाट जसले संपूर्ण शरीर र इन्द्रियादिका क्रिया छोडी दियो र आत्मानन्दका अनुभव गर्‍यो त्यहीं जीवन मुक्ति हो ।

इति श्री अष्टावक्र गीताका बाह्य प्रकरण समाप्त ॥

तेहौ प्रकरण

यथार्थ सुख

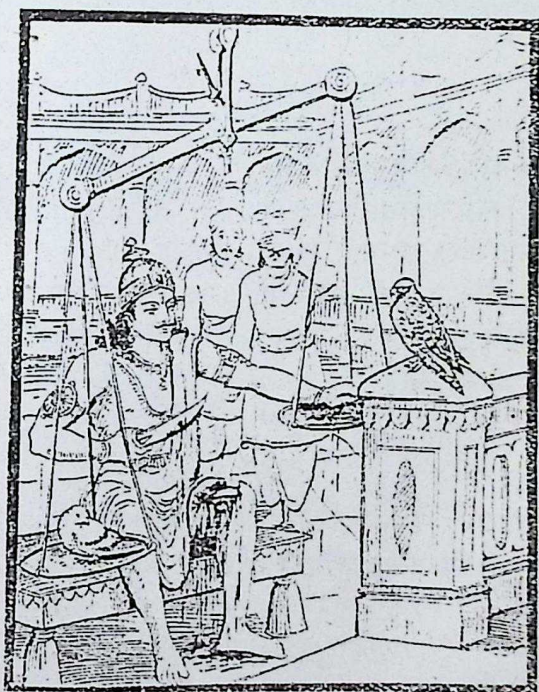
शब्दार्थ प्रस्तुति

यस संसारमा जे जति गरिन्छ जे जति भएका छन् त्यो आत्मा देखी कहीं पनि कुनै पनि प्रकारका सम्बन्ध होइन । जुन पनि कार्य अगाडी अगाडी आउँछ उसैलाई निःशङ्कोच निर्विकार भावबाट पूर्ण गर्ने भएकोले नै परमसुखलाई प्राप्त गर्दछ । स्थिर होस् वा गतिशील, सुतेको होस् वा बसेको, हिँडेको अवस्थामा होस् व्यवहारिक क्रियालाई वस्तु शुभ अशुभका दृष्टिबाट टाढा बनाईदिन्छ । वास्तवमा त्यो परमसुख पाउने हो ।

भावार्थ प्रस्तुति

यस जगतमा जो कर्ममा लिप्त हुन्छ त्यो अहंकारका कारणबाटै हो । अहंकारका कारण नै कर्तापनका भाव उब्जन्छ । जहाँ कर्तापनको भाव रहिरहन्छ त्यो नै अहंकार पूर्ण कर्म हो । कर्तापनका जहाँ अभाव छ । त्यहाँ अहंकार हुँदैन । त्यहाँ कर्म फलका आकांक्षा हुँदैन । त्यहीँ नै निष्काम कर्म हो । कर्म गर्नु आवश्यक हुन्छ र कर्म छोड्नु ईश्वरीय विधानमा बाधा पुग्छ । ईश्वरीय विधानमा बाधा पुऱ्याउनु नै सबैभन्दा ठूलो पाप हो । कर्म गर्दाका बेला त्यहीँ तथ्यलाई सदैव स्मरण राख्नु पर्छ । कि जव काम गरिन्छ त्यो कर्तापनका भावबाट मुक्त भई अहंकार भावबाट मुक्त भै गर्नु पर्छ । यसबाट कर्मका बन्धन विचार नै नष्ट हुन्छ । पत्येक कर्ममा अनाशक्ति भाव अपनाएर केवल ईश्वरलाई समर्पित गरी गरेको कर्म गर्नाले मुक्तिका मार्ग प्रशस्त हुन्छ । आत्मा परमात्मा सर्वत्र व्याप्त छ । सबैमा समाहित छ । त्यो सबै रोकिँदै चल्दै वा सुत्दैछ । मानिसको शरीरले नै यी सबै काम गर्दछन् । इन्द्रियद्वारा नै सबै क्रियान्वित हुन्छ ।

आत्मज्ञानी इन्द्रिय विजेता हुन्छन् । यिनका चित्तमा कुनै प्रकारका भावहरू वा कामनाहरूको प्रभुत्व चल्दैन । आत्मज्ञानी सुख दुःख र हर्ष विषादका हरेक प्रकारका भाव र जालवाट मुक्त हुन्छ । आत्मज्ञानी यहीँ तत्त्ववाट हरेक प्रकारले परिचित हुन्छ । संसारका सबै कामना, वासना अनियमित अस्थीर र नश्वर हो । यहीँ अनुभूति केवल भ्रमलाई नै उत्पन्न गर्नु हुन्छ । यसैकारण आत्मज्ञानी व्यक्ति यिनै कामनावाट कुनै प्रकार प्रेम गर्दैनन् । त्यो यसमा न ता कुनै पनि प्रकारवाट असल कुरामा महसुस गर्दछन् अशुभताको नै महसुस गर्दछन् । त्यो त पूर्ण रूपले निर्विकार रहन्छ । यसैकारण त्यो हरेक परिस्थितिमा परम सुखको अनुभव गर्छ ।

तेह प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

अकिञ्चनभवं स्वास्थ्यं कौपिनत्वेऽपि दुर्लभम् ।
त्यागादाने विहाँयास्मादहमासे यथासुखम् ॥१॥

शब्दार्थ

केही होइन यस्ता विचारवाट उत्पन्न जुन चित्तको स्थिरता छ
त्यो लंगौटी लगाउने माथि पनि दुर्लभ हुन्छ । यसैकारणवाट त्याग र
ग्रहणलाई छोडी म सुखपूर्वक रहन्छु ।

भावार्थ

यहीं तेरौ प्रकरणमा जीवन्मुक्तका फलको निरूपण गरेको छ ।
सवै विषयमा जसको आसक्ती हुन्छ उही आसक्ति त्याग गर्नाले
जुन चित्तस्थिरता हुन्छ त्यहीँ स्थिरता लंगौटी मात्रमा आशक्ति हुनेमा
हुँदैन यस्तो स्थिरता अती दुर्लभ छ, यसैकारणवाट शिष्य भन्दछ कि
पदार्थका त्याग गर्न र ग्रहण गर्नमा जुन आशक्ति हुन्छ त्यसैका त्याग
गरी आत्मानन्दमा स्थित हुन्छु ।

मूल

कुत्रापीखेद : कायस्य जिह्वा कुत्रापि खिद्यते ।
मनः कुत्रापि तत्यक्त्वा पुरुषार्थे स्थित : सुखम् ॥२॥

शब्दार्थ

कहीं शरीरका दुःखत कहीं वाणीका दुःख कहीं मन को खिन्नता यसवाट तीनैलाई छोडेर सुखपूर्वक स्थित भै रहनु पर्दछ ।

भावार्थ

शारीरिककर्ममा शरीरलाई खेद हुन्छ शरीरका जुन कर्म चल्लु, फिरनु, सुत्नु, उठ्नु, लीनु, दिनु, ग्रहण त्याग गर्नाले शरीरलाई नै खेद हुन्छ । वाणीका कर्म जुन सत्य भुटो वचन हो । त्यो गर्नाले जिब्रालाई खेद हुन्छ र मनका काम जुन संकल्प विकल्पादिको ध्यान धारणादि हो त्यो गर्नमा मनलाई खेद हुन्छ । यसैकारण शिष्य भन्दछन् कि उनै तीन कर्मलाई त्याग गरेर म आफै आत्मानन्दमा स्थित भैरहन्छु ।

मूल

कृतं किमपि नैव स्यादिती संचिन्त्य तत्त्वतः ।

यदा यत्कर्तुमायाति तत्कृत्वाऽऽसे यथासुखम् ॥३॥

शब्दार्थ

शरीरादिद्वारा गरेका काम केही पनि वास्तवमा आत्माद्वारा गरिएको होइन तापनि यस्तो यथार्थता विचार गरी जब जो गर्नलाई आईपर्छ त्यसैगरी सुखमा स्थित भै रहन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न :- कायिक वाचिक मानसिक कर्म त्याग गरेपछि शरीर पनि त्याग हुन्छ कारण विना कर्मका खाने आदि क्रियात्याग हुन्छ र विना भोजनका शरीर रहदैन ।

उत्तर :- शरीर र इन्द्रियादिवाट गरेका जुन कर्म हो त्यो वास्तवमा त्यो आत्माले गरेको हुँदैन । यस्तो चिन्तन गरी विद्वान्लाई जब शरीरादिका खान पान आदि कर्म गर्नुपर्छ तब त्यो अहङ्काररहित भै कर्म गर्ने भएपनि आफ्नै सुख स्वरूपमानै रहन्छ ।

मूल

कर्म नैष्कर्मनिर्वन्धभावा देहस्थयोगिनः ॥
संयोगायोगविरहादहमासे यथासुखम् ॥४॥

शब्दार्थ

कर्म निष्कर्मका बन्धनवाट संयुक्त स्वभाव भएको शरीरमा आसक्त योगी छन् । म शरीरका संयोग र वियोगका पृथक हुनाकाकारण सुखपूर्वक रहन्छु स्थित छु ।

भावार्थ

प्रश्न :- कर्म गर्नमा अथवा कर्म नगर्नमा अर्थात् दुवैमा एक नै निष्ठा हुन सक्छ दुवैमा निष्ठा कसरी हुन्छ ?

उत्तर :- कर्म र निष्कर्मका हठरूप स्वभाव उसैको हुन्छ । जसका शरीरमा आसक्ति हुन्छ जसका देहादिमा आसक्ति हुँदैन उसलाई हठ पनि हुँदैन हे प्रभो मेरो शरीरका संयोग र वियोगमा पनि हठ हुँदैन । शरीरको संयोग बनीरहन्छ अथवा यस्को वियोग हुन्छ म अहङ्कार र हठवाट रहित आफ्नै आत्मामा स्थित छु ।

मूल

अर्थानर्थौ न मे स्थित्या गत्या वा शयनेन वा ।
तीष्ठन् गच्छन् स्वपं स्तस्मादहमासे यथासुखम् ॥५॥

शब्दार्थ

मलाई स्थितिवाट चल्लु या शयनवाट अर्थ अनर्थ केही पनि छैन यसैकारण म स्थित हुँदा जाँदा सुत्दा सुखपूर्वक स्थित भै रहन्छु ।

भावार्थ

शिष्य कहन्छन् कि हे गुरो लौकिक व्यवहार जो हिड्नु डुल्नु वस्नु, उठ्नु आदि हो यस्मा पनि मेरो हानि वा लाभ केही छैन । कारण लौकिकव्यवहारमा पनि अभिमानवाट रहित छु । चाहे म सुतेको हुँ वसेको हुँ अथवा हिड डुलमा रहूँ यी सबै क्रियामा पनि म आफैँ आत्मानन्दमा एक रस जस्ताका तस्तै स्थित भैरहन्छु ।

मूल

स्वपतो नास्ति मे हानिः सिद्धि र्यत्नव्रतो न वा ।
नाशोल्लासौ विहाँयास्मादहमासे यथासुखम् ॥६॥

शब्दार्थ

मलाई सुते पनि हानि हुँदैन र न मलाई यत्न गरे पनि सिद्धि हुन्छ यसकारण म हानि र प्राप्तिलाई छोडेर सुखपूर्वक स्थित भै रहन्छु ।

भावार्थ

जनकजी भन्नुहुन्छ यत्न रहित भै म सुती रहूँ । तब पनि मेरो केही हानि हुँदैन र यत्न विशेष गर्नाले मेरा लागि केही फल विशेषका सिद्धि पनि हुँदैन यसैकारण म यत्न अयत्नमा पनि हर्ष शोकलाई त्याग गरेर सुखपूर्वक रहन्छु । कारण यत्न र अयत्नादि सबै देह इन्द्रियका धर्म हो मुक्त आत्माको होइन ।

मूल

सुखादिरूपा नियमं भावष्वालोक्य भूरिशः ।
शुभा शुभे विहाँयास्मादहमासे यथासुखम् ॥७॥

शब्दार्थ

यसैकारण धेरै जन्महरूमा सुखादीरूपले अनित्यतालाई वारम्बार देखेर शुभ र अशुभलाई छोडेर सुखपूर्वक स्थित भै रहन्छ ।

भावार्थ

जनकजी भन्नुहुन्छ कि धेरै जन्महरूमा मनुष्य र पशु आदिका जती भाव अर्थात् जन्म हुन्छ उनकै जुन सुख दुःखादि प्राप्त हुन्छ यी सबै अनित्य हो । यस्तो धेरै ठाउँमा देखिन्छ । कारण संसारमा सबै देहधारीमा सुख दुःख वरावर वसिरहन्छ । कोही पनि यस्तो देहधारी संसारमा छैन जो सधैं सुखीभै रहने हुन्छ । किञ्चित् समय सुख र धेरै समय दुःख भैरहन्छ । प्रथमतः जन्म काल को दुःख फेरिवात्यवस्थामा अनेक प्रकारका रोगादि लागेर दुःख हुन्छ । फेरि स्त्रीपुत्रका मायाले दुःख समूह आउछ । वृद्धावस्था त दुःखका खानी नै हो । अनेक प्रकारका विषयजन्य सुख दुःखादिलाई अनित्य जानी उसैको कारण जो शुभ अशुभ कर्म छ त्यसलाई त्यागेर आफ्नो आत्मानन्दमा स्थित हुनु पर्दछ ।

इति श्री अष्टावक्र गीताका तेह्रप्रकरण समाप्त ॥

चौध प्रकरण शान्ति चतुष्ठय

शब्दार्थ प्रस्तुति

प्राणी परमात्मा र ईश्वरका बारेमा यथायोग्य जानेपछि कुनै प्रकारका कामना शेष रहँदैन । यहाँसम्मकी कुनै प्रकारका बन्धन र मुक्तिका विचार पनि समाप्त हुन्छ । एक दिव्य स्वच्छता, स्वतन्त्रतावाट चित्त प्रशन्न भई उठ्छ । जब अन्तस्करण हर प्रकारका विकल्प देखी विहीन हुन्छ त उसै शरीर मुक्ति प्राप्त हुन्छ । किन्तु यस सहज क्रियालाई सांसारिक लोक जान्दैन ।

भावार्थ प्रस्तुति

आत्मज्ञान प्राप्त गरेपछि चित्तवृत्तीमा एक दिव्य दृष्टि शुन्यता हुन्छ । यस दिव्य शुन्यतामा हर प्रकारका स्वच्छता मलिनता चेष्टा, कुचेष्टा, पाप पुण्य कर्म, अकर्म र अरु सबै भाव पूर्णतया विहीन हुन्छ । फेरी केही इच्छा केही भाव शेष रहँदैन । यही स्थिति प्राप्त भएपछि आत्मा परमतुष्ठीका अनुभव गर्दछ । यद्यपी चित्तवृत्तिमा आमूल परिवर्तन आउँछ । तैपनि प्राणी सांसारिक प्रक्रियाद्वारा पूर्णतया विमुख हुँदैन । आफ्ना धर्म र कर्मको यथायोग्य सामर्थ्यद्वारा पूर्ण गर्दछ । आत्मज्ञान प्राप्त भएपछि संसारको सम्पूर्ण धर्मकर्म पूर्वावस्थामा नै रहेको प्रतीत हुन्छ । किन्तु उसमा सबैभन्दा बढी परिवर्तन हुन्छ । त्यो नै भाव प्रवणताका विचारधाराका र आफ्नै सोच वृत्तिको हो । ज्ञान प्रवर्णता र विचार धारा र सोच वृत्ति आखिर हो के त्यो दुर्लभ उपलब्धी हो । जुन पाएर आफ्नै कर्ता पनका बोध र अहंकारको प्रबलता समाप्त हुन्छ । आत्मा स्वयंलाई परम पवित्र परमात्मा तिरोहित गरी उसैलाई सत्य शाश्वत र सनातन सम्भन लाग्दछ । धर्म कर्मका प्रत्येक भाग उसैका निमित्त गर्दछ । उसैलाई समर्पित गर्दछ । जब धर्म

कर्मका उपर आफ्नो आफ्नै लागि मुक्ति कारण शक्ति कारण अथवा दान कारण, प्राप्ति कारण जस्तो लेवल पूर्ण रुपले धुलिन्छ तब उदय हुन्छ । यो नव प्रभात नै आत्म ज्ञानका प्रभात हो र यहीँ धर्म कर्मका भाव प्रवणता विचारधारा र सोच वृत्तिलाई बदली लिन्छ । आत्मज्ञानका यसै प्रभावद्वारा एक नयाँ समर्पण जन्म लिन्छ । जसमा प्रत्येक धर्म कर्मका परिणाम परमात्मामा समर्पित हुन्छ । यसैका लागि हुन्छ । समस्त संसारका प्रत्येक कण जुन यता उता चल्दछ त्यहीँ परमात्माका लागि गति हुन्छ । त्यहीँ गति नै वास्तवमा परमात्मा प्रदान गर्दछ ।

चौध - प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

प्रकृत्या शून्य चित्तो यः प्रमादाभावभावनः ।
निद्रितो बोधित इव क्षीण संसरणे हि सः ॥१॥

शब्दार्थ

जुन पुरुष स्वभावैले चित्त शून्य भएको हुन्छ सो र वेहोश भै विषयवासनाका सेवन गर्ने भएका व्यक्तिसुतेको भएपनि विउभेको तुल्य भै त्यो पुरुष संसारबाट रहित भै रहन्छ ।

भावार्थ

यसप्रकरणमा जनकजी आफ्ना शान्तिचतुष्टयलाई भन्नुहुन्छ । जुन पुरुष स्वभावैले विषयमा शून्य चित्त भएको हुन्छ । अर्थात् आफ्ना स्वभावले चित्तका धर्म जुनविषयमा राग द्वेष हुन्छ उनबाट रहित छ र प्रारब्ध कर्मको वशीभूत भै विषयको चिन्तन गर्दछ भोग पनि गर्दछ त्यसका हानिलाभ केही पनि हुँदैन । यसैमा दृष्टान्त दिइ भनिन्छ ।

जसरी निदाएको पुरुष शून्य चित्त भै सुतीरहन्छ । उसलाई कुनै पुरुषले उठाएर भन्छ तिमियो काम गर । उ उठेर त्यहीँ काम गर्छ परन्तु आफ्ना इच्छाले गर्दैन । किन्तु अर्कै मानिसको प्रेरणाले त्यो काम गर्छ ।

दृष्टान्त

यसै प्रकार जुन पुरुष शान्त चित्त भै रहन्छ । त्यो पनि प्रारब्धका वशले विषयवासनालाई भोग्दछ । आफ्नो इच्छाले भोग्दैन । जसरी कुनै

पुरुष आपनै आनन्दमा वसीरहेका बखत कुनै सिपाही आएर उसलाई वेकार पक्रेर भारी वोकाउँछ र लैजान्छ । यदि नवोक्ने हो भने उसलाई हिर्काउँछ । उसले आफ्ना इच्छाले वोकेको हुँदैन । त्यहीँ अनुरूप ज्ञानवान् पनि आफ्ना खुसीले त विषय भोग गर्दैनन् । परन्तु प्रारब्धरूपी सिपाहीका प्रेरणाले भोग्छ । यसैकारण उसलाई हानि लाभ केही हुँदैन ।

मूल

क्व धनानि क्व मित्राणि क्व मे विषयदस्यवः ।
क्व शास्त्रं क्व च विज्ञानं यदा मे गलिता स्पृहा ॥२॥

शब्दार्थ

जब मेरा इच्छा गलित भै जान्छ तब मलाई कहाँ धन, कहाँ मित्र, कहाँ विषयरूपी चोर वासना कहाँ शास्त्र, कहाँ ज्ञान कहाँ ।

भावार्थ

जनकजी भन्नुहुन्छ कि विषयका भावना शून्य चित्त भएको मनै छु । म पूर्णात्मदर्शीलाई जब विषय भोगका इच्छा नष्ट हुन जान्छ तब मेरा धन कहाँ मेरा मित्र कहाँ शास्त्रका अभ्यास कहाँ निदिध्यासनादि कहाँ मेरा त कुनैमा पनि आस्था वृद्धि रहँदैन ।

मूल

विज्ञाते साक्षिपुरुषे परमात्मनि चेश्वरे ।
नैराश्ये बन्धमोक्षे च न चिन्ता मुक्तये मम ॥३॥

शब्दार्थ

त्वं पदका अर्थ साक्षी पुरुष अर्थात् जीव हो र तत् पदका अर्थ

परमात्मा हो ईश्वरलाई जान्छेपछि आशारहित बन्धबाट मोक्ष भएपछि मलाई मुक्तिका लागि चिन्ता हुँदैन ।

भाषार्थ

देह र इन्द्रियका साक्षी पुरुष त्वं पदको अर्थ हो र तत् पदका अर्थ जो परमात्मा ईश्वर हो । यी दुवैका लक्ष्यार्थ चेतनाका "तत्त्वमसि" महावाक्य हो र भागत्यागलक्षणाबाट साक्षात्कार गरेपछि बन्ध र मोक्षमा पनि इच्छाका अभाव भएर मुक्तिका निमित्त पनि विद्वान्को चिन्ता बाँकि रहँदैन ।

प्रश्न - महावाक्यका लक्षणा के हो । लक्षणाका अर्थ के हो ।

उत्तर - वेदमा दुईप्रकारका वाक्य हुन्छ । एक अवान्तरवाक्य हो, दोस्रो महावाक्य हो । दुवैका लक्षणलाई देखाइन्छ ।

स्वरूप बोधकं वाक्यमवान्तरवाक्यम् ।

आत्माका स्वरूपबोधक जो वाक्य हो उसका नाम अवान्तरवाक्य हो । जस्तै "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" आत्मा ब्रह्म सद्रूप हो । ज्ञानस्वरूप हो । अनन्तस्वरूप हो यो वाक्य त केवल आत्माका स्वरूपको नै बोध गराउँछ । यसैकारण यसको नाम अवान्तरवाक्य हो । अभेदबोधकवाक्यं महावाक्यम् ॥

अभेदका बोधक जो वाक्य हो उसैको नाम महावाक्य हो । जस्तै "अहं ब्रह्मास्मि" । म नै ब्रह्म हूँ । अयमात्मा ब्रह्म यो आफ्नै आत्मा नै ब्रह्म हो । तत्त्व मसि । तत् त्यहीँ अर्थात् ईश्वर । त्वं तिम्रो अर्थात् जीव हो । यी सबै वाक्य जीव र ईश्वरका अभेदता नै बोध गर्दछ उसैबाट यसका नाम महावाक्य हो ।

अब लक्षणा देखाइन्छ ।

पदका अर्थ को ज्ञान दुई तरिकाबाट हुन्छ । एक शक्ति वृत्तिद्वारा हुन्छ । कसैले कसैसँग भन्यो "घटमानय " अर्थात् घडा लीआउ यहाँ घटपदका शक्ति कम्बु - ग्रीवादि भएको व्यक्तिमा हुन्छ । अर्थात् घटमा

हुन्छ र ल्याउनेलाई पनि त्यसको ज्ञान हुन्छ । घडा ल्याउने दोस्रो व्यक्तिलाई भनिन्छ । त्यहीँ घटमानय शब्दलाई सुनेर तुरुन्त घडा उठाई लैजान्छ । यहाँ शक्ति वृत्तिवाट पदका अर्थका बोध हुन्छ । जहाँ शक्तिवृत्तिवाट बोध हुँदैन त्यहाँ लक्षणावृत्तिवाट पदका अर्थका बोध हुन्छ । त्यसैलाई देखाइन्छ ।

शक्य सम्बन्धो हि लक्षणा ॥

शक्तिको आश्रयको नाम शक्य हो । अर्थात् पदले जुन अर्थका बोधक गर्छ उसै अर्थका नाम शक्य हो ।

दृष्टान्त

कसैले एक ग्वालासँग सोधे तेरो घर कहाँ हो । उस्ले भन्यो “गंगायां घोष । अर्थात् मेरो घर गङ्गामा छ । अब यहाँ शक्तिवृत्तिवाट त अर्थ बन्दैन । कारण गंगापदका शक्तिप्रवाहमा हुन्छ । गंगापदका अर्थजल प्रवाह हो । यसै प्रवाहमा घर हुनु असंभव हो । यसकारण यहाँ जो लक्षणाद्वारा अर्थका बोध हुन्छ उसलाई देखाइन्छ । गंगा पदको शक्य प्रवाह हो । यसको संबन्ध तीरका साथ हो । यसैकारण गंगाका तीरमा उसको गाउँ छ । “गंगायां घोष” यस वाक्यवाट यो बोध हुन्छ । तात्पर्यानुपत्ति लक्षणामा वीज हुन्छ । जुन अर्थमा वक्ताका तात्पर्य असिद्धि होस् त्यहीँ नै लक्षणा हुन्छ । गंगायां घोष” यहाँ गंगाका प्रवाहमा मेरा गाऊ छ यस्तो वक्ताका तात्पर्य होइन कारण यस्तो हुनै सक्तैन यसैकारण गंगायां घोषवाट लक्षणा हुन्छ ।

अब लक्षणा भेदलाई देखाइन्छ ।

वाच्यार्थमशेषतया परित्यज्य तत्संवन्धीन्यर्थात्तरेवृत्तिर्जललक्षणा ।

जहाँ पनि वाच्यार्थको समग्र रूपवाट त्याग गरेर तत्संबन्धी अर्थान्तरमा वृत्ति हुन्छ वहाँ जललक्षणा हुन्छ । जसरी गंगायां घोष यहाँ गंगापदका वाच्यार्थ जुन प्रवाह हो उसैको समग्र रूपलाई छोडेर उसैका

साथ संबन्ध भएको जुन तीर हो उसैतीरमा गंगापदका लक्षणा हुन्छ, अर्थात् गंगाका तीरमा उसको गाउँ हो ।

वाच्यार्थापरित्यागेनतत्संबन्धीन्यर्थान्तरे वृत्तिर्जहल्लक्षणा । जहा वाच्यार्थका त्याग नगरीकन उसका संबन्ध भएकाको पनि ग्रहण हुन्छ, वहाँ अजहल्लक्षणा हुन्छ । कसैका घरमा दण्डी संन्यासीलाई निमन्त्रणा थियो । वहाँ गएर दण्डीहरू बाहिर बसे । जब भोजन तयार भयो तब मालिकले आफ्ना नोकरसँग भनेकी “यष्टीं प्रवेशय” अर्थात् दण्डीलाई भित्र राख । “अब यहाँ लौरोलाई भित्र प्रवेश त वन्न सक्छ, परन्तु उसमा वक्ताका तात्पर्य हुँदैन । किन्तु दण्डी लीनेलाई प्रवेश गराउनमा वक्ताका तात्पर्य हो । यसैकारण दण्डीपदका वाच्यार्थ दण्डी हो । उसलाई छोडी नदिए उसका साथ संबन्धवाला जो पुरुष छ उसै पुरुषमा जो लक्षणा गरीन्छ । उसैको नाम अजहल्लक्षणा हो ।

“वाच्यार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशवृत्तिर्जहल्लक्षणा” अर्थात् वाच्यार्थका एक देशलाई त्याग गरेर एक देशका ग्रहण गर्नु जो छ त्यसैका नाम जहत् अजहत् लक्षणा हो जसरी तत्त्व मसि” यहाँ तत् पदका वाच्यार्थ सर्वज्ञत्वादिकगुणले युक्त ईश्वर चेतना हो र त्वं पदका वाच्यार्थ अल्पज्ञत्वादिका गुणले युक्त जीव चेतन हो तत् त्यो सर्वज्ञत्वादि गुणवान् ईश्वर त्वं तँ अल्पज्ञत्वादि गुणवान् जीव यी दुईका वाक्यार्थ हो यसको अभेद हुनै सक्तैन दुवैका लक्ष्यार्थ जुन गुण देखी रहित केवल चेतन हो । उसैका अभेद हुन सक्तैन । जुन अभेद जहद् अजहद् अर्थात् भागत्यागलक्षणाबाट नै हुन्छ । तत्पदका वाच्यार्थका जुन एक देशी सर्वज्ञत्वादि गुण हो उसलाई त्यागी दिनाले र त्वं पदका वाच्यार्थका जुन एक देश अल्पज्ञत्वादि गुण हो उसलाई पनि त्याग दिनाले दुवै पदको एक लक्ष्यार्थ चेतन स्थित हुन्छ । उसैलाई ग्रहण गरीदिनाले दुवैका भेद ईश्वर र जीवका अभेद केवल चेतन हुन्छ । त्यहीँ जुन विद्वान्ले महावाक्यहरूबाट र भाग त्याग लक्षणाद्वारा जीव ईश्वरका अभेदलाई जान्दछन् त्यहीँ हो । उसलाई मुक्तिको केही चिन्ता छैन ।

मूल

अन्तर्विकल्पशून्यस्य वहिः स्वच्छन्दचारिणः ।

भ्रान्तस्येव दशास्तास्तास्तादृशा एव जानते ॥४॥

शब्दार्थ

जो विषय अन्तःकरणमा विकल्पवाट शून्य हुन्छ र बाहिर भ्रान्त पुरुषसमान भै रहन्छ र स्वतन्त्र भै हिडनेलाई त्यहीँ पुगेको दशा त्यस्तै दशा भएकोपुरुष जान्दछन् ।

भावार्थ

जुन पुरुषका अन्तःस्करण विकल्प अर्थात् संकल्पदेखि रहित अर्थात् जसका कुनै पनि विषयवासना भित्रबाटै स्फुरण हुँदैन र बाहिरबाट जुन उत्पन्न भए जस्तै स्वेच्छापूर्वक रहन्छ त्यहीँ ज्ञानी हो । त्यहीँ सबैलाई ज्ञानी पुरुष भनी जान्दछन् । अज्ञानी व्यक्ति जान्न सक्तैन ।

इति श्री अष्टावक्रगीताका चौध प्रकरण समाप्त ॥

पन्ध्रौं प्रकरण तत्त्वोपदेश

शब्दार्थ प्रस्तुति

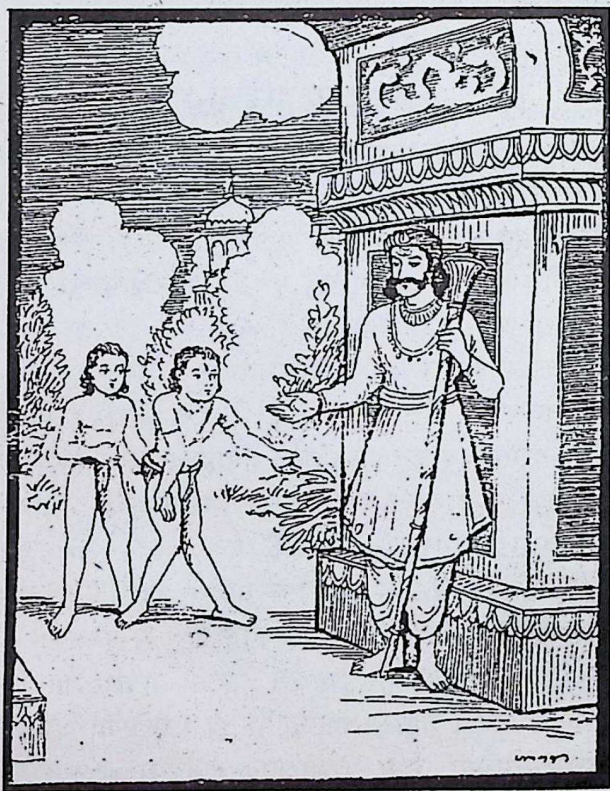
राग, द्वेष मनका धर्म हो, तिम्रो होइन । तिम्री मन होइन आत्मा हो । आत्मा जुन निर्विकल्प, निर्वोध र निर्दोष हो । अत एव तिम्री निश्चित निशङ्कोच र निर्भय भएर विचरण गर । यस संसारमा कोही पनि मोह गर्ने योग्य छैन र वास्तवमा मोह तिम्रा आत्माका लागि होइन । मनका कारण हो । चित्तका आशक्ति बन्धन हो र अनाशक्ति मुक्ति हो ।

भावार्थ प्रस्तुति

समस्त श्रृष्टि एउटै आत्माका प्रसार रुप हो । यसमा कहीं पनि केही पनि भिन्नता छैन । कारण नाम रुपका कारण अज्ञानी पुरुष भिन्न-भिन्नको अनुभव गर्दछ । अज्ञानी पुरुष जड चेतन विभिन्न जीव र आत्माका बीच पटक पटक अनुभव गर्दछ । यो होइन कारण आत्मालाई परमात्माद्वारा अलग मानिन्छ । एकै स्वरुपका दुई तत्व मानेर द्वैत विचारधाराका कारण उ आफ्नो अज्ञानताका नै परिचय दिन्छ ।

वास्तवमा यो द्वैत विचारधारा नै दुःख कष्ट र पीडाका मूल कारण हो । यसैबाट बन्धन प्राप्त हुन्छ । मोहका संसार बढ्छ र मायाका जाल मनुष्यका उपर रहन्छ । यसै माया जालमा फसेर मानिस आफ्नो मूल अस्तित्वलाई विसिई दिन्छ र आफै धोका खान्छ । यसै सृष्टीमा एक नै अस्तित्व रहन्छ । त्यहीँ नै आत्मा परमात्मा अहं ब्रह्मास्मिका तात्पर्य आफ्नै भित्र ब्रह्मको अस्तित्व स्वीकार गर्नु हो । म ब्रह्मा हुँ र ब्रह्मका अतिरिक्त मेरा अन्य केही अस्तित्व छैन । यस्तो घोषणा आफूमा गर्वोक्ति होइन । केवल विशुद्ध ज्ञानका परिचायक हो । सृष्टिमा जो पनि जड र जंगम हुन्छ । सबैमा ब्रह्म परमात्माका निवास छ । यसै पदार्थका

उत्पत्ति ब्रह्मवाटै हो । अन्त्यमा विनाश स्वरूप सबै ब्रह्ममा नै विलीन हुन्छ । ब्रह्म नै अनादि र अनन्त हुन्छ । जुन प्रकार सुन देखी भिन्न भिन्न प्रकारका आभूषण बनाईन्छ र प्रत्येक गहनाका भिन्न भिन्न नामवाट भनिन्छ । किन्तु यी सबै गहना टुटफुट भएर अन्त्यमा पुनः सुनमै परिवर्तित हुन्छ र सुनवाट पुनः नयाँ नयाँ आभूषणका निर्माण गरिन्छ । ठीक यसै अनुरूप ब्रह्म परमात्मा र सृष्टिका सम्बन्ध हुन्छ । जसले यहीँ सम्बन्धलाई जान्दछ त्यो नै आत्मज्ञानी हो, त्यहीँ नै मोक्षका अधिकारी हो ।

पन्ध्र प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

यथातथोपदेशेन कृतार्थः सत्त्वबुद्धिमान् ।
आजीवमपि जिज्ञासुः परस्त विमुह्यति ॥१॥

शब्दार्थ

सत्त्व बुद्धि भएका पुरुष जसरी तसरी थोरै उपदेशवाट पनि कृतार्थ हुन्छ असतबुद्धि भएका व्यक्ति जीवनपर्यन्त जिज्ञासु भएर पनि उसमा मोह ममता प्राप्त भै रहन्छ ।

भावार्थ

अब तत्त्वोपदेश विशातक नामक पंचदश प्रकरणको प्रारम्भ हुन्छ । अष्टावक्रजी जनकजीलाई ज्ञानस्थितीका लागि पटक पटक उपदेश गर्नु हुन्छ । कारण "छादोग्योपनिषद्"मा श्वेतकेतुका प्रति श्वेतकेतुका बाबुले नवौं पटकसम्म आत्मतत्त्वका उपदेश दिए । प्रथमज्ञानका अधिकारी र अनधिकारीलाई देखाउँछन् उत्तम बुद्धिमान् शिष्य सामान्य उपदेशले आत्मज्ञान प्राप्त गर्छ । अर्थात् कृतार्थ हुन्छ । सत्ययुगमा केवल ॐ कारका उपदेशले उत्तम शिष्य कृतार्थ भएर गए । निकृष्ट बुद्धिभएका शिष्य मरणपर्यन्त उपदेश सुनिरहन्छन्, तर पनि यथार्थ उसलाई ज्ञान हुँदैन । जसरी विरोचनलाई ब्रह्माले धेरै पटक उपदेश दिए पनि ज्ञान प्राप्त भएन ।

संसारमा तीन प्रकारका अधिकारी हुन्छ । एक त उत्तम अधिकारी जसलाई एक पटक गुरुको मुखवाट यो महावाक्य श्रवण गरेर ज्ञान हुन्छ । दोस्रो मध्यम व्यक्ति जसलाई बराबर श्रवण र मनन गरेपछि मात्र

ज्ञान हुन्छ । तेस्रो निकृष्ट व्यक्ति धेरै समय शास्त्र श्रवण उपासना गर्दा पनि ज्ञान हुँदैन । मोक्षका अधिकारीहरूलाई देखाइन्छ ।

शान्तो दातः क्षमी शूरः सर्वेन्द्रियसमन्वितः ।

असक्तो ब्रह्मज्ञानेच्छु सदा साधु समागमः॥

साधुबुद्धिः सदाचारी यो भेदः सर्वं दैवते ।

आशापाशविनीर्मुक्तस्त्वेते मोक्षाधिकारिणः॥

जो शान्त चित्त छ । जो इन्द्रिय दमन गर्ने छ । परन्तु सम्पूर्ण इन्द्रिय युक्त छ । पदार्थमा आशक्तिविहीन छ ।

जुन ब्रह्मज्ञानलाई इच्छा सदैव महात्माहरूकासँग रहन्छ । जुन राम्रो बुद्धि र असल आचार भएको छ जसले सम्पूर्ण देवतामा एकै चेतन भएको जान्दछ । जो विषय वासनारूपी आशारूपी पाशो नभएको छ । त्यहीँ मोक्षका अधिकारी हो । जसमा माथि भनिएको गुणमा कुनै पनि गुण हुँदैन त्यो मोक्षको अधिकारी होइन ।

मूल

मोक्षो विषयवैरस्यं बन्धो वैषयिको रसः ।

एतावदेव विज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ॥२॥

शब्दार्थ

विषयवासनाबाट वैराग्य मोक्ष हो । विषयसम्बन्धी रस बन्ध हो यहीँ नै विज्ञान हो जस्तो इच्छा हुन्छ त्यस्तै गर ।

भावार्थ

अब बन्ध र मोक्षका उपायलाई संक्षेपले निरूपित गरीन्छ विषयमा जुन अनुराग हुन्छ त्यहीँ बन्ध हो र विषयमा जो अनुरागको त्याग हो त्यहीँ मोक्ष हो । यस्तो भनिएको छ ।

मन एवं मुनष्याणां कारण बन्धमोक्षयोः ॥

बंधाय विषयासक्त मुक्त्यै निर्विषये स्मृतम् ॥

मनुष्यको मन नै बंध र मोक्षका कारण हो । विषयमा जव मन आशक्त हुन्छ तब त्यहीँ मन बंधका कारण हुन्छ । जव विषय : आशक्तिवाट रहित हुन्छ । तब त्यहीँ मन मुक्तिका कारण हुन्छ ।

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक यतिमात्र नै बंध र मोक्षको विशेष ज्ञान हो यसैलाई तिमी राम्रोसँग जानेर जस्तो तिम्रो इच्छा छ त्यस्तै तिमीगर ।

मूल

वारिमप्राज्ञमहोद्योगं जन मूकजडालसम् ।

करोति तत्त्वबोधोऽयमतस्त्यक्तो बुभुक्षुभिः ॥३॥

शब्दार्थ

यहीँ तत्व जान्ने बोलक्कड पण्डित महाउद्योगी पुरुषलाई मू क जड र अल्छी बनाइदिन्छ । यसैकारण मोक्षाभिलाषी पुरुषद्वारा ममतालाई त्यागी दिनु पर्छ ।

भावार्थ

हे प्रिय दर्शन तत्व ज्ञान विना कुनै अरुउपायवाट विषयाशक्तिको नाश हुँदैन । यहीँ जुन आत्मबोध हो, त्यहीँ चतुरलाई मूक बनाइदिन्छ जुन बुद्धिमान् धेरै तरिकावाट ज्ञानवान् हुन्छ त्यसैलाई जड बनाई दिन्छ ठूला उद्योगीलाई क्रियारहित अल्छी बनाई दिन्छ । मनको अन्तर आत्मा तर्फ प्रवाहित भै आ-आफ्नो विषय ग्रहणमा असमर्थ हुन्छ । तत्वबोधवाक्यादि सम्पूर्ण इन्द्रियादिलाई वेकाम बनाई दिन्छ । यसैकारण विषयभोगलाई कामना गर्ने पुरुष यसको आदर गर्दै न किन्तु त्यहीँ आत्मज्ञान साधनवाट धेरैटाढा हट्छ ।

मूल

नत्वं देहो न ते देहो भोक्ता कर्ता न वा भवान् ।
चिद्रूपोऽसि सदा साक्षी निरपेक्षः सुखं चर ॥४॥

शब्दार्थ

तिमी शरीर होइनौ । न तिम्रो शरीर हो, तर तिमीभोक्ता र कर्ता होइनौ चैतन्य रूप नित्य साक्षी मान्ने हो ईच्छा रहित भै सुखपूर्वक विचरण गर ॥

भावार्थ

तत्त्वज्ञान प्राप्तिका लागि अष्टावक्रजी पुन उपदेश दिन्छन् ।

हे जनक तिमी पञ्चभूतात्मक देह होइनौ कारण शरीर जड हौ र अनित्य छ तिमीनित्य हो चैतन्य स्वरूप हो तिम्रा शरीरका साथ केही संबन्ध छैन ।

असंगोद्वयं पुरुष इति श्रुते : ।

यो पुरुष असङ्ग जीवात्मा छ । देहादिका साथ सम्बन्धरहित छ । यही श्रुतीप्रमाणले तिमी संयोगादिसंबन्धरहित हौ र तिमी कर्ता भोक्ता होइनौ । कारण कर्तापन र भोक्तापन यी दुवै अन्तस्करण धर्म हो । तिमी यी दुवैका साक्षी हो र यस्तो नियम पनि छ जो जसका साक्षी हो त्यो त्यसबाट भिन्न हुन्छ । जसरी घटको साक्षी घटदेखि भिन्न छ त्यहीँ अनुरूप कर्ता भोक्ताको अन्तस्करण छ उसका साक्षी पनि उसदेखि भिन्न छ । यसमा दृष्टान्त देखाइन्छ ।

जसरी नृत्यशालामा रहेको वक्तीले सभामा रहेका व्यक्ति र नर्तकिलाई समानै प्रकाश दिन्छ । शरीर नृत्यशाला हो अहंकार उसको सभापती हो विषय सबै सभ्य हो सभामा वस्नेहरू हुन बुद्धि उसैमा नर्तक हो । इन्द्रियहरू सबै ताल बजाउने हुन् चेतन आत्मा साक्षी हो ।

वत्ती आफ्नो ठाउँमा बसी, सबैलाई सही अनुरूप साक्षी हो प्रकाश गर्दछ, चेतन पनि अचल भै साक्षीरूप भएर सबैको प्रकाश गर्दछ ।

अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि हे जनक शरीरमा इन्द्रिय र अहंकारादिलाई तिमी आफूलाई साक्षी मानेर सुखपूर्वक विचरण गर है ।

मूल

रागद्वेषौ मनोधर्मौ न मनस्ते कदाचन ।

निर्वि कल्पोऽसि बोधात्मा निर्विकार : सुखं चरः ॥५॥

शब्दार्थ

राग र द्वेष मनको धर्म हो तिम्रो होइन । मन कहिल्यै पनि आत्माको धर्म हुँदैन । तिमीविकल्प रहित विकार रहित बोध स्वरूप भै रहू ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक राग द्वेषादि सबै मनका धर्म हो आत्माको धर्म होइन । अन्यत्र पनि भनिएको छ, ।

शत्रुमित्र मुदासीनो भेदाः सर्वे मनोगता ।

एकात्मत्वे कथं भेद : संभवेदद्वैतदर्शनात् ॥

यो शत्रु हो यो मित्र हो यो न शत्रु हो न मित्र हो, यी सबै मनको धर्म हो । अद्वैतदर्शीहरूका दृष्टीमा भेद कहाँ हुन सक्छ द्वैतदर्शनबाट नै भेद हुन्छ ।

हे जनक मनका संबन्ध कदापि तिम्रा साथ रहँदैन मनका अध्यासले तिमीरागादिमा अध्यासनगर ।

प्रश्न :- रागद्वेष पनि आत्माको धर्म किन हुँदैन ?

उत्तर :- रागद्वेषादि तिम्रा धर्म हुनै सक्तैन । कारण तिमीज्ञानस्वरूप हो । यदि यो भनिन्छ कि रागद्वेषादि आत्मा को नै धर्म हो त त्यो पनि आत्माका स्वभाविकधर्म हो या आगन्तुक धर्म हो ? आध्यात्मिक धर्म हो ।

त्यो स्वभाविकधर्म त हुनै सक्तैन । कारण श्रुतीमा र स्मृतीमा आत्मालाई निधर्म लेखेको छ ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसन्नित्यमगन्धवच्चयत् ।

अनाद्यनन्त महतः परं ध्रुवं विचार्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥

आत्मा शब्द, स्पर्श, रूप, रसादि रहित हो, गंध देखी रहित हो, नित्य हो न उसको आदि हो न उसको अन्त्य हो महतत्व देखी परछ यस्तो आत्मालाई जानी पुरुष मृत्युका मुखवाट छुट्टीन्छ ।

शुद्धो मुक्तः सवै आत्मा न वै निधर्मक वध्येत कहींचित् ।

बन्ध मोक्षौ मन संस्थौ तस्मिञ्छान्ते प्रशाम्यति ॥

आत्मा शुद्ध हो मुक्त हो बन्धरहीत हो । बन्धमोक्षादि धर्म सवै मनमा नै रहिरहन्छ । मन शान्त भए पछि सवै शान्त हुन्छ । यस अनुरूप अनेक स्मृतिहरू पनि आत्मालाई राग द्वेषादि रहित भन्दछन् ।

यदि रागद्वेषादिक आत्माका स्वभाविक धर्म मानी गएमा मोक्ष कसैको पनि कहिल्यै हुँदैन । कारण स्वभाविक धर्म निवृत्ति कुनै उपायवाट पनि हुँदैन । केवल उपायवाट नाश हुन्छ । आध्यात्मिक धर्म एक सम्बन्धवाट दोस्रोमा प्रतीत हुन्छ । सम्बन्ध नाश भएपछि उसको पनि नाश हुन्छ । चिल्लो स्फटीकका ढुङ्गामा रातो फूल राख्नाले ढुङ्गा पनि लाल देखिन्छ त्यो फूलको धर्मको प्रतीत भए पनि फूल भिके पछि ढुङ्गामा देखिएको लाल रङ्ग हट्छ । आत्मामा अन्तस्करणका धर्म रागद्वेषादिक आध्यात्मिक हो, स्वभाविकहोइन । यसैले हट्न सक्छ ।

मूल

सर्व भूतेषु चात्मानं सर्व भूतानि चात्मनि ।

विज्ञाय निरहङ्कारो निर्भमस्त्वं सुखी भव ॥६॥

शब्दार्थ

सवै प्राणीमा आत्मालाई र सवै प्राणीहरूका आत्मालाई जानेर

अहंकार र ममता रहित भै तिमीसुखीभै रहू ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ हे जनक ब्रह्मादेखि तृण पर्यन्त सबै प्राणीहरूमा कारणरूपले उनीएको एक नै आत्मालाई जानी सम्पूर्ण प्राणीहरूका आत्मामा रहेर अर्थात् कल्पित मान गरी अहंकार र ममता रहित भै तिमी सुखपूर्वक विचरण भई रहू ।

मूल

विश्व स्फुरति यत्रेदं तरंगा इव सागरे ।
तत्त्वमेवनसंदेहश्चिन्मूर्ते वीज्वरो भव ॥७॥

शब्दार्थ

जुन स्थानमा यो संसार समुद्रमा तरङ्ग भैं स्फूरण हुन्छ त्यो चैतन्यरूप र संताप रहित भै रहू ।

भावार्थ

हे जनक ! जुन अधिष्ठान चेतनमा यो सारा जगत् समुद्रमा तरङ्ग कै तरह अभिन्न स्फूरण रहेको छ । त्यहीँ चेतन तिम्रो आत्मा हो यसैकारण हे जनक तिमीविगत ज्वर भएर यस्तो अनुभव गरेर म चैतन्य स्वरूप हूँ संताप रहित भै रहू ।

मूल

श्रद्धत्स्व तात श्रद्धत्स्व नात्र मोहं कुरुष्व भोः ।
ज्ञानस्वरूपो भगवान् आत्मा त्वं प्रकृतेः परः ॥८॥

शब्दार्थ

हे बाबु श्रद्धा गर यसमा मोह न गर तिमीं ज्ञानरूप ईश्वर
पेरमात्मा प्रकृति देखी पर छौं ।

भावार्थ

अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि हे तात आत्माका चित्तरूपतामा अहं
भावना र विपरीत भावनारूपी मोह प्राप्त नहोस् कारण आत्मा ज्ञान
स्वरूप हो र प्रकृतिदेखि पनि पर छ प्रश्न :- चित्त पदका के अर्थ हो र
ज्ञान पदका के अर्थ हो ।

उत्तर :- साधनान्तरनैरपेक्ष्येण स्वयंप्रकाशमानतया इतर पदार्थ
वभासकं यत् तच्चित् ।

जुन आफू भन्दा भिन्न कुनै पनि साधनका अपेक्षा नगरी आफ्नो
प्रकाशद्वारा यताउताका पदार्थलाई प्रकाशित गरेको हुन्छ त्यसैको नाम
चित् हो ।

अज्ञाननाशकत्वे सति स्वात्मवौधकत्वं ज्ञानम् ॥

जसले अज्ञानलाई नाश गरी आफ्ना आत्माका स्वरूपलाई प्रकाशित
गर्दछ त्यसैको नाम आत्मज्ञान हो ।

अर्थप्रकाशो हि ज्ञानम् ।

जुन पदार्थलाई प्रकाशित गर्दछ उसैको नाम ज्ञान हो । त्यहीँ आत्मा
चेतनरूप ज्ञानस्वरूप हो । अब जड र चेतनाका भेदलाई सरल तरिकाले
देखाइन्छ । जुन आफूलाई जानोस् र आफूदेखि भिन्न पनि सबै पदार्थलाई
जानेस् त्यहीँ चेतना भनी कहलाउछ । र जुन आफ्नो आफूलाई नचिनोस् र
आफू देखी भिन्न कुनै पदार्थलाई न चिनोस् त्यहीँ जड भनिन्छ । त्यहीँ आत्मा
चेतन हो । कारण आफूलाई जान्दछ र आफूदेखि भिन्न सम्पूर्ण घट पदार्थादि
जड हो । घट पटादी आफैँलाई जान्दैनन् र आफू देखी भिन्न आत्मालाई पनि
जान्दैनन् यसैवाट सबै जड होस् । हे शिष्य तिमीज्ञान र चैतन्य स्वरूप हो ।

मूल

गुणै संवेष्टितो देह स्तिष्ठत्यायाति याति च ।
आत्मा न गन्ता नागन्ता किमेन मनु शोचसि ॥९॥

शब्दार्थ

गुणहरूद्वारा समातीएको शरीर स्थिर रहन्छ त्यो आउँछ जान्छ जीवात्मा न जाने हुन्छ न आउने नै हो यसका लागि तिमीले सोच्नु पर्ने हुन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य इन्द्रियादिले वेरिएर रहेको यहीं लिङ्गशरीर यस लोकमा स्थित भै रहन्छ । पछि केही समय पछि लोकान्तरमा जान्छ फेरि त्यहाँवाट पनि जान्छ । आत्मा न लोकान्तरमा न देशान्तरमा जान्छ । नता त्यहाँ देखी आउछ र स्थूल शरीर जन्मन्छ मर्छ । उसको धर्मलाई आत्मा मानेर पीर गर्नु योग्य हुँदैन । कारण त्यो तिमीमा अध्यस्त हुन्छ । अध्यस्त वस्तु नाश भएपछि तिमी अधिष्ठानका नाश हुनै सक्तैन ।

प्रश्न :- तपाईंले भन्नु भएको छ कि आत्मा लोकान्तरमा जादैन । लिङ्ग शरीर को गमना गमन बन्दैन लिङ्ग शरीर जड हो उस्ले सुख दुःखलाई भोग्न पनि सक्तैन ।

उत्तर :- गमनागमन परिच्छिन्न वस्तुमा हुन्छ । व्यापकमा हुँदैन लिङ्ग शरीर परिच्छिन्न हो यसैकारण यसैको गमनागमन हुन्छ । आत्मा व्यापक छ उसको गमनागमन हुनै सक्तैन । भरिएको, घडा देशान्तरमा लैजान सकिन्छ । व्यापक आकाशलाई सकिँदैन कारण आकाश त सबैठाउँमा रहेको हुन्छ । जहाँ घडा लगिन्छ त्यहाँ आकाशको प्रतीविम्ब पर्दछ । त्यहीँ अनुरूप जहाँ जहाँ लिङ्गशरीर जान्छ वहाँ उसैमा आत्माका प्रतीविम्ब पर्छ । चेतनका प्रति विम्बले युक्त अन्तस्करण सुख दुःखादिको भोक्ता हो र कर्ता पनि कहलाउँछ । उसैमा ज्ञान शक्ति पनि हुन सक्छ । उही अन्त स्करण

प्रतीविम्बित चेतनको नाम नै जीव हुन जान्छ । जीवका लक्षण पञ्चदर्शीकारले यस्तो गरेका छन् । कि लिङ्गशरीर उसैमा चेतनका प्रतीविम्ब र उसैका आश्रय अधिष्ठान चेतन तीनैको नाम जीव हो । माया र मायामा भएको प्रतीविम्ब र मायाका अधिष्ठान चेतन तीनैका नाम ईश्वर हो । जीव र ईश्वरका भेद उपाधिबाट हुन्छ । वास्तवमा भेद होइन छैन । घटाकाश र मठाकाशका उपाधि गत भेद हो त्यहीँ अनुरूप जीव र ईश्वरका पनि उपाधिकृत भेद हो । वास्तवमा भेद होइना उपाधिहरू कल्पित हुन्छन् त्यो मिथ्या हो । चेतन नित्य हो यहीँ चेतन तिम्रो रूप हो तिमी आफैँ हो यस्तै जानी तिमीशोक गर्न योग्य छैनौ ।

मूल

देह तिष्ठतु कल्पान्तं गच्छत्वच्चैव वा पुनः ।

क्व वृद्धि क्व च वा हानिस्तव चिन्मात्र रुपिणः ॥१०॥

शब्दार्थ

बारंवार चाहें शरीर कल्प देखी अन्ततक स्थिर रहोस् अथवा चाहे अहिल्यै नाश होस् तिमी चैतन्य रूपमा वृद्धि कहाँ र हानिकहाँ केही छैन ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक द्रष्टा द्रव्यदेखि पृथक हुन्छ, यो नियम हो । देह द्रव्य हो, द्रष्टा हो, देहका साथ तिम्रो कुनै सम्बन्ध हुँदैन । चाहे यो तिम्रो स्थूल शरीर कल्प पर्यन्त स्थिर रहीरहोस्, चाहे अहिले नै नाश होस् शरीर स्थिर रहनाले तिम्रो स्थिति रहँदैन र शरीर नाश हुनाले तिम्रो नाश हुँदैन । शरीर वृद्धिबाट तिम्रो वृद्धि हुँदैन । कारण शरीरदेखि तिमी टाढा छौ । शरीर मिथ्या हो । तिमी सत्य हो शरीरलाई पनि तिमी फूर्ती दिने भएका भएपनि शरीरको पनि साक्षी हो । यस्तो निश्चय गरी तिमी जीवनमुक्त भै विचरण गर ।

मूल

त्वयचनन्तमहाम्भोधौ विश्ववीचिः स्वभावतः ।

उदेतु वास्तमायातु न ते वृद्धि न वा क्षति : ॥११॥

शब्दार्थ

अपार महासमुन्द्रमा विश्वरूप तरङ्ग स्वभावैले उदय हुन्छ र अन्तमा पुग्दछ परन्तु तिम्रो वृद्धि हुन्छ न नाश नै हुन्छ ।

भावार्थ

हे जनक ! तिम्रो शरीर अनन्त चितरूप समुन्द्र हो । उसमा अविद्या र काम्य कर्मबाट यो विश्वरूप लहर उत्पन्न हुन्छ । यो अस्त हुन्छ तिम्रो कुनै हानि र लाभ हुँदैन । कारण तिमी अधिष्ठान चेतन हो । अधिष्ठानलाई त्यसैमा काल्पित वस्तु हानि गर्न सक्तैन । जुन कहिल्यै पनि छैन । त्यसैले अरुलाई के हानि गर्न सक्दछ ।

मूल

तात चिन्मात्ररूपोऽसि न ते भिन्नमिदं जगत् ।

अतः कस्य कथं कुत्र हेयोपादेयकल्पना ॥१२॥

शब्दार्थ

हे तात ! चैतन्य रूप तिमी हो । तिम्रो यो संसार तिमीदेखि भिन्न छैन । यसैकारण कस्को के गरेर, कहाँ त्याग गर्ने र ग्रहण गर्ने कल्पना हुन सक्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे तात तिमीचैतन्य स्वरूप हो तिमीमा

हेय र उपादेय त्याग र ग्रहण कुनै वस्तुलाई पनि हुँदैन । कारण तिमी देखी भिन्न यो जगत् होइन । कल्पित वस्तु अधिष्ठान देखी भिन्न हुँदैन । उसैको हेय र उपादेयता कसरी हुन सक्ला ।

मूल

एकिस्मन्नव्यये शान्ते चिदाकाशेऽमले त्वयि ।

कुतो जन्म कुतः कर्म कुतोऽहंकार एव च ॥१३॥

शब्दार्थ

तिमी एक निर्मल अविनाशी शान्त चैतन्यरूप आकाशमा जन्म कहाँ ? कर्म कहाँ ? यस्तै यस्तै अहंकार कहाँ छ ।

भावार्थ

हे जनक ! सजातीय र विजातीय स्वगत भेद देखी शून्य नाश र विकार रहित चिदाकाश निर्मल तिम्रो स्वरूपमा न जन्म छ न मरण छ न कुनै कर्म छ न अहंकार छ यी सबै द्वैतमा नै हुन्छ । द्वैत तिम्रो रूप तीनै कालमा छैन यसैकारण तिम्रो जन्म र विकारका अभाव हुनाले कर्तृत्वादिको पनि अभाव हुन्छ । शुद्ध भएर तिमीमा अहंकारको पनि अभाव हुन्छ । तिम्रा स्वरूप जस्ताका तस्तै एकरस हो ।

मूल

यत्नं पश्यसि तत्रैकस्त्वभेव प्रति भासते ।

किं पृथग्भासते स्वर्णात्कटकांगदनुपुरम् ॥१४॥

शब्दार्थ

जसलाई तिमीदेख्छौ उसैमा एक तिम्रो नै प्रतिभास हुन्छ कारण

वालो र बाजुवन्द पाउजेव सुनवाटै भिन्न भएको भास हुन्छ अपितु सुन देखी भिन्नै होइन ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ हे जनक ! जुन कार्य तिमीदेख्छौ । त्यही कारणरूप हो । छान्दोग्यका छ पाठमा अरुण ऋषीले आफ्ना पुत्र श्वेत केतु प्रति भनेका छन् । जब श्वेतकेतु बाह्र वर्षका भए तब उद्दालकले भने हे श्वेतकेतु । तिमी गुरुकुलमा बसी संपूर्ण वेदका अध्ययन गर किनभने हाम्रो कुलमा कोही पनि यस्तो भएन जसले ब्रह्मचर्यलाई धारण गरी वेदका अध्ययन गरेको छ ।

पिताका आज्ञा पाई श्वेतकेतु गुरुका समिप गए र ब्रह्मचर्य धारण गरी बाह्रवर्षतक वेद अध्ययन गरिरहे । तब सबै वेद पढीसके । त्यसपछि गुरुका आज्ञानुसार घर आएपछि उनका मनमा अभिमान बढ्यो । मेरो बाबु म सरह विद्यामा हुनु हुन्न । उनलाई दण्डवत् गरेनन् । बाबुले बुझे विद्याको घमण्ड भयो । यस अहंकारलाई हटाउन पत्न्यो । बाबुले भने हे श्वेतकेतु तिमीले त्यो उपदेश पनि गुरुवाटै पाएको हो जुन उपदेश नसुने पनि सुने सरह हुन्छ । नजाने पनि जाने सरह हुन्छ । तब श्वेतकेतुले भने हे पिता त्यो उपदेश त मैले सुनिन । यदि गुरुले जानेका थिए भने त्यो अवश्य भन्थे कारण जती विद्या उनले जानेका थिए उनले मलाई सबै भनेका थिए । अब तपाईं नै मलाई कृपा गरी भन्नुहोस् पुत्र नम्र भएको देखी ऋषिले उपदेश दिए ।

यथा :- सोम्यकेन मृतीपण्डेन सर्व मृण्मर्य विज्ञान स्याद्वा चाराम्मणं विकारो नाम धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥

हे सौम्य जसरी एउटा माटाको डल्लोवाट संपूर्ण माटोका कार्य माटोको रूप नै जानिन्छ । कारणवाट कार्यका मेद हुँदैन । जती पनि नामका विषय विकार हो । केवल भनाइ मात्र फरक हो माटो सत्य नै हो ।

यथा सौम्येकेन लोहभण्डिना सर्व्व लोह मर्य विज्ञातं स्यावाचारम्ण
विकारो नाम धेयलोह मित्येव सत्यम् ।

हे सौम्य जसरी सुनका ज्ञानबाट जती कटककुण्डलादि अनेक
गहनाका कार्य सबै सुनरूप नै हो । कार्य कारण देखी भिन्न होइन ।
जती सुनका कार्य नामका विषय हो यी सबै बोलाईमा मात्र फरक हो
यी सबैमा अनुगत वास्तविक सुन नै सत्य हो ।

यसै अनुरूप हे पुत्र । अनेक श्रुतीवाक्यबाट तव तिमीलाई ज्ञान
भयो होला कि तिमी नै कार्य कारण रूप स्थित हो तिमीसच्चिदानन्दरूप
ज्ञानस्वरूप आत्मा हो ।

मूल

अयं सोऽहमयं नाहं विभागमिति सन्त्यज ।

सर्व मात्मेति निश्चित्य निःसंकल्पः सुखी भव ॥१५॥

शब्दार्थ

यो त्यहीं हो यो मने हुँ यो भेदलाई छोडेर सबै रूप आत्मा नै हो यस्तो
निश्चय गरी त्यो नै म होइन यस्तो तिमी संकल्प रहित भै रहेमा सुखिहुने छै ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक ! यो त्यहीं हो म हूँ म यो हो
यी यस भेदलाई छोडीसर्व रूप आत्मा नै हो । यस्तो निश्चय गर । यदि
यस्तो गरे त सुखी हुन्छौ कारण द्वैतदृष्टिदेखिनै पुरुषलाई भय हुन्छ ।
एक अद्वैत आफू आफैँ कसैलाई पनि भय हुँदैन द्वैतदृष्टि पनि दुःखका
कारण हो उसलाई छोडेर तिमी सुखी होउ । जसरी एकान्त ठाउँमा
वस्ने पुरुषलाई तब तक आनन्द हुन्छ । जब तक उसका वृत्ति उत्पन्न
हुँदैन । त्यहीं नै भूत द्वैत वृत्ति उत्पन्न हुन्छ । त्यो नै भय हो त्यहीं

अनुरूप नै तपाईंका मनमा यो कल्पना हुन्छ कि म हूँ जगत् हो तब तक दुःख र भय तिमीलाई नभए हुन्छ त तिमीआनन्दस्वरूप हो ।

मूल

तवै वा ज्ञानतो विश्वं त्वमेकः परमार्थतः ।

त्वत्तोऽन्यो नास्ति संसारी नासंसारी च कश्चन ॥१६॥

शब्दार्थ

तिम्रो अज्ञानवाट संसार छ, तिमी एकै छौं । परमार्थमा तिमी देखी अर्को संसारी पनि असंसारी पनि छैन ।

भावार्थ

हे शिष्य तीम्रै अज्ञानले यो जगत् प्रतीत हुन्छ र तीम्रै आत्म ज्ञानवाट नै यो नाश हुन्छ ।

प्रश्न :- अज्ञानका स्वरूप के हो र ज्ञानको स्वरूप के हो ।

उत्तर :- अनादि भावत्वे सती ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानम् ।

जो अनादि भई भावरूप हो अर्थात् अभाव रूप होइन ज्ञानवाट निवृत्त हुन्छ उसैको नाम अज्ञान हो । अज्ञान नाशत्वे सती, स्वात्मबोधकत्वं ज्ञानम् ॥

जुन अज्ञानको, नाशक हो र आफ्नै आत्माका स्वरूप बोध गराउने हो उसैको नाम ज्ञान हो ।

ज्ञानको उदय भएपछि परमार्थ देखी हे शिष्य तिमीएक नै हो संसारी र असंसारी भेद तिम्रो होइन ।

मूल

भ्रान्ति मात्र भिदं विश्वं न किञ्चदिति निश्चयी ।

निर्वासनः स्फूर्तिं मात्रो न किञ्चदिव शाम्यति ॥१७॥

शब्दार्थ

यस संसार भ्रान्ति मात्र हो र केही पनि होइन यस्तो निश्चय गर्ने पुरुष वासना रहित र स्फूर्ती मात्र हो केही नभए जस्तो अर्थात् वासना रहित भै शान्ति प्राप्त हुन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य यो संसार भ्रान्ति भै रही रहेको छ । यो संसारका आफ्ना सत्ता केही पनि छैन । यस्तो निश्चय गरी तिमीवासना रहित भै आनन्दपूर्वक संसारमा विचरण गरी रहूँ ।

मूल

एक एव भवाम्मोधावासीदस्ति भविष्यति ।

न ते बन्धोऽस्ति मोक्षो वा कृतंकृत्यः सुखं चर ॥१८॥

शब्दार्थ

संसाररूपी समुन्द्रमा एक नै भएका तिमी थियौ र कृतार्थ भएर तिमी नै हुनेछौ । तिम्रोबन्ध र मोक्ष छैन तिमीसुखपूर्वक विचरण गरी रहूँ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक यस संसाररूपी समुन्द्रमा तिमी त सदा एकलै छौ र रहन्छौ ।

प्रश्न :- जब म नै भव सागरमा थिए र रहूँला तब नै मलाई मोक्ष कदापि न होला कारण सधैं बन्धमा नै रहूँला ।

उत्तर :- हे पुत्र ! अहिले पनि तिमी आफैलाई न जानी कन बन्ध र मोक्षका हेर फेरमा परेका थियौ । अब तिमी आफैलाई जान्यौ र भव

सागरमा अनस्कृत भै अधिष्ठान असंग साक्षी भएर तिमी नै रहेका थियौ । कारण तिमीमा नै यो संसारसर्परूप डोरीको कल्पना हुन्छ । अब न तिमीमा बन्ध हुन्छ न मोक्ष तिमीकृत कृत्य भईरहूँ ।

मूल

मा संकल्प विकल्पाभ्या चित्तं क्षोभय चिन्मय ।
उपशाम्य सुखं तीष्ठ स्वात्मन्यानन्द विग्रहे ॥१९॥

शब्दार्थ

हे चैतन्यस्वरूप ! संकल्पविकल्पबाट चित्तलाई तिमीक्षुब्ध नगर । मनलाई शान्त गरेर आनन्दित भै आफ्नै स्वरूपमा सुखपूर्वक स्थित भै रहूँ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे चैतन्य स्वरूप ! संकल्प र विकल्पबाट आफ्ना चित्तलाई क्षुब्ध नगर किन्तु संकल्प र विकल्पबाट तिमीरहित भै आफ्नै आनन्द स्वरूपमा रहूँ है ।

उत्तर - ध्यानलाई छोडीदिन ध्यान नै ज्ञानीका लागि भन्दछौ । जसका आत्मामा ज्ञान हुँदैन भेद हुँदैन भेदवान नै ध्यान गर्दछ । ध्यान गर्नु पनि मनको धर्म हो । तिमीत आत्मा हो । अनात्मा होइन सदा मुक्त रूप हो । ध्यानका विचारबाट तिमीलाई के फल मिला तिमीयसबाट रहित भै रहूँ है ।

मूल

त्यजैव ध्यानं सर्वत्रमा किञ्चिद्बुद्धि धारय ।
आत्मा त्वम्मुक्त एवाऽसि किं विमृश्य करियसि ॥२०॥

शब्दार्थ

सवै स्थानमा मनन लगाई त्याग गर, हृदयमा केही पनि नराख
तिम्रो आत्मा मुक्तरूप हो र तिमी विचार गरी के गरौला ।

भावार्थ

प्रश्न :- हे गुरो आफ्नै आनन्द रूपमा स्थिर नभई ध्यान बन्दैन,
यसको लागि ध्यान गर्नुपर्छ ।

इति श्री अष्टावक्र गीताका पन्ध्र प्रकरण समाप्त ॥

सोह्र प्रकरण विशेषज्ञानोपदेश

शब्दार्थ प्रस्तुति

जबतक केही त्याग गरेर अथवा ग्रहण गरेर स्थिति बन्दछ ।
तबतक म अहंकारका भाव विद्यमान रहन्छ । जो मुक्तिका वारेमा
सवैभन्दा बढी बाधा हुन्छ । यदी संसारका प्रति आशक्ति हट्दैन ब्रह्मा,
विष्णु र महेश्वर नै ज्ञानका उपदेश किन नगरनु, आत्म शान्ति र
परमपदको प्राप्ति हुँदैन ।

भावार्थ प्रस्तुति

भोग विलासका वासनाबाट मानिस यस्तो आतुर भै उठ्छ की यो
पाउनका लागि त्यसले विभिन्न साधन जुटाउँछ । परिश्रम छल प्रपञ्च
घात प्रतिघात र यी सवै प्रक्रिया यसै प्रक्रियामा लगाउँछ । जसले
क्षणभर मात्रको शान्ति प्राप्त हुन्छ या भ्रम उत्पन्न गराउँछ । पछि त्यहीँ
मन खिन्न असन्तुष्ट र अशान्त भै उठ्छ । सृष्टिमा केही पाउनका लागि

कुनै पनि प्रयास गर्नु हुँदैन । स प्रयास परिश्रमका अर्थ यो हो की जव यस्तो परिश्रम गरिन्छ र जुन वस्तु पाउनका लागि कामना गरिन्छ त्यो नपाउँदा मनमा ग्लानी र मनमा अशान्ति पहिला भन्दा बढी हुन्छ । यदी यस किसिमका सत्प्रयास, परिश्रम सफल भएमा जुन वस्तु चाहने इच्छा पूरा भएमा क्षण भरका लागि मनमा आनन्द र सन्तोषको अनुभव हुन्छ । तत्कालै केही आनन्द र सन्तोष कपुर जस्तै उडेर जान्छ । यसका स्थान नयाँ लालच र लोभ लिन्छ । जव जव सप्रयास परिश्रम गरिन्छ । सफल भएपछि अरु वासना राखेर कामनाहरू पूरा गरेर आत्म सन्तोष र अशान्ति प्राप्त हुन्छ । गर्न इच्छा बढ्छ र अशान्तिले ढाक्छ । सबै मिलाएर सप्रयास परिश्रम न केवल यस लोकका लागि हो परलोकका लागि पनि विगानै भएको शिद्ध हुन्छ ।

सप्रयास परिश्रमलाई त्याग्नमा यो अर्थ कदापि हुँदैन । हात माथी हात राखेर वस्तु र मनमा यस्तो विचार गरेर जसले यस संसारमा जन्म दियो त्यहीँ नै जीवन वचाउन अन्न जल दिने हुन्छ । यो अकर्मण्यता हो । याद गर्नु पर्छकी अकर्मण्य व्यक्तिको नै त्यहीँ गति हुन्छ । वास्तवमा अकर्मण्य व्यक्ति अज्ञानी हुन्छ । कुनै पनि परिश्रम र कर्म निस्पृह भाववाट विना कसैलाई लाभ हानीमा जव गरिन्छ । तब नै आत्म सन्तोष र आत्म शान्तिको प्राप्ति हुन्छ ।

सोह - प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

आचक्ष्व श्रुण वा तात नाना शास्त्रण्यनेकश : ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विस्मणा दृते ॥१॥

शब्दार्थ

हे प्रिय धैरै प्रकारवाट अनेक शास्त्रलाई भन या सुन परन्तु सवै
शास्त्रका विस्मरण न गरी तिमीमा शान्ति हुँदैन ।

भावार्थ

तत्त्वज्ञानवाट संपूर्ण प्रपञ्च र तृष्णानाशकै नाम मुक्ति हो अव यसैको
प्रसङ्ग अगाडि बताइन्छ । अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ हे तात ! अनेकशास्त्रलाई
धैरै पटक शिष्यहरूलाई पठन-पाठन गराउ तर सवैलाई विस्मरण न गरी
तिम्रो कल्याण कहिल्यै पनि हुँदैन । पंचदशीमा पनि भनिएको छ ।

ग्रन्थ मभ्यस्य मेधावी विचार्य च पुनः पुनः

पलालभिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थ मशेषतः॥

बुद्धिमान् पुरुष प्रथम ग्रन्थ अभ्यास गर्छ । फेरिवारंवार उसैलाई
विचार गर्छ । पञ्चात् जसरी चामल चाहने पुरुष चामल छुट्याउँछ भूस
फयाकिदिन्छ त्यहीँ अनुरूप जीवन मुक्तिका सुखका लागि अभ्यास पछि
सवै त्याग्न पर्छ ।

प्रश्न :- सुषुप्तिमा सवै व्यक्तिलाई स्वत विस्मरण हुन्छ । यदि
सवै वस्तुहरू विर्सी दिनाले मुक्ति हुन्छ । त सवै जीवहरूलाई मोक्ष हुनु
पर्छ । तर यस्तो त देखिँदैन । यसैवाट सिद्ध हुन्छ कि सवै पदार्थका
विस्मरण हुनु व्यर्थ हो ।

उत्तर :- सुषुप्तिमा सबै पुरुषलाई स्वत नै विस्मरण हुन्छ तथा यी सबैको विस्मरण हुँदैन कारण सबैको अन्तर गत अज्ञान हुन्छ । त्यो अज्ञान सुषुप्तिमा बनेको हुन्छ । जीवन मुक्ति त अज्ञान रहित सबै अध्यस्त वस्तुहरूको विस्मरणबाट हुन्छ यसैकारण जीवनमुक्तिका इच्छा गर्नेले सबै वस्तुहरूका विस्मरण गर्नु नै उचित हुन्छ ।

मूल

भोगं कर्म समाधिं वा कुरु विज्ञ तथापि ते ।
चित्तं निरस्त सर्वा शमत्यर्थं रोचयिष्यति ॥२॥

शब्दार्थ

हे ज्ञानस्वरूप भएको पुरुष तिमी भोग कर्म र समाधि जेसुकै गर परन्तु सबै आशादेखि रहित भएको शान्त चित्तले तिमीलाई अत्यन्त रुचिकर हुनेछ लोभ्याउने छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ हे पुत्र चाहे तिमी भोगलाई भोग चाहे तिमीकर्म गर चाहे तिमी समाधि लगाउ । आत्म ज्ञानका प्रभावबाट सबै आशा देखी रहित भै तिम्रो चित्त शान्त रहला अर्थात् आशा देखी रहीत भै जुन जुन कर्म तिमी गछौं कुनै पनि तिमीलाई बन्धन हेतु हुँदैन कारण आशा नै बन्धनका हेतु हुन् । यसैकारण सबै निराश भएर सबैमा आशक्ति रहित भै जब चरण गछौं तब तिमी सुख होलाऊ ।

मूल

आयासात्सकलो दुःखी नैनं जानाति कश्चन ।
अनेनैवोपदेशेन धन्यः प्राप्नोति निर्वृत्तिम् ॥३॥

शब्दार्थ

परिश्रम देखी सबै, मनुष्य दुःखी हुन्छ त उसलाई कसैले पनि जान्दैन चिन्दैन यस्तै उपदेशले भाग्यमानी पुरुष परम सुख प्राप्त गर्दछ ।

भावार्थ

हे शिष्य सम्पूर्ण लोक शरीर निर्वाह गर्नमा नै दुःखी हुन्छ । शरीर निर्वाहका निमित्त परिश्रम उठाउछ । परन्तु यस कुरोलाई जान्दैन परिश्रम नै दुःखका कारण हो । यसैकारण महापुरुष शरीर निर्वाहका लागि दुःख गर्दै न कारण शरीरका रक्षा प्रारब्ध कर्म आफै गर्दछ । यत्न गर्न कुनै जरुरत पर्दैन । यस्तो जानेर तिमीसदैव सुखी रहनु पर्दछ ।

मूल

व्यापारे खिद्यते यस्तु निमेषोन्मेषयोरपि ।

तस्यालस्यधुरीणस्य सुखं नान्यस्य कस्यचित् ॥४॥

शब्दार्थ

जुन व्यक्ति आँखालाई खोल्ने र बन्द गर्ने प्रवृत्तिबाट दुःख प्राप्त हुन्छ उही अल्छीपनामा चेष्टालाई सुख हुन्छ दोस्रो कसैलाई पनि हुँदैन ।

भावार्थ

व्यापार व्यवसायमा अनाशक्ति हुनु नै सुखका कारण हो जुन ज्ञानवान् जीवनमुक्त पुरुष हो । उनैलाई नेत्र खोल्न र बन्द गर्नमा पनि खेद हुन्छ । जो यस्तो अल्छी पुरुष हो र सम्पूर्ण व्यापाररहित भै सुख प्राप्त हुन्छ । व्यवसाय गर्ने व्यक्तिलाई कहिल्यै पनि सुख हुँदैन । संसारमा पुरुष जती व्यापारमा प्रवृत्ति बढाउछ त्यतीनै उसलाई सुख हुन्छ । कारण वृत्तीका बुद्धिबाट दुःख प्राप्ति र वृत्ति-प्रवृत्तिबाट सुख प्राप्ति हुन्छ ।

मूल

इदं कृतमिदं नेति द्वन्द्वै मुक्तं यदा मनः ।
धर्यार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं तदा भवेत् ॥५॥

शब्दार्थ

यो काम गरी सकेको हो यो गरेको होइन यस्तो द्वन्द्वदेखि जब मन मुक्त हुन्छ तब त्यो धर्म अर्थ काम र मोक्षमा इच्छा रहित भै रहन्छ ।

भावार्थ

सम्पूर्ण तृष्णाको नाश भएपछि शीतोष्णादि जन्य सुख दुःख पनि सबैलाई हुँदैन यसैलाई मुक्ति भनिन्छ । यो काम मैले गरिदिउँ यो काम मैले गरीन यस्तै द्वन्द्वबाट जब पुरुषको मन शून्य हुन्छ तब त्यो धर्म अर्थ काम र मोक्षका इच्छा गर्दैन । यस्तो सम्पूर्ण द्वन्द्वबाट र सबै इच्छा देखी रहित पुरुष छ त्यहीँ जीवनमुक्तिका सुखलाई पाउन सक्तछ ।

मूल

विरक्तो विषयद्वेष्टा रागी विषयलोलुपः ।
ग्रहमोक्षविहिनस्तु न विरक्तो न रागवान् ॥६॥

शब्दार्थ

विषयवासनाका द्वेषीलाई द्वेषदृष्टिबाट अङ्गीकार नगरि विरक्ती पुरुष र विषयका कामना गरी विषयमा लोलुप चित्त भएका रागी पुरुष जस्तो नभएर विषयका ग्रहण वा त्याग गर्ने इच्छारहित पुरुष न विरक्त होस् नता रागवान् नै होस् । अब यस वार्तालाई भनिन्छ कि सकामी पुरुषदेखि निष्कामी पुरुष विलक्षण हो ।

भावार्थ

मुमुक्षु भएर जुन स्त्रीपुत्रादिविषयमा द्वेष गर्दछ । अर्थात् द्वेषदृष्टिले उनलाई अङ्गीकार गर्दैन किन्तु त्याग दिन्छ त्यसको नाम विरक्त हो । जो विषयका कामना गरी विषयमा लोलुप चित्त दिने हुन्छ । उसको नाम रागी हो । जुन पुरुष निरूपलाई ग्रहण र त्याग को इच्छा रहित छ त्यो विरक्त सरक्तवाट विलक्षण अर्थात् ग्रहण र त्याग रहित जीवनमुक्त हो ॥

मूल

हेयोपादेयता तावत्संसारविटपाडकुर : ।

स्पृहा जीवति यावद्वै निर्विचारदशास्पदम् ॥७॥

शब्दार्थ

जवसम्म तृष्णा विचार शून्य अवस्थाको स्थिति हुन्छ तवसम्म भाव त्याज्य र ग्राह्य भाव संसाररूपीको वृक्षको अङ्गुर रहन्छ ।

भावार्थ

विचार शून्य दशा आस्पदीभूत नाम तृष्णा हो । जुन कालमा केही विचार हुँदैन केवल भोगका इच्छा नै उत्पन्न हो उसको नाम तृष्णा हो । जो तृष्णालु पुरुष छ ऊ जव तक रहन्छ ग्रहण र त्याग गरेरै रहन्छ । संसाररूपी वृक्षका अङ्गुर उत्पन्न गर्ने तृष्णा नै हो । त्यो तृष्णा जीवनमुक्तमा रहँदैन । प्रारब्ध कर्मका वशले जीवनमुक्तमा ग्रहण त्यागका व्यवहार भैरहन्छ तापनि उसको कुनै हानि हुँदैन ।

मूल

प्रवृत्तौ जायते रागो निवृत्तौ द्वेष एव हि । -

निर्द्वन्द्वो बालवद्धीमानेवमेव व्यवस्थितः ॥८॥

शब्दार्थ

रागले प्रवृत्ति उत्पन्न हुन्छ र निवृत्तिले द्वेष ल्याउँछ तर बुद्धिमान् पुरुष द्वन्द्व रहित जस्तो हुन्छ, त्यस्तै नै स्थित भै रहनु पर्दछ ।

भावार्थ

विषयमा जब रागपूर्वक प्रवृत्ति हुन्छ तब उत्तरोत्तर विषयमा रागनै उत्पन्न हुन्छ । जब विषयमा द्वेषपूर्वक निवृत्ति हुन्छ तब उत्तरोत्तर विषयमा द्वेष दृष्टी नै उत्पन्न हुन्छ । यसमा एक दृष्टान्त बताइन्छ ।

एक राजा दोस्रो देशमा गए । उनीले त्यहाँ कैयन वर्ष बिताएपछि, उनकि रानी कामातूर भै आफ्नै घरमा यता उता ताक्दथिन । एक सराफी को छोरा युवावस्थाको अती राम्रो केटो आफ्नै कोठामा आयो उसलाई देखी रानी को मन उसैमाथि गयो रानीले आफ्नो केटीलाई उसलाई बोलाउन पठाइन् । केटीले उसलाई बोलाई रानीले उसँग कुराकानी गरीन् र उसलाई लगिन् तत्कालै केटी आई र भनी राजासाहेव आउनुभयो अनि त्यहाँ लडकाले भन्यो मलाई कहीं लुकाई राख रानीले उसलाई पाइखानाका नालीमा उभिइ रहन भनीन् । यतीकैमा राजा भित्र आएर नोकरलाई भने चाँडै पानीले म पाइखानामा जान्छु । नोकरले पानी ल्यायो राजा पाइखाना गए । राजालाई दिशा पातलो आए को थियो त्यसैकारण पाइखानाको डिलमा वसेर उनले दिशा गरे तल वसेको केटाको टाउकोमा दिशा पन्यो । उस्का मुख शिर कपडा सबैमा दिशा लाग्यो । राजा दिशा गरी गए तब नोकरनीले उसलाई गन्धानालीबाट निकाली दिई तब केटो नदीमा गएर स्नान गन्यो सबै कपडा सफा गरी घर गयो ।

दोस्रो दिन फेरिरानीले उसलाई बोलाउन धाईलाई पठाइन् । केटाले भन्यो एक दिन रानीले बोलाएर गएर केवल पाँच छ वात गर्दैमा यो फल पाएँ कि आफ्ना टाउकोमा अर्काको दिशा पन्यो भने दिन दिन उनीसँग संवन्ध गर्ने हो भने न मालुम के गती हुने हो । मैले त चर्पी भुलेको विसैको

छैन नता विर्सुलाँ । अब म कहिल्यै पनि जान्न । यस्तै प्रकारको विषयवासनामा दोषवृद्धि हुन्छ त तब फेरि कहिल्यै पनि विषयभोगमा रागपूर्वक प्रवृत्ति हुँदैन । यस्तै रूपले विद्वान् पनि बालकका तरह शुभ अशुभका चिन्तन रहित भएर केवल प्रारब्धवसमा कहिल्यै प्रवृत्त हुन्छ कहीले काही निवृत्त पनि हुन्छ राग द्वेष गरी न त त्यो प्रवृत्त हुन्छ न ऊ निवृत्त हुन्छ ।

मूल

हातुमिच्छति संसारं रागी दुःखजिहासया ।
वीतरागो हि निर्दुःख स्तस्मिन्नपि न खिद्यति ॥९॥

शब्दार्थ

जुन विषयमा रागवान् पुरुष दुःखका निवृत्तिका इच्छाले संसारलाई छोड्न चाहन्छ राग रहित पुरुष निश्चयपूर्वक दुःखबाट मुक्त भए पनि उसमा कहिल्यै पनि न पश्चात्ताप हुन्छ न खेद नै हुन्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे शिष्य ! जुन पूरुष विषयमा राग राख्छ त्यहीँ विषय संबन्धबाट उत्पन्न जुन दुःख हो । उसैलाई छोड्ने इच्छा गरी संसार त्याग्ने इच्छा गर्दछ र जो वीतराग पुरुष छ त्यो संसार रहनमा पनि पश्चात्ताप हुँदैन त्यहीँ कुरा पञ्चदशीमा पनि भनेको छ ।

रागो लिंग मबोधस्य चित्त व्यायाम भूमिषु ।

कुतो वै शास्त्र लस्तस्य यस्याग्निः कोटरे तरोः ॥

जुन वृक्षका टोडकामा आगोलागेको छ । त्यहीँ वृक्ष को हरियाली अर्थात् उसको हरियो पात कहिल्यै हुँदैन दृष्टान्तमा जुन पूरुषका चित्तमा अज्ञानी चित्त हुन्छ उसलाई कहिल्यै पनि शान्ति हुँदैन ।

मूल

यस्याभिमानो मौक्षेऽपि देहेऽपि ममता तथा ।
न व योगी न वा ज्ञानी केवल दुःखभागसौ ॥१०॥

शब्दार्थ

जसका मोक्षमा र देहमा पनि त्यस्तै ममता रहन्छ, त्यो अभिमान हो, त्यो न ज्ञानी हो र न योगी, केवल दुःखभागी पुरुष हो ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि म ज्ञानी हूँ म त्रिकालदर्शी हूँ म मुक्त हूँ यसप्रकारका जसको अभिमान हुन्छ, त्यो ज्ञानी होइन । जसले म योगाभ्यासी हूँ म नित्य धोती लगाउछु नेती वस्ती आदि क्रिया गर्दछु भन्दछ । त्यो पनि योगी होइन । केवल त्यो दुःख भोग्ने मात्र हो ।

मूल

हरो यद्युपदष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
तथा पि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विस्मरणादृते ॥११॥

शब्दार्थ

यदि तिम्रा उपदेशक शिव विष्णु अथवा ब्रह्मा हुन् तापनि विना सबैको विस्मरणवाट अर्थात् त्यागवाट तिमीलाई शान्ति हुँदैन ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक चाहे तिमीले महादेववाट उपदेश प्राप्त गर या विष्णुवाट उपदेश प्राप्त गर या ब्रह्माजीवाट

उपदेश प्राप्त गर तिमिलाई सुख कहिल्यै पनि हुँदैन । जब विषयका
त्याग गरौला तब नै शान्ति र आनन्द प्राप्त होला । आत्मतत्त्वको
उपदेश पहिलो विषयको त्याग धेरै जरूरी हुन्छ ।

इति श्री अष्टावक्र गीताको षोडश प्रकरण समाप्त ।

सत्रौं प्रकरण तत्त्वस्वरूप

शब्दार्थ प्रस्तुति

संसारका सबै बाधा र बन्धनबाट मुक्त पुरुष न कुनै प्रकारका चिन्ता गर्दछ, न स्तुती नै गर्दछ । त्यो न कुनै वस्तुका ग्रहण गर्दछ, न त्याग नै गर्दछ, त्यो हर परिस्थितिमा निष्प्रभावी बन्दछ । मुक्त महापुरुषका सम्मुख यदी आँखामा प्रेम प्रीतीका सागर समेटेर कुनै नव यौवना खडा हुन्छे अथवा विकराल मृत्यु आफ्ना रौद्र रुपमा भयानक ताण्डव गरेर रहन्छ । यस्तो सबै परिस्थितिमा त्यो समान रुपले उदासीन र शान्त नै बसी रहन्छ ।

भावार्थ प्रस्तुति

संसारमा जुन ज्ञानी स्वाड रचेर आफूलाई मुक्तिका अभिमान गर्छ अथवा योगी आफ्ना शरीरको मोह गर्दछ । वास्तवमा यी दुवै आत्मज्ञानबाट वञ्चित हुन्छन् । जसले अभिमान र शरीरका मोह तथा सुख छोडी दिन्छ उसैले आत्मज्ञान प्राप्ति गर्छ । कामना रहित मानिसलाई कहिल्यै तृप्ती वा अतृप्ती प्रति कुनै उत्साह हुँदैन उसैको इन्द्रिय सदैव कामना रहित स्वच्छ बन्दछ । त्यस किसिमका लालचा व्याकुल हुँदैन । त्यो माया मोहद्वारा ग्रस्त हुँदैन र कुनै प्रकारका निर्वासनाले उसलाई केही खिन्नता हुँदैन । त्यहीँ वासना र निर्वासनाका अन्तरलाई पार गर्दछ । यस्तो आत्मज्ञानी पुरुष प्रारब्धद्वारा उत्पन्न गरेका भोग उपभोग गर्दछ । उसैबाट जे पाउँछ त्यो उसैमा सन्तोष र आनन्दको अनुभव गर्दछ । त्यहीँ भुक्तभोगमा मुग्ध भएर उनैमा आकर्षित हुँदैन । यस्तो आत्मज्ञानी भोग कामनाबाट मात्र नै मुक्त हुँदैन कि त्यो मोक्ष प्राप्तिका कामना देखी पनि यहाँतक की हर कामनाबाट मुक्त हुन्छ ।

वासनाहरू र कामनाहरूमा लिप्त हुनाले मोक्षका इच्छा कम

हुँदैन तैपनि प्रवल भै जान्छ । त्यो जति वासना ग्रस्त हुन्छ मोक्ष प्राप्तिका इच्छा उती नै तिब्र हुन्छ । किन्तु न त त्यसबाट आत्मज्ञान नै प्राप्त हुन्छ । न की मोक्ष वास्तवमा वासना नै मनुष्यलाई अनुदार बनाउँछ । अनुदार व्यक्ति अभिमानी निरङ्कुश तथा स्वेच्छाचारी हुन्छ । देश धर्म समाज सत्य आत्मा परमात्मा र मोक्ष आदि कसैप्रति समर्पित हुँदैन । त्यसको सबै स्वयंमा नै हुन्छ । आफ्नो अभिमानमा त्यो मुक्ति र अरुसवै प्रक्रियाहरू भुलिदिन्छ ।

जुन व्यक्तिका चित्त उदार हुन्छ त्यहीँ वास्तवमा आत्म तत्वका ज्ञाता हुन्छ । चित्तका उदारताका कारण उसैले सबै प्राणीहरूमा आफ्नो प्रतिबिम्ब दृष्टिगोचर हुन्छ । यस्तो आत्मज्ञानीलाई प्राप्त व्यक्ति धर्मकर्म काम मोक्ष र जन्म मरण जस्ता सबै भावनाहरूबाट मुक्त रहन्छ । वास्तवमा त्यहीँ मुक्ति पाउँछ ।

सत्रौ प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

तेन ज्ञानफलं प्राप्तं योगाभ्यासफलं तथा ।
तृप्तः स्वच्छेन्द्रियो नित्यमेकाकि रमते तु यः ॥

शब्दार्थ

जुन पुरुष नित्य तृप्त छ शुद्ध इन्द्रिय भएको छ र एकलै वस्न रमाउँछ । उसैले ज्ञानका फल र योगका अभ्यासका फल पाउँछ ।

भावार्थ

अब विंशौ श्लोकद्वारा सत्रौ प्रकरणको प्रारम्भ गरीन्छ । पुरुषका प्रवृत्ती ब्रह्म विद्यामा गर्नका लागि र आत्मज्ञानका फल देखाउनका लागि गुरु प्रथम ज्ञानका दशालाई देखाउँछन् ।

उही पुरुषलाई आत्मज्ञानको फल प्राप्त हुन्छ । उसै पुरुषलाई योगाभ्यासका फल पनि प्राप्त हुन्छ । जसमा विषयमा भोग देखी रहित भएर आ-आफै तृप्ती पाउँछ । त्यो नै स्वच्छ इन्द्रिय भएको हो अर्थात् उसका इन्द्रियमा विषय भोगको कामना रोचक मात्र होइन उ नित्य एकलै विचरणकर्ता र स्वतः आफै स्थित भै रहन्छ । दत्तात्रेयजीले भनेका छन् ।

वासो वहुनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।

एकाकि विचरेविद्वान् कुमार्या इव कङ्कणः ॥

दत्तात्रेयजी एक ब्राम्हणका घरमा भिक्षा माग्नु गए । घरमा एक कुमारी कन्या थिइन । अरु कोही थिएन । उनै कन्याले भनीन् महाराज तपाईं वस्तु होस् म धान कुटेर तपाईंलाई भिक्षा दिउँला । जब कन्या धान कुट्न लागिन् तब उसका हातमा लगाएको चुरा वज्र थाल्यो ।

चुरा वजेको सुनी उनलाई लज्जा भयो । उनले एक एक गरी उनका चुरा निकालीन । जब एक चुरा बाँकि रह्यो तब शब्द आउन बन्द भयो । तब दत्तात्रेयजीले विचारगरी भनेकिं धेरै पुरुष एकित्त गन्याले भगडा, विवाद मात्र हुन्छ । दुईजना मात्र भएमा गफ सफ हुन्छ श्रवण मनन केही हुँदैन । यसकारण कुमारीकन्याका चुरा जस्तै एकलै भएर संसारमा रहनु वेश हो । जुन विद्वान्लाई जीवनमुक्तिका सुख लीने इच्छा हुन्छ । तब एकलै बस्नु पर्छ । यसैकारण संन्यासीलाई धेरै मानिस संग बस्न मनाही गरिएको छ । दक्षस्मृतीमा भनिएको छ -

त्रयी ग्राम समाख्यात उर्ध्वतु नगरायते ।

नगरं हि न कर्तव्यं ग्रामो वा मैथुनं तथा ।

एकत्वयं तु कुर्वाणः स्वधर्माच्यवते इति : ।

राजवार्तादि तेषांतु भिक्षावार्ता परस्परम ॥

जहाँ तीन जना भिक्षुहरू मिलेर बसे । उसको नाम गाउँ तीनदेखि वढी भए त्यसको नाम नगर हो । यसकारण भिक्षु र विद्वान्ले नगर गाउँ नवनाउनु । नता दोस्रो साथ रहनु एकलै नै रहन विचार गर्नु । जुन भिक्षु गाम नगर र मैथुन गर्छ अर्थात् धेरै जना भैरहन्छ त्यो धर्मवाट च्युत भएको हुन्छ ।

सत्कार मान पूजार्थ दण्डकाषायधारण : ।

स संन्यासी न वक्तव्यः संन्यासी ज्ञानतत्पर :॥

सत्कार मान पूजाका अर्थ जुन भिक्षु दण्ड र गेरु वस्त्र धारण गर्दछ । त्यो संन्यासी होइन जुन व्यक्ति आत्म ज्ञान परायण भै अकेला वासना रहित भै रहन्छ त्यसैलाई शान्ति प्राप्त हुन्छ अरुलाई हुँदैन ।

मूल

न कदाचित्जगत्त्यस्मिंस्तत्त्वज्ञो हन्त खिद्यति ।

यत एकेन तेनेदं पूर्णं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥२॥

शब्दार्थ

तत्त्व ज्ञानी पुरुष यो जगत् विशेषमा कहिल्यै न खेद प्राप्त हुन्छ
त्यहीँ कुरा ठीक हो कारण उनै एकमा यो ब्रह्माण्ड मण्डल पूर्ण हुन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य यस संसारमण्डलमा तत्त्ववित् ज्ञानीलाई कहिल्यै पश्चाताप
हुँदैन । कारण उ जान्दछ कि म देखी पनि यो जगत् व्याप्त हो पश्चाताप
अरुवाट हुन्छ त अर्को उसका दृष्टिमा छँदै छैन ।

मूल

नजातु विषयाः केऽपि स्वारामं हर्षयन्त्यमी ॥
सल्लकी पल्लव प्रीत मिवेमन्निम्बपल्लवा ॥३॥

शब्दार्थ

यो कुनै पनि विषय कहिल्यै पनि छैन । आत्मारामले हर्षित
गराउँछ जसरी सालका पातबाट प्रसन्न भएको हात्ती निमको पात देखी
कहिल्यै हर्षित हुँदैन ।

भावार्थ

हे शिष्य जुन पुरुष आफ्नै आत्मामा नै रमण गर्छ उसैको नाम
आत्माराम हो । त्यो आत्माराम कहिल्यै पनि विषय प्राप्त गर्नमा उसलाई
भोग गर्नमा हर्षित हुँदैन । कारण त्यो विषयलाई तुच्छ संझन्छ ।
विषयजन्यसुखलाई मिथ्या संझन्छ विषयभोग पनि आत्मारामलाई हर्ष
युक्त हुँदैन आफ्ना सत्ता रहित हो । सालको मिठो रस भएको पात खाने
हात्ती नीमका पात को रसमा हर्ष पाउन सक्तैन । जसले आत्मारामको
अनुभव गर्‍यो । उसलाई विषयानन्दले आनन्दित गर्न सक्तैन ।

मूल

यस्तु भोगेषु भुक्तेषु न भवत्यधिवासितः ।
अभुक्तेषु निराकाङ्क्षी तादृशो भव दुर्लभः ॥४॥

शब्दार्थ

जसले भोगेको र भोग्नमा आसक्त हुँदै नभोगेको पदार्थमा आकाक्षारहित हुन्छ यस्तो मनुष्य संसारमा दुर्लभ नै हुन्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि हे जनक जुन पुरुषलाई भोगेको र भोग्नमा आशक्ति हुँदै नभोगेको भोग हो उनमा उसको आकांक्षा हुँदै नपेरन्तु आफ्नो आत्मामा नै तृप्त हुन्छ यस्तो पुरुष संसारसागरमा करोडौंमा एक हुन्छ एक पनि दुर्लभ हुन्छ ।

मूल

बुभुक्षेरिह संसार मुमुक्षुरपि दृश्यते ।
भोग मोक्ष निराकाङ्क्षी विरलो हि महाशयः ॥५॥

शब्दार्थ

भोगका इच्छा गर्ने र मोक्षको इच्छा गर्ने यस संसारमा देखिन्छ परन्तु भोग र मोक्षका इच्छा देखी रहित कोही पनि विरलै महा पुरुष हुन्छ ।

भावार्थ

यस संसारमा मुमुक्षु अनेकप्रकारबाट देखिन्छ परन्तु भोग र मोक्ष दुवैलाई आकाक्षा रहित हुन्छ र महान् परिपूर्ण ब्रह्ममा शुद्ध अन्तःस्करण

स्थित हुन्छ । त्यो दुर्लभ हो ।

गीतामा पनि भगवान्‌ले भन्नुभएको छ-

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्दमां वेत्ति तत्त्वतः ॥

हजारौं मनुष्यमा कोही एक मनुष्य अन्तस्करण शुद्धका लागि यत्न गर्दछन् फेरि उनमा पनि कोही एक विरलै पुरुष आत्मालाई यथार्थ जान्दछ ।

मूल

धर्मार्थकाम मोक्षेषु जीविते मरणे तथा ।

कस्याप्युदारचित्तस्य हेयोपादेयता नहि ॥६॥

शब्दार्थ

धर्म अर्थ काम र मोक्षमा वाचनमा र मरणमा कोही उदार चित्तलाई त्याग र ग्रहण हुँदैन ।

भावार्थ

हे शिष्य यस्तो पुरुष संसारमा दुर्लभ छ । जो धर्म अर्थ काम र मोक्ष र बाँच्न मर्नमा उदासीन हुन्छ उ सुखाकार र दुःखाकारवृत्ति नहुनु आफै अद्वैत आत्मामा शान्त भै रहनुहुन्छ । सुख र दुःख सांपेक्षिक हो जसलाई दुःख हुन्छ । उसलाई सुख पनि हुन्छ । जसलाई दुःख हुन्छ । उसलाई सुख पनि हुन्छ हे शिष्य तिमीयी दुवैबाट भिन्न भै विचरण गर ।

मूल

वाञ्छा न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च स्थितौ ।

यथा जीविकया तस्याद्धन्य आस्ते यथासुखम् ।

शब्दार्थ

जसलाई विश्व संसार प्रलय हुनमा र स्थितिमा द्वेष, इच्छा हुँदैन त्यो धन्य पुरुष हो । जो यथा स्थितिमा प्राप्त आजीविकाकालागि सुखपूर्वक रहिरहन्छ ।

भाषार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे पुत्र ! विश्वमा लय हुने इच्छा जुन विद्वान्लाई हुँदैन विश्व स्थिर रहनमा द्वेष हुँदैन । प्रपञ्च होस् वा नष्ट होस् जो आफैलाई विश्व साक्षी अधिष्ठान सम्भिस्थित हुन्छ । त्यहीँ विद्वान् कृतकृत्य हुन्छ त्यो धन्य हुन्छ ।

मूल

कृतार्थोऽनेन ज्ञानेनेत्येवं गलितधिः कृती ।

पश्यञ्चछृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्शनन्नास्ते यथासुखम् ॥८॥

शब्दार्थ

यसै ज्ञानबाट कृतार्थ भएको ज्ञानी पुरुष सुनेको स्पर्श गरेको र सुघेकोभएपनि विषयमा गलित भएको जसको बुद्धि त्यहीँ नै ज्ञानी पुरुष देख्छन् खान्छन् सुखपूर्वक रहन्छन् पनि ।

भाषार्थ

म अद्वैत आत्म ज्ञानबाट कृतार्थ भएको छु यस्तो बुद्धि जुन विद्वान् पुरुषमा हुन्छ उसले शरीर सुखलाई उल्लंघन गरेर स्थिर हुन्छ । वाह्यईन्द्रियका व्यापार भएपनि अज्ञानी मूर्खका तरह पश्चाताप गर्दैन । जो उठेको छ वसेको छ र हिडेको भएपनि समाहित चित्त भएको हुन्छ । त्यहीँ धन्य हो त्यहीँ ब्रह्म रूप हो ।

मूल

शून्या दृष्टि वृथा चेष्टा विकलानीन्द्रियाणि च ।
न स्पृहा न विरक्ति वा क्षीणसंसारसागरे ॥९॥

शब्दार्थ

जुन पुरुषका संसारसागर क्षीण हुन्छ विषयभोगका इच्छा पनि हुँदैन उसैलाई विरक्त हुने इच्छा रहन्छ दृष्टिशून्य भै व्यापारशून्य हुन्छ इन्द्रियहरू निर्वल हुन जान्छ न इच्छा हुन्छ नता विरक्त तानै हुन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य जुन पुरुषको संसारसागर क्षीण हुन्छ । उसको विषयभोगका इच्छा पनि हुँदैन नता उनलाई विरक्त हुने इच्छा रहन्छ । उनै विद्वान्का मन र शरीरेन्द्रियादि बालकको भए जस्तै व्यापार व्यवसायशून्य हुन्छ र उसैका शरीरका चेष्टा पनि व्यर्थ हुन्छ । उसका इन्द्रिय पनि निर्वल हुन्छ । अगाडि रहेको विषयवासनालाई पनि निर्णय गर्न सक्तैन । गीतामा भनिएको छ कि ।

या निशा सर्वभुतानां तस्यां जागर्ती संयमी ।

यस्यां जाग्रन्ति भुतानि सा निशा पश्यतो मुने : ॥

सम्पूर्ण प्राणीहरूको जुन आत्म ज्ञानरूपीरात्रीहो त्यसमा सबै प्राणीसुतीरहेको हुन्छन् तर त्यसैमा विद्वान् जागा भै रहन्छन् जुन अज्ञानरूपी दिनमा सबै प्राण जागा भै रहन्छन् । त्यसमा विद्वान् सुती रहन्छन् ।

मूल

न जागर्ति न निद्राति नोन्मीलति न मीलति ।

अहो पर दशा क्वापि वर्तते मुक्तचेतसः ॥१०॥

शब्दार्थ

न जागा हुन्छ, न सुत्छ, न आँखाका परेला खोल्छ न परेला बन्द गर्दछ । यो आश्चर्य हो कि यस्तो उत्कृष्ट दशा ज्ञानी पुरुषको हुन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य विद्वान् यस्तो दिनमा जागो हुँदैनन् । कारण जो जागा हुन्छ त्यो आँखाका परेला खोली रहन्छ । अर्थात् वाह्य विषयलाई हेरी रहन्छ । स्मरण पनि गर्दछ । ज्ञानी पुरुष वाह्य विषयलाई देख्दैन न ता स्मरण नै पनि गर्दछ यसैकारण ऊ जागा हुँदैन ज्ञानवान् सुतीपनि रहँदैन कारण जो सुत्छ यस्ले आँखाका परेला बन्द गर्छ जुन विद्वान् यस्तो हुँदैन वाहिरी सबै पदार्थलाई ब्रह्मरूपले देख्छ छ ।

प्रश्न :- यस्तो ज्ञान वानको कस्तो दशा हुन्छ ?

उत्तर :- त्यो आश्चर्य हो शान्त चित्त भएको कोही ज्ञानी एक अलौकिक उत्कृष्ट स्तरीय अवस्था प्राप्त हुन्छ । उसै दशाका वर्णन चतुर्मुख बाहिर हो ।

मूल

सर्वत्र दृश्यते स्वस्थः सर्वत्र विमलाशयः ।

समस्त वासना मुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥११॥

शब्दार्थ

जीवनमुक्त ज्ञानी पुरुष सबै ठाउँमा स्वस्थ चित्त भै रहन्छ ।

सबैठाउँमा निर्मल अन्तस्करण भएर देखाइ दिन्छन् र सबै ठाउँमा सबै वासना रहित भै रहन्छन् ।

भावार्थ

अव ज्ञान वान पुरुषको अलौकिक दशा देखाइन्छ ।

हे शिष्य, विद्वान् जीवनमुक्त सवैठाउँमा सुख दुःखमा स्वस्थ चित्त भै रहन्छ । अज्ञानी मुखमा हर्ष र दुःखमा शोक प्राप्त हुन्छ । ज्ञानी पुरुष सुख दुःख र हर्ष शोकलाई बराबर जानी आत्मानन्दमा मग्न भै रहन्छ ।

अज्ञानी मित्र राग र शत्रुलाई द्वेष गर्दछ । ज्ञानवान शत्रु र मित्रमा समदृष्टिवाला हुन्छ । विद्वान् सवै अवस्थामा एक रस जस्ताको तस्तै प्रकाशमान भै रहन्छ ।

मूल

पश्यशृण्वन् स्पृशज्जिघ्रनश्नन् गृहणन् वदनं व्रजन् ।

ईहितानीहितैर्मुक्त मुक्त एव महाशय ॥१२॥

शब्दार्थ

हेर्दै, सुन्दै, स्पर्श गर्दै सुँघ्दै, खाँदै लिँदै, बोल्दै, हिँड्दै भए तापनि राग-द्वेषबाट मुक्त भएको मानिसनै महात्मा ज्ञानी हुन्छ ।

भावार्थ

सर्वत्र देखे पनि सुने पनि स्पृश गरे पनि सुघेपनि खाए पनि ग्रहण गरे पनि बोलेपनि हिडे पनि इच्छा द्वेष रहित नै हुन्छ कारण उस्का चित्त महान् ब्रह्ममा रहन्छ यसैबाट त्यो जीवनमुक्त हुन्छ ।

मूल

न निन्दति न च स्तौति न हृस्यति न कुप्यति ॥

न ददाति न गृह्णाति मुक्त सर्वत्र नीरसः ॥१३॥

शब्दार्थ

जो जीवनमुक्त छ, ऊ न कसैलाई निन्दा गर्छ र न कसैलाई स्तुती गर्छ न हर्ष प्राप्त हुन्छ र रिसाउछ न दिन्छ न लिन्छ । ज्ञानी पूरुष सर्वत्र उदासीन हुन्छ ।

भावार्थ

अब जीवमुक्तका लक्षण देखाइन्छ ।

जो जीवनमुक्त हो त्यो न कसैको निन्दा गर्छ न प्रशंसा गर्छ न खुशी हुन्छ नरिस नै गर्छ जो संसारी पूरुष जीवनमुक्तलाई आदर सम्मान गर्छ त्यो उसको स्तुति गर्दैन । जसले त्यसको अनादर गर्छ उन्को उ निन्दा गर्दैन र त्यो अती उत्तम खान पान आदि पाउँदा हर्ष हुन्छन् वासी भोजन पाउँदा शोक नै गर्छ न कुनै शरीर निर्वाहका सिवाय अधिक वस्तुको ग्रहणगर्न इच्छा गर्छ । नता कसैसंग लिएर अर्कालाई दिन्छ नता कसैसंग कसैलाई दिलाउँछ सदा त्यो आफैमा मग्न भै रहन्छ ।

प्रश्न :- संसारमा त नाझो भै रहनेलाई जीवनमुक्त भन्छन् कोहीकोही भिक्षा मागेर खानेलाई जीवनमुक्त हो भन्छन् ।

उत्तर :- संसारी लोक सकामी हुन्छ जो सकामी हुन्छ उसलाई ज्ञान हुँदैन कुन ज्ञानी र कुन अज्ञानी उसलाई सत्य र असत्यको विवेक पनि हुँदैन । उ घमण्डमा फस्छ । जो घमण्डले वस्त्रलाई त्यागेर मानका लागि नाङ्गै रहन्छ शिष्यको कान फुक्छ । एकबाट पैसा लिई अर्कालाई दिन्छ नामका लागि मठादि बनाउँछ । त्यो जीवनमुक्त कहिल्यै हुँदैन उ पनि चेला जस्तै सकामी हुन्छ । उसका चेलामा स्त्रीपुत्रादिको कामना भरिन्छ । यसका कल्याणका लागि उही शिष्य नंगालाई गुरु बनाएर उसैको सेवा गर्दछ जुन महात्माका चित्त विषयभोगमा छ । त्यो अवश्य नरक जान्छ । चाहे त्यो जस्तो सुकै नंगाहोस् वा पाखण्डी होस् ।

दृष्टान्त :- एक महात्मा राजाका मन्दिरमा धेरै समयसम्म वसे । एक दिन उनी मरे । उसै दिन राजा पनि मरे । उसै नगर बाहिर जंगलमा एक तपस्वी योग गरी वस्थे । एक व्यक्ति उसैका नजिक वस्दथ्यो । तपस्वी केही बेर हासे । तब त्यस व्यक्तिले सोध्यो विना प्रयोजन महाराज आज तपाईं किन हास्नु भएको हो । समीप जुन महात्मा रहन्थे ती मरे राजा पनि मरे । राजा स्वर्गमा गए । महात्मा नरक गए । कारण राजाका मन महात्मामा रहन्थ्यो यसैकारण उनी स्वर्ग गए । उनी वैराग्य वनी रहन्थे महात्माका मन राज भोगी थियो वैराग्यशून्य थियो यसैकारण नरक गए । चाहे जती सुकै नंगा भएपनि त्यो कहिल्यै जीवनमुक्त हुँदैन । जो वासना रहित हो त्यो जीवनमुक्त हो ।

मूल

सानुरागां स्त्रियं दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितम् ।

अविह्वलमना : स्वस्थो मुक्त एव महाशयः ॥१४॥

शब्दार्थ

प्रेमपूर्वक स्त्रीलाई देखेर अथवा समीपमा रहेको मृत्युलाई देखेर पनि जसका मन भय रहित हुन्छ र शान्त भएर रहन्छ त्यो महा पुरुष निश्चय नै ज्ञानी हो ।

भावार्थ

अनुराग एवं प्रीति युक्त स्त्रीलाई देखी जसका मन कामातुर हुँदैन र मृत्युका समीप रहेर पनि जसको मन डराउँदैन किन्तु आफै आत्मानन्दमा आनन्दित भै रहन्छ त्यही नै जीवनमुक्त हो ।

मूल

सुखे दुःखे नरे नार्या संपत्सु च विपत्सुच ॥
विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥१५॥

शब्दार्थ

सुखमा दुःखमा शम रहन्छ अती सुख हुँदा पनि हर्ष हुँदैन स्त्री प्रसङ्ग
धन संपत्ति प्राप्त हुँदा पनि सर्वत्र समदर्शी ज्ञानीका लागि भेद हुँदैन ।

भावार्थ

जसका चित्त सुख दुःखमा शम हुन्छ । अर्थात् शरीरलाई अतीसुख
भए पनि हर्ष प्राप्त हुँदैन र शरीरलाई दुःख हुँदा पनि शोक हुँदैन सम्पदा
प्राप्त हुँदा पनि हर्ष हुँदैन विपद आउदा पनि जसको शोक हुँदैन त्यहीँ
जीवनमुक्त हो ।

मूल

न हिंसा नैव कारुण्यं नौद्धत्यं न च दीनता ।
नाश्चर्यं नैवच क्षोभः क्षीणसंसारणे नरे ॥१६॥

शब्दार्थ

क्षीण भै सकेका संसार जसका वासनारहित पुरुषमा नहिंसा छ न
दयालुता छ न नम्रता छ नदीनता नै छ नता आश्चर्य नै छ न क्षोभ नै छ ।

भावार्थ

जो वासनारहित पुरुष न द्रोह गर्छ न दुःखी हुन्छ न दया गर्छ
नता शारीरिक सुखका लागि कुनै पुरुषका अगाडि हात पसार्ले न

कहिल्यै आश्चर्यमा पुग्छ त्यहीँ पुरुष जीवनमुक्त हो ।

मूल

न मक्तो विषय द्वेष्टा न वा विषय लोलुपः ।

असंसक्त मना : नित्यं प्राप्ताप्राप्तमुपास्नुते ॥१७॥

शब्दार्थ

जीवनमुक्त पुरुष न विषयमा द्वेष नै गर्छ न विषयमा लोभ नै गर्छ सदा सर्वदा आशक्ति रहित मन भएको भएर प्राप्त र अप्राप्त वस्तुलाई भोगी रहन्छ ।

भावार्थ

जो विषयका साथ द्वेष गर्दैन जो विषयलोलुप हुँदैन त्यो असंसक्त मन भएको हो । अर्थात् जसका मन कहीं पनि आशक्त हुँदैन । प्रारब्धवश जे प्राप्त हुन्छ उसैलाई भोग गर्दछ, जुन प्राप्त हुँदैन उसको इच्छा पनि हुँदैन । त्यहीँ नै जीवनमुक्त भनिन्छ ।

मूल

समाधानासमाधाना हिता हित विकल्पनाः ॥

शून्यचित्तो न जानाति कैवल्य मिव संस्थितः ॥१८॥

शब्दार्थ

वाहिरबाट शून्य चित्त भएको ज्ञानी पुरुष समाधान र असमाधान हित र अहितलाई जान्दैन र कल्पना गर्दैन परन्तु मोक्ष रूप भै रहन्छ ।

भावार्थ

जो समाधानता र असमाधानतालाई अर्थात् हित र अहितका कल्पना जान्दैन यस्तो शून्यचित्त भएको व्यक्ति जो कैवल्यलाई प्राप्त भएको छ, वही जीवनमुक्त हो ।

मूल

निर्ममो निरहङ्कारो न किञ्चदिति निश्चितः।

अन्तर्गलित सर्वाशः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥१९॥

शब्दार्थ

अभ्यन्तर मानै गलित भई गएको सवै आशाहरू जसको यस्तो पुरुष ममता रहित अहङ्कार रहित हो केही छैन यस्तो निश्चय गरी काम गरेकै भएपनि कुनै विषयमा लिप्त हुँदैन ।

भावार्थ

अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि हे जनक जो विद्वान् अहं मम यस्तो अभिमान शून्य छ अर्थात् यो म हूँ यो मेरो हो यस प्रकारका अभिमानदेखी रहित छ र अधिष्ठान चेतन अती रिक्त केही पनि सत्य होइन यस्तो निश्चय भएको जुन पुरुष छ त्यो सवै व्यवहार गरेको भएपनि केही गर्दैन कारण उसलाई गर्छु भन्ने अभिमान हुँदैन ।

मूल

मनःप्रकाश संमोह स्वप्न जाड्य विवर्जितः ।

दशां कामपि संप्राप्तो भवेद गलित मानसः ॥२०॥

शब्दार्थ

गलित भएको भएपनि मन यस्तो ज्ञानी मनका प्रकाशले चित्तलाई शान्त स्वप्न र जडता सुषुप्तिबाट वर्जित भएपनि अनिर्वचनीय दशालाई प्राप्त नै हुन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य गलित भएको भएपनि अन्तस्करणका वृत्ति जसका अर्थात् विद्वान्का मनका संकल्प विकल्पादि स्फुरण हुँदैन र टाढा भएको छ स्त्री पुत्रादिका मोह पनि जसका अन्तर आत्मा चित्तका प्रवाह जसको जो जडता रहित छ आफै आत्मानन्दमा स्थित हुन्छ त्यहीँ नै जीवनमुक्त कहलाउछ ॥

इति श्री अष्टावक्रगीताको सत्रौ प्रकरण समाप्त ।

अठारौं शम प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

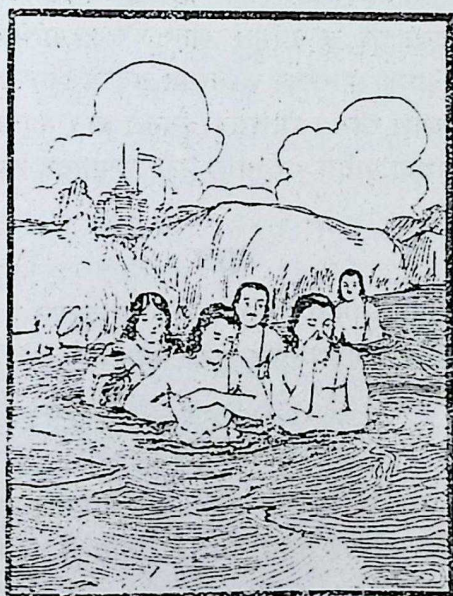
परम पद प्राप्त गर्नु कुनै खराव होइन यो बढी सरल हो । संसारका सबै प्रकारका सङ्कल्प विकल्प नीति ज्ञान र कर्तव्य अकर्तव्यलाई त्यागेर निशङ्क निर्द्वन्द्व र निर्विकार रहेर परमपदलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ । वनमा बाघलाई देखेर जुन प्रकार कुनै व्यक्ति गुफामा शरण लिएर आफ्नो प्राण रक्षा गर्दछ त्यहीँ अनुरूप विवेक हीन पुरुष विषय वासना रूपी बाघलाई देखेर आफ्नो चञ्चल चित्त वृत्तिलाई अनायासै तिब्रताका साथ साधनाका तर्फ प्रवृत्त हुन पुग्छ ।

भावार्थ प्रस्तुति

अज्ञानवश प्राणी स्वयंलाई आत्मादेखी भिन्न सम्झन लाग्छ । जब त्यो आत्मा प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछ उसका भ्रान्तिर उसका सबै अज्ञान समाप्त हुन्छ । यो समस्त संसार भावना मात्र हो । प्रत्येक प्राणी आफ्नो भावना अनुसार नै यस संसारलाई देख्छन् । मानिसका अन्तर्वासना कामना मोह भय र रागद्वेष जस्ता आशक्तिहरूमा फसेको हुन्छ र उसले संसारनै यस्तो नै देखाइदिन्छ । यदि प्राणीका दृष्टिमा उदार हुन्छ त त्यो सबै प्रकारका कामनाहरूका वासनाहरूबाट मुक्त हुन्छ । प्राय सबै व्यक्ति भौतिक यथार्थता तर्फ आकर्षित हुन्छ । सबैको यहीँ विचार हो । भौतिक पदार्थका अधिकाधिक प्राप्तिबाट नै परमसुख र परमानन्द प्राप्ति पनि हुन्छ । भौतिक पदार्थ नै परमसत्य हो । यस्तो विचार नै अज्ञानताको मूल हो । यस्तो अज्ञानी जन सदैव कष्ट साध्य श्रमले पीडित हुन्छ र जीवन मृत्युका बन्धनमा फसेर खराव तवरबाट त्रस्त रहन्छ ।

अज्ञानी व्यक्ति कहिल्यै पनि जीवन मुक्तिका वासना पनि गर्न

सकदै न । उसका दृष्टिमा मुक्ति मोक्षका अर्थ केवल मृत्यु हुन्छ । जन जीवन मुक्तिका तात्पर्य परम मुक्तिवाट हुन्छ तब मनुष्यका हर चेष्टा, हर प्रेरणा कर्तव्य अकर्तव्य बोध एकै स्थानमा केन्द्रीभूत हुन्छ र फेरी केही पनि गर्न वा नगर्नका कामना समाप्त हुन्छ त एक अद्भूत अनुभूति प्राप्त हुन्छ । वास्तवमा त्यहीँ मुक्ति हो, त्यहीँ परमशान्ति हो । आत्मज्ञानी व्यक्ति यत्र, तत्र, सर्वत्र आत्माको नै दर्शन गर्दछन् । उसलाई सृष्टिका कण कणमा आत्मा परमात्माका दर्शन हुन लाग्छ । ब्रह्माण्डका एक छेउ देखि लिएर अर्को छेउतक चराचर जगतमा आत्मा नै व्याप्त भएको देखिन्छ । यस्तो आत्म ज्ञानी लोकाचारीका निर्वाह गर्ने भएपनि उसवाट वेग्लै रहन्छ । उसका चित्तमा कामना वासना मान अपमान आई कुनै पनि विकार रहँदैन । त्यो हर प्रकारका विकारवाट निश्चल र निरपेक्ष रहन्छ । त्यो न मानका लागि आकांक्षा गर्दछ न ता अपमानदेखि भयभीत हुन्छ । उसका समस्त कर्म प्रारब्धका अनुसार नै हुन्छ ।

अठारौ प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

यस्य बोधादये तावत्स्वप्नवाभवति भ्रमः ।
तस्मै सुखैकरूपाय नम शान्ताय तेजसे ॥१॥

शब्दार्थ

जसको ज्ञानको उदय भएपनि पहिला भ्रान्ति हुन्छ र स्वप्न समान हुन्छ उही आनन्द रूप शान्त रूप र तेजोमय रूपलाई नमस्कार छ ।

भावार्थ

अब अठार प्रकरणको आरम्भ गरीन्छ । यसप्रकरणमा शान्तिका प्रधानतालाई देखाएको छ प्रथमतः शान्तरूप परमात्मालाई नमस्कार गरीन्छ । जुन आत्मा शान्तरूप छ जसमा संकल्प विकल्प उत्पन्न हुँदैन र जो सुख र प्रकाश स्वरूप हो जसका स्वरूप ज्ञान भए पनि जगत् भ्रम स्वप्नास्वरूप मिथ्या प्रतीत हुन लाग्छ उसै आत्मालाई नमस्कार गर्दछु ।

मूल

अर्जयीत्वाऽखिलानर्थान् भोगानाप्नोति पुष्कलान् ।
नहि सर्वं परित्यागमन्तरेण सुखी भवेत् ॥२॥

शब्दार्थ

सम्पूर्ण धनलाई एकित्त गरेर सबै भोगलाई पुरुषले अवश्य पाउँछ परन्तु ती सबैलाई त्याग नगरीकन सुखिहुदै हुँदैन ।

भाषार्थ

प्रश्न :- धनी व्यक्ति पनि त संसारमा सुखिदेखिन्छ, उसमा र ज्ञानीमा के भेद हुन्छ ।

उत्तर :- अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक धनी व्यक्ति स्त्री पुत्र धनादि सम्पत्ति संकलन गरी उसैलाई भोग गर्दछन् उसका नाश हुँदा अत्यन्त दुःखीत हुन्छ, हेर त ।

पृथिवी धनपूर्णा चेदिमां सागरमेखलाम् ॥

प्राप्नोती पुनरप्येष स्वर्गमिच्छती नित्यशः॥

यदि समुन्द्र पर्यन्त धनले पूर्ण भएको पृथिवी पुरुषलाई प्राप्त भए पनि ऊ स्वर्गका नित्यनै इच्छा गर्छ । संसारमा धनवान् व्यक्ति नै रोगी देखिन्छ । कुनै धनीलाई क्षुधा र कसैलाई प्रभेह आदि रोग लागिरहन्छ । धनीमानै पारस्परिक स्पर्धा भईरहन्छ । उसलाई राजा र चोरको भय सधैं भै रहन्छ । चोरका डरले राती सुत्दै न धनसंग्रह गर्न र धनरक्षा गर्नमा उसलाई धेरै दुःख पर्न आउछ । त्यति दुःख गरीवलाई हुँदैन । धनले जति विषय भोगादिका सुख हुन्छ । त्यो सुख नाशवान् हो र तुच्छ हो यसैकारण सबै धनादिक विषय भोगलाई त्याग विना सुखरूप आत्माका प्राप्ति कहिल्यै पनि हुँदैन । जसरी बाँझीका पुत्रलाई असत् जान्नु त्यो नै त्याग हो । कारण त्यस्को मिथ्या जान्नु नै त्याग हो । यसै अनुरूप संकल्पविकल्परूपी संसार छान् उसैलाई असत् जान्नु नै त्यसको त्याग हो । यसै वार्तालाई देखाइन्छ ।

मूल

कर्तव्यदुःखमार्तण्डज्वालादग्धान्तरात्मनः ।

कुतः प्रशमपीयूषधारासारमृते सुखम् ॥३॥

शब्दार्थ

जसका कर्म जन्य दुःखरूपि सूर्यका ज्वालाले भस्म भएको छ मन, जसका यस्तो पुरुषलाई शान्तिरूपि अमृतको वर्षा विना सुख कहाँ हुन्छ ?

भावार्थ

कर्तव्यरूपि जतिकर्म छ उसैवाट प्राप्त दुःख त्यो नै एक सूर्यवाट उत्पन्न तातो अग्नि हो । त्यहीँ अग्निले जसका मन दग्ध हुन्छ उसैलाई शान्ति रूप अमृत जल विना कदापि सुख प्राप्ति हुनै सक्तैन ।

मूल

भवोऽयं भावनामात्रो न किञ्चित्परमार्थतः ।

नास्त्यभावः स्वभावनां भावाभावविभाविनाम् ॥४॥

शब्दार्थ

यो संसार भावना मात्र हो संकल्प मात्र हो । परमार्थमा केही होइन कारण भावरूप र अभावरूप पदार्थमा रहेको भएपनि स्वभावको अभाव हुँदैन ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक ! यो संसार संकल्प मात्र हो परमार्थदृष्टिवाट त आत्मा देखी अतिरिक्त कोही पनि वस्तु भावरूप सत्यरूप होइन । आत्मा नै सत्यरूप हो र संपूर्ण प्रपञ्च अभावरूप हो असत्य रूप हो ।

प्रश्न :- अभावरूप प्रपञ्च पनि कालादिका वशले भावस्वभाव

भएको हुन सक्छ ।

उत्तर :- भावरूप र अभावरूपमा रहेको स्वभावको अभावरूप कहिल्यै हुँदैन । अभावपदार्थको भाव कहिल्यै हुँदैन र अभावपदार्थको भाव कदापि हुँदैन । जसरी प्रपञ्च पदार्थका कहिल्यै भाव हुँदैन । मनोराज स्वप्नका पदार्थ जसरी प्रपञ्च पदार्थ कहिल्यै भाव हुँदैन संकल्प मात्र हो । त्यहीँ अनुरूप जाग्रतका पदार्थ पनि संकल्प मात्र हो । संकल्प टाढा भएपछि संसाररूपि ताप पनि टाढा हुन्छ । संकल्प को नाश नै मोक्षका कारण हो ।

मूल

न दूरं न चसङ्कोचाल्लब्ध मेवात्मनः पदम् ।
निर्विकल्पं निरायासं निर्विकार निरञ्जनम् ॥५॥

शब्दार्थ

आत्माको स्वरूप टाढा हुँदैन र संकोच प्राप्ति पनि हुँदैन अर्थात् परिच्छिन्न पनि हुँदैन । संकल्परहित प्रयत्नरहित विकार रहित दुःखरहित भै रहन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न :- संकल्प टाढा गरेर मात्र कसरी आत्मारूपि अमृत प्राप्त हुन्छ ।

उत्तर :- आत्मा कसैको टाढा हुँदैन र आत्मा परिच्छिन्न पनि हुँदैन कारण सर्वत्र व्यापक छ । यसैकारण आत्मा नित्य नै प्राप्त हुन्छ । मनका संकल्पवश अज्ञानी पुरुष आत्मालाई अप्राप्तिरूप मान्दछन् ।

कुनै पुरुषका घाँटीमा सुनका गहना हुन्छ तथापि भ्रमवश यस्तो ज्ञान हुन्छ कि मेरा गहना कहाँ गयो । तर पनि त्यो भूषण प्राप्तिनै भ्रमवाद् अप्राप्त जस्तै हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप अज्ञान हुनाले संकल्पका वश अप्राप्त जस्तै हुन्छ । आत्मा विकल्पदेखी अतीत हो अर्थात् मनका

विकल्पका अभाव हो भनी जानेपछि जानि हालिन्छ । त्यो विकार देखी पनि रहित हो । उपाधिदेखी शून्य हो सधैं एक रस छ ।

मूल

व्यामोहमात्रविरतौ स्वरूपादानमात्रतः ।

वितशोका विराजन्ते निरावरणदृष्टयः ॥६॥

शब्दार्थ

अज्ञानरूपी मोहको निवृत्ति भएपछि आफ्ना स्वरूपका ग्रहणमात्रले नै शोकरहित आवरणरहित दृष्टिभएको ज्ञानी पुरुष शोमायमान हुन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न :- जब आत्मा नित्य नै प्राप्त हुन्छ तब फेरि शास्त्रका विचार र आचार्यका उपदेशको आवश्यक हुन्छ ?

उत्तर :- अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक अज्ञानरूपी मोहका आवरण सबका अन्तकरणमा हुन्छ । उही आवरणले आत्माको साक्षात्कार कसैको हुँदैन । उसै आवरणहटाउन कालागि गुरु र शास्त्रको आवश्यकता हुन्छ ।

जसरी दशजनाले नदी पार भै भनेकि सवैलाई गन्तिगर कोही नदीमा वगेर गएको छैन । त्यसमा एक पुरुष गन्न लाग्यो तब उसले आफूलाई छोडेर अरुलाई गन्यो नौ नै पुग्यो वरावर आफूलाई छोडेर गन्यो नौ नै पुग्यायो तब उनीहरूमा यो निश्चय भयो कि दशौ मानिस नदीमा डुव्यो । सवै मिलेर रुन लागे । त्यत्तिकैमा एक बुद्धिमान पुरुष आयो । उनीहरू रोएको कारण सोध्यो तिमीहरू किन रुन्छौ । हामी दशजना नदी तरी आयौ एक व्यक्तिलाई नदीले वगायो । उनीहरूको भनाइ सुनी त्यहीँ व्यक्तिले उनीहरूलाई गन्यो । तब दश पूरा नै भए । उसले जान्यो यी मूर्ख हुन् भन्ने । उसले भन्यो मेरा अगाडि तिमीहरू नै

गनन । जव एकले गन्न लाग्यो तव उसले आफूलाई गनेन । भन्यो नौ नै छ । तव उस्ले भन्यो दशौ तिमीनै हो । तव उसलाई ज्ञान भयो । हामी सबै पुरा छौ । कुनै पनि वगेको छैन ।

दृष्टान्त - मानिसमा अज्ञानवश भएर आफ्ना आत्मालाई तीर्थमा पर्वतमा खोज्न घुम्छन् तर त्यो दश पुरुष भैं आफूलाई जान्दैनन् । जव गुरु उपदेश गर्छन् तव जान्दछन् कि सुखरूप आत्मा स्वयं हो । त्यसकारण गुरु र शास्त्रको पनि आवश्यक हुन्छ ।

तात्पर्य यो हो कि जसले गुरु र शास्त्रको उपदेशलाई श्रवण गरेर आफ्नो स्वरूप निश्चय गर्छन् उनका अन्तस्करणमा मोहरूपी आवरण कहिल्यै हुँदैन किन्तु ऊ यस संसारमा शोभा प्राप्त हुन्छ ।

मूल

समस्तं कल्पना मात्र मात्मा मुक्तः सनातनः ।

इति विज्ञाय धीरो हि किमभ्यस्यति बालवत् ॥७॥

शब्दार्थ

संपूर्ण जगत् कल्पना मात्र हो आत्मा मुक्त हो र सनातन हो यस्तो जानेर पनि बुद्धिमान पुरुष बालकहरू जस्तै के अभ्यास गर्दछन् ।

भावार्थ

सम्पूर्ण जगत् मनको कल्पना मात्र हो ।

शुद्धो मुक्तः सदैवात्मा न वै वध्येत कर्हीचित् ॥

बन्धमोक्षौ मनः संस्थौ तस्मिञ्छान्ते प्रशाम्यति ॥

आत्मा शुद्ध हो नित्य मुक्त हो कहिल्यै पनि त्यो बन्द हुँदैन । बन्ध र मोक्ष मनमा रहन्छ । त्यहीँ मन शान्त भए पछि बन्ध र मोक्ष पनि शान्त हुन जान्छ ।

आत्मा नित्य मुक्त हो । सनातन हो यस्तो निश्चय गरी विद्वान्
ज्ञानी समान चेष्टा गर्दछ ।

मूल

आत्मा ब्रह्मेती निश्चित्य भावामावौ च कल्पितौ ।
निष्कामः किं वीजानाति किं ब्रूते च करोति किम् ॥८॥

शब्दार्थ

जीवात्मा ब्रह्म हो र भाव र अभाव कल्पित हो (कल्पना हो) ।
यस्तो निश्चय गरी गमनारहित पुरुष के जान्दछन् र के गर्दछन् ।

भावार्थ

त्वं पदको अर्थ जीवात्मा हो र तत् पदका अर्थ ब्रह्म हो । दुवैका
अभेद निश्चय गरी भाव र अभाव अर्थात् भाव घटादि पदार्थ हो र
उसको जुन अभाव हो यी दुवै अधिष्ठान चेतनमा कल्पित हो । यसै
प्रकार समस्त जगत्लाई तुच्छ जानेर जुन विद्वान्को अविद्या नष्ट भयो
त्यो जान्नलाई इच्छा गर्दछ, न कथन गर्छ न कुनै कार्यलाई नै गर्दछ
कारण अब उसमा कर्तृत्वाभिमान हुँदैन ।

मूल

अयं सोऽहमयं नाहमिति क्षीणा विकल्पना ।
सर्वमात्मेति निश्चित्य तूष्णीभूतस्य योगिनः॥९॥

शब्दार्थ

सवै आत्मा, यस्तो कल्पना गरिन्छ कि सवै यो म हूँ । यस्तो

निश्चय गरेर चूपचाप भएको योगीलाई यो म होइन क्षीण भै जान्छ । जुन विद्वान्ले यस्तो निश्चय गरे कि सम्पूर्ण रूप आत्मा नै हो त्यो वाह्य शरीरादिका व्यापार रहित हुन जान्छ । र त्यहीँ जीवनमुक्त कहलाउछ भनिएको छ ।

वृत्ति हिन मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि ।

एकि कृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुख्य उच्यते ॥

क्षेत्रज्ञ अर्थात् जीवात्मा र परमात्मामा जुन ध्येयाकार वृत्ति भएको थियो त्यो वृत्ति नष्ट भएपछि दुवैलाई एकता निश्चय गरी पुरुष मुक्ति हुन्छ । जुन कालमा मन नाना प्रकारका कल्पना देखी रहित हुन्छ त्यहीँकालमा त्यो मुक्त कहलाउँछ ।

मूल

न विक्षेपो न चैकाग्र्यं नातीवोधो न मूढता ॥

न सुखं न च वा दुःखमुपशान्तस्य योगिनः ॥१०॥

शब्दार्थ

शान्त योगीलाई न विक्षेप नै छ र न एकाग्रता नै छ न ज्ञान छ न मूर्खता नै छ न सुख न दुःख नै छ ।

भावार्थ

अव संकल्परहित मनका संकल्पलाई देखाइन्छ ।

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक ! जसको मन संकल्पविकल्पदेखी रहित हुन्छ । उसलाई न विक्षेप हुन्छ । न त्यो एकाग्रताकालागि उद्यम गर्दछ । कारण जसको विक्षेप हुन्छ त्यहीँ निरोधकालागि यत्न गर्दछ । उसलाई पदार्थको ज्ञान या मूढता हुँदैन र न उसको विषयजन्य सुख या दुःख हुन्छ । कारण त्यो केवल आत्मानन्दमा मग्न हुन्छ ।

मूल

स्वराज्येभैक्ष्यवृत्तौ च लाभालाभे जने वने ।
निर्विकल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः ॥११॥

शब्दार्थ

स्वराज्यमा भिक्षावृत्तिमा लाभ र अलाभमा मनुष्यका समूहमा या वनमा, विकल्परहित स्वभाव भएका योगीको केही पनि विशेषता हुँदैन ।

भावार्थ

जीवनमुक्तलाई स्वर्गको राज्य मिले पनि न उसलाई हर्ष हुन्छ र भिक्षा वृत्तिमा उसलाई विक्षेप हुन्छ । पदार्थका लाभ र अलाभ दुवै उसलाई बराबर हुन्छ । वनमा वसोस् वा घरमा वसोस् त्यो एक रस नै भैरहन्छ ।

मूल

कव धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थं क्व विवेकिता ॥
इदं कृतमिदं नेति द्वन्द्वै मुक्तस्य योगिनः ॥१२॥

शब्दार्थ

यो गरिएको छ यो गरेको छैन धर्म के हो अथवा काम के हो र यसै प्रकार द्वन्द्व देखी भिन्न भएका भुक्त योगीलाई सम्पत्ति कहाँ र ज्ञान कहाँ हो केही मतलब छैन ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि स्थिरचित्त भएका योगीका धर्म काम र अर्थका साथ कुनै प्रयोजन रहँदैन र यस कामलाई मैले गरीदिउँ या

यसलाई गरूँला यस प्रकारका द्वन्द्ववाट जुन रहित हो त्यहीँ जीवनमुक्त योगी हो ।

मूल

कृत्यं किमपि न एव न कापि हृदिरञ्जना ।
यथा जीवनमेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥

शब्दार्थ

जीवनमुक्त योगीलाई कर्तव्य कर्म केही पनि हुँदैन । हृदयमा अनुराग पूर्ण जीवन पनि हुँदैन । उसको भोग प्रारब्ध कर्मानुसार मात्र हुन्छ ।

भाषार्थ

प्रश्न :- जब जीवनमुक्तका केही क्रिया गर्दैन तब उसका शरीरका निर्वाह कसरी होला ?

उत्तर :- जीवनमुक्त पुरुषको कुनै पनि क्रिया आफ्नै संकल्पवाट हुँदैन र न कुनै उसलाई गर्ने योग्य कर्म बाँकी हुन्छ । कारण उसका कुनै पदार्थमा राग हुँदैन राग विना कुनै कृत्य कर्म हुँदैन । राग द्वेषका हेतु अविद्या हो । त्यो उसको नाश भयो । उसका शरीरका यात्रा प्रारब्ध वशले नै हुन्छ ।

मूल

क्व मोहः क्व च वा विश्वम् क्व तद्ध्यानं क्व मुक्तता ।
सर्वसंकल्पसीमायां विश्रान्तस्य महात्मनः ॥१४॥

शब्दार्थ

संपूर्ण संकल्पका सीमामा अर्थात् आत्माज्ञानमा विश्रान्त भएका योगीलाई कहाँ त्यो ध्यान हो कहाँ मोह र कहाँ संसार छ र कहाँ मुक्ति छ ।

भावार्थ

जीवनमुक्तका सर्वसंकल्प नाश हुन्छ । यसैबाट उसलाई मोह पनि कुनै पदार्थमा रहँदैन । यसैकारण उसका दृष्टिमा जगत् पनि प्रतीत हुँदैन र न त्यो ध्यान एवं मुक्तिलाई नै इच्छा गर्दछ कारण उसको मनको इच्छा केही पनि बाँकी रहँदैन ।

मूल

येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै ।
निर्वासनः किं कुरुते पश्यन्नपि न पश्यति ॥१५॥

शब्दार्थ

जुन पुरुषले विश्व घट पट आदि देख्यो त्यो यस्तै गरेर त्यो विश्व होइन र यो हो यस्तो निश्चय गरी वासना रहित पुरुष के गर्दछ अर्थात् केही पनि गर्दैन त्यहीँ देखेर पनि देख्दैन ।

भावार्थ

जसले यो विश्वलाई देख्छ त्यो यो भन्न सक्तैन कि जगत् होइन कारण उसलाई जगत् भए नभएको वासना बनी सक्यो जुन निर्वासनिक पुरुष हो उस्ले यो जगत् देखे पनि देख्दैन । कारण त्यो सुषुप्ति युक्त पुरुष भै मनका संकल्प विकल्परहित हो ?

मूल

येन दृष्टं परं ब्रह्म सोऽहं ब्रह्मेति चिन्तयेत् ।
किं चिन्तयती निश्चिन्तो द्वितीयं यो न पश्यति ॥१६॥

शब्दार्थ

जुन पुरुषले श्रेष्ठ ब्रह्मलाई देखेका छन् त्यो मनै ब्रह्म हुं यस्तो विचारगरी वस्लान् जुन पुरुषले निश्चित भै दोस्रोलाई देख्नेन त्यसले के चिन्ता गर्ला ?

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ जुन पुरुषले सबै भन्दा अलग वेग्लै रहेको ब्रह्मलाई देख्छ छ । उसैको यो अनुभव हो । अहं ब्रह्म म ब्रह्म हुँ उसले साराजगत् ब्रह्मरूप देख्छ । ऊ सबै चिन्ता रहित भै केही पनि चिन्तन गर्दैन । जो ब्रह्मका चिन्तन हो म ब्रह्म हुँ उसैलाई पनि त्यो अभ्यास हुँदैन ।

मूल

दुष्टो येनात्म विक्षेपो निरोधं कुरुते त्वसौ ।

उदारस्तु न विक्षिप्तः साध्या भावात् करोति किम ॥१७॥

शब्दार्थ

जुन पुरुषद्वारा आत्मामा विक्षेप देखाएका हुन्छन् त्यहीँ पुरुष चित्त विरोध गर्दछन् परन्तु ज्ञानी पुरुष विक्षेप रहित हुन्छ यसैकारण साध्याभाव हुनेकारण त्यो के गर्छ केही पनि गर्दैन ।

भावार्थ

जुन पुरुषले आफूलाई विक्षेप देख्छ त्यहीँ विक्षेप हटाउन चित्त निरोधको चिन्ता गर्दछ । जसको कुनै विक्षेप रहँदैन त्यहीँ विक्षेप हटाउन चित्तका निरोध पनि गर्दैन ।

मूल

धीरो लोकविपर्यस्तो वर्तमानोऽपि लोकवत् ।
न समाधि न विक्षेपं न लेपं स्वस्यपश्यति ॥१८॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुष लोकमा विक्षेप रहित र लोक अनुरूप रहेर पनि न आफ्ना समाधिलाई र न विक्षेपलाई र न बन्धनलाई देख्छ ।

भावार्थ

जो विद्वान् हो त्यो लोकमा विक्षेपरहित भएर प्रारब्ध वशात् लोकमा रहेर बाधितानुवृत्ति गरी व्यवहार गरेर पनि आफ्नो आत्मामा निर्लिप्त भै रहन्छ । कारण न त्यो समाधि गर्छ न विक्षेपलाई प्राप्त गर्छ ।

मूल

भावाभावविहीनो यस्तृप्तो निर्वासनो बुधः ।
नैव किञ्चित् कृतं तेन लोकदृष्ट्या विकुर्वता ॥१९॥

शब्दार्थ

तृप्तज्ञान भएको पुरुष भाव र अभावदेखि रहित हुन्छ र वासनारहित हुन्छ । लोकदृष्टीमा उसैद्वारा गरेको भएपनि केही पनि गरेको हुँदैन ।

भावार्थ

जुन विद्वान् आफ्नै आत्मानन्द देखी तृप्त छ त्यो स्तुति र निन्दा आदि रहित हो कारण त्यो लोकदृष्टिबाट कर्ता भएर पनि अकर्ता हो । आत्म ज्ञान गरेर कर्तृत्वादि अध्यास तब नै नष्ट हुन्छ ।

मूल

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धिरस्य दुर्ग्रहः ।

यदा यत्कर्तुमायाति तत्कृता तिष्ठतः सुखम् ॥२०॥

शब्दार्थ

जब कोही समस्या जो कोही कर्म गर्नेलाई आई पछ तब उ सुखपूर्वक रहेर समाधिस्थ रहने ज्ञानीपुरुषलाई प्रवृत्तिमा अथवा निवृत्तिमा दुराग्रह कहिल्यै पनि हुँदैन ।

भावार्थ

विद्वान्का प्रवृत्तिमा र निवृत्तिमा केही आग्रह अर्थात् हठ हुँदैन कारण त्यहीँ कर्तृत्वादि अभिमानरहित हो । यदि प्रारब्ध वश विद्वान्लाई प्रवृत्ति वा निवृत्ति गर्नेलाई पर्दछ तब त्यो कर्म उ सुखपूर्वक गर्छ ।

साथै असंग पनि बन्दछ उसका कर्तृत्वादिका अभिमान हुँदैन ।

मूल

निर्वासनो निरालम्ब स्वच्छन्दो मुक्तबन्धनः ।

क्षिप्तसंसारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥२१॥

शब्दार्थ

वासना रहित आडम्बररहित स्वेच्छाचारी बन्धन रहित ज्ञानी पुरुष प्रारब्धरूपि पवन देखी प्रेरित भैसुकेका पत्ताका जस्तै चेष्टा गर्दछ ।

भावार्थ

प्रश्न :- यदि ज्ञानी निर्वासनिकता हो तब त्यो कसवाट प्रेरणा

गरिएको कर्मलाई गर्दछ ।

उत्तर :- ज्ञानी जुन कारणबाट निर्वासनिकता हुन्छ । उसैकारणबाट त्यो निरालम्ब पनि हो अर्थात् कर्तव्यताका अनुसन्धान चिन्तन हुन्छ त्यसबाट त्यो रहित हो । स्वच्छन्द भएपनि त्यो राग द्वेषादिका अधीन हो । बन्धका कारण अज्ञान हो उसदेखि रहित छ । सुकेको पत्ता वायुले हल्लाउदा यता उता पर्छ । त्यहीँ अनुरूप ज्ञानीलाई प्रारब्धरूपि वायुले हल्लाइ यता उता घुमाउछ ।

मूल

असंसारस्य तु क्वापि न हर्षो न विषादता ।
स शीतलमना नित्यं विदेह इव राजते ॥२२॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुषलाई न कहिल्यै हर्ष हुन्छ र न शोक हुन्छ त्यो शान्तमन सदा मुक्तका रूपमा शोभाय मान हुन्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ हे जनक ! ज्ञानी पुरुष संसारदेखी भिन्न छ । संसारको कारण अर्थात् अज्ञान जसमा रहँदै न उसैको नाम असंसारी हो । हर्षविषादि पनि उसमा उत्पन्न हुँदैन । त्यसैकारण त्यो शीतल हृदय हो । विदेहमुक्त भए जस्तै त्यो रहन्छ ।

मूल

कुत्रापि न जिहासाऽस्ति आशा वाऽपि न कुत्रचित् ।
आत्मा रामस्य धीरस्य शीतलाच्छत रात्मनः ॥२३॥

शब्दार्थ

आत्मामा घुमफिर गर्ने भएका शान्त र अतिनिर्मलचित्तभएका ज्ञानीलाई न कहीं त्यागको इच्छा र न कहीं ग्रहण गर्ने नै इच्छा हुन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य ! आफ्नै आत्मामा नै जुन सधैं घुमफिर गर्ने हो उसैको चित्त पनि स्थिर हुन्छ । उसैको इच्छा कुनै पदार्थको ग्रहण र त्यागमा हुँदैन । न त्यो अनर्थ गर्छ कारण अनर्थका कारण नै उसमा बाँकी हुँदैन ।

मूल

प्रकृत्या शून्यचित्तस्य कुर्वतोऽस्य यदृच्छया ।

प्राकृतस्येव धीरस्य न मानो नावमानता ॥२४॥

शब्दार्थ

स्वभावैले प्रारब्धका ईच्छानुसार अज्ञानी जस्तै गर्ने भएको यो विकार रहित चित्त भएको ज्ञानीलाई न मान हो र न अपमान नै हो ।

भावार्थ

स्वभावैले पनि जसका चित्त शून्य छ र विकाररहित छ कदापि विकारी हुँदैन । आत्मामा नै जुन शान्ति प्राप्त हुन्छ । यस्तो जुन ज्ञानवान् पुरुष हो त्यो अज्ञानी जस्तै प्रारब्धवशले चेष्टा गरे पनि हर्ष र शोक प्राप्त हुँदैन । आफ्नै मान अपमान को पनि उसलाई अनुसन्धान हुँदैन । अब ज्ञानीको अनुभव देखाइन्छ ।

मूल

कृतं देहेन कर्मेदं न मया शुद्ध रुपिणा ।

इति चिन्तानुरोधी यः कुर्वन्नपि करोति न ॥२५॥

शब्दार्थ

यहीं काम शरीरले गरेको भए पनि म शुद्धरूपले गरेको होइन यस प्रकार जो चिन्ता गर्ने छ त्यो कर्म गरे पनि गर्दैन ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ हे जनक ज्ञानी यस्तो मान्छन् कि यो काम शरीरले गरेको हो शुद्धरूप आत्माले गर्दैन यसैकारण कर्म गरे पनि केही गर्दैन ।

प्रश्न :- अज्ञानी पुरुष व्यभिचार कर्म गरे पनि यस्तो भन्ला कि यो सबै काम शरीरले गरेको हो तब त्यस को पनि मुक्ति हुनु पथ्यो ।

उत्तर :- अज्ञानीलाई कर्मका फलमा अध्यास वनीरहन्छ कारण शुभ कर्म गर्नाले उसका चित्तमा भय र लज्जा उत्पन्न हुन्छ । व्यभिचारकाम गर्दा लुकाउने प्रयत्न गर्छ यसैकारण उसको निश्चय कच्चा हो । ऊ कहिल्यै मुक्ति हुँदैन र ज्ञानवान्का व्यवहार उसबाट उल्टीन्छ । शुभ काम गर्नाले उसको चित्तमा हर्ष हुँदैन र अशुभकर्म गर्नाले उसका चित्तमा भय र लज्जा हुँदैन । व्यभिचारकर्म गर्नकालागि ऊ प्रयत्न गर्दैन जुन पुरुषका स्त्रीआदिमा हुन्छ । जो त्यसमा आनन्द मान्छन् त्यहीँ अज्ञानी व्यभिचारका लागि प्रयत्न गर्दछन् । जुन पुरुषले कहिल्यै मिश्री खाएको छैन उसले त्यसको रस जान्दैन । जसले सधैं मिश्री खाएको छ ऊ कहिल्यै पनि मिश्रीलाई इच्छा गर्दैन । जो निमको किरा वा विष्टाको किरा हो त्यस्ले मिश्रीको स्वाद जान्दैन अज्ञानी पुरुष विष्टारूपी विषयानन्दको स्वाद लीने हो । ज्ञानवान् पुरुष आत्मानन्दरूपी

मिश्रीका स्वाद लीने व्यक्ति हो यसकारण अज्ञानीका आनन्दलाई जान्नै सक्तैन ।

मूल

अतद्वादीव कुरुते न भवेदपि वालिशः ।

जीवनमुक्तः सुखी श्रीमान् संसरन्नपि शोभते ॥२६॥

शब्दार्थ

उल्टो विपरित बोल्नेले जस्तो म यो काम गर्दिन भनी ज्ञानी पुरुष कार्य गर्दछ तापनि त्यो सुखी हुन्छ कारण मोहमा पुग्दैन तर पनि मूर्ख पुरुष हुँदैन । यसैकारण संसारमा व्यवहार गर्दै भएपनि जीवनमुक्त भएको शोभायमान व्यक्ति शोभा पाउँछ ।

भावार्थ

म यो काम गर्छु । यस्तो न भने पनि जीवनमुक्त प्रारब्धवशले काम गर्छ । तर बालक जस्तै त्यो मूर्ख हुँदैन । संसारिक व्यवहारलाई गरेपनि त्यो प्रसन्न शान्तचित्तभएको शोभायमान प्रतीत हुन्छ ।

मूल

नानाविचारसुश्रान्तो धीरो विश्रान्तिमागतः ।

न कल्पते न जानाति न शृणोति न पश्यति ॥२९॥

शब्दार्थ

जुन कारण द्वैत विचारबाट निवृत्त भएको पनि ज्ञानी पुरुषलाई शान्ति प्राप्त भएको हुन्छ, यसैकारण त्यो न कल्पना गर्छ, न जान्दछ, न सुन्छ, न ता देख्न नै ।

भावार्थ

हे शिष्य नानाप्रकारका विचार रहित ज्ञानी पुरुष अन्तरात्मामा नै शान्ति प्राप्त गर्दछ । त्यो संकल्पादि मनका व्यापारलाई गर्दै न र न बुद्धिका व्यापार गर्दछ र न त्यो इन्द्रियका व्यापार गर्दछ । कारण उसमा कर्तृत्वादि अभिमान छैन ।

मूल

असमाधेरविक्षेपान्न मुमुक्षुर्न चेतार : ।

निश्चित्यं कल्पितं पश्यन् ब्रह्मैवास्ते महाशय ॥२८॥

शब्दार्थ

ज्ञानी समाधि रहित भएर पनि मुमुक्षु हुँदै न र द्वैतभ्रमका अभावले बद्ध हुँदै न परन्तु निश्चित गरेर पनि यी सबै जगत् लाई कल्पित संभना गरी पनि ब्रह्म भै स्थित हुन्छ ।

भावार्थ

ज्ञानी मुमुक्षु हुँदै न । कारण विक्षेपका निर्वृत्तिका लागि मुमुक्षु समाधि गर्दछ । ज्ञानीमा विक्षेप हुँदै न । त्यसकारण उ समाधि गर्दै न । उसमा बन्ध पनि हुँदै न कारण द्वैत भ्रम नाश भै सकेको छ । जसलाई द्वैतभ्रम हुन्छ उसैलाई बन्ध पनि हुन्छ ।

प्रश्न :- फेरि त्यो ज्ञानी कसरी हुन्छ ।

उत्तर :- त्यो ब्रह्मस्वरूप हो कारण संपूर्ण जगत् उसैलाई पहिला नै कल्पना प्रतीत हुन्छ । पछि त्यो बाधितानुवृत्तीवाट जगत् देख्छ । यसैकारण त्यो निर्विकार चित्त भएको हुन्छ ।

मूल

यस्यान्तः स्यादहंकारो न करोति करोतिस ।
निरहंकारधीरेण न किञ्चदकृतं कृतम् ॥२९॥

शब्दार्थ

जसका अन्तःस्करणमा अहंकारका अध्यास छ त्यो यद्यपि लोकदृष्टिवाट कर्म गर्दै न तापनि मनमा संकल्पादि कर्म गर्छ । अहंकाररहित ज्ञानी यद्यपि लोकदृष्टिवाट केही पनि गर्दै न तैपनि आफ्ना दृष्टिले त्यसैले गरेको हुन्छ ।

भावार्थ

प्रश्न :- संसार देखेपनि ऊ कसरी ब्रह्मा रूप हुन सक्छ ।

उत्तर :- जुन पुरुषका अन्तःस्करणमा अहंकारका अध्यस्त अध्यास हुन्छ । लोकदृष्टिले न गरेपनि संकल्पादिलाई गर्दछ ।

जसरी जब कोही जटा राखेर धुनी लगाएर चुप चाप भै वस्छ त्यसपछि लोक भन्दछन् वावाजी केही गर्नु हुन्न तर वहाँ भित्र मनमा संकल्प गर्नु हुन्छ कि कोही ठूला मानिस आउँछ र दक्षिणा द्रव्य दिने काम गर्छ । तर यस तरहले ज्ञानीका व्यवहार हुँदैन उसको भित्रवाटै संकल्प विकल्प आउदैन यसैकारण ऊ कर्तृत्वादि अभ्यास रहित हो ।

मूल

नोद्विग्नं न च संतुष्टमकर्तृस्पन्दवर्जितम् ।
निराशं गतसंदेहं चित्तं मुक्तस्य राजते ॥३०॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुषका कर्तृत्वरहित र संकल्पविकल्परहित उद्विग्न नभएको

आशारहित, संदेहरहित चित्तले सन्तोषलाई प्राप्त गर्दछ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि जीवनमुक्तको चित्त प्रकाशरूप हुन्छ, यसैकारण उद्वेग प्राप्त हुँदैन । कारण उद्वेग कारण जुन द्वैत हो त्यो उसका चित्तमा रहँदैन र संकल्प विकल्पले पनि शून्य हुन्छ । यसकारण उसका चित्त जगत्बाट निराश छ र संदेह देखी पनि रहित छ, कारण संदेहका कारण जुन अज्ञान हो त्यो त्यसमा रहँदैन ।

मूल

निर्ध्यातुं चेष्टितुं वापि यच्चिचं न प्रवर्तते ।
निर्निमित्तमिदं किन्तु निध्यायति विचेष्टते ॥३१॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुषका जुन चित्त हो त्यो निष्क्रियभावमा रहन वा चेष्टागर्नलाई प्रवृत्त हुँदैन परन्तु त्यहीँ चित्त संकल्परहित भै नाना प्रकारको चेष्टा गर्दछ ।

भावार्थ

अष्टावक्र जी भन्नुहुन्छ कि ज्ञानीको चित्त संकल्प विकल्परूपी चेष्टा गर्नमा प्रवृत्त हुँदैन तर त्यो चित्त निश्चल र शुद्ध भै आफ्ना स्वरूपमा स्थिर भै रहन्छ ।

मूल

तत्त्वं यथार्थमाकर्ण्य मन्दः प्राप्नोती मूढताम् ॥

अथवाऽऽयाति सङ्कोच ममूढः कोऽपि मूढवत् ॥३२॥

शब्दार्थ

अज्ञानी तत्त्वपदार्थ अर्थात् उपनिषदादिलाई सुनेर मूर्खता अर्थात् संशयविपर्ययलाई प्राप्त गर्छ र चित्त समाधिको शरणमा पुग्दछ तर त्यहीँ अनुरूप कोही ज्ञानीअज्ञानी जस्तै संशय विपर्यय आदि व्यवहारलाई वाहयदृष्टिबाट प्राप्त गर्छ। तर भित्र चित्त शान्त हुन्छ।

भावार्थ

हे शिष्य ! मन्द पुरुष तत् र त्वं पदका कल्पितभेदलाई श्रुतिद्वारा श्रवण गरेपनि संशय विपर्ययका कारण मूढतालाई नै प्राप्त हुन्छ। अथवा तत् र त्वं पदका अभेद अर्थलाई जान्नका लागि समाधिमा लाग्दछ। परन्तु हजारमा कुनै एक पुरुष भित्रैबाट शान्त चित्त भएर बाहिरबाट मूढवत् व्यवहार गर्दछ।

मूल

एकाग्रता निरोधो वा मूढैरभ्यस्यते भृशम् ।

धीरा : कृत्यं न पश्यन्ति सुप्तवत्स्वपदे स्थिता : ॥३३॥

शब्दार्थ

चित्तका एकाग्रता वा चित्तको निरोधता अज्ञानी पुरुषहरूले अत्यन्त अभ्यास गरिन्छ, ज्ञानी पुरुष पहिला गरेको अर्थात् चित्त एकाग्रतालाई र निरोधतालाई देखतै न परन्तु सुतेको पुरुष भैं आफ्ना स्वप्नामा रहिरहन्छ।

भावार्थ

मुमुक्षु व्यक्ति चित्तका एकाग्रताका लागि र विपरित याचनाका

निवृत्तिकालागि यत्न गर्दछन् । परन्तु जो धीर पुरुष छ त्यो केही पनि
पहिला गरेको केही देख्दैन । कारण ऊ आफ्नो स्वरूपमा रहिरहन्छ ।

मूल

अप्रयत्नात्प्रयत्नाद्वा मूढो नाप्नोति निर्वृतिम् ।
तत्त्व निश्चय मात्रेण प्राज्ञो भवति निर्वृतः ॥३४॥

शब्दार्थ

अज्ञानी पुरुष चित्तनिरोधबाट अथवा कर्मानुष्ठानले परम सुखलाई
पाउँदैन ज्ञानी पुरुष केवल तत्त्वका निश्चय गरीनाले कृतार्थ हुन्छ ।

भावार्थ

जुन पुरुषलाई जीवब्रह्मको एकता निश्चय हुँदैन । त्यहीँ पूरुष
मूर्ख कहलाउछ । त्यहीँ पुरुष चाहे चित्तका निरोध रूप समाधि गरौस्
अथवा कर्मका अनुष्ठानलाई गरौस् त्यो कदापि परम सुखमा पुग्दैन ।
कारण आनन्दका कारण जुन आत्माको अनुभव छ त्यो जुन विद्वान् ज्ञानी
हो त्यो न समाधि कर्म गर्दछ । परन्तु निर्वृत्ति अर्थात् नित्य सुख पाउँछ ।
कारण उसको कुनै कर्तव्य बाँकी हुँदैन गीतामा भनिएको छ ।

यस्त्वात्मरतीरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥

आत्मामानै जो रत छ र आफैँ आत्मानन्दबाट नै जो तृप्त छ
आत्मामा नै जो संतुष्ट छ बाहिरी पदार्थमा जसलाई जसका सन्तोष छैन
उसका कुनै पनि कर्तव्य बाँकी रहँदैन ।

मूल

शुद्ध बुद्धं प्रियं पूर्ण निष्प्रपञ्चं निरामयम् ।

आत्मानं तं न जानन्ति तत्राभ्यासपरा जनाः ॥३५॥

शब्दार्थ

यस संसारमा अभ्यासी मनुष्यहरू उही शुद्ध चैतन्य रूप प्रियपूर्ण प्रपंच रहित र दुःख रहित आत्मालाई जान्दैनन् ।

भावार्थ

जगत्मा कर्मादिका अभ्यास परायण जुन अज्ञानी पुरुष हो त्यो आत्मालाई जान्दैन । जो शुद्ध छ माया मल देखी रहित छ जुन स्वप्रकाश हो परिपूर्ण हो जो प्रपंचले रहित छ र जुन दुःखका संबन्ध देखी पनि रहित छ ।

गूल

नाप्नोति कर्मणा मोक्षं विमूढोऽभ्यासरुपिणा ।
धन्यो विज्ञानमात्रेण मुक्त तिष्ठत्यविक्रियः ॥३६॥

शब्दार्थ

अज्ञानी पुरुष अभ्यासरूपी कर्मबाट मोक्ष पाउन सक्तैन क्रियारहित भाग्यवान् पुरुष केवल ज्ञानबाटै मुक्त हुन्छ । स्थिर भै रहन्छ । अर्थात् मोक्षलाई पाउँछ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक जो मूढ अज्ञानी जन छ त्यो कर्मबाट अर्थात् योग्याभ्यास रूप कर्महरू गरे र पनि मोक्ष कदापि पाउन सक्तैन ।

तथाच - न कर्मणा न प्रजया न धनेन ।

कर्मद्वारा जनबाट धनबाट पुरुष मोक्ष पाउँदैन, परन्तु जसका

अविद्या मल हट्छ त्यो केवल विज्ञानमात्रवाट मोक्ष पाउँछ ।

मूल

मूढो नाप्नोति तदब्रह्म यतो भवितुमिच्छति ।
अनिच्छन्नपि धीरो हि परब्रह्मस्वरूपभाक् ॥३७॥

शब्दार्थ

जुन अज्ञानी पुरुष ब्रह्म हुनेलाई इच्छा गर्छ । त्यो ब्रह्मलाई पाउँदैन
ज्ञानी पुरुष निश्चय नै नचाहेपनि परब्रह्म स्वरूप भन्ने भै रहीरहन्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक ! अज्ञानी मूढ चित्तका निरोध
गरी ब्रह्मरूप हुने इच्छा गर्छ । ता पनि त्यो ब्रह्म पाउँदैन । जुन ज्ञानी
पुरुष आफैलाई ज्ञानी निश्चय गर्दछ त्यो मोक्षलाई इच्छा गर्दैन तापनि
मोक्ष प्राप्त गर्दछ ।

मूल

निराधारा ग्रहव्यग्रा मूढा संसार पोषका : ।
स्तस्यानर्थ मूलस्य मूलच्छेद, कृतो बुधै : ॥३८॥

शब्दार्थ

आधाररहित दुराग्रही अज्ञानी पुरुष संसार पोषण गर्ने हुन्छ ।
यसैकारण यो अनर्थरूपमूल भएको संसारको मूल नाश गरेर ज्ञानी पुरुष
आनन्दपूर्वक रहन्छन् ।

भावार्थ

जो मूढ अज्ञानी छ, उसको यस्तो ख्याल हुन्छ कि म वेदान्तशास्त्र र आत्मवित् गुरुका आधार विना पनि केवल चित्त निरोधवाट नै मोक्ष पाउँला यस्तो दुराग्रही पुरुष संसारवाटै छुटाउने जुन ज्ञान हो उसैवाट परामुखी हुन्छ । यस संसारको मूल अज्ञानलाई नाश गर्न सक्तैन ।

मूल

न शान्तिं लभते मूढो यतः शमितुमिच्छति ।
धीर स्तत्त्वं विनीश्चित्य सर्वदा शान्तमानसः ॥३९॥

शब्दार्थ

जुन कारण शान्त हुनलाई अज्ञानी पुरुष इच्छा गर्दछ उसैकारण त्यो शान्तिलाई पाउँदैन ज्ञानी पुरुष तत्त्वलाई निश्चय गरी सदा सर्वदा शान्त मनभएको हुन्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक ! मूढ अज्ञानी जुन कारण चित्तनिरोधवाट शान्तिको इच्छा गर्दछ । उसै कारण ऊ शान्ति पाउँदैन । धीर पुरुष आत्म तत्त्वलाई निश्चय गरी शान्ति इच्छा गर्दैन यसैकारण शान्ति पाउँछ ।

मूल

क्वात्मनो दर्शनं तस्य यद् दृष्टमवलम्बते ।
धीरास्तं तं न पश्यन्ति पश्यन्त्यात्मानमव्ययम् ॥४०॥

शब्दार्थ

उसलाई आत्माको दर्शन कहाँ हुन्छ ? जसले देखिएका वस्तुलाई अवलम्बन गर्दछ ज्ञानी उही देखिएका वस्तुलाई देख्नै परन्तु अविनाशी आत्मालाई देख्छ ।

भावार्थ

जो अज्ञानी पुरुष हो त्यो प्रत्यक्षप्रमाणबाटै जानेका पदार्थलाई सत्यरूप मान्दछ । यसैकारण उसलाई आत्मादर्शन कहिल्यै हुँदैन । जो ज्ञानी हो त्यो देखेका पदार्थलाई देख्नै किन्तु उसका अन्तर्गत कारण शक्ति सर्वत्र चिदुप आत्मालाई नै देख्छ । यसैकारण ऊ आत्मादेखि सधैं लीन हुन्छ र कार्य रूप वाह्य पदार्थ मै उसलाई केही पनि देखिदैन ।

मूल

क्व निरोधो विमूढस्य योनिर्वन्धं करोति वै ।

स्वारामस्यैव धिरस्य सर्वदाऽसावकृत्रिमः ॥४१॥

शब्दार्थ

जुन चित्त निरोधलाई हठबाट गर्दछ उसै अज्ञानीलाई कहाँबाट चित्तका निरोध हुन्छ । आत्माराम ज्ञानी पुरुषलाई सधैं निश्चय गरी यही चित्त निरोध स्वभाविकै हुन्छ ।

भावार्थ

जो अज्ञानी पुरुष शुष्क चित्तको निरोधको लागि हठ गर्दछ । उसलाई चित्तनिरोध कहिल्यै पनि प्राप्त हुँदैन । अज्ञानी नै चित्तनिरोधका लागि समाधि लगाउछ । जब त्यो समाधि देखी उत्थान गर्छ तब उसका

चित्त संसारका पदार्थमा फैलिन्छ । जुन आत्मामा स्मरण गर्ने योगी हो जसका चित्त निश्चल छ उसका चित्त सर्वदा आत्मामा नै निरुद्ध रहन्छ । यसैकारण सधैं उसको समाधि वनीरहन्छ ।

मूल

भावस्य भावकः किञ्चिन्न किञ्चिदभावकोऽपरः ।

उभयाऽभावक कश्चिद् देवमेव निराकुलः ॥४२॥

शब्दार्थ

कुनै व्यक्ति भावलाई मान्ने वाला हुन्छ त कोही केही पनि छैन भन्ने मान्छन् । यसै गरी कोही दुवै भाव र अभाव मान्दैनन् र स्वस्थ चित्त भै रहन्छन् ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ हेराजन् ! कोही एक नैयायिक यस्तो मान्दछ कि भाव रूप प्रपञ्च परमार्थले सत्य हो र केही शून्यवादी भन्छन् प्रपञ्च शून्य रूप हो कारण शून्यवाट नै सबैको उत्पत्ति हुन्छ । हजारौमा कोही एक आत्माको अनुभव गर्ने हुन्छ । त्यो भाव र अभाव दुवैका भावना छोडी स्वस्थ चित्त भै आफै आत्मानन्दमानै सदा मग्न रहन्छ ।

मूल

शुद्धमद्वयमात्मानं भावयन्ति कुबुद्धयः ।

न तु जानन्ति संभोहाद्यावज्जीवमनिर्वृता ॥४३॥

शब्दार्थ

कुबुद्धि भएका पुरुष शुद्ध अद्वैत आत्मालाई भावना गर्दछ तर अज्ञानताका कारण जान्दैन यसै मोहका कारण जब तक उसको जीवन रहन्छ सन्तोष रहित भैरहन्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नु हुन्छ हे जनक अज्ञानी मूढ शुद्ध निर्मल द्वैत रहित व्यापक आत्माको अनुभव गर्दै न कारण उनको मोह सांसारिक पदार्थबाट निवृत्त हुँदैन । यसैकारण उसलाई आत्मा साक्षात्कार हुँदैन जब तक वाँचिरहन्छन् । संतोष त्यस्ता व्यक्तिलाई कहिल्यै प्राप्त हुँदैन । आत्मा साक्षात्कार न भई सन्तोष प्राप्त हुन सक्तैन ।

मूल

मुमुक्षुबुद्धिरालम्बमन्तरेण न विद्यते ॥

निरालम्बैव निष्कामा बुद्धिर्मुक्तस्य सर्वदा ॥४४॥

शब्दार्थ

मुमुक्षु पुरुषका बुद्धि आलम्ब अन्तरण विना रहँदैन मुक्त पुरुषका बुद्धि सवै अवस्थामा कामना रहित र आश्रय रहित निश्चय गरेर रहन्छ ।

भावार्थ

जसका आत्माको साक्षात्कार हुँदैन उसैको बुद्धि सांसारिक विषय को आलम्बन गर्दछन् र जो निष्काम जीवनमुक्त हो उसका बुद्धि आत्माको आश्रय रहन्छ । आत्मा अचल भएर बुद्धि पनि सधैं स्थिर भै रहन्छ ।

मूल

विषय द्वीपिनो विक्षय चकिताः शरणार्थिनः ।
विशान्ति भटिती क्रोडन्निरोधैकाग्रसिद्धये ॥४५॥

शब्दार्थ

विषयरूपी वाघलाई देखेर डराएका र चित्त निरोधता र एकाग्रताका सिद्ध गर्नका लागि आफ्ना शरीरलाई रक्षा गर्ने मूढ पुरुष चाँडै नै पहाडका गुफामा प्रवेश गरी वस्तछन् ।

भावार्थ

मूढ मुमुक्षुलाई विषयरूपी वाघलाई देखेर भय उत्पन्न हुन्छ र चित्तवृत्ति एकाग्र गर्नका लागि पहाडका कन्दरामा प्रवेश गर्दछन् । परन्तु उसको कार्य हुँदैन अन्तर वृत्ति फैलिन्छ र हर दिन दुःखी हुन्छ शान्ति उसलाई लेश मात्र पनि हुँदैन । जो ज्ञानी जीव मुक्त छ त्यो विषयरूपी वाघका इन्द्रजालजन्य पदार्थ जस्तै देखेर उसमा भय हुँदैन ।

मूलम्

निर्वासनं हरिं दृष्ट्वा तूष्णीं विषय दन्तिनः ।
पलायन्ते न शक्तास्ते सेवन्ते कृतचाटवः ॥४६॥

शब्दार्थ

वासनारहित पुरुषरूपी सिंहलाई देखेर तीनै प्रियवादी अर्थात् संसारीक पुरुष ईश्वरदेखी प्रेरित भै असमर्थ विषयरूप हात्ति भैं चुपचाप भागदछन् र त्यहीँ वासना रहित पुरुषलाई आफै आएर सेवा गर्दछन् ।

भावार्थ

कारण वासना रहित पुरुषरूपी सिंह लाइ देखेर विषयरूपी हात्ती असमर्थ भै भागदछ र यस्तै नरसिंहका प्रतीष्ठा र सेवा अन्य पुरुष ईश्वरवाट प्रेरित भै गर्दछन् ।

मूल

न मुक्ति कारिकां धत्ते निःशङ्को युक्त मानस : ।
पश्यञ्छृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्शनन्नास्तेयथासुखम् ॥४७॥

शब्दार्थ

शंका रहित र निश्चल मनभएका ज्ञानी पुरुष यम नियमादि योग क्रियालाई स्पर्श गरेर सुघेर खाएर आग्रहवाट धारणा गर्दै न परन्तु देखेर सुनेर त्यो सुखपूर्वक रहिरहन्छ ।

भावार्थ

टाढा भएर संशय जसको निश्चल मन छ, त्यो जीवनमुक्त ज्ञानी पुरुष छ, यम नियमादि क्रियालाई पनि घमण्डद्वारा गर्दै न । कारण उसलाई कर्तृत्वको ध्यान हुँदैन । ऊ देखछ, सुन्छ, स्पर्श गर्दछ, सुँघ्छ, अर्थात् लोकदृष्टिले सबै क्रिया गर्छ, तापनि आत्मानन्दमा स्थिर भै रहन्छ ।

मूल

वस्तुश्रवणमात्रेण शुद्धबुद्धि निराकुलः ।
नैवाचारमनाचार मौदास्यं वा प्रपश्यति ॥४८॥

शब्दार्थ

यथार्थ वस्तु श्रवण मात्रले शुद्ध बुद्धी वान र स्वस्थ चित्त पुरुषले आचारलाई अनाचरणलाई र उदासिनतालाई देख्दैन ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि चिदात्माका श्रवणमात्रले पनि जसको शुद्ध अखण्डाकारबुद्धि उत्पन्न हुन्छ त्यहीँ नै आत्माका स्वरूपमा रहन्छ । त्यो न आचारवाट न अनाचारवाट अर्थात् न शुभनअशुभ कर्मवाट रहित हुने इच्छा गर्दछ कारण त्यो सदा आफ्नै मनमा मग्न रहन्छ ।

मूल

यदायत्कर्तुमायाति तदा तत्कुरुते ऋजु : ।

शुभं वाप्य शुभंवापि तस्य चेष्टाहिवालवत् ॥४९॥

जुन सुकै शुभ अथवा अशुभ गर्न पाइन्छ तब त्यसलाई ज्ञानी आग्रहरहित गर्दछ कारण उसका व्यवहार वालक जस्तै प्रतीत हुन्छ ।

भावार्थ

जुनकालमा त्यहीँ ज्ञानी पुरुष शुभ कर्म अथवा अशुभ कर्म गर्दछ । त्यो प्रारब्धवशात् दैव गतीले अकस्मात् गर्दछ । शोभन अशोभन बुद्धिवाट घमण्डी भै गर्दैन । कारण उसका चेष्टा वालक जस्तै प्रारब्धका अधिनमा हुन्छ । राग द्वेषका अधिनमा हुँदैन ।

मूल

स्वातन्त्रयात्सुखमाप्नोति स्वातन्त्रयाल्लभते परम् ।

स्वातन्त्र्यान्निवृत्तिं गच्छेत् स्वातन्त्र्यतात्परमं पदम् ॥५०॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुषलाई स्वतन्त्रताबाट सुख प्राप्त हुन्छ र स्वतन्त्रताबाट नै ज्ञान पनि प्राप्त हुन्छ । स्वतन्त्रताले नै नित्य निर्वृत्तिमा जान्छ स्वतन्त्रताबाटै परमपद अर्थात् आफ्ना स्वरूप प्राप्त हुन्छ ।

भावार्थ

स्वतन्त्रताबाट अर्थात् रागद्वेषका अधीनताबाट रहित पुरुष सुख पाउँछ र उही स्वतन्त्रताबाट पुरुष आत्मज्ञानलाई पनि पाउँछ र स्वतन्त्रताबाट नै पुरुष नित्य सुखलाई पनि प्राप्त हुन्छ र स्वतन्त्र भएर नै पुरुष परम शान्ति पनि पाउँछ ।

मूल

अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं स्वात्मनो मन्यते यदा ।
तदा क्षीणा भवन्त्येव समस्ताश्चित्त वृत्तयः ॥५१॥

शब्दार्थ

जब पुरुष आफ्नो आत्माको अकर्तापन र अभोक्तापनलाई मान्दछ तब उसका सम्पूर्ण चित्तवृत्ति निश्चयपूर्वक नाश हुन्छन् ।

भावार्थ

जुन कालमा विद्वान् आफूलाई अकर्ता र अभोक्ता मान्छ उसै कालमा चित्तका सबै वृत्ति नाश हुन्छ । अर्थात् जब त्यो यस्तो निश्चय गर्छ कि यस कर्म म गरुला र उसैका फल मलाई आउला तब उसका चित्तमा अनेक वृत्ति उदाउँछ र त्यो दुःखीत हुन्छ परन्तु जब आफूलाई अकर्ता अभोक्ता निश्चय गर्दछ । तब उसका चित्तका सम्पूर्ण वृत्ति निरुद्ध

हुन्छन् र शान्ति प्राप्त हुन्छ ।

प्रश्न :- केवल अकर्ता अभोक्ता निश्चय गर्नाले नै चित्तका वृत्तिको अभाव हुन जान्छ र त्यो जीवनमुक्त हुन जान्छ । जव वद्व ज्ञानीका चित्तका वृत्तिको अभाव हुनेछ । उसलाई पनि जीवनमुक्त भन्नु पर्छ तर यस्तो देखिदैन । कारण वद्व ज्ञानीका चित्त वृत्ति विषयमा लाग्दछ र उसलाई लोक जीव मुक्त पनि भन्दैनन् । यसबाट सिद्ध हुन्छ कि केवल अकर्ता अभोक्ता मानेर मात्र वृत्तिको निरोध हुँदैन ।

उत्तर :- वद्व ज्ञानीका जो कथन छ कि म अकर्ता हूँ । म अभोक्ता हूँ । त्यो सबै मिथ्या हो । कारण उसको अध्यास वन्यो जसले उसको विषयाकार वृत्तिउदय हुन्छ । यदि निश्चय परिपक्व हुन्छ त कदापि उनका वृत्ति विषयाकार उत्पन्न हुँदैन ।

दृष्टान्त

जसरी हिन्दुधर्मकालागि गाईको मासु निषेध हो अतः कुनै पनि हिन्दुका मन गाईको मासुतर्फ स्वप्नामा पनि जाँदैन । यस्तै नै जुन विद्वान्का यो परिपक्व निश्चय छ । म अकर्ता अभोक्ता हूँ उसको मन स्वप्नमा पनि विषयका तर्फ जाँदैन । उसका विषयकार वृत्ति कहिल्यै पनि हुँदैन । जसको निश्चय परिपक्व छैन अर्थात् जो वद्व ज्ञानी हो त्यो लोकलाई सुनाउँछ कि म अकर्ता हूँ अभोक्ता हूँ । परन्तु भित्रबाटै उसको विषयतर्फ विरालो जस्तै दृष्टि रहन्छ । जस्तै विरालो तब तक आँखा चिम्ले जस्तो गर्छ जवसम्म मुसा देख्दैन जव मुसा देख्छ भट समाती हाल्छ त्यहीँ अनुरूप वद्व ज्ञानी पनि तब तक नै अकर्ता अभोक्ता वन्दछ । जव तक विषयरूपी मुसालाई देख्दैन । जव विषयरूपी मुसा उसका अगाडि आउँछ तुरुन्त नै त्यो कर्ता भोक्ता भै उसलाई खाईहाल्छ ।

एक निर्मल संत पंजावका कुनै गाउँमा एक युवतीलाई विचारसागर पढाउँथे । पढाउँदा पढाउँदै उनका मन चलायमान भयो । जव उसका

तीघ्रामा हात राखे । स्त्रीले भनी महाराज अहिल्यै तपाईंले मलाई पढाउनु भयो कि भोगका विषय जानेर त्याग गर्नुपर्छ । तपाईं नै मेरो तीघ्रामा हात राख्नु हुन्छ, यो के कुरो हो । महात्मा ले भन्यो म तिम्रो परीक्षा गर्दै छु । तिमिले विचार सागर सवै पढि सक्यौ तर तिम्रो देह ध्यास छुट्यो कि छुटेन भनेर यस्तो वद्व ज्ञानीका चित्तमा कहिल्यै पनि शान्ति हुँदैन । अर्को दृष्टान्तलाई पनि सुन :-

एकदेशमा एक पण्डित मन्दिरमा योगवाशिष्ठका कथा भन्थे । उनका कथामा प्रशस्त माईहरू आउथे र गन्धर्व जातीका एक वेश्या पनि उनका कथामा आउँथी माईहरूका साथ बस्थी ।

एक दिन कथामा स्त्रीका सँग निषेध आयो र परस्त्रीसँग धेरै दोष निस्कियो कथा भन्दा भन्दै पण्डितजीका आँखा वेश्यामा पयो र पण्डितजीका मन वेश्यामा आशक्ति भयो कथा समाप्त भयो । तब सवै आ आफ्ना घर गए । वेश्या पनि आफ्नो घरमा गई उस्ले विचार गरी आज देखी म व्यभिचार कर्म गर्दिन यस्तो विचार गरी त्यैदिन देखी पर पुरुष संसर्ग छोडीदिई । भित्र वसेर भजन गर्न लागि यता यस्तो भयो उता पण्डितजी कथा भनेर आफ्नो घर गए रात पयो एक प्रहर रात वित्यो तब पण्डितजी टाउकामा फेटा बाधी वेश्याको घरमा गएर घण्टी बजाए वेश्याले उनलाई खाटमा बसाली उ तल बसी तब पण्डित जी भने हे प्यारी तिमि म सँगै बसन म आज तिमिसँग आनन्द गर्न आएको । वेश्याले भनी हे पण्डितजी तपाईंले कथामा विषय भोगका निन्दा गर्नु भएको थियो । तपाईंले नै भन्नु भएको थियो जुन पुरुष परस्त्री सँग भोग गर्छ उसलाई यमदुतले अग्नि ले तातेको खम्बामा बाँधिदिन्छन् स्त्रीलाई पनि त्यहीँ अनुरूप बाँधिदिन्छन् भन्नु भएको थियो । त्यहीँ अनुरूप म कसरी तपाईंका साथ क्रीडा गरौ तब पण्डितले भने जब कृष्णावतार भयो तब कृष्णले खम्बा उठाएर समुद्रमा फ्याकिदए । अब खम्बा छैन त्यो त पहिला को युग को वार्ता हो यस युगको होइन तिमि आफूलाई अकर्ता मानेर आनन्द लिउ । यस्तै वद्व ज्ञानीका चित्त कहिल्यै पनि शान्ति प्राप्त हुँदैन । धर्म शास्त्रमा पनि भनेको छ ।

पाठका पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।

सर्वे ते व्यसिनो मुख्याः क्रियावान् स पण्डितः ।

जती शास्त्र पढ़ने छन् । जती शास्त्र पढाउँछन् । जो केवल शास्त्र को विचार नै गरिरहन्छन् । ती सबै व्यसनी र मूर्ख हुन् । जो वैराग्यादि साधन सम्पत्ति युक्त छन् ती पण्डित छन् । अरु शास्त्र दृष्टिवाट पण्डित होइनन् । पहिले भनेका युक्तिवाटै यो सिद्ध हुन्छ कि जो अभ्यासी पुरुष छ त्यहीँ नै वद्व ज्ञानी हो । अकर्ता अभोक्ता भन्नाले मात्र त्यो अकर्ता अभोक्ता कदापि हुनै सक्तैन ।

मूल

उच्छृङ्खलाप्याकृतिकास्थितीर्धीरस्य राजते ।

न तु संस्पृह चित्तस्य शान्ति मूढस्य कृत्रिमा ॥५२॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुष शान्ति रहित स्वभाविक स्थितिमा शोभित हुन्छ । इच्छासहित चित्तवान भएका अज्ञानीका वनावटी शान्ति कहिल्यै पनि शोभा युक्त हुँदैन ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक ! जुन पुरुष निस्पृह छ उसका स्वभाविक स्थितिशोभा युक्त नै हुन्छ । कारण उसमा केही पनि वनावट हुँदैन र जुन मूढ इच्छाले व्याकुल छ उसका वनावटी शान्ति पनि शोभायमान हुँदैन ।

मूल

विलसन्ति महाभोगैर्विशन्ति गिरीगङ्गरात् ।

निरस्त कल्पना धीराः अवद्वामुक्त बुद्धयः ॥५३॥

शब्दार्थ

कल्पनारहित बन्धनरहित मुक्त बुद्धि भएका ज्ञानी पूरुष कहीले काँही प्रारब्ध वश ठूला ठूला भोगीहरूका साथ घुमफिर गर्दछन् क्रीडा गर्छन् र कहीले पहाडका कन्दरामा प्रवेश गर्दछन् ।

भावार्थ

जुन ज्ञानीहरू धीरहरूका सबै कल्पना नाश हुन्छ । त्यो प्रारब्धवश सबै भोगमा खेल्दछन् कहीले प्रारब्धवश पर्वत वनमा घुम्छन् । तिमीहरूका चित्त सदा शान्त रहन्छ । कारण त्यो आशक्ति कर्तृत्व ध्यास रहित बुद्धि भएको हुन्छ ।

मूल

श्रोत्रियं देवतां, तीर्थं मङ्गलानां भूयमस्पति प्रियम् ।
दृष्ट्वा संपूज्य धीरस्य न काऽपि हृदिवासना ॥५४॥

शब्दार्थ

पण्डितलाई देवताहरूलाई तीर्थलाई पूजा गरेर फेरिस्त्रीलाई राजालाई पुत्रादिलाई देखेर पनि ज्ञानीका दृष्टिमा केही कुनै वासना उत्पन्न हुँदैन ।

भावार्थ

हे शिष्य जुन श्रोत्रिय ब्रह्म वेत्ता छ उनलाई इन्द्र अग्नि आदि देवता र गंगा आदि तीर्थका पूजा गर्नाले कामना उत्पन्न हुँदैन । कारण निष्काम भएकोले सुन्दर स्त्रीपुत्रादि र राजालाई देखेर पनि उसका चित्तमा केही वासना खडा हुँदैन कारण ती सर्वत्र शम बुद्धि र समदर्शी छन् ।

मूल

भृत्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च दौहित्रैश्चापि गोत्रजैः ।

विहस्य धिक्कृतो योगी न याति विकृति मनाक् ॥५५॥

शब्दार्थ

जो ज्ञानी जीवनमुक्त हो त्यो नोकरवाट, छोरा नाती आदिवाट र वन्धु बान्धववाट पनि हाँसेर धिक्कारी गरेतापनि किञ्चित पनि विकारमा प्राप्त हुँदैन ।

भावार्थ

हे शिष्य जो ज्ञानी जीवनमुक्त छ । उसका चित्त नोकरवाट छोराछोरी नाती नातीना र स्त्रीवाट र वन्धु-बान्धववाट पनि तिरस्कार गरेपनि तिरस्कृत हुन सक्तैन र न उसले सत्कार गरेपनि हर्ष हुन्छ कारण राग द्वेषका कारण नै मोह हो । त्यो मोह उसमा हुँदैन ।

मूल

सन्तुष्टोऽपि न सन्तुष्टः खिन्नोऽपि न च खिद्यते ।

तस्याश्चर्यदशांतांतां तादृशा एव जानते ॥५६॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुष लोकदृष्टिवाट सन्तोषी भएपनि सन्तुष्ट हुँदैन र पश्चाताप वा खेद पाए पनि दुःख प्राप्त हुँदैन । उसका त्यै आश्चर्य दशालाई त्यहीँ अनुरूप ज्ञानी जान्दछ ।

भावार्थ

हे शिष्य लोकदृष्टिवाट खेद हुन्छ तापनि त्यो पश्चताप होइन
लोकदृष्टिवाट हर्ष प्राप्त हुन्छ त्यो हर्ष होइन । यस्ता विद्वान्का आश्चर्यवत्
लीलालाई विद्वान् जान्दछन् अरुले जान्दैन ।

मूल

कर्तव्यतैव संसारो न तां पश्यन्ति सूरयः ।
शून्याकारा निराकारा निर्विकारा निरामया ॥५७॥

शब्दार्थ

कर्तव्यता नै संसार हो त्यहीँ कर्तव्यतालाई शून्याकार आकार
रहित संकल्प रहित र दुःख रहित ज्ञानी देख्छैनन् ।

भावार्थ

हे शिष्य ममेदं कर्तव्यम् मेरो यो कर्तव्य हो यस्तो निश्चयको
नाम नै संसार हो । यसैकारण जीव मुक्त ज्ञानी त्यहीँ कर्तव्यतालाई
देख्दैन । न उ संकल्प गर्छ कारण त्यो संकल्प रहित हो र विकारदेखी
पनि रहित छ । जुन आध्यात्मिका रोग हो त्यसबाट पनि रहित छ ।

मूल

अ कुर्वन्नपि संक्षोमाद्वयग्रं : सर्वत्र मूढधीः ।
कुर्वन्नपि तु कृत्यानि कुशलो हि निराकुलः ॥५८॥

शब्दार्थ

अज्ञानी कर्म गर्दैन् तापनि त्यो सबै ठाउँ संकल्प विकल्पका

कारण व्याकुल हुन्छ र ज्ञानी कर्म गर्दछ तापनि निश्चय नै निश्चय चित्त भएको हुन्छ ।

भाषार्थ

हे शिष्य अज्ञानी शून्यमन्दिरमा र वनपर्वतादि एकान्त स्थानमा कर्ममा शरीर इन्द्रियादिका व्यापारलाई गर्दै न तापनि संकल्पवाट व्यग्र चित्त भएको हुन्छ । विद्वान् सर्वत्र शरीर इन्द्रियादिका व्यापारलाई लोकदृष्टिवाट गर्छ तापनि व्यग्र चित्त भएको हुँदैन । कारण त्यो निसंकल्प छ ।

मूल

सुखमास्ते सुखं शेते सुखमायाति याति च ।
सुखं वक्ति सुखं भुङ्ते व्यवहारेऽपि शान्तधी : ॥१९॥

शब्दार्थ

व्यवहारमा पनि ज्ञानी सुखपूर्वक वस्छ, सुखपूर्वक आउँछ, जान्छ, सुखपूर्वक वोल्छ र सुखपूर्वक नै खान पान गर्दछ ।

भाषार्थ

जीवनमुक्त ज्ञानी पुरुष व्यवहार आदिमा पनि आत्म सुख संग रहन्छ । वस्दा उठदा सुन्दा खादा पिउदा सबै काम गर्दा पनि विद्वान् शान्तचित्त भै रहन्छ ।

मूल

स्वभावाद्यस्य नैवार्ती लोकवद्वयवहारिणः ।
महाहृदइवाक्षोम्यो गतक्लेशः सुशोभते ॥२०॥

शब्दार्थ

जुन व्यवहार गर्ने ज्ञानीलाई आत्मज्ञानका स्वभाववाट लोक भैँ व्यवहार निश्चय गर्दैन । त्यो क्लेशरहित ज्ञानी ठूलो दह जस्तै क्षोभरहित भैँ शोभायमान हुन्छ ।

भावार्थ

ज्ञानवान् व्यवहार गर्दछ तापनि अज्ञानी पुरुष भैँ प्रश्चातापमा पुग्दैन । त्यो ठूलो दह भैँ क्षोभवाट रहित शोभालाई पाउँछ ।

मूल

निर्वृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरूपः जायते ।

प्रवृत्तिरपि धीरस्य निर्वृत्तिफलंदायिनी ॥६१॥

शब्दार्थ

मूर्खको निर्वृत्ति पनि प्रवृत्ति जस्तै हुन्छ र ज्ञानीका प्रवृत्ति पनि निर्वृत्ति फल दिने हुन्छ ।

भावार्थ

मूर्ख पुरुषका इन्द्रियका व्यापारका निर्वृत्ति त लोक दृष्टिवाट अवश्य प्रतीत हुन्छ । परन्तु त्यो निर्वृत्ति प्रवृत्ति नै हो । कारण उसका अहंकारादि निर्वृत्ति हुँदैन ज्ञानवान्लाई लोकदृष्टिले इन्द्रियहरूको प्रवृत्ति प्रतीत हुन्छ र पनि त्यो निर्वृत्तिरूप हुन्छ र मुक्तिरूप फल दिने हुन्छ कारण उसमा अभिमानको अभाव छ ।

मूल

परिग्रहेषु वैराग्यं प्रायो मूढस्य दृश्यते ।

देहे विगलिताशस्य क्व रागःक्व विरागता ॥६२॥

शब्दार्थ

अज्ञानी पुरुषको वैराग्य विशेष गरेर घरमा देखिन्छ । परन्तु शरीरमा गलित भएको आशा भएको ज्ञानीलाई कहाँ राग हुन्छ र कहाँ वैराग्य नै हुन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य देहाभियानी मूढ पुरुषलाई शरीरका साथ सम्बन्ध भएकाले धन वेश्या आदि जे हो उनमा कुनै प्रकारबाट वैराग्य उत्पन्न भए पनि त्यो वैराग्य शून्य हुन्छ । परन्तु जसका शरीरादिको अभिमान नाश हुन्छ उसलाई शरीरसंवन्धी पुत्रादिमा न राग छ र शत्रु तथा वाघ आदिमा विराग छ । राग र विराग उसैलाई हुन्छ जसलाई आफ्नो शरीरको अभिमान हुन्छ ।

मूल

भावनाभावनासक्ता दृष्टिर्मूढस्य सर्वदा ।

भाव्य भावनया सा तुस्वास्थ्यस्यादृष्टिरुपिणौ ॥६३॥

शब्दार्थ

अज्ञानी पुरुषका दृष्टि सर्वदा भावनामा या अभावनामा लागि रहन्छ तर ज्ञानीका दृष्टि चिन्ता मुक्त भै दृश्यदर्शन देखी रहित रूप भएको हुन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य मूढ पुरुष भन्दछ कि म भावना गर्छु म अभावना गर्छु ।

यसैप्रकारले सदैव भावना र अभावनामा नै आशक्त भै रहन्छ । कारण उसका भावना अभावनामा अहंकार छ र जो आफ्ना अभावनाले रहित भएर सदा आफ्ना आत्मामानै रहन्छ ।

मूल

सर्वारम्भेसु निष्कामो यश्चरेदवालवन्मुनिः।
न लेपस्तस्य शुद्धस्य क्रियमाणेऽपि कर्मणि ॥६४॥

शब्दार्थ

जुन ज्ञानी पुरुष वालक जस्तै कामनारहित भएर सबै कामको आरम्भ गर्दछ ऊ शुद्ध स्वरूप गरेको काममा पनि लिप्त हुँदैन ।

भावार्थ

जुन विद्वान् वालक भैँ कामनारहित भै पूर्वजन्मका कर्मका वशमा अर्थात् प्रारब्धवशले सबै आरम्भमा प्रवृत्त हुन्छ तैपनि त्यो वास्तवमा केही गर्दैन कारण त्यो अहंकाररूपी मलले रहित हो र यसैकारण उसमा कर्तृत्वभाव हुँदैन ।

मूल

स एव धन्यः आत्मज्ञः सर्व भावेषु यः समः ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्स्नन्निस्तर्षमानसः ॥६५॥

शब्दार्थ

त्यहीँ आत्मज्ञानी धन्य हो जो तृष्णारहित भएर देख्छ सुन्छ स्पर्श गर्दछ सुँछ । खान्छ सबै भावमा एकै रस हुन्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्तुहुन्छ कि हे जनक त्यहीँ आत्म ज्ञानी पुरुष धन्य हो जसको सबै प्राणीहरूमा आत्माबुद्धि छ । यसैकारण उसको चित्त तृष्णारहित हुन्छ । त्यो सबै पदार्थलाई देख्छ, सुन्छ स्पर्श गर्छ सुँघ्छ खान्छ तापनि केही गर्दैन त्यो सदा शान्त एकरस नै भै रहन्छ ।

मूल

क्व संसारः क्व चाभासः क्व साध्यं क्व च साधनम् ।
आकाशस्यैव धीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा ॥६६॥

शब्दार्थ

सबै आकाश जस्तै विकल्प रहित ज्ञानी पुरुषलाई संसार कहाँ हो र कहाँ उसलाई भास हुन्छ ? कहाँ साध्य अर्थात् स्वर्ग हुन्छ र साधन अर्थात् यज्ञादिकर्म हुन्छ ।

भावार्थ

जुन विद्वान् सर्वदा संकल्पविकल्पदेखि रहित छ । उसका प्रपंच कहाँ हुन्छ र न उसका दृष्टिमा स्वर्गादि हुन्छ । जब उसका दृष्टिमा स्वर्गादि पनि छैन । तब उनका साधनीभूत यागादि पनि उसका दृष्टिमा कहाँ छ ? आत्मवित् जीवनमुक्तका दृष्टिमा सर्वत्र एक आत्मा नै व्यापक परिपूर्ण हो । दोश्रो केही पदार्थ नै छैन । तब स्वर्ग नरक र उनका साधन भूत पुण्य पापादि पनि कहीं हुँदैन ।

मूल

स जयत्यर्थ संन्यासी पूर्ण स्वरसविग्रहः ।
अकृत्रिमोऽनवच्छिन्नेसमाधिर्यस्य वर्तते ॥६७॥

शब्दार्थ

त्यो दृष्ट र अदृष्ट कर्मफलदेखी रहित पूर्णानन्दस्वरूप भएको ज्ञानी जय प्राप्त गर्दछ जसको स्वाभाविकसमाधि आफै पूर्णस्वरूपमा रहन्छ ।

भावार्थ

अष्टावक्रजी भन्नुहुन्छ कि हे जनक जुन विद्वान् दृष्ट र अदृष्ट अर्थात् यस लोक र परलोकका फलका कामना देखी रहित छ अर्थात् निष्कामी छ । त्यहीँ परिपूर्ण स्वरूप भएको हो आफ्ना स्वरूप मानै जसको समाधि सर्वदा बनी रहन्छ त्यहीँ विद्वान् हो त्यो सवैभन्दा श्रेष्ठ भएर संसारमा घुमिरहन्छ ।

मूल

वहुनात्र किमुक्तेन ज्ञात तत्त्वो महाशय : ।

भोगमोक्षनिराकाङ्क्षी सदा सर्वत्र निरस : ॥६८॥

शब्दार्थ

यसमा धेरै भन्नाले के प्रयोजन हुन्छ तत्त्व जान्ने व्यक्ति भोग र मोक्षका आकाङ्खालाई त्यागी ज्ञानी भइ सदैव जता ततै रागद्वेषरहित हुन्छ ।

भावार्थ

हे जनक जुन विद्वान्मा ज्ञान तत्त्व छ अर्थात् जुन विद्वान्ले आत्मा तत्त्व जानेको छ । उसैको नाम हो ज्ञानी । कारण त्यो भोग र मोक्ष दुवैमा निराकाङ्क्षी छ । आकाङ्क्षारहित छ । अर्थात् दुवैमा राग द्वेषले रहित छ ।

मूल

महदादिजगदद्वैतं नाममात्रविजृम्भितम् ।
विहाय शुद्धबोधस्य किं कृत्यं भवशिष्यते ॥६९॥

शब्दार्थ

महतत्त्व आदि द्वैत जगत् नाम मात्रको भिन्न हो उसमा कल्पनालाई छोडेर शुद्ध बुद्धस्वरूप भएकोलाई के कर्तव्यता अवशेष रहन्छ ।

भावार्थ

हे जनक महदादिरूप जति जगत् छ अर्थात् महत् अहंकार पंच तन्मात्र पञ्च महाभूत र उसैका कार्य रूप जति जगत् छ त्यो केवल नाममात्र वनेर नै फैलिएको छ । आत्मादेखी भिन्न कै प्रतीत हुन्छ परन्तु, वास्तवमा भिन्न होइन ॥

वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृतीकेत्येव सत्यमिती श्रुते । जति नामका विषय विकार छ । त्यो सवै वाणीको कथन मात्र हो । मृतीका नै सत्य हो । यसै तरह जतिको नाम घटादि रूप जगत् छ । यी सवै कल्पनामात्र हो, अधिष्ठानरूप ब्रह्म नै सत्य हो । जुन विद्वान्ले सम्पूर्ण कल्पनालाई त्याग दिए त्यो केवल शुद्धचैतन्यरूप मानै रहन्छ । त्यसका कुनै कर्तव्य बाँकि रहँदैन ।

मूल

भ्रमभूतमिदं सर्वं किञ्चन्नास्तीति निश्चयी ।
अलक्ष्यस्फूर्णः शुद्धः स्वभावेनैव शाम्यति ॥७०॥

शब्दार्थ

यो सवै प्रपंच केही पनि होइन यस्तो चैतन्यात्मानुभवविशुद्ध निश्चय गर्ने भएको व्यक्ति स्वभावले नै शान्ति पाउँछ ।

भावार्थ

प्रश्न :- अनर्थको शान्तिकालागि प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

उत्तर :- अधिष्ठानको साक्षात्कार भएपछि यो संपूर्ण जगत्भ्रमबाट नै कल्पित प्रतीत हुन्छ । वास्तवमा केही पनि सत्य प्रतीत हुँदैन । जुन पुरुषको यस्तो ज्ञान छ त्यो केही पनि प्रयत्न गर्दैन । कारण त्यो स्वभावले नै शान्तिरूप हो । शान्तिका लागि फेरि उसलाई केही पनि कर्तव्य बाँकी रहँदैन ।

मूल

शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यभावमपश्यतः ।

क्व विधिः क्व च वैराग्यं क्व त्याग क्वः शमोऽपि वा ॥७१॥

शब्दार्थ

दृश्य भावलाई नदेखि शुद्ध स्फुरण रूप भएकोलाई कहाँ कर्मको विधि हुन्छ र कहाँ त्याग हुन्छ अथवा कहाँ शम हुन्छ ।

भावार्थ

जुन विद्वान् शुद्धस्वरूप स्वप्रकाश चिद्रूप आफैलाई देख्छ । त्यो अर्को दृश्य पदार्थ देख्दैन । उसलाई कर्ममा राग कहाँ हुन्छ । कुन विधि र कुनविषयमा उसलाई वैराग्य र कुन विषयमा शम हुन्छ ?

मूल

स्फुरतोऽनन्त रूपेण प्रकृतिं च न पश्यत : ।

कव वन्धः क्व च वा मोक्षः क्व हर्ष क्व विषादता ॥७२॥

शब्दार्थ

अनन्तरूपले स्फुरण भैरहको मायालाई पनि नहेर्ने प्रकाशवान् ज्ञानी पुरुषलाई कहाँ वन्धन हुन्छ, कहाँ मोक्ष र कहाँ हर्ष तथा कहाँ शोक नै हुन्छ ?

भावार्थ

जुन चिद्रूप आत्मामा कार्य रहित माया देख्ने उनैका दृष्टिमा वन्ध कहाँ, मोक्ष कहाँ र हर्ष विषाद कहाँ हुन्छ ?

मूल

बुद्धि पर्यन्त संसारे मायामात्रं विवर्तते ।

निर्ममो निरहङ्कारो निष्कामः शोभते बुधः ॥७३॥

शब्दार्थ

बुद्धिपर्यन्तसंसारमा मायाविशिष्ट चैतन्य ममतारहित, अहंकाररहित, जगत् भाव कल्पना गरी ज्ञानी पुरुष कामना रहित शोभायमान हुन्छ ।

भावार्थ

आत्मज्ञानपर्यन्त नै संसार जसमा छ अर्थात् आत्मज्ञानरूप अन्तर्भाव भएको संसारमा माया सवल चेतन नै विवर्तरूप कल्पित जगदाकारभास मान हुन्छ । यस्तो निश्चय गर्ने विद्वान्का शरीरादिमा अहंकार रहँदैन । ममताले र कामनाले रहित भै घुमफिर गर्छ ।

मूल

अक्षयं गतसंतापमात्मानं पश्यतो मुने : ।

क्व विद्या क्व च वा विश्वं क्व देहोऽहं ममेति वा ॥७४॥

शब्दार्थ

अविनाशी र संतापरहित आत्मालाई देख्ने व्यक्ति मुनि जसलाई भनिन्छ । उसका लागि विद्या कहाँ छ विश्व कहाँ छ अथवा कहाँ छ शरीर कहाँ अहं मम भाव छ ।

भावार्थ

जुन विद्वान् नाश रहित संताप रहित आत्मालाई देख्छ, उसलाई मुनि भनिन्छ । उसका दृष्टिमानजगत् छ न शास्त्र छ न शरीर छ । आत्मादेखी अतीरिक्त उसमा स्फुरण हुँदैन ।

मूल

निरोधादीनि कर्माणि जहाति जडधियदिः ।

मनोरथान्प्रलापाश्च कर्तुमाप्नोति तत्क्षणात् ॥७५॥

शब्दार्थ

जव अज्ञानी पुरुष चित्त निरोधादि कर्मलाई त्यागदछ । त्यसबाट मनोरथलाई र प्रलाप गर्नलाई प्रवृत्त हुन्छ ।

भावार्थ

यदि अज्ञानी चित्तका निरोधादि कर्मका त्याग गरी दिन्छ तैपनि त्यो मनोराज्यसम्बन्धीलाई र वाणीका प्रलाप आदि गर्दछ ।

मूल

मन्दः श्रुत्वापि तद्वस्तु न जहाति विमूढताम् ॥
निर्विकल्पो वहिर्यत्नादन्तर्विषय लालसः ॥७६॥

शब्दार्थ

मूर्ख पुरुष उसै आत्मालाई सुनेर बुझेर पनि मूर्खतालाई त्यागदैन परन्तु वाहय व्यापारबाट संकल्प रहित भै भित्र अर्थात् मनमा विषय लालसा भएको व्यक्ति हुन्छ ।

भावार्थ

मूर्खआत्माको श्रवण गरेर पनि आफ्नो मूर्खतालाई त्याग्न सक्तैन । मलीन चित्त भएका व्यक्तिलाई आत्माको श्रवण गर्नाले पनि ज्ञान प्राप्त हुँदैन । मूर्खवाह्य व्यापार रहित भएर पनि मनमा विषयलाई धारणा गरिरहन्छ ।

मूल

ज्ञानाद् गलित कर्मा यो लोक दृष्टयापि कर्मकृतः ।
नाप्नोत्यवसरं कर्तुं वक्तुमेव न किञ्चन ॥७७॥

शब्दार्थ

ज्ञानले नाश भएको कर्म जसको छ यस्तो ज्ञानी लोक दृष्टिले कर्म गर्ने भएको भएपनि त्यो न कुनै कर्म गर्नलाई अवसर पाउँछ र न कुनै भन्नमा अवसर पाउँछ ।

भावार्थ

जुन विद्वान्का कर्ममा अभ्यास आत्मज्ञानले नाश भएको छ त्यो

लोकदृष्टिवाट कर्म गरेको भान भएपनि म कर्म गर्छु यस्तो उ कहिल्यै भन्दैन ।
कारण उसलाई आत्मा ज्ञानका प्रतापले कर्म फलको इच्छा नै हुँदैन ।

मूल

क्वतमः क्व प्रकाशो वा हानं क्व च न किञ्चन ।
निर्विकारस्य धिरस्य निरातंकस्य सर्वदा ॥७८॥

शब्दार्थ

निर्विकार र सधैं निर्भय भएका ज्ञानीलाई कहाँ अन्धकार छ
अथवा कहाँ प्रकाश छ र कहाँ धन छ वा कहाँ त्याग छ केही पनि हुँदैन ।

भावार्थ

हे शिष्य जो ज्ञानीका मोहादि रूप सबै विकार हट्यो, उसका
दृष्टिमा अन्धकार कहाँ र अन्धकारको अभाव भएपछि प्रकाश कहाँ यी
दुवै सापेक्षिक हो । एक मात्र न हुँदा दोस्रो को स्थितिहुँदैन कारण
लौकिक दृष्टिवाट नै अन्धकार र प्रकाश हुन्छ । त्यो लौकिक दृष्टिमा
प्रकाश र अन्धकार दुवै रहँदैन, जसलाई यस्ता ज्ञानीलाई कालादिको भय
पनि हुँदैन । उसलाई न कहीं हानिहुन्छ न लाभ, न कुनैमा राग न द्वेष,
न ग्रहण न त्याग नै ।

मूल

क्व धैर्यं क्व विवेकित्वं क्व निरातङ्कताऽपि वा ।
अनिर्वाच्यस्वभावस्य निः स्वभावस्य योगिनः ॥७९॥

शब्दार्थ

अनिर्वचनीयस्वभाव भएका व्यक्तिलाई र स्वभाव रहित योगीलाई धैर्यता कहाँ हुन्छ ? विवेकि कहाँ हुन्छ अथवा निर्भयता पनि कहाँ हुन्छ ।

भाषार्थ

अनिर्वाच्य स्वभाव भएका योगीलाई धैर्यता कहाँ र विवेकि कहाँ स्वभाव रहित योगीलाई भय र निर्भयता कहाँ त्यो सदा आनन्द रूप एक रस भै रहन्छ ।

मूल

न स्वर्गो नैव नरको जीवन मुक्तिर्न चैव हि ।
बहुनाऽत्र किमुक्तेन योग दृष्ट्या न किञ्चन ॥८०॥

शब्दार्थ

ज्ञानीलाई न स्वर्ग छ न नरक नै छ र न जीवन मुक्ति नै छ ।
निश्चय गरी यस्मा धेरै भन्नु के प्रयोजन योगीलाई योग दृष्टिबाट केही पनि हुँदैन ।

भाषार्थ

जीवनमुक्त आत्माज्ञानीका दृष्टिमा न स्वर्ग छ न नरक नै छ ।
प्रश्न :- नास्तिक नै स्वर्ग नरक मान्दैन अर्थात् नास्तिकका दृष्टिमा न स्वर्ग छ न नरक छ, तब नास्तिक र जीवन मुक्तमा केही पनि भेद रहँदैन ।

उत्तर :- नास्तिकका दृष्टिमा यो लोक त छ परन्तु परलोक छैन र न उसका दृष्टिमा आत्मा नै छ । त्यो न केवल शून्यलाई नै मान्दछ । ज्ञानी

जीव मुक्तका दृष्टिमा लोक परलोक दुवै छैन । सर्वत्र एकै आत्मा नै परिपूर्ण व्यापक छ । आत्माअतीरिक्त केही पनि योगीका दृष्टिमा छैन ।

मूल

नैव प्रार्थयते लाभं नालामेना नु शोचति ॥
धीरस्य शितलं चित्तम मृतेनैव पूरितम् ॥८१॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुषको चित्त अमृतले भरिएको हुँदा शीतल हुन्छ । यसैकारण न त्यो लाभका लागि प्रार्थना गर्दछ र न नाश हुनाले कहिल्यै शोक गर्दछ ।

भावार्थ

जीवनमुक्त ज्ञानी न पाउनलाई प्रार्थना गर्छ र न नपाउँदा शोक गर्दछ । किन्तु उसको चित्त परमानन्दरूपी अमृतले तृप्त छ अर्थात् आनन्दित भै रहन्छ ।

मूल

न शान्तं स्तौति निष्कामो न दुष्टमपि निन्दति ।
समदुःखसुखतृप्तः किञ्चित्कृत्यं न पश्यति ॥८२॥

शब्दार्थ

कामनारहित पुरुष अर्थात् ज्ञानी पुरुष शान्त पुरुषलाई न स्तुती गर्दछ, न दुष्ट पुरुषको निन्दा गर्दछ । सुख र दुःख तुल्य भएको यस्तो योगी आनन्दित भएर पनि गरेको कामलाई केही पनि देख्दैन ।

भावार्थ

विद्या र कामना कर्मरहित ज्ञानी जो हो त्यो शान्ति आदिशुद्ध गुणले युक्त भएका पुरुषको स्तुति गर्दै न त दुष्टको निन्दा नै गर्दछ ।

निःस्तुती निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

चलाचलानिकेतश्च यतिर्निष्कामको भवेत् ॥

ज्ञानवान् योगी कसैलाई न स्तुती गर्छ, न कसैलाई नमस्कार गर्छ न अग्निमा हवनादि नै गर्छ । त्यो न एक जग्गामा वास गर्छ न त्यो कसैको निन्दा नै गर्छ दुःखसुखमा शम भै रहन्छ निष्काम भएर पनि कुनै काम देख्दैन ।

मूल

धीरो न द्वेष्टि संसारमात्मानं न दिदृक्षति ।

हर्षामर्षविनीर्मुक्तो न मृतो न च जीवति ॥८३॥

शब्दार्थ

हर्ष रोग रहित ज्ञानी पुरुष संसार प्रति न द्वेष गर्छ र न आत्मालाई देख्ने इच्छा गर्दछ, त्यो न मरेको हो र न बाचेको हो ।

भावार्थ

जो धीर ज्ञानी जीवनमुक्त छ त्यो संसारसंग न द्वेष गर्दछ । कारण ऊ संसारलाई देख्दै देख्दैन । आफ्नै आत्मालाई देख्छ, यदि संसारलाई देख्छ त बाधितानुवृत्तिद्वारा देख्छ यसैकारण त्यो संसारसंग त द्वेष गर्दैन परिपक्व आत्मामा आत्मालाई पनि देख्दैन । कारण त्यो स्वयं आत्मा रूप हो यसैकारण त्यो हर्षादिले र जन्म मरणले रहित छ ।

मूल

निः स्नेहः पुत्रदारादौ निष्कामो विषयेषु च ।

निश्चिन्तः स्वशरिरेऽपि निराशः शोभते बुधः ॥८४॥

शब्दार्थ

पुत्र र स्त्री आदिमा स्नेह र विषयमा कामनारहित भएर आफ्ना शरीरमा चिन्ता रहित भएको ज्ञानी पुरुष निराश भएर शोभायमान हुन्छ ।

भावार्थ

विद्वान् जीवनमुक्त निराश भएर पनि शोभा पाउँछ । कारण स्त्री पुत्रादिका स्नेहवाट त्यो रहित छ र यसकारण विषयमा र भोग वासनामा रहित छ । आफ्ना शरीरका स्थितिका लागि पनि भोजन आदिको चिन्ता गर्दैन ।

मूल

तुष्टि : सर्वत्र धिरस्य यथापतित वर्तिनः ।

स्वच्छन्दं चरतो देशान्यत्रा स्तमित शायिनः ॥८५॥

शब्दार्थ

जहाँ सूर्य अस्त हुन्छ त्यहीँ सुत्ने भएका र इच्छानुसार देश विदेशमा घुमफिर गर्ने भएका ज्ञानी पुरुष यथास्थित समान सर्वत्र आनन्द भै रहन्छन् ।

भावार्थ

धिर ज्ञानी पुरुषलाई जस्तो प्रारब्धवशवाट पदार्थ प्राप्त हुन्छ त्यहीँमा संतुष्ट हुन्छ र प्रारब्धकावशले नाना प्रकारका देशमा वनमा नगरमा घुमेर जताततै सन्तुष्ट भैरहन्छ ।

मूल

पततू देतु वा देहो नास्य चिन्ता महात्मनः ।
स्वभाव भूमि विश्रान्ति विस्मृता शेष संसृते : ॥८६॥

शब्दार्थ

स्वभावरूपी भूमिमा विश्राम गर्ने र विस्मरण भएको हो सवै संसार जसलाई यस्ता महात्मालाई यसैकुराका चिन्ता हुँदैन चाहे देह रहोस् अथवा नाशनै किन नहोस् कुनै चिन्ता हुँदैन ।

भावार्थ

जुन ज्ञानीलाई आफ्ना स्वरूप भूमि हो अर्थात् विश्राम स्थान हो जसका आफ्ना स्वरूपमा विश्राम गरेर कुनै प्रकारको पनि चिन्ता हुँदैन चाहे शरीर रहोस् वा नरहोस् त्यहीँ नै जीवन मुक्त हो । त्यहीँ नै संसारबाट निवृत्ती हो ।

मूल

अकिञ्चनः काम चारो निद्वन्द्व शिछन्नसंशयः ।
असक्त : सर्वभावेषु केवलो रमते बुध : ॥८७॥

शब्दार्थ

गृहस्थ रहित विधि निषेध रहित आशक्ति रहित विकार रहित ज्ञानी पुरुष सबै भावमा रमण गर्दछ ।

भावार्थ

जीवनमुक्त निर्विकार भएर संसारमा भ्रमण गर्दछ । आफूमा केही

पनि राख्दै न उ विधि निषेधका नोकर हुँदै न । स्वच्छन्द चारी हो । आफ्ना इच्छावाट घुम्दछ । सुख दुःखादि द्वन्दवाट उ रहित छ । संशय देखी पनि रहित छ । त्यो कुनै पदार्थमा पनि आशक्ति हुँदै न ।

मूल

निर्ममः शोमते धीरः शम लोष्टाश्मकाञ्चनः ।

सुभिन्नहृदयग्रन्थिर्विनिर्धूतं रजस्तमः ॥८८॥

शब्दार्थ

जो ममता रहित छ । जसको लागि पत्थर र स्वर्ण समान छ हृदयको गाँठो राम्ररी फुकेको छ, रज र तम स्वभाव जसको पखालीएको छ यस्ता ज्ञानी पुरुष शोभाय मान हुन्छ ।

भावार्थ

ममता रहित जीवन्मुक्त ज्ञानी शोभा पाउँछ कारण उसको दृष्टिमा पत्थर माटो र सुन बराबर हुन्छ । आत्माज्ञानका बलवाट उसका हृदय ग्रन्थि भेदन भै तमरूप मल हटिसकेको हुन्छ ।

मूल

सर्वत्रानवधानस्य न किञ्चिद्वासना हृदि ।

मुक्तात्मनो वितृप्तस्य तुलना केन जायते ॥८९॥

शब्दार्थ

सबै विषयवासनामा आशक्ति रहित हृदयमा केही पनि वासना हुँदै न । यस्ता मुक्त तृप्त भएका ज्ञानी पुरुष बराबर कसको तुलना गर्न सकिन्छ ?

भावार्थ

जुन ज्ञानीलाई कुनै विषयमा चित्त रुचि हुँदैन र जसका हृदयमा किञ्चित पनि वासना हुँदैन त्यहीँ अभ्यास रहित ज्ञानी हो । उसका तुलना कसैसँग पनि गर्न सकिदैन केवल ज्ञानीका साथनै गर्न सकिन्छ ।

मूल

जानन्नपि नजानाति पश्यन्नपि नपश्यति ।

ब्रुवन्नपि न च ब्रुते कोऽन्यो निर्वासना दृते ॥९०॥

शब्दार्थ

वासना रहित सत्य पुरुष बाहेक यता उता दोस्रो कुन छ जो जानेको छ तापनि जान्दैन देखेको छ र पनि देख्दैन र बोल्छ तापनि बोल्दैन ।

भावार्थ

जीवनमुक्त विद्वान् पदार्थलाई जानेको हुन्छ तापनि जान्दैन देखे पनि देख्दैन भन्छ तापनि भन्दैन परमार्थ दृष्टिवाट देख्दैन सुन्दैन बोल्दैन । निर्वासनिकता ज्ञानीका अतीरिक्त दोस्रो कस्ले गर्न सक्छ । कोही पनि गर्न सक्तैन ।

मूल

भिक्षुर्वा भूपीर्त्वापि यो निष्कामः स शोभते ।

भावेषु गलिता यस्य शोभनाऽशोभना मति : ॥९१॥

शब्दार्थ

सब भावमा गलित भएका श्रेष्ठ अश्रेष्ठ बुद्धिभएका कामना रहित

जो छ त्यहीं शोभायमान हुन्छ अथवा भिक्षु होस् वा राजा होस् ।

भावार्थ

जुन ज्ञानीको उत्तम पदार्थमा इच्छा बुद्धि हुँदैन र अनुत्तम पदार्थमा दोष बुद्धि हुँदैन यस्तो निष्काम त्यो चाहे भिक्षुक होस् अथवा राजा होस् संसारमा त्यसैको शोभा हुन्छ । राजाहरूमा निष्काम जनक र श्रीरामचन्द्रजी हुन् जसका किर्ती आजतक संसारमा लोक गाईरहेका छन् । विरक्तमा जड भरत र दत्तात्रय र याज्ञवल्क्य आदि हुन् जसका शुभ चरित्र स्तामलकवत् सबैका दृष्टिमा देखापरेको छ ।

मूल

क्व स्वाच्छन्द्यं क्व सङ्कोचः क्व वा तत्त्व विनीशचयः ।
निर्व्याजार्जव भूतस्य चरितार्थस्य योगिनः ॥९२॥

शब्दार्थ

निष्कपट र सरल रूप र सबै चरितार्थ भएको वास्तविक योगीलाई के स्वच्छन्दता हुन्छ ? के संकोच हुन्छ ? अथवा के को तत्त्वका निश्चय हुन्छ ? जसलाई के गर्न बाँकी छैन ।

भावार्थ

जो निष्कपट योगी हो, कोमल स्वभाव भएको हो, आत्मनिष्ठ पनि हो, पूर्णार्थी हो स्वच्छपूर्वक आचार नभएपनि उसमा संकोच कहाँ हुन्छ ? कहीं हुँदैन कारण पदार्थमा उसका अभ्यास हुँदैन ।

मूल

आत्मा विश्रान्ति तृप्तेन निराशेन गतातीना ।

अन्तर्यदनु भूयेत तत्कर्तृ कस्य कथ्यते ॥९३॥

शब्दार्थ

आत्मामा विश्राम गरी तृप्त भए पनि र आशा रहित भए पनि ज्ञानी पुरुष को अन्तर आत्मामा जो अनुभव हुन्छ त्यो कसवाट अर्थात् कुन अधिकारीका प्रति कसरी कहाँ जाला र ।

भावार्थ

जो विद्वान्आफ्ना आत्मा तृप्त छ त्यो शान्त हो संसार देखी निराश हो । जुन आनन्द त्यो आफ्नै अन्तः स्करणमा अनुभव गर्दछ, त्यहीँ आनन्दलाई भन्नै सकिदैन । कारण उसको तुल्य दोश्रो आनन्द उसलाई केही मिल्दैन ।

दृष्टान्त - एक कुमारी कन्याले विवाहित कन्यासँग सोधिन् पतिका साथ संभोग गर्न कस्तो आनन्द हुन्छ । उसले भनी त्यो आनन्द म भन्न सक्तिन । त्यस आनन्दका उपमा हुनै सक्तैन । जब तिमी विवाहित होलिउ तब तिमी नै जानौली । कारण त्यो स्वयं जान्ने हो त्यस्तो ज्ञानवान्का आनन्द पनि स्वयंवेद्य हो । त्यो बोलेर भन्न सकिदैन ।

मूल

सुप्तोऽपि न सुषुप्ति च स्वप्नेऽपि शयितो न च ।

जागरेऽपि न जागति धीरस्तृप्तः पदेपदे ॥९४॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुष सुते पनि सुषुप्ति हुँदैन, स्वप्नामा पनि सुतेको हुँदैन, जाग्रतमा पनि जागा हुँदैन यसैकारण त्यो क्षण क्षणमा तृप्त हुन्छ ।

भावार्थ

जीवनमुक्त ज्ञानी सुषुप्ति भएको भएपनि सुतेको हुँदैन । सुते पनि त्यो स्वप्न अवस्था प्राप्त भएको हुँदैन । जाग्रतअवस्थामा जागा भएपनि त्यो जागा हुँदैन । कारण तीनैअवस्थामा भएका जुन बुद्धि हो त्यसको त्यो साक्षी भैकन पनि उसबाट पृथक छ ।

मूल

ज्ञः सचिन्तोऽपि निश्चिन्तः सेन्द्रियोऽपि निरिन्द्रियः ।
स बुद्धिरपि निर्वुद्धिः साहङ्गारोऽनहंकृतिः ॥९५॥

शब्दार्थ

ज्ञानी चिन्ता सहित भए पनि चिन्ता रहित हो इन्द्रियहरू सहित भएपनि इन्द्रिय रहित हो बुद्धि सहित भए पनि बुद्धि रहित हो, अहंकार सहित भएपनि निरहङ्कारी हो ।

भावार्थ

ज्ञानवान् जीवनमुक्तकादृष्टिमा चिन्तायुक्त प्रतीत हुन्छ परन्तु वास्तवमा त्यो चिन्तारहित हो । लोकदृष्टिले त्यो इन्द्रियका सहित हो तर वास्तवमा त्यो निरिन्द्रिय हो । लोकका दृष्टिमा त्यो बुद्धियुक्त प्रतीत हुन्छ तर बुद्धि रहित हो, लोकका दृष्टिमा अलङ्कारसहित हुन्छ तर वास्तवमा त्यो अलङ्काररहित हो । कारण सर्वत्र नै उसका आत्मादृष्टि हुन्छ जुन आफैमा आनन्द हुन्छ त्यो अरुमा देखिँदैन ।

मूल

न सुखीन च वा दुःखी न विरक्तो न सङ्गावन् ।
न मुमुक्षुर्न वा मुक्तो न किञ्चन्न च किञ्चन ॥९६॥

शब्दार्थ

ज्ञानी न सुखीहो न दुःखी नै हो न विरक्त नै हो न संगवान् नै हो, न मुमुक्षु हो अथवा न मुक्त हो, न केही भएको हो न केही नभएको हो ।

भावार्थ

जीवनमुक्त ज्ञानी लोकदृष्टिले त त्यो विषयभोगद्वारा बडो सुखी प्रतीत हुन्छ । परन्तु वास्तवमा त्यो विषय जन्य सुखले रहित हो र फेरिलोक दृष्टिले शारिरीकादि रोगले दुःखी प्रतीत हुन्छ । परन्तु आत्माका दृष्टिले त्यो रोगादि देखी रहित हो । कारण अन्तः करणादिका साथ उसका अध्यास हुँदैन ।

प्रश्न - अध्यास केलाई भनिन्छ ।

उत्तर - सत्यानृतवस्त्वभेदप्रतीतरध्यासः ।

सत्य वस्तु र मिथ्या वस्तुका जुन अभेद प्रतीत हुन्छ । उसैको नाम अध्यास हो । त्यो सत्य वस्तु आत्मा हो । मिथ्या वस्तु अन्तः करण हो । यी दुवैको अभेद प्रतीत अज्ञानीलाई हुन्छ यसैकारण अन्तस्करणका धर्म जुन सुख दुःखादि हो उसलाई आफैमा मान्दछन् । यसैवाट त्यो सुखी दुःखी हुन्छ । ज्ञानीको अध्यास रहँदैन । यसकारण सुख दुःखादि अन्तस्करणमा मान्दछन् आफूमा मान्दैनन् । यसैकारण सुख दुःखादि देखी रहित नै रहन्छ । यस्तो जीवनमुक्त विरक्त होइन कारण उसको विषयमा द्वेष हुँदैन र त्यो मुक्त पनि हुँदैन कारण पहिला देखिनै त्यो बन्ध होइन यदि बन्ध हुन्छ त तब त्यो मुक्त हुन्छ । बन्ध उसलाई थिएन जस्ताका तस्तै आफैमा विद्यमान हुन्छ ।

मूल

विक्षेपेऽपिनविक्षिप्तः समाधौ न समाधिमान् ।

जाड्योऽपि न जडो धन्यः पाण्डित्येऽपि न पण्डितः ॥९७॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुष विक्षेपमा पनि विक्षिप्त हुँदैन, समाधिमा पनि समाधिवान् हुँदैन, जडता भए पनि जड हुँदैन र पाण्डित्य भएपनि पण्डित हुँदैन ।

भावार्थ

संसारमा ज्ञानवान् पुरुष धन्य हो कारण लोकदृष्टिद्वारा उसको विक्षेप भए पनि त्यो विक्षिप्त हुँदैन । कारण उसलाई स्वप्रकाश आत्माको अनुभव हुन्छ । लोक दृष्टिले त्यो समाधिमा पनि स्थित हो तर त्यो समाधिमा स्थित भएपनि वास्तवमा त्यो समाधिस्थित होइन कारण उसका कर्तृत्वादिध्यास हुँदैन । त्यो लोक दृष्टिद्वारा जड प्रतीत हुन्छ कारण जड जस्तै त्यो विवरण गर्छ । लोक दृष्टिले पण्डित प्रतीत हुन्छ । त्यो पण्डित पनि होइन कारण उसलाई अभिमान छैन । यसैकारणले त्यो जीवनमुक्त धन्य छ ।

मूल

मुक्तो यथास्थितीस्वस्थः कृत कर्तव्य निवृतः ।

समः सर्वत्र वैतृष्णान्न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥९८॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुष कर्म अनुसार यथा प्राप्त वस्तुमा स्वस्थ चित्त भएको हुन्छ, गरिएको वा गर्नमा योग्य कर्ममा सन्तोषवान् हुन्छ, जताततै शम भै रहन्छ, र तृष्णाका अभावले नगरेको र गरेका कामलाई स्मरण कहिल्यै गर्दैन ।

भावार्थ

जीवनमुक्तलाई प्रारब्धका वशले जस्तो स्थितिआउँछ उसैमा स्वस्थ

चित्त भएको भै रहन्छ । त्यो उद्वेग कहिल्यै पाउँदैन, पहिला गरेको र पछि गरीने दुवै काममा सन्तुष्ट चित्त भएको हुन्छ । कारण उसमा हठ आग्रह कुनै प्रकारको पनि हुँदैन । यसैकारण त्यो गरेको नगरेको कामको स्मरण गर्दैन ।

मूल

न प्रीयते बन्ध मानो निन्द्यमानो न कुप्यति ।
नैवोद्विजति मरणे जीवने नाभिनन्दति ॥९९॥

शब्दार्थ

ज्ञानी पुरुष स्तुति गरे पनि प्रशन्न हुँदैन र निन्दा गरेपनि रिसाउँदैन । मरणमा पनि कहिल्यै पनि उद्वेग गर्दैन र जीवनमा न खुशीनै हुन्छ ।

भावार्थ

जीवनमुक्त ज्ञानी यस्ता पुरुषहरूलाई स्तुति गरे पनि हर्ष हुँदैन । निन्दा गरेपनि क्रोधित हुँदैन । मृत्यु आएपनि ऊ डराउँदैन । कारण उसको दृष्टिमा आत्मा नित्य हो जन्म मरण कुनै वस्तु होइन । उसलाई धेरै वाँच्ने इच्छा हुँदैन न ता मर्ने शोक हुन्छ त्यो सधैं एकरसमै छ ।

मूल

नधावति जनाकिर्ण नारण्यमुपशान्तधीः ।
यथा तथा यत्र तत्र शम एवावतिष्ठते ॥१००॥

शब्दार्थ

शान्त बुद्धि भएको पुरुष न मानिसहरूद्वारा व्याप्त देशको सम्मुख

हुन्छ, न वनका सम्मुख दौडेको हुन्छ परन्तु जहाँ तहाँ समभावले नै स्थिर भै रहन्छ ।

भावार्थ

हे शिष्य जो जीवनमुक्त शान्त चित्त छ । त्यहीँ व्यक्ति मानिसहरूबाट भरीपूर्ण देशलाई पनि छोड्दैन कारण उसको साथ राग हुँदैन वन तर्फ पनि पछि लाग्दैन कारण उस्मा द्वेष पनि हुँदैन । जहाँ तहाँ वनमा अथवा नगरमा त्यो स्वस्थ चित्त भएर एक रस जस्ताको तस्तो नै भै रहन्छ ।

इति श्री अष्टावक्रगीताको भाषा टीकामा अठारौँ प्रकरण समाप्त ।

उब्जाईसौं प्रकरण आत्मविश्रान्ति

शब्दार्थ प्रस्तुति

म आत्माका दृष्टिमा भूत भविष्य र वर्तमानको कुनै महत्व छैन । न मेरो केही देश हो न वेश हो, म नित्य आफ्ना महिमामा स्थीत हुँ । म सबैमा समभाव छ र म नित्य निर्लिप्त र शाश्वत हुँ ।

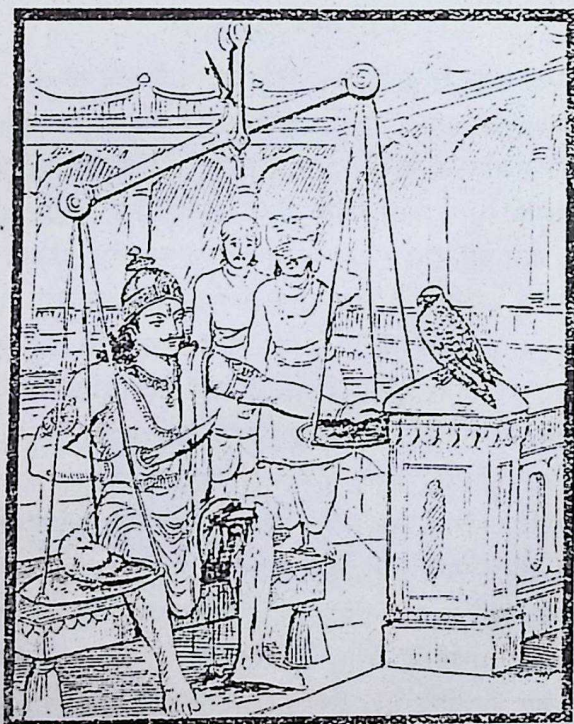
मेरा आत्माका दृष्टिमा जाग्रत स्वप्न र सुसुप्ती यी तीन अवस्था र अस्तित्वहीन छ । भय र निर्भयता पनि ममा छैन । एकमात्र चेतना नै मेरा अवयव हो ।

भावार्थ प्रस्तुति

अष्टावक्रका तत्वबोधलाई राजा जनकले पूर्ण रुपसँग आत्मसात गरे । आत्मज्ञानको प्राप्ति भएपछि राजा जनक आफ्ना गुरु अष्टावक्रलाई आफ्नो आत्माभूतिका बारेमा बताउनुहुन्छ की आत्मज्ञान प्राप्तिभन्दा पहिले विचारका भिन्न भिन्न भ्रान्तिहरूमा भड्किरहेको थियो । गुरुज्ञानद्वारा मेरो दिव्य ज्ञान खोलियो र अब म सबै प्रकारका भ्रान्तिहरूबाट विमुक्त भई सकेको छु । मेरो सबै चित्त वृत्तिहरू र कामनाहरू आत्माभिभूत भई सकेका छन् । जुन धर्मकर्म र धनमा सारा संसार लिप्त भएका छन् । त्यो अनित्य र नश्वर हो । आत्म ज्ञानका अभावमा चित्तवृत्तिहरूका कारण व्यक्ति हमेशा विचलित हुन्छ । आत्म महिमाबाट विभूषित भएपनि चित्त समस्त वृत्तिहरू क्षिण भैरहन्छ । सबै प्रकारका चित्त वृत्तिहरू शान्त भएपछि आत्मा अनात्मा, सत्य असत्य, शुभ अशुभ र उपयोगी अनुपयोगी जस्ता सबै धारणाहरू स्वतः नै निर्मूल हुन्छ ।

आत्म ज्ञान प्राप्त भएपछि नै मानिस तुरीय अवस्थालाई लिन्छ । तुरीय अवस्था आत्माको चतुर्थ अवस्था हो । यसमा त्यो ब्रह्मका साथ पूर्ण तादात्म्य स्थापित गरी लिन्छ । यस्तो व्यक्ति बाह्य र आन्तरिक

जगतका समस्त विभेदलाई पार गरेको हुन्छ । उसका लागि केही नगिच र टाढा हुँदैन । सर्वत्र उसले आफ्नै प्रतिविम्ब दृष्टिगोचर गर्छ । आत्म महिमामा समाहित भएपछि जीवन र मृत्युका प्रत्येक भेद समाप्त हुन्छ । यो लोक परलोक, लय र समाधि आदि सबै प्रक्रियामा पूर्णविराम तिर लाग्छ । राजा जनक आफ्ना आत्माभूतिका गतिका बारेमा अष्टावक्रलाई अवगत गराएर भन्दछन् की अब मलाई आत्मज्ञान प्राप्त भयो । मेरा समस्त चित्त वृत्ति धर्म अधर्म, काम र मोक्षवाट पर भए अब मलाई केही त्याग्न अथवा ग्रहण गर्न केही मोह छैन । मेरा समस्त भावनाहरू पूर्ण रुपले तिरोहित भए । कारण म आत्मामा विश्रान्ति प्राप्त गरी सकेको हुँ ।

उज्जाईसौं प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

तत्त्वविज्ञानसंदंशमादाय हृदयोदरात् ।
नानाविधपरामर्शशल्योद्धारः कृतो मया ॥१॥

शब्दार्थ

मैले मेरो तत्त्व ज्ञान शंका रूप घाउलाई नाना प्रकारका विचार वाणले हृदयमा शल्यकृया गरेर विविध प्रकारका परामर्श लिएर मेरो उद्धार गरेको छ ।

भावार्थ

शिष्य गुरुका मुखले तत्त्व ज्ञानीका स्वभाविकशान्तिलाई श्रवण गरेर आफूलाई कृतार्थ मानेर अब गुरुका रिसलाई आफै शान्ति गर्न आठ श्लोकद्वारा भन्दछन् । हे गुरु मैले तपाईंका शास्त्र रूप वचनले तत्त्व ज्ञानका उपदेशका रूप शास्त्रद्वारा आफ्ना हृदयले नाना प्रकारका संकल्प र विकल्पलाई निकाली दिएँ ।

क्व धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थं क्व विवेकिता ।

क्व द्वैतं क्व च वाऽद्वैतं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥२॥

शब्दार्थ

आफ्नो महिमामा रहेको मलाई कहाँ धर्म छ र काम छ, कहाँ अर्थ छ अथवा कहाँ विवेक छ, कहाँ द्वैत छ अथवा कहाँ अद्वैत छ ।

भावार्थ

शिष्य भन्दछन्कि मेरो धर्म कहाँ छ । काम कहाँ छ । मैले धर्म अर्थ र काम आफ्ना हृदयबाट निकाली दिएँ । कारण यो सबै विनाशी हो र जुन म आफ्ना महिमामा स्थिर छु । ममा विवेक कहाँ ? विवेकबाट पनि मेरो कुनै प्रयोजन छैन र चेतन आत्मा जुन प्राप्त भएको छ । उसलाई द्वैत र अद्वैतले पनि केही प्रयोजन हुँदैन ।

दृष्टान्त

उतीर्णे तुगते पारं नौकाया किं प्रयोजनम् ॥

जब पुरुष नदी पार गर्दछ तब डुङ्गाको केही प्रयोजन हुँदैन । यसै अनुरूप द्वैत जन आत्मज्ञानले बाधक हुन जान्छ तब फेरि द्वैतको अपेक्षा गरेर भनिन्छ जब द्वैत रहँदैन तब अद्वैत भन्ने पनि व्यर्थ हुन्छ । यसैकारण द्वैत अद्वैत दुवै ममा छैन ।

मूल

क्व भूतं क्व भविष्यद्वा वर्तमानमपिक्व वा ।

क्व देशः क्व च वा नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥३॥

शब्दार्थ

नित्य नै आफ्ना महिमामा स्थिर भएको ममा कहाँ भूतकाल हुन्छ, कहाँ भविष्यत् हुन्छ अथवा कहाँ वर्तमान पनि अथवा कहाँ देश हुन्छ ।

भावार्थ

शिष्य भन्दछन् हे गुरु कालको पनि मलाई स्फूर्ण हुँदैन । मेरा दृष्टिमा भूत भविष्यत् वर्तमान कोही होइन र न कुनै देश हो कारण म

नित्य आप्ना महिमामा नै स्थित छु । सवैमा मेरो आत्मदृष्टि छ ।

मूल

क्वच आत्मा क्वच वाऽनात्मा क्व शुभं क्वशुभं तथा ।
क्व चिन्ता क्व च वाऽचिन्ता स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥४॥

शब्दार्थ

आप्तो महिमामा स्थित भएको ममा कहाँ आत्मा छ र अथवा कहाँ अनात्मा छ । कहाँ शुभ छ कहाँ अशुभ छ कहाँ चिन्ता छ अथवा कहाँ अचिन्ता छ ।

भावार्थ

शिष्य भन्दछन् हे गुरु आप्ना महिमामा रहेको जुन महुँ मेरा दृष्टिमा आत्मा कहाँ छ र अनात्मा कहाँ छ । आत्मा र अनात्माको व्यवहार अज्ञानी मूर्खका दृष्टिमा हुन्छ । शुभ कहाँ अशुभ कहाँ, चिन्ता र अचिन्ता कहाँ केवल चेतनमा नै आप्ना महिमामा स्थित भै रहन्छ ।

मूल

क्व स्वप्न क्व सुषुप्तिवा क्व च जागरणं तथा ।
क्व तुरीयं भयं वाऽपि स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥५॥

शब्दार्थ

आप्ना महिमामा स्थिर भएको मलाई कहाँ स्वप्न अथवा कहाँ सुषुप्ति र कहाँ जाग्रत छ कहाँ तुरीय छ अथवा कहाँ भय नै छ ।

भावार्थ

हे गुरो ! मेरा दृष्टिमा जाग्रत स्वप्न तथा सुषुप्ति यी तीनै अवस्था छैन कारण तीनै अवस्था बुद्धिको धर्म हो त्यहीँ बुद्धि नै मिथ्याभान हुन्छ । तुरीय अवस्था कहाँ छ र भय कहाँ र अभय कहाँ । यी सबै अन्तस्करणका धर्म हो त्यहीँ अन्तस्करण नै मिथ्या हो ।

मूल

क्व दूरं क्व समीपं वा वाह्यं क्वाऽभ्यन्तरं क्व वा ।
क्व स्थूलं क्व च वा सूक्ष्म स्वम हिम्नि स्थितस्य मे ॥६॥

शब्दार्थ

आफ्ना महिमामा स्थित भएको ममा कहाँ टाढा र कहाँ समीप तथा कहाँ बाह्य र कहाँ अभ्यन्तर तथा कहाँ स्थूल र कहाँ सूक्ष्म हुन्छ ?

भावार्थ

ममा टाढा कहाँ छ समीप कहाँ छ ? वाह्य कहाँ छ अभ्यन्तर कहाँ, स्थूल कहाँ र सूक्ष्म कहाँ छ जुन सर्वत्र परिपूर्ण छ । उसमा नयाँ केही पनि बन्दैन ।

मूल

क्व मृत्युर्जीवितं वा क्व लोका क्वास्य क्व लौकिकम् ।
क्व लयः क्व समाधिर्वा स्वमहिम्निस्थितस्यमे ॥७॥

शब्दार्थ

आफ्ना महिमामा स्थित भएको ममा कहाँ मृत्यु छ अथवा कहाँ

वाँचिरहनु छ कहाँ भू आदि लोक छ कहाँ त्यहाँ भन्दा परका लोकहरु छन, कहाँ लय छ र कहाँ समाधि नै छ ।

भावार्थ

मृत्यु कहाँ छ ? जीवन कहाँ छ ? आत्मा तीनैकालमा एकै रस जस्तोको तस्तै आफ्ना महिमामा स्थित छ । यसमा जन्मकहाँ मरण कहाँ लोक कहाँ, लोक भन्दा टाढाका लोक कहाँ, लय कहाँ र समाधि कहाँ । आफ्नै महिमामा जो स्थिर छ उसमा लय प्रलय आदि पनि तीनै कालमा हुँदैन ।

मूल

अलं त्रिवर्गकथया योगस्य कथयाऽप्यलम् ।

अलं विज्ञानकथया विश्रान्तस्य ममात्मनि ॥८॥

शब्दार्थ

आत्माविश्रान्ति भएर पनि मलाई धर्म अर्थ र कामका कथाले पूर्णता हुन्छ योगका कथाले पूर्णता हुन्छ र विज्ञानका कथाले पनि पूर्णता नै हुन्छ ।

भावार्थ

धर्म अर्थ काम र मोक्ष यिनका कथाले योगका कथाले विज्ञानका कथाबाट पनि कुनै प्रयोजन हुँदैन । कारण म आत्मामा विश्रान्ति प्राप्त गर्दछु ।

इति श्री अष्टावक्र गीताको उन्नाइसौं प्रकरण समाप्त ।

बीसौ जीवनमुक्ति प्रकरण

शब्दार्थ प्रस्तुति

पञ्चभूत पृथ्वी, वायू, जल, अग्नी र आकाश देखि निर्मित यो शरीर मरणोपरान्त पुनः पञ्चभूतमा नै विलीन हुन्छ । आत्म ज्ञानका प्राप्ति पछि पञ्च भूत शरीर इन्द्रिय मन र सबै भावनाहरू लुप्त हुन्छन् । समस्त द्वन्दका राग द्वेष, योग वियोग, नीति अनीति र सत्य असत्यको आत्मानन्दमा एकाकार भएर नै परमपदका प्राप्ति हुन्छ । यहाँतक आउँदासम्म मोक्ष कामना पनि पछि छोडी जान्छ ।

भावार्थ प्रस्तुति

आत्मतत्त्वका प्राप्तिबाट राजा जनक आफ्ना आत्मामा एक अद्भूत स्वरूपका दर्शन गरी र यसै स्वरूपका चर्चा गरेर अष्टावक्रसँग भन्नुहुन्छ की हे गुरुदेव । मैले निरञ्जन स्वरूपलाई प्राप्त गरी सकेको छु । अतः मलाई पञ्चभूत इन्द्रिय र कुनै पनि द्वन्दात्मक परिस्थितिहरूबाट केही कुनै आशक्ति छैन । मेरा लागि विद्या अविद्या, रूप विरूप, बन्धन मोक्ष आदि सबै तथ्यको केही महत्व छैन । मलाई कृत्य अकृत्य र धर्म अधर्मको पनि केही चिन्तन छैन ।

वास्तवमा आत्मस्वरूपका ज्ञान भएपछि जुन असन्तुष्टि प्राप्त हुन्छ । उसमा प्रमाता, प्रमाण, प्रमेय र प्रभाका सबै विभेदका प्रतीति सबै समाप्ति हुन्छ । संसारमा अज्ञानी नै सर्वाधिक शक्तिय हुँदा रहेछन् र यस संसारका भौतिक कामनाहरूमा मुग्ध भएर धन सञ्चय गर्दछन् । उसै धनले वासना प्राप्ति भएपछि तृष्णा वृद्धि हुन्छ । तृष्णाद्वारा लिप्सा उत्पन्नका कारण वन्दछ । लिप्सा नै ज्ञान प्राप्तिका आरोहका अवरोध हटी जान्छ । मनका चञ्चलता शान्त हुन्छ । तृष्णा वासना सारा विकार टाढा हुन्छ । यस्तो स्थिति नै आत्मतत्त्व बोध आत्मज्ञानको प्राप्तिको

द्योतक हो। आत्म तत्त्व प्राप्ति भएपछि हरेक प्रकारका उपाधी यश वैभव र सांसारिकताका आकांक्षा समाप्त भै जान्छ। चित्तमा यस्तो रिक्तता उत्पन्न हुन्छ जुन हरेक प्रकारका क्रिया कर्म कारकत्वका सम्बन्धबाट हीन हुन्छ। यसै रिक्ततामा कुनै पनि प्रकारका भाव कुनै प्रकारका तनिक पनि विक्षोभ हुँदैन।

अष्टावक्रद्वारा आत्मज्ञानको प्राप्तिको बाद राजा जनकले पनि चित्त यसै अवस्थालाई प्राप्त गरी सके। अब उनलाई कुनै पनि प्रकारका केही चिन्ता रहेन। तिनै राजा हुन् प्रजालाई यथायोग्य पालन गरी रहे। उनका राज्यमा ऐश्वर्य र वैभव पनि छ तर उनी यी सबै प्राप्त गर्न वा त्याग्न कुनै प्रयास गर्दैनन्। यी सबै राज्य कर्मका उपभोग गरे पनि यिनी यसबाट सम्बन्ध भएका हुँदैनन्। त्यो केवल प्रारब्धकृत सबै चेष्टाहरू आफ्ना चेष्टाहरूमा तिरोहित गरी सके। यही स्थिति आत्मज्ञान प्राप्तिको हो। राजा जनक आत्मज्ञान प्राप्त गरेर परम पद प्राप्त गरी सके।

अस्तु।

वीसौं प्रकरण (व्याख्यात्मक व्याख्यामा प्रस्तुति)

मूल

क्व भूतानि क्व देहो वा क्वेन्द्रियाणि क्व वा मनः ।
क्व शून्यं क्व च नैराशयं मत्स्यरूपे निरञ्जन ॥१॥

शब्दार्थ

निरञ्जनरूप मेरो स्वरूपमा कहाँ आकाशादिभूत छ कहाँ शरीर छ अथवा कहाँ इन्द्रिय छ अथवा कहाँ मन छ कहाँ शून्य छ कहाँ आशाको अभाव छ ।

भावार्थ

विद्वान्का स्वभाव भूत जुन जीवनमुक्तिदशा हो उसलाई चौध श्लोकद्वारा यसै प्रकरणमा निरूपण गरीन्छ । शिष्य भन्दछन् कि सम्पूर्ण उपाधिले शून्य जुन मेरो स्वरूप हो त्यहीँ निरञ्जन मेरा स्वरूपमा पाँच भूत कहलाउँछ र सूक्ष्म प्राणीका कार्य इन्द्रिय कहलाउँछ र मन भनिन्छ ।

प्रश्न - के तिमीशून्य हो ?

उत्तर - शून्य पनि ममा छैन । कारण सदरूप आत्मामा शून्य पनि तीनैकालमा रहँदैन । शून्य कल्पित हो । विना अधिष्ठान शून्य कल्पना पनि हुनै सक्तैन । यी सबै प्राणीका इन्द्रियादि कल्पित पदार्थमा म साक्षी हूँ ।

मूल

क्व शास्त्रं क्वात्म विज्ञानं क्व वा निर्विषयं मनः ।

क्व तृप्ति क्व वितृष्णात्वं गत द्वन्दस्य मे सदा ॥२॥

शब्दार्थ

सदा सर्वदा द्वन्द्व रहित मलाई कहाँ शास्त्र छ, कहाँ आत्मज्ञान छ, कहाँ विषय रहित मन छ कहाँ तृप्ति छ, र कहाँ तृष्णाका अभाव छ ।

भावार्थ

हे गुरु मेरा शास्त्रवाट र शास्त्र जन्य ज्ञानले के प्रयोजन छ, र आत्माविश्रान्तिले पनि मेरो के प्रयोजन छ । सबै गलित भै ममा न विषय वासना छ, न निर्वासना छ, न तृप्ति छ, न तृष्णा छ, न द्वन्द छ, न अद्वन्द छ, किन्तु म शान्त एक रस हूँ र छु पनि ।

मूल

क्व विद्या क्वच वाऽविद्या क्वाहं क्वेदं मम क्व वा ।

क्व वन्धः क्व च वा मोक्षः स्वरूपस्य क्व रूपता ॥३॥

शब्दार्थ

मोक्ष स्वरूप ममा कहाँ रूप छ, कहाँ विद्या छ, र कहाँ अविद्या छ, कहाँ अहंकार छ, र कहाँ यो वाह्य वस्तु छ, अथवा कहाँ मेरो हो अथवा वन्ध छ, र कहाँ मोक्ष नै छ ।

भावार्थ

मेरो अविद्या आदि धर्म कहाँ छ, अहंकार कहाँ छ । वाह्य वस्तु कहाँ छ, ज्ञान कहाँ छ, मेरो कसका साथ सम्बन्ध छ । सम्बन्ध दोश्रासंग हुन्छ । अर्को नभएकाले म सम्बन्धरहित छु । वन्ध र मोक्ष धर्म पनि ममा

छैन । मेरो निर्विशेष स्वरूपमा धर्मका वार्ता पनि कुनै छैन । धर्माधर्मरहित भएको मेरो स्वरूपमा विद्या आदि कुनै पनि धर्म छैन ।

मूल

क्व प्रारब्धानि कर्माणि जीवन्मुक्ति रपि क्व वा ।

क्व तद्विदेहकैवल्यं निर्विशेषस्य सर्वदा ॥४॥

शब्दार्थ

सदा सर्वदा निर्विशेष अर्थात् धर्मा धर्म रहित मलाई कहाँ प्रारब्ध कर्म छ अथवा कहाँ जीवन मुक्ति छ र कहाँ विदेह मुक्ति नै छ ।

भावार्थ

शिष्य भन्दछन् हे गुरु ! म निर्विशेष निराकार निरवयव आत्माको प्रारब्ध कर्म कहाँ छ ? जीवनमुक्ति र विदेहमुक्ति कहाँ छ ? किन्तु केही पनि वास्तवमा छैन ।

मूल

क्व कर्ता क्व च वा भोक्ता निष्क्रियं स्फुरणं क्व वा ।

क्वा परोक्षे फलं वा क्व निःस्वभावस्य मे सदा ॥५॥

शब्दार्थ

सदा सर्वदा स्वभावरहित ममा कहाँ कर्तापन छ र कहाँ भोक्तापन छ अथवा कहाँ क्रिया हीनता छ अथवा कहाँ प्रत्यक्ष ज्ञान छ अथवा कहाँ विषयाकार वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्य नै छ ।

भावार्थ

म स्वभावले रहित हूँ । त्यसकारण ममा कर्तृत्वको कर्म कहाँ छ र भोक्तृत्व कर्म कहाँ छ । अर्थात् कर्तापन र भोक्तापन दुवैमा छैन । कारण क्रियाले रहित म आत्मानन्दमा कर्तृत्व र भोक्तृत्व दुवै वन्दैन । यसैकारण वृत्तिरूप ज्ञान पनि ममा हुँदैन कारण चित्त स्फूर्णले वृत्ति रूप ज्ञान पनि ममा हुँदैन कारण चित्त स्फूर्णले वृत्तिरूप ज्ञान उत्पन्न हुन्छ त्यहीँ चित्तका स्फूर्ण पनि मबाट हुँदैन ।

मूल

क्व लोक क्व मुमुक्षुर्वा क्व योगी ज्ञानवान् क्व वा ।

क्व वद्धः क्व च वा मुक्तः स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥६॥

शब्दार्थ

आत्मा रूप अद्वैत आफ्नै स्वरूपमा कहाँ भू आदि लोक, कहाँ मुमुक्षु अथवा कहाँ हो योगी, को कहाँ ज्ञानवान् को अथवा कहाँ हो वद्ध हो अथवा कहाँ हो मुक्त हो ।

भावार्थ

अद्वैत आत्मामा भू आदि लोक कहाँ छ अर्थात् कहीं छैन लोकको अभाव हुनाले मुमुक्षु पनि हुँदैन । मुमुक्षुका अभाव हुनाले ज्ञानवान् योगी पनि हुँदैन । यस्तै हुनाले न कुनै वद्ध हो न कोही मुक्त हो केवल अद्वैत आत्मा नै हो ।

मूल

क्व सृष्टिः क्व च संहारः क्व साध्यं क्व च साधनम् ।

क्व साधकः क्व सिद्धिर्वा स्व स्व रूपेऽहमद्वये ॥७॥

शब्दार्थ

आत्मास्वरूप अद्वैत आप्ते स्वरूपमा हुन्छ उसलाई कहाँ सृष्टि छ, कहाँ संहार छ, कहाँ साध्य छ, कहाँ साधक छ, कहाँ सिद्धि छ ।

भावार्थ

सृष्टि कहाँ छ, प्रलय कहाँ छ साध्य कहाँ छ साधन कहाँ छ साधक कहाँ छ सिद्धि कहाँ छ यीनमा कुनै पनि अद्वैतस्वरूप आत्मामा हुँदैन ।

मूल

क्व प्रमाता प्रमाणं वा क्व प्रमेयं क्वच प्रमा ।

क्व किञ्चित्क्व च किञ्चिद्वा सर्वदा विमलस्य मे ॥८॥

शब्दार्थ

सदा सर्वदा निर्मल रूप म मा कहाँ प्रमाता छ कहाँ प्रमाण छ कहाँ प्रमेय छ कहाँ प्रभा छ कहाँ किञ्चित् र कहाँ अकिञ्चित् छ ।

भावार्थ

सर्वदा जुन उपाधिरूपी मलले रहित छ अर्थात् जसमा उपाधि शरीरादि वास्तवमा छैन । यसैमा प्रमातापन प्रमाणपन र प्रमेयपन कहाँ हुन सक्छ । अर्थात् प्रमाता प्रमाण र प्रमेय यी तीनै अज्ञानका कार्य हो । जव स्वयं-प्रकाश चेतनमा अज्ञानका सम्भावना मात्र पनि छैन तब उसका कार्यको सम्भावना कसरी हुन सक्छ ? कदापि हुन सक्तैन र प्रमा जुन वृत्तिज्ञान हो त्यो पनि होइन कारण वृत्तिज्ञान अन्तस्करणको धर्म हो त्यहीँ अन्तस्करण नै उसमा हुँदैन । त्यहीँ शुद्ध-स्वरूप आत्मा हो ।

मूल

क्व विक्षेपः क्व चैकाग्र्यं क्व निर्वोधः क्व मूढता ।

क्व हर्षः क्व विषदो वा सर्वदा निष्क्रियस्य मे ॥९॥

शब्दार्थ

सर्वदा क्रिया रहित म मा कहाँ विक्षेप ? कहाँ एकाग्रता छ ? कहाँ अज्ञान छ ? कहाँ मूढता छ ? कहाँ हर्ष र कहाँ शोक छ ?

भावार्थ

शिष्य भन्दछन् कि हे गुरो ! सर्वदा क्रियारहित मेरो स्वरूप छ । उसमा एकाग्रता कहाँ छ । जहाँ प्रथम विक्षेप हुन्छ त्यहाँ विक्षेपको निर्वृत्तिका लागि एकाग्रताको आवश्यकता हुन्छ त्यो ममा विक्षेप त तीनैकालमा हुँदैन त्यसपछि एकाग्रता कसले गर्छ । निर्वन्धिता अर्थात् मूढता पनि ममा छैन कारण ज्ञानस्वरूप आत्मामा मूढता तीनैकालमा हुँदैन र हर्ष पनि ममा छैन र विषाद पनि छैन । कारण हर्ष र विषाद दुवै अन्तस्करणको धर्म हो त्यो अन्तस्करण क्रियावान् हो । आत्मा क्रियारहित हो उसमा हर्ष र विषाद कहाँ हुन्छ ।

मूल

क्व चैष व्यवहारो वा क्व च सा परमार्थता ।

क्व सुखं क्व च वा दुःखं निर्विमर्शस्य मे सदा ॥१०॥

शब्दार्थ

सर्वदा निर्मलरूप मलाई कहाँ यो व्यवहार छ ? र कहाँ त्यो परमार्थता छ अथवा सुख कहाँ दुःख कहाँ छ ?

भावार्थ

जुन निर्विशेष अर्थात् वृत्तिज्ञानले शून्य जो मं हूँ ममा व्यवहार कहाँ छ अर्थात् व्यवहारिक पदार्थका ज्ञान कहाँ छ पारमार्थिकज्ञान कहाँ छ यी दुवै अन्तस्करणको धर्म हो सुख र दुःख पनि समा छैन कारण यी पनि दुवै अन्तस्करणका धर्म हुन् ।

मूल

क्व माया क्व च संसारः क्व प्रीतिर्विरति क्व वा ।
क्व जीव क्व च तद्ब्रह्म सर्वदा विमलस्य मे ॥११॥

शब्दार्थ

सर्वदा निर्मल मलाई कहाँ माया र कहाँ संसार र कहाँ प्रीति र कहाँ विरक्ति कहाँ जीव र कहाँ त्यहीँ ब्रह्म ।

भावार्थ

हे गुरो सर्वदा विमल उपाधिले शून्य जुन म हूँ त्यो ममा माया कहाँ छ र मायाका अभाव हुनाले मायाका कार्य जगत् ममा कहाँ छ त्यो पनि तीनैकालमा ममा हुँदैन । प्रीति र विरक्ति ममा हुँदैन र जीव तथा ब्रह्म भाव पनि ममा हुँदैन । कारण दुवै माया अविद्यारूपी उपाधिले नै कहलाउँछ । जव कुनै पनि उपाधि वास्तवमा हुँदैन तब जीवभाव र ईश्वर भाव पनि भन्न मिल्दैन ।

मूल

क्व प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा क्व मुक्तिः क्व च बन्धनम् ।
कूटस्थनिर्विभागस्य स्वस्थस्य मम सर्वदा ॥१२॥

शब्दार्थ

सर्वदा स्थिर कूटस्थ र विभागरहित म मा कहाँ प्रवृत्ति अथवा कहाँ निर्वृत्ति छ कहाँ मुक्ति र कहाँ बन्ध छ ।

भावार्थ

कूटस्थ विभागरहित र क्रियाले रहित जुन म नै हूँ त्यहीँ ममा प्रवृत्ति कहाँ छ निर्वृत्ति कहाँ छ मुक्ति कहाँ र बन्ध कहाँ छ ? अर्थात् यी सबै निर्विकार आत्मामा कहिल्यै पनि बन्न सक्तैन ।

मूल

क्वोपदेशः क्व वा शास्त्रं क्व शिष्यः क्व च वा गुरुः ।

क्व चास्ति पुरुषार्थो वा निरूपाधेः शिवस्य मे ॥१३॥

शब्दार्थ

उपाधिरहित कल्याणरूप शिवस्वरूप ममा कहाँ उपदेश छ ? अथवा कहाँ शास्त्र छ कहाँ शिष्य कहाँ गुरु र कहाँ मोक्ष छ ।

भावार्थ

शिवरूप अर्थात् कल्याणरूप, उपाधिले रहित जो मै हूँ त्यो मेरो लागि उपदेश कहलाउँछ । कारण उपदेश जुन हुन्छ आफूभन्दा भिन्नमा हुन्छ । त्यो आफैंदेखि भिन्न त कोही पनि हुँदैन । यसकारण शास्त्र गुरुरूपी उपदेश कहिल्यै हुँदैन र शिष्यभाव तथा गुरुभाव पनि हुँदैन कारण यी सबैलाई लिएर नै हुन्छ ।

मूल

क्व चास्ति क्व च वा नास्ति क्वास्ति चैकं क्व च द्वयम् ।
वहुनाऽत्र किमुक्तेन किञ्चन्नो तिष्ठते मम ॥१४॥

शब्दार्थ

कहाँ छ र कहाँ छैन, कहाँ एक हो र कहाँ दुई हो, यसमा धेरै भन्नाले के प्रयोजन मलाई कुनै वस्तुको प्रयोजन छैन यस्तै प्रकाश गर्दछ ।

भावार्थ

ममा छ अर्थात् छैन यहीँ स्फूर्ण हुँदैँ कारण असत्यका अपेक्षाले छ भन्ने व्यवहार हुन्छ र सत्यका अपेक्षाले नास्ती छैन भन्ने व्यवहार हुन्छ । त्यो ममा व्यवहारका अभावले दुवै होइन न एक पना हो न द्वैत पना नै हो । धेरै भन्नाले के प्रयोजन हुन्छ चैतन्य स्वरूपमा केही पनि बन्दैन ॥

इति श्री अष्टावक्रगीताको भाषाटीकामा जीवनमुक्त ।

वीशौँ प्रकरण समाप्त ।

अन्त्यमा

वेद शास्त्रका धुरन्धर विद्वान् भएका पिता कहोड र माता सुजाता यिनका पिता आरुणिक उद्दालक उनि पनि वैदिक शास्त्र ज्ञाता यज्ञ गराउनमा धुरन्धर जान्ने यज्ञ यागद्वारा नै मुक्ति मार्ग चाहने विद्वान् को छोरी सुजाता भन्दछिन् वेद शास्त्रलाई केवल संस्कृत साहित्यको सागर भएको शब्द र शब्दलालित्यको भण्डार शिक्षा कल्प आदि १४ विद्या को भण्डार गीत वाद्य नृत्य नाट्य विशेष कच्छेद्यम आदि ६४ कला शैव तन्त्र लेखिएका र शब्दका अलङ्कार अनुपास यमक प्रवृत्ति अनेक अलङ्कारहरू छन् । उक्ता अत्युक्ता गायत्री उष्णीक अनुष्टुप वृहति इत्यादि गरेका छन् । भाव विभाव, अनुभाव, संचारी भाव इत्यादि भाव अनेक भाव छन् । शृङ्गार वीर करुण आदि गरेका हरेक किसिमका विभिन्न रस छन् । श्रुती कटु प्रभृती अर्थदोष शब्द वाच्यता आदि रस दोष अनेक अनेक छन् । अलंकार र भाव रस इत्यादिको निरूपण गरिएको छ । छन्दको निरूपण पिङ्गल प्रवृत्ति वेद शास्त्रमा छ ।

वेद केवल यज्ञगराउनमा मात्र प्रवृत्ति भएको ग्रन्थ हो । यस्ले अन्य भुक्ति मुक्ति दिने होइन भनि यस किसिमले वेदका आलोचनात्मक व्याख्या गरी रहेका सुजाताको मुखारविन्दबाट यस्तो शब्द प्रयोग भएको देखिदा यो केवल सुजाताको मुखबाट मात्र न भै गर्भमा रहेको वच्चाका मुखबाट भएको हो । यस्तो दृढ निश्चय गरी गर्भमा छदाँ त मलाई यस किसिमबाट शास्त्रार्थ गर्नमा अग्रसर भई पराजय गराउन खोज्ने यस वच्चा गर्भबाट जन्मिए पछि कस्तो गर्ला भन्ने मनमा अनेक भावना शोची यसलाई गर्भमै न ठाउँमा भाच्चिई जन्म होस् र देख्नेमा कुरूप होस् यसको नाउ नै अष्टावक्र रहोस् भनी सराप दिएका कारण वावुले दिएको सराप गर्भमा छँदा नै भोगी सकेका बालक अष्टावक्रको रूपमा जन्मिए यी बालक जन्मनु पूर्व नै सबै शास्त्रहरूमा पारङ्गद भै अष्टावक्रको

नाउले प्रख्यात भएका भए । यिनै अष्टावक्र शरीरको कुरूपतादेखि महाराजा जनकका भारदारी सभामा वसेको प्रकाण्ड विद्वान् पण्डितहरूले व्यङ्ग्य गरेका कारण अष्टावक्रऋषिले उनीहरूलाई चर्मकारको संज्ञा दिएका थिए । चर्मदृष्टिले मात्र रूप कुरूप वाङ्गो टिङ्गो देखिन्छ । आत्मा दृष्टिले कसैले कसैलाई पनि वाङ्गो टिङ्गो रूप कुरूप केही देखिदैन । आत्मा एक हो यो आत्मा अजर अमर भै रहन्छ । यहीँ अनुरूप ब्रह्मज्ञानी भई सकेका राजाजनकलाई अन्तरआत्मा देखी नै जानी अद्वैत ज्ञाता अष्टावक्रऋषिले महाराजाधिराज जनकका आत्मालाई एक क्षणका लागि आफूले लिई राजा घोडा चढ्न लाग्दा राजन् मैले तपाईंको आत्मा एकक्षण मलाई राख्न दिनुहोस् भनी माग्दा सोही अनुरूप राजाजनकले राख्न दिए । राजाको एक खुट्टा घोडाको काठीको रीकापीमा र अर्को खुट्टा रीकापी बाहिर झुण्डिरहेको देखी राजा जनक ब्रह्मज्ञानमा पारिख भएको जानी उनलाई आशीर्वाद दिए भन्ने भनाइ तत्कालीन शास्त्रमा वताईएको पाइन्छ ।

यस्ता ब्रह्मज्ञानी अष्टसिद्धि प्राप्त गरीसकेका महर्षि अष्टावक्रजीद्वारा परिमार्जित गरी निकालिएको प्रस्तुत अद्वैत अष्टावक्र गीता सबैको लागि जीवन उपयोगी भएको मानिएको छ । सबै काम गर्ने कर्ता हो । यो काम गरेर यस्तो भोगुला भनी हिड्ने अज्ञान अहंकाररूपी कालो सर्प हो । डसाइवाट छटपटिरहेको अज्ञानी पुरुष जन्ममरणरूपी चक्रमा परेर आफूलाई कर्ता भोक्ता मानेर भड्किरहन्छन् । यस प्रकारको विष उतार्न म कर्ता भोक्ता होइन भन्ने कुरामा दृढ भई दिनु पर्छ । दृढता नै अमृत हो । यस्तो अमृतपान गरेमा तपाईं सदा सुखी हुनुहुन्छ । अन्य उपायले सुख पाईदैन । ज्ञानको शत्रु काम हो भन्ने बुझी सकेको मानिस पनि विषयवासनाकै पछि लाग्नु कस्तो आश्चर्यको विषय हो यो एउटा मर्न लागेको मानिसले भोगको इच्छा गर्न खोज्नु नै हो । विश्वजगत्लाई आत्मरूप देख्ने महात्मालाई यस्तो गर्नुपर्दछ वा गर्नुहुँदैन भनेर कसले रोक्न सक्तछ । ब्रह्मादेखि भुसुनासम्मका जीव समूह कसैमा

सामर्थ्य नभएको इच्छा अनिच्छाको त्याग गर्ने शक्ति केवल ज्ञानीमा मात्र हुन सक्तछ । सुख र दुःख नभएको समयनै हुँदैन अवस्थानै हुँदैन हर समय हर अवस्थामा सुख र दुःख भै नै रहन्छ । तसर्थ यी सवैलाई वास्ता नगरी प्राप्त वस्तुमा रमाएर रहने मानिसले नै मोक्ष पाउँछ । वास्तवमा संसार भनेकै वासना मात्र हो । यस तथ्यलाई बुझेर वासना नत्यागी हुँदैन । वासना हटेपछि प्रारब्ध अनुरूप शरीर चल्दछ । वासनारहित व्यक्तिले नै आनन्दमय जीवन व्यतीत गर्दछ । सुख र दुःख जन्म र मरण पनि दैवसंयोगवाट हुने हुन् भन्ने कुरा राम्ररी बुझ्ने तथा मानिस शान्त भएर आनन्दसँग रहन्छ । केही नगरी वस्ने मानिस नै सधै सुखी हुन्छ । यती सम्मकि प्रयासपूर्वक आँखा खोल्दा वन्द गर्दा पनि उसलाई खेद हुन्छ । यस्ता केही पनि नगर्ने व्यक्तिले पाउने जस्तो परम सुख अरु कसैले पनि पाउन सक्तैन । यसको अर्थ हो कर्ता भाव नलिई स्वभाव अनुरूप चल्दै जाने मानिस नै सच्चा सुखी हुन्छ । यो यो काम मैले गरे यो यो मैले गरीन भने यस्ता द्वन्द्व जव मनमा उठ्त्तैन तब त्यस्ता मानिस धर्म अर्थ काम र मोक्ष जस्ता विषयमा पनि इच्छा रहित भै रहन्छन् । विषयवासनाप्रति द्वेषदृष्टि राख्ने व्यक्तिलाई विरक्त अर्थात् वैरागी भनिन्छ । जुन मानिस मन मोहक राम्री केटीलाई देख्ता कामातुर पनि हुँदैन । साथै आफ्नै साम्ने खडा भएको मृत्यूलाई पनि देखेर विह्वल हुँदैन । जस्तोसुकै अवस्थामा पनि शान्त एवं स्थिर भै रहन्छ । सुख दुःख सम्पत्ति विपत्ति छोरा छोरी ऐश्वर्य जो जे पाउँदा पनि नपाउँदा पनि सवै अवस्थामा समदर्शी भै रहन्छ । यस्तै महापुरुषलाई नै ज्ञानी भनिन्छ । जीवनमुक्त महापुरुषको लागि राज्य भोग र भिक्षावृत्ति लाभ नोक्सान समाज वा वनको एकान्त ठाउँ एकै हुन्छ । यस्ता पुरुषको लागि मैले यस्तो काम गरे वा यस्तो काम गरीन भन्ने केही हुँदैन । धर्म अर्थ काम मोक्ष जस्ता कुरामा पनि केही वास्तै हुँदैन । जीवनमुक्त पुरुषका लागि कर्तव्यकर्म भन्ने केही हुँदैन । जीवन जस्तो छ उस्तै चल्दछ । मनमा केही अनुराग हुँदैन । सर्वसङ्गल्परहित ज्ञानी योगीमा मोह र संसार ध्यान

मुक्ति भन्ने केही पनि हुँदैन । अहंकारी मानिसले जस्तो म यो काम गर्छु यो काम गर्दिन भनेर ज्ञानी भन्दै हिड्दैन । काम गर्दा ऊ वच्चा जस्तो मूर्ख पनि हुँदैन । गर्नु पर्ने व्यवहार निर्लिप्त भै गर्दै जीवन भर अर्काका सामू शोभायमान भै रहन्छ । ज्ञानी पुरुषमा कहिल्यैपनि द्वैत भाव हुँदैन । ऊ अनेक थरीको कल्पना पनि गर्दैन । कसैले कतै वहकाउँदा वहकिँदैन केही जान्दापनि जान्दैन सुन्दा पनि सुन्दैन देख्ता पनि देख्दैन सदा सर्वदा अद्वैतमा शान्तभाव भै रहन्छ । ज्ञानी सज्जन पुरुषलाई समाधिमा बसी रहन पनि पर्दैन । उ कहिल्यै पनि मुमुक्षु हुँदैन द्वैत भ्रम उसमा नभएको हुनाले यो सर्वसाधारण मानिसले देखिएको जगत् उसका लागि कल्पना मात्र प्रतीत हुन्छ ।

आजीवन वासनारहित, सहारारहित, स्वेच्छक र बन्धनरहित भएर सुकेको पात यता उता भएभैं संसारमा कर्म गरिरहन्छ । ज्ञानीजनलाई न ता कहिल्यै हर्ष हुन्छ । नत शोकनै । शान्त मन लिएर मुक्त भएर रहन्छ । यस किसिमको आत्मामा रमण गर्ने ज्ञानीको मन चित्त अती शितल र निर्मल हुन्छ । प्रकृतिका स्वभाव अनुसार ज्ञानी पुरुषले अज्ञानीले जस्तै केही गरेको जस्तो देखिन्छ तापनि शून्य चित्त भएका ज्ञानी केही गर्दैन यस्ता ज्ञानीलाई मान र अपमान केहीले पनि रति भर असर गर्दैन । ज्ञानी जनलाई स्पष्ट हुन्छ कि आत्मा शुद्ध रूपवाट हुँदैन कर्मत देहवाट हुने हुन् । अहंकाररहित ज्ञानी अरुले देख्दा कर्म गरी रहेको जस्तो देखिए पनि उसमा संकल्पादि कर्म कहीं हुँदैन । ज्ञानी जनको चित्त कर्तृत्वरहित संकल्पविकल्परहित आशारहित तथा संदेहरहित हुन्छ । यस्ता किसिमको महापुरुषहरूमा तन मनलाई यो पुगेन उ पुगेन भन्ने हुन्छ । नत्ता पुग्यो भन्ने नै हुन्छ । ज्ञानीको चित्त शुद्ध र शान्त हुन्छ । आफ्नो स्वरूपमा स्थिर हुन्छ । अज्ञानी पुरुष सहि सत्य कुरा सुनेर पनि शङ्का उपशङ्का आदिका कारणले सदा सर्वदा मूढ नै भै रहन्छन् । आनन्द भन्नु आफ्नो अन्तर्निहित स्वभाव हो । आफूमा लेश मात्र पनि सुख दुःखका आभासले प्रभाव पार्ने सक्तैन । केवल शरीर महूँ भन्ने भ्रम हट्ने

वित्तिकै मुक्ति मिलिहाल्छ । आत्मारूपी अनन्त महासागरमा विश्व ब्रह्माण्डरूपी तरङ्गरूप यहीं उठ्छन् यहीं विलाउछन् । तरङ्ग समुद्र भर भिन्न छैनन । सोही अनुरूप चिन्मात्र आत्मावाट विश्व पनि अलग छैन । जबसम्म मनको अधिनमा मानिस रहन्छ । यस्ले तबसम्म ज्ञान पाउनै सक्तैन यो ध्रुव सत्य कुरा हो । विषयवासना मनका विलासी भावना मात्र हुन् । तर पनि विषयवासनाको निवासस्थान भन्ने नै हो भने मन नै हो । विषय उमिन्छन् वढ्छन् मर्छन पनि । जहाँसम्म मनका अधिनमा मानिस रहन्छ तबसम्म उसले ज्ञान पाउनै सक्तैन । मनका संकल्पवाटै भावना उत्पन्न भएको हुन्छ । मनले प्रकृतिमा जे जस्तो किसिमले संकल्प गर्छ त्यस्तै किसिमले संसार खडा गर्छ । मनलाई विमुख पार्ने वित्तिकै सांसारिक भोगवाट पनि छुटकारा मिल्छ । भोगवाट छुटकारा पाउने वित्तिकै संसार स्वतः हराउँछ । संसार हट्नासाथ आत्मास्थितिप्रकट हुन्छ । अज्ञानी पुरुष परमार्थ दर्शनका लागि तीर्थव्रततर्फ लाग्छ । आत्मा परमात्मा आफूभित्र ज्ञानरूपले सदा विद्यमान भएको जान्दैन । सांसारिक कामना नभए जीवनमुक्त पुरुषको कर्तव्य कर्म भन्ने नै केही हुँदैन । कर्म नगरी जीवन चल्दैन । कायिक वाचिक मानसिक तीन प्रकारका कर्मले मानिसलाई विभिन्न प्रकारका अज्ञानमा फसाईदिन्छ । काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि उत्पन्न हुन्छ । जसले गर्दा अहंकार मजबूत हुन्छ । आशा र त्रासका ज्वालाले निराश र दुःखीत भै वास्तविक कुरो बुझी दुःखित हुन पुग्दछ । मानिस काम क्रोध लोभ मोहवाट विरक्त भै यथार्थताको बोध हुन्छ र आत्मस्थितीमा पुग्दछ । जिज्ञासु मात्रले पनि मुक्ति पाउन सक्तैन । आत्मा जीवात्मा परमात्मा पूर्ण छ नित्य छ सदा सर्वदा मुक्त छ । अपूरो र बन्धन भन्नु कुनै प्रकारको कुरा छैन । शरीर स्त्री पुत्रादि विश्व प्रपञ्च देखिनु भ्रम मात्र हो । आत्मा स्वरूपको बोध नभए अन्य कुनै साधन गरेर आत्म ज्ञान हुँदैन । चेतन शुद्ध छ सत्य छ निरन्तर छ । हरेक शरीरमा विद्यमान छ । देखिएका विश्वको स्वरूप आत्मामानै छ । जबसम्म आत्मज्ञान हुँदैन तबसम्म भिन्नता नै देखिन्छ ।

ज्ञान हुने वित्तिकै आत्मा परमात्मा देखिन्छ । अहंकार भन्नु नै द्वैतको कारण हो । आफ्नो स्वरूपलाई विर्सनु नै बन्धनमा पर्नु हो । विचार नै नहुनाले ग्रहण त्याग कामना हर्ष शोक दुःख सुख आदि गरेका केही पनि हुँदैन । शरीर नै म हुँ भन्ने मनका मान्यता रहुञ्जेल देहसँग सम्बन्धित नाता स्त्री पुत्र धन पद आदिसँग सम्बन्ध एवं आशक्ति कुनै हालतमा पनि छुट्दैन । आशक्ति भन्दा ठूलो बन्धन संसार भर अर्को कुनै छैन । संयोगको अन्त्य वियोगमा हुन्छ । स्त्री पुत्र धन सम्पत्ति सबै संयोग हुन् । पहिला केही कुनै पनि थिएन विचमा संयोग भयो । अज्ञानी पुरुष संयोगमा सुखी र वियोगमा दुःखी हुन्छ । मानिस विभिन्न मतमतान्तरको चक्करमा परेर भ्रममा परिरहेको हुन्छ । विभिन्न श्रुती पुराण उपनिषद दर्शन आदिका मतमा विभिन्न भेद खडा भएका छन् । यसकिसिमको मत मतान्तरमा लाने मानिस आत्म स्वरूपबाट भ्रन भ्रन वढी विचलित भै रहेका छन् । यस कुरालाई प्रबुद्ध वर्गले राम्रोसँग मनन गरी वा बुझी कुनै पनि मतमतान्तरमा नलागि आफैंमा अडिग भै रहने व्यक्तिले मात्र शान्ति पाउनेछन् । जसरी सर्पले टोकेपछि विष भार्ने मन्त्रलाई भरणी भनी केही विद्वान्हरूले भनेका छन् । कलिरूपी सर्पको डसाईमा प्रयोग गरिने मन्त्र अष्टावक्र गीता भरणी हो । मयूरका पोथीले विभिन्न सर्पहरू खाएजस्तै अष्टावक्र महागीताले भौतिक प्रपञ्च खाईदिन्छ । भरणी नाम भएको सानो फिष्टा जस्तो काँडे काँडाको पँखेटा भएको महाधूर्त पंक्षी हो । सर्पका अगाडी त्यो पंक्षी गुटमुटीइरहन्छ । सर्पले यसलाई देख्नासाथ क्वाप्प खाईदिन्छ । भरणी नामको पंक्षी सर्पको पेटमा पुगेपछि त्यसले पँखेटा फैलाई दिन्छ । सर्पको पेटदेखि टाउकोसम्म तिखा काँडा जस्ता पँखेटाले कोर्दै बाहिर निस्कन्छ । सर्प ठहरै मर्दछ । अष्टावक्र महागीताका अमृतरूपी अद्वैत व्याख्याले भरणी पंक्षी पनि कलि रूपि सर्पका पेटभित्र पुगेर त्यसलाई मारीदिन्छ भनी कतिपय महात्माहरूले व्याख्या गरेका छन् । यो सत्य हो । सबै प्रबुद्धवर्गमा बराबर निवेदन गरीन्छ कि एकफेर पूर्वापरप्रसङ्ग नमिलेको र भाव अर्थ नमिलेको भएपनि कनीकुथी प्रयोग

भएका शब्दहरू पढीदिनु भै लेखकले खर्च गरेको समय र अनुभव व्यर्थ भै न जावस् भन्ने आशा एवं विश्वासका साथ दुवै हात जोरी पुन विन्ति चढाउदै यो मेरो परिश्रम जनप्रिय भै सबै पाठक वर्गले एक फेर पढी दिउन् भन्ने आशा राख्दै यो कलम यहीं वन्द गर्दछु ।

अस्तु अस्तु अस्तु ।

अनुवादका प्रसंगमा

गीताको विभिन्न प्रवर्तक भए वमोजिम धेरै थरिका छन् । गीता कुन कुन हो र यसको लेखन तथा प्रकाशन कहीले भयो भन्ने कुरामा धेरै अन्योल नै छ । कती प्रकारको गीता छ भन्ने कुरो पनि कसैले बताएका छैनन् । तर पनि सुनिएको छ कि गीता २७ प्रकारको छ र यसको आविष्कार एवं प्रकाशन त्रेता युगबाट शुरु भई द्वापर युगसम्ममा जे जती लेखिए त्यती नै हो । यसपछि वास्तवमा गीता लेखिएको देखिएन । ठूला ठूला घटना एवं शास्त्रका सार निकाली व्याख्या गरी विस्तारपूर्वक व्याख्या एवं वर्णन गर्नु नै गीता हो । गीताका बारेमा भन्ने नै हो भने एक व्यक्तिलाई पात्र बनाई उपदेश दिनु नै गीताको विशेषता हो । जस्तै: श्रीमद्भगवद्गीतामा अर्जुनलाई, रामगीतामा लक्ष्मणलाई र अष्टावक्र गीतामा जनकलाई नायक बनाई उपदेश दिने क्रम अग्रगामी रूपमा देखिएको छ । जे जती गीता छन् । यी सबै कर्म, उपासना, ध्यान र ज्ञानको प्रतीपादन हुन र ती जे जती छन् तीनबाट केवल एउटै मार्ग अवलम्बन भएको छ ब्रह्म प्राप्ति र धेरै योगहरूको व्याख्या र मार्ग विवेचन आदि छन् । लोक व्यवहारमा धेरैजसो श्रीमद्भागवद् गीताको चल्ती बढी छ । आत्म बोधको लागि विशेषतः अवधुतगीता वैराग्यको प्रतीकको रूपमा लिईन्छ, जसरी मानिसले प्रथम जन्ममा गरेको जो अनेक प्रकारका पापपुण्यरूपकर्म वर्तमान शरीरमा प्रेम गरी आ-आफ्नो ठानी अज्ञानले त्यसको सुखको अर्थ विषयको अभिलाषा अर्थात् इच्छा हुन्छ । त्यस इच्छाले शास्त्र प्रसिद्ध धर्म, अधर्म, राग, द्वेष, सुख, दुःख र पाप, पुण्यमा मनुष्यको प्रवृत्ति हुन्छ । कारण कोही अधर्म गर्नेलाई पनि सुख मिल्छ । जस्तै : हिंसा, चोरी व्यभिचार आदिबाट कसैलाई धर्ममा नै सुख मिल्छ । अग्निहोत्र, गोदान, भूमिदान, परोपकार साँचो बोल्नु इत्यादिबाट स्वर्गादी प्राप्त र अधर्मले नर्कादि दुःख प्राप्त हुन्छ । यस्तै

प्रकारबाट प्राप्त यस देहले गरेको पाप, पुण्य रूपको र त्यसको फल भोगनका निमित्त पुनर्जन्म अवश्य नै हुन्छ । यस्तै प्रकारले बारम्बार फल भोगनका लागि अवश्यनै जन्मनु मर्नु पर्छ । यही अनुसार संसार चक्र घुमिरहेको हामीले देखी भोगी रहेका छौं । हुनत गीताका प्रकार धेरै थिए भन्ने कुरा हामीले जाने बुझ्नेकै हो । तैपनि यसै अष्टावक्र गीतालाई लिई अनुवाद व्याख्या र भूमिका एवं किन मीमांसा गर्नु पर्‍यो । त्यो पनि विद्वद्वर्गका सामू प्रश्न अवश्य पनि उठ्छ । म धेरै किसिमका पुराण उप-पुराण, उपनिषद्, वेदान्त, दर्शनहरू हेरीरहन्छु । मेरो पढ्ने तरिका यसो किताव हेर्‍यो त्यसको भाव बुझ्‍यो छोड्‍यो यस्तै प्रकारले चलिरहेको थियो । श्रीमद्भगवद् गीता पाठ गर्ने उद्देश्यले पढ्थे अरु भगवान्‌का सहस्रनामहरू पढ्थे केवल पाठ गर्ने उद्देश्य लिई । यस्तै यस्तैमा दिन बित्दै गए । एक दिन योगी सन्यासीहरूका सत्सङ्गतमा म बसें । तहाँ यही अष्टावक्र गीताका वारेमा सत्सङ्गत भईरहेको रहेछ । मैले सुनें २-३ दिन यसै सत्सङ्गत सुन्दा मलाई गीता पढ्ने इच्छा लाग्यो । पढ्न थालें, भाव बुझें, अर्थ पनि सरल लाग्यो । सबै बुझें, यसको गाम्भीर्य भन्नु बढ्दै गयो । भन्नु बुझें यसैलाई अन्य धर्मग्रन्थहरूमा ढालें । त्यती नै बुझ्दै बढी बुझ्न थालें । एक दुईवटा श्लोकहरूको भाव लेख्न थालें । अनुवाद लेखें । गर्दागर्दै मेरो यो प्रयत्न बढ्दै बढ्दै जाँदा यसै रूप प्रवृत्त हुन गएको हो । मैले केवल यो ग्रन्थ लेख्छु, अनुवाद गर्छु, लेखक बन्छु भन्ने उद्देश्य लिई तयार गरेको नभई पढ्दा पढ्दै यस रूप हुन गएको हो । जहाँ जसबाट जे सुने पनि ब्रह्म ज्ञान प्राप्तिपूर्ण तात्पर्य बुझ्ने जिज्ञासु एवं मुमुक्षु जनले सदाचारी युक्त ब्रह्म निष्ठ सद्गुरुको आश्रय लिएर मात्र पूर्ण सफल हुन सकिन्छ । यो ब्रह्म ज्ञानालयको ढोकाको साँचो सद्गुरुहरूको पास हुन्छ । यो सही सत्य कुरा हो । राग, द्वेषादिरहित देहाभिमान, गलित, शान्त, निर्मल बुद्धि भएका मुमुक्षुत्व हुन चाहने पात्रलाई मात्र ज्ञान भण्डारको ढोकाको चावी दिन्छन् भन्ने भनाइ छ । वास्तविकताको बोध भएमा मात्र मुक्ति मिल्दछ भन्ने सनातन धर्मका

सत्य सन्देशहरू सरल र सहज ढङ्गले सबै मानिसका मन, मस्तिष्कमा प्रभाव पार्ने गरी मार्गदर्शन भगवान् बुद्धले पारी दिनुभएको छ । त्यहीँ अनुरूप मुक्ति पाउनका लागि ज्ञान विना अरु कुनै पनि उपायले अज्ञान हट्दैन । ज्ञान विना मुक्ति कुनै हालतमा पनि मिल्दैन । ज्ञान भन्नु विषय हामी भित्रै छ । यस तर्फ ध्यान नदिएँ बाहिरी विषयवासनामा लागेर दुःखरूपी बन्धनमा पर्नु परेको हो । अतः हामीले विवेकको जागरणवाट मात्र मुक्ति तथा शान्ति पाउँछौँ । सत् र असत् छुट्याउन नजानेकाले मानव दुःख, चिन्ता, भय र मृत्युले जकडिन पुगेको हो । अरु कुनै पनि कारणले होइन । यहीँ कुरालाई अँगाली दिव्य सन्देशले भरिभराउ भएको अष्टावक्र गीतालाई बारम्बार पढ्नु सुन्नु मनन गर्नु पर्दछ । यस्तो परम पवित्र मुक्तिदायक ग्रन्थलाई भेटेकोले यसैलाई अँगाली आफ्नो क्षमताले भ्याएसम्म संक्षेपमा प्रस्तुत गरेको छु । ज्ञानोपदेश गर्दा शब्दहरू बराबर दोहोर्याई प्रयोग भएको पाउँछौँ । तर त्यसका वारेमा पुनरोक्त दोष लाग्दैन भन्ने भनाइ पनि छ । यसमा पनि पाठक वर्गसँग बराबर क्षमा माग्दछु ।

पुनश्च

यिनै महर्षि अष्टावक्रका वारेमा अर्को पनि निम्नानुसार कहानी छ । महर्षि कारुणिक उद्दालक धेरै विद्वान् अग्नि होत्री थिए । उनी सदा वेदलाई सर्वाधिक महत्त्वको ग्रन्थ मानी वेद विशेषतः सर्वोकृष्ट र सर्वहित हितकारी ग्रन्थ हो भनी मान्दथे । उनका आश्रममा धेरै किसिमबाट सदा सर्वदा वैदिक विधि अनुसार यज्ञ चलिरहन्थ्यो भने अर्कोतर्फ विद्यार्थीहरू पनि वेदाध्ययन अघि बढाइ रहेका हुन्थे । वेद अध्ययनका साथै अरु वेदान्त मीमांशा धर्मशास्त्र आदि पनि अध्ययन गर्न निमित्त टाढा टाढाबाट यसै आश्रममा अध्ययनमा आउने चलन चलि रहेको हुन्थ्यो । पुराना विद्यार्थीहरू आफ्नो पढाइ समाप्त गरी अर्थात् पढ्नु पर्ने शास्त्र पढी आफ्ना मार्ग अवलम्बनका लागि घर जाने र नयाँ विद्यार्थीहरू पढ्न आउने प्रकृया अविरल चलि रहन्थ्यो । यस विद्यालयका प्रधानाध्यापक कारुणिक उद्दालक नै थिए । त्यस विद्यालय वा गुरुकुलमा धेरै समय देखि पढ्दै आएका कहोर धेरै विद्वान र चलाख एवं सबै सँग मिलनसार प्रतिभाशाली विद्यार्थी अनौठा प्रतिभा भएका थिए । उनी पनि त्यहाँ धेरै समयसम्म विद्या अध्ययन गरी आफ्नो पढाइ समाप्त गरी घर जाने तर्खरमा थिए । त्यसैवखत गुरु उद्दालक समक्ष विदा हुन जाँदा दुवैजना गुरु चेला नै भाव विभोर भए । गुरुको आसय त्यहाबाट नजाओस् । तहीं अध्यापक भै विद्यार्थीहरूलाई पढाइ बसोस् भन्ने थियो । यस्तैमा गुरुका संमुख कहोड विदा लिन गए । गुरुबाट वावु तिमी जान लाग्यौ भन्दा मेरो गला नै अवरुद्ध भएको छ । त्यसकारण तिमी यहाँबाट नगई यहि विद्यार्थीहरूलाई पढाई आश्रममा नै बसी सबैको रेखदेख गरी बसे हुँदैन भनि गुरु वाक्य सुनेपछि कहोड पनि गुरुलाई जे जस्तो अवस्था भएको छ । मेरो अवस्था पनि त्यस्तै छ । यस्तै भए पनि म जानै पर्छ भन्ने जिकीर गर्दै थिए । त्यसै वखत उद्दालक पुत्री सुजाता चोखोपानी र

पूजाका लागि फुल लिएर बाबुको अगाडि आइ पुगिन् । उद्दालकले भक्तिक संभिएर आफ्नो विद्यार्थी कहोडलाई भने बाबु कहोड । म तिमी र मेरी छोरी सुजाता तिमीहरू दुवैलाई सिंगारिएर विवाह मण्डपमा घुमि रहेको देख्न चाहन्छु भने गुरु वचनलाई काटन नसकि गुरु पुत्री सुजातालाई विवाह गरी कहोड तहि अध्यापक भई पढाउन थाले । काल क्रमअनुसार सुजाता गर्भवती भईन कहोड विद्यार्थीहरूलाई सदा वेद पढाउँदै थिए । त्यसैवखत सुजाताको मुखवाट सधैं वेद पढाउने मानिसले किन अशुद्ध उच्चारण गरेको यस्तो अपशब्द प्रयोगले निकै अपमानित आफुलाई सम्झी भने यो सुजाताको मुखवाट नभई गर्भमा भएको वच्चाले गर्भदेखि नै भनेको भनि उनलाई लाग्यो र उसलाई आठ ठाउँमा भाची जन्म हुने श्राप दिएका थिए । ब्राम्हण वचन खेर नजाने भई त्यो वच्चा आठ ठाउँमा भाचिएका भएर जन्मिए । तर उनी गर्भमा छुदा नै मातामह उद्दालकद्वारा पढाइएको सारा विद्याहरू सबै आत्मसाथ अध्ययन गरी सकेका थिए । यस्तै यस्तै अवस्थामा सुजाता र कहोडबीच पारस्परिक सल्लाह भयो । अब हाम्रो वच्चा जन्मिन्छ । उसको सबै संस्कार गर्नुपर्ने हामीसँग धन सम्पत्ति छैन । कहाँबाट ल्याउने यस्तै सरसल्लाह भई रहेको बेला उद्दालक पुत्र त्यहाँ दिदी भिनाजु वसेका ठाउँमा आइ पुगे तिनै जनाका सल्लाह अनुसार राजा जनक धेरै दयालु र मर्म बुझ्ने छन् । उनै सँग छोरा जन्मिएपछि गर्नुपर्ने सबै संस्कार गर्नका लागि धन सम्पत्ति सहयोग स्वरूप लिनसाला र भिनाजु कहोड भई जनकका समक्ष गए । राजा जनकले ऋषि कहोड र उद्दालक पुत्र आएको थाहा पाए । उनलाई राजदरवारमा बढो भव्य स्वागत सत्कार भयो । यतिकैमा राजा जनकका वन्दिगृहमा रहेका एक विद्वान्सँग शास्त्रार्थमा जितेमा प्रशस्त सम्पत्ति पाउने र हारेमा नदीमा हाम्फाली मर्नुपर्ने यस्तो शर्तमा उनका सालाले रोक्यो थिए । कहोड शास्त्रार्थको निमित्त अग्रसर भै गएकाले साला सहित शास्त्रार्थका लागि गए । शास्त्रार्थ शुरु भयो आखिर कवोडले हारे । उनी नदीमा हाम्फाली मरे उता सुजातावाट पुत्र पैदा भयो ।

जन्मदैमा आठ ठाउँमा भाचिएको कुरूप पुत्र जन्मिएको र यतापतिको खबर सुनि सुजाता रुन कराउन अलाप विलाप गर्न लागिन बाबु उद्दालकले संभाए छोरी सुजाता तिमीले कति पनि पिर मान्नु पर्दैन । बाबु भए सरह नै यस वच्चाको रेखदेख म गरौला । भन्ने सान्त्वना दिए । जन्मदैमा आठ ठाउँमा भाचिएका बाबुको श्रापवाट ग्रसित अष्टावक्र सानै बालक छँदा नै सारा शास्त्र पारगंत भै सकेका थिए । आफ्ना बाबुका वारेमा आमा सुजातासँग बालक अष्टावक्रले सोधे बाबुको खोज तलास गरे । सबै कुरा पत्ता लगाए । राजा जनकका वन्दी गृहमा रहेको वन्दीसँग शास्त्रार्थमा पराजित भई नदीमा डुबी मरेको चाल पाई सकेका थिए । त्यसैकारण बाबुलाई पराजित गर्ने वन्दीसँग राजा जनकका दरवारमा शास्त्रार्थका लागि गए । अष्टावक्र दरवारमा पुगे राजाको विद्वत सभा बसी रहेको थियो । विद्वत् सभामा रहेका विद्वान्हरूले उनको कुरूपतालाई देखि खिल्ली उडाए । उनले भने यो विद्वत सभा नभई चर्मकारको सभा रहेछ बाङ्गो टिङ्गो राम्रो नराम्रो त बाह्य दृष्टिले मात्र देखिन्छ । देवताको मन्दिर बनाउँदा ठाउँ अनुसार बाङ्गो टिङ्गो पनि बनाइन्छ । आकाश पात्रका अनुसार बाङ्गो टिङ्गो देखिन्छ । तर आकाश कहिले बाङ्गो टिङ्गो हुँदैन । देवता पनि कहिले बाङ्गो हुँदैनन । मन्दिर बाङ्गो टिङ्गो हुन सक्ला यस्तो जवाफ दिएपछि सबै चुपचाप रहे । शास्त्रार्थ शुरु भयो । उक्त वन्दीगृहमा रहेको विद्वानले शास्त्रार्थमा हान्यो । त्यसपछि उनले बाबु कहोडको खोजी गरे । नदीमा हाम फालेको ठाउँ देखाए । त्यहाँ गई हेर्दा आफ्ना बाबु कहोडलाई देखेर बाबु छोरा अष्टावक्र भनि कहोडले पुकारे बाबुको पुकार सुनी अष्टावक्र नदीमा प्रवेश गरे । बाबु छोराको भेट भयो । बाबुलाई लिएर बाहिर आए । नदीका पानीका पवित्रताको प्रभावले अष्टावक्रको कुरूपतामा पनि केही सुधार भई आयो । बाबु कहोड आफुले छोरालाई दिएका सराप सम्झी पश्चाताप माने । बाबुलाई लिएर आफ्नी आमा सुजातासमक्ष गए । त्यसपछि अष्टावक्रको अलौकिक

विद्वत्ताको प्रभाव देखि राजा जनक आश्चर्यचकित भई अष्टावक्रलाई राजदरवारमा ल्याई अति नै उच्च श्रेणीको सम्मान दिई केही समयसम्म राखी आफुले अद्वैत महाज्ञानद्वारा आत्मज्ञान गरी पंचभूत शरीरलाई आफ्ना बसमा राखे भन्ने पनि काहावत छ ।

अस्तु ।

शूर्पणखा

व्यक्तिगत अनुभवका विषयहरू यति गुह्य तथा गोपनीय हुन्छन् कि तीनका सम्बन्धमा सामान्यतया कसैसँग आलोचना तथा समालोचना गर्ने प्रवृत्ति हुनै सक्तैन । वास्तवमा व्यक्तिगत प्रवृत्ति एकातीर जसरी विश्वास मिल्छ भने अर्को तर्फ त्यहीँ अनुरूप संशय प्रवण भइरहेको हुन्छ । जीवनमा जो सुकैले जे जती उपलब्धी गरेको हुन्छ त्यो ज्यादै कठोरताका साथ सबै प्रकारका कसीमा नजाचीकन स्वयं कहिल्यै पनि सत्यरूपमा ग्रहण गरेको हुँदैन । खास भन्ने नै हो भने जे सत्य छ त्यो सत्य नै सदैव भै रहन्छ । नियमबद्ध रूपले यस संसारलाई चलाउने नियमका निर्माता अवश्य नै छ । कर्म अनुसारको फल प्रत्येकलाई समय समयमा अवश्यनै प्रदान गर्दछ । मानिस आफ्नो अस्तित्वको लागि ईश्वरको अपेक्षा गर्दछन् । युक्ति भन्नु नै मानव मस्तिष्कको उपजनै हो । मस्तिष्कको सम्बन्ध शरीरसँग हुन्छ । यो संसार ईश्वरसँग सम्बन्ध भएको हुन्छ । यदि ईश्वर नै नभएको भए यो चराचर जगत् पनि हुने थिएन मस्तिष्क पनि हुँदैन थियो मस्तिष्क नभै युक्ति विधानको सृष्टि कहाँबाट हुने थियो । ईश्वरको सत्ता युक्तिको अधिनमा हुँदैन कारण त्यो सबै उही ईश्वरको अधीनमा हुन्छन् त्यहीँ अनुरूप मैले पनि विभिन्न धर्म ग्रन्थ र पुराण उपपुराण अध्ययनका सिलसिलामा अध्यात्म रामायणका हरफहरूलाई अध्ययन अगाडि बढाइ हेर्दा पञ्चवटीको नगीच गौतमी नदीको तीरमा सदा सर्वदा स्नान गरिरहने रामचन्द्रका पद्म वज्र र अंकुशका रेखाहरूले अंकित चरण चिन्नलाई देखी सौन्दर्य मोहित इच्छा अनुसार रूपधारणा गर्ने राक्षस राज महाबलवान राक्षस रावणको बहिनी शूर्पणखा पञ्चवटी आसपास सदा घुमफिर गर्दथी । राम लक्ष्मणको रूप सौन्दर्यबाट मोहित भई रामचन्द्रलाई फँसाउने प्रयास विफल भई लक्ष्मणतिर लागि लक्ष्मणजीले पनि आफैसँग आए दास दासी बनाउने

आश्वासन दिएका कारण क्रोधित भै वचन बोली तिमी दुईले किन यता उता घुमाउँछौ । उसले दुवैका अगाडि परम पावन सीताजीलाई खाने आशय व्यक्त गरेका कारण रामचन्द्रका आश्वासनले नाक चुल्ठो लक्ष्मणद्वारा काटियो । त्यसपछि घोर शब्द प्रकट गर्दै रगतमा लुट्पुटिंदै कठोर शब्द गर्दै राक्षस खरको अगाडि पल्टिई । त्यस्तो अवस्था देखेर खरले भन्यो यो के भयो । अरे मृत्युको सुखमा जाने कुन दुष्टले तेरो यो दशा गरेको हो । म त्यसलाई काल समान क्षण भरमा नै मार्ने छु । राक्षसनी शूर्पणखाले भनी यहाँ सीता र लक्ष्मण सहित रामचन्द्रजी दण्डकारण्यलाई निर्भय गर्दै गोदावरीका तटमा रहन्छन् । उनै रामका प्रेरणाले लक्ष्मणले मेरो यो दशा बनायो । यदि तिमीवीर होउ भने ती दुवैलाई मार र ती दुवैको रगतमा म लुट्पुटिनेछु । होइन भने म प्राण छोडी दिनेछु । शूर्पणखाको यस्तो वचन सुनी क्रोध युक्त भै राम लक्ष्मणलाई मार्न १४ हजार राक्षस फौज पठायो ।

खर दुषण पनि राम भएका ठाउँमा युद्ध गर्नका लागि आए । यो देखी रामचन्द्रजीले लक्ष्मण जी सँग भन्नु भयो आज राक्षसहरूसँग ठूलो युद्ध हुनेछ । अतः तिमी सीतालाई लिई कुनै पर्वतका कन्दरामा जाउ अरु केही नभनी लक्ष्मणजीले जो आज्ञा भनी सीताजीलाई लिई कुनै पर्वतका कन्दरामा गई वसे । राक्षस गण रामका उपर अनेक अस्त्र वर्षाएर आई लागेको देखी रामचन्द्रजीले एकक्षणमा नै राक्षसहरूलाई संहार गर्नु भयो । तत्कालै सीता सहित लक्ष्मण आई विस्मित भै जनक नन्दिनी सीताजीले रामचन्द्रजीलाई आलिङ्गन गर्नुभयो । ती सम्पूर्ण श्रेष्ठ राक्षसहरूलाई मारेको देखी शूर्पणखा तुरुन्त भयभित भई रावण समक्ष पुगी । राक्षस राज रावणले भन्यो । तिमीलाई कस्ले यस किसिमको विरूप बनायो म त्यसलाई क्षणमा नै खतम गर्ने छु । शूर्पणखाले भनी युद्धमा खर मारियो दुषण सहित १४ हजार राक्षस फौज मारियो । यत्रो नाश हुँदा तक तिमीलाई याद छैन । भन्दा रावणले भन्यो त्यो राम को हो त्यस्ले कसरी ती राक्षसहरूलाई माऱ्यौ भनी भन्दा शूर्पणखाले भनी

गौतमी नदीका किनारमा मुनिजनहरूले सेवित एक पञ्चवटी आश्रममा वसेका रामलाई देखे भाई लक्ष्मण र सीता लक्ष्मी समान देखे तिनीहरू देव गन्धर्व नाग मनुष्यमा पनि यस्ती राम्री स्त्री र ती दुई भाई भन्दा राम्रा अरू देखिएको छैन । तीनै सीतालाई तिम्रोपत्नी बनाउन ल्याउने प्रयत्न गर्दा रामचन्द्रका संकेतमा लक्ष्मणले मेरो यो हालत पारीदिए । रुदै खरका अगाडि गएँ । खर रीसले चूर भै रामसँग आक्रमण गर्दा सबै राक्षस फौज सहित खर दुषण सबै मारी दियो । उसले निमेष भरमा नै त्रिलोक भष्म पार्न सक्यो । त्यसकारण सीतालाई तिमिले भार्या बनायौ भने तिम्रोजीवन सफल हुनेछ । यस्तो किसिमको वहिनी शूर्पणखाको वचन सुनि चिन्ता मग्न भै रह्यो यदि उनी भगवान् परमेश्वर नै हुन् भने म परमात्माद्वारा मारिएँ भने त म अवश्यनै वैकुण्ठको राज्य भोग्नेछु । होइन भने राक्षसहरूको राज्यत भोगी नै रहेको छु । रामलाई साक्षन् भगवान् सम्झी रामको नगीच हुने प्रयत्न गर्न लाग्यो ।

राक्षस राज रावणले सोझा सोझै निश्चय गरी ऋषि मुनि जस्तै वल्कल धारी भै भगवान् आशुतोषको ध्यान गरी रहेका मारिचको आश्रममा पुग्यो । रावण आएको देखी मारिच तुरुन्त खडा भै वस्यो र मारिचले रावणसँग सोध्यो तिम्रोआगमनले तिम्रीचिन्ता ग्रस्त जस्तै प्रतीत हुन्छौ । यदि मलाई पाप नलाने हो भने तिम्रोत्यो काम म अवश्य गर्ने छु । भने पछि रावणले भन्यो - अयोध्यापति राजा दशरथका जेठा छोरा राम भाई लक्ष्मण र सीता सहित वनमा आएको छ । त्यो राम वडो पराक्रमी खर दुषणलाई मारी निर्भयतापूर्वक तपोवनमा आनन्दपूर्वक वस्दछ । मेरी वहिनी शूर्पणखाको नाक चुल्हो काटी विरूप बनाएको छ । तिम्रा सहायताले राम आश्रममा नभएको वेला सीतालाई अपहरण गरी ल्याउन चाहन्छु । तिमिले मायाद्वारा मृगरूप धारण गरी राम लक्ष्मणलाई आश्रम देखी टाढा लैजानु । त्यसैवेला सीता अपहरण गरी ल्याउनेछु । रावणका यस्तो वचन सुनी मारिचले भन्यो त्यो तिम्रोशत्रु हो वध गर्न योग्य छ । वाल्यावस्थामानै विश्वामित्रको यज्ञ रक्षोको लागि आएको वेला एक

वाणले नै सयौं योजन टाढा मलाई समुद्रको तटमा फ्याँकेका थिए । त्यस दिन देखी भयभीत भै म जता ततै रामै राम मात्र देख्दछु । कुनै दिन रामको पूर्व विरोधको स्मरण गरी मृगहरूको वथानमा तीखो सिङ्ग भएको मृग भै दण्डकारण्यमा राम सीता लक्ष्मणलाई मार्ने उद्देश्यले अगाडि वढें । मलाई देखी केवल एक वाँण छोडे त्यहीँ वाँणले मेरो हृदय छेडिएको हुनाले आकाशमा चक्कर खाँदै समुद्रको तीरमा खसें त्यस वखत देखी म भयभीत भै यो निर्जन स्थानमा आई वसेको छु ।

राज रत्न रमणि र रथ आदिको भन्ने कानमा पर्ने वित्तिकै मलाई रामको सम्झना आईहाल्छ । म योग समुदायवाट भयभीत भै रामकै ध्यान गरी रहेको छु । यहाँ राम न आवस् भन्ने आशंकाले सबै वात्स्य कार्य छोडी सकेको छु । राम देखी भयभीत भै सदा रामको नै स्मरण गरी रहेको छु । त्यसकारण राम सँग हठ छोडी घर जाउ । राक्षस वंशको रक्षा गरी वस । राम भजन गर राम वडो दयालु छन् मैले सुनेको छु श्रीहरिले मनुष्य रूप भै अवतार लिई दशानन रावणलाई वध गर्न साक्षात् नारायण हुनुहुन्छ । पृथिवीको भार उतार्नका लागि वनमा आउनु भएकोछ । त्यसकारण यस तर्फ नसोची घर फर्कभनी रावणलाई मारीचले भन्यो । मारिचको वचन सुनी रावणले भन्यो । हे महाभाग उठ र शीघ्र नै विचित्र मृग रूप धारण गरी राम लक्ष्मणलाई आश्रम देखी टाढा लैजाउ र पूर्ववत् आफ्नो आश्रममा आई वस ।

अव अरु केही भन्यौ भने म तिम्रीलाई मार्नेछु । रावणले भनेको सुनी मारिचले मन मनै सोच्यो रामले मारेमा संसार पार तर्ने छु र रावणले मारेमा नरकमा पर्नेछु । रामकै हातवाट मर्ने निश्चय गरी रावणलाई भन्यो हे राजन् तपाईंको आज्ञा पालन गर्ने छु । मारिच रावणको रथमा चढी रामजीको आश्रममा आयो र सुवर्ण वर्ण विचित्र मृग रूप धारण गर्‍यो । मनोहर मुख भएको मृग रामचन्द्रको आश्रम अगाडि आई चर्न लागेको देखी वञ्चक मायामृग रूप धारण गरी सीताजीलाई मोहित गर्दै विचरण गर्दथ्यो । रामजी रावणको सारा षड्यन्त्र

जानी सीताजीलाई भन्नुभयो । रावण भिक्षु रूप लिई तिम्रा अगाडि आउने छ । तिम्रीले छायाँ सीतालाई कुटीमा छोडी अग्निमा प्रवेश गर र १ वर्ष तक अदृश्य भै बस । रावण मारेपछि पूर्ववत् मलाई पाउने छ्यौ । यस्तो श्री रामको वचन सुनी सीताजीले पनि त्यसै गरी अन्तरध्यान हुनुभयो ।

छायाँ सीताले माया मृगलाई देखी रामचन्द्रका नगीच आई भन्नुभयो यो विचित्र मृगलाई हेर्नु होस् । यो विचित्र मृगलाई हजुरले वाँधी मलाई ल्याई दिनु होस् । यो विचित्र मृग मेरो कृडा मृग हो । रामचन्द्रजीले पनि लौ हुन्छ भनी आफ्ना धनु उठाउनु भयो । जाने वखत लक्ष्मणलाई भन्नु भयो कि हे भाई प्राण प्रिया सीतालाई रक्षा गर्नु । यस वनमा मायावी राक्षसहरू घुमिरहेका छन् । अतः सती साधी सीतालाई सावधान भै रक्षा गर्नु । त्यस वखत लक्ष्मणजीले भन्नु भयो यो मृग मारिच हो यस्मा सन्देह छैन कारण यस्तो मृग हुनै सक्तैन । रामचन्द्र जी भन्नुहुन्छ यदि यो मारिच नै हो भने मार्नेछु । मृग नै हो भने सीताका इच्छा पूरा गर्नेछु । यती भनी रामचन्द्रजी माया मृगको पछि लाग्नु भयो । भक्त वत्सल हरि वडो भक्तिका प्रिय हुनुहुन्छ । त्यो मृग कहीले नगिचै देखिन्थ्यो त कहीले क्षणमै धेरै टाढा पुग्दथ्यो । रामचन्द्रजीले यो निश्चय नै राक्षस नै हो भनी जानेर वाँण छोडी भेदन गर्नुभयो त्यो राक्षसले भन्यो कि हे भाई लक्ष्मण । म मारिए मेरो शीघ्र रक्षा गर मरण समयमा जसको नाम स्मरण गर्नाले अज्ञानी पनि त्यसैमा लीन हुन्छ । हेर्दा हेर्दै रामको हातबाट मरेको त्यो राक्षसका वारेमा के भन्नु र मुनिजन हिंस्रक पापी निशाचरले कस्ता कस्ता अपराध गर्‍यो फेरिशुभगती प्राप्त गर्‍यो यो निश्चय नै रघुनाथको महिमा नै हो ।

निरन्तर रामजीका ध्यान गर्नाले यसका सबै पाप नष्ट भएका थिए । अन्त्यमा रामलाई हेर्दा हेर्दै उनकै हातबाट मर्‍यो । राम प्राप्त गर्‍यो जसले रामलाई स्मरण गर्दै शरीर छोड्दछ त्यो जो कुनै भए पछि परम पद प्राप्त गर्दछ । यती भन्दै देव गणहरू स्वर्ग गए । यता रामचन्द्रजी

सोचन लागनु भयो यस्तै अन्त्यमा हा लक्ष्मण । भनेर किन प्राण छोड्यो ।
यी मेरा जस्तै वाक्यलाई सुनी सीतालाई कस्तो भयो होला यस्तै चिन्ता
गर्दै राम धेरै टाढावाट फर्किए ।

दुष्टात्मा भएको मारिचका स्वर सुनी सीता व्याकुल भै
लक्ष्मणजीलाई भन्नु भयो हे लक्ष्मण तुरुन्त जाऊ तिम्रा दाई श्री रामजीले
राक्षसहरूवाट कष्ट पाउनु भएको छ । तिमीले दाजुको शब्द सुनेको छौं
अतः तुरुन्त जाऊ भन्दा लक्ष्मणले भने हे देवी रामको यो वचन होइन
कुनै राक्षसले भन्न लगाएको यो वचन भनेको हो । जुनराम क्रोधित
भएमा यो तीनैलोकलाई एकै पटक नष्ट गरीदिनुहुन्छ । यस्तो दीन
वचन कहिल्यै बोल्न सक्नु हुन्न । तब सीता क्रोधित भै आँखा भरी आसु
लिई लक्ष्मण तिर हेरी भन्नुहुन्छ । हे दुर्बुद्धे ! रामको नाश चाहने भरतले
पठाएको हो । रामको नाश भए पछि मलाई लैजान आएको मलाई
पाउने आसै नगर राम अतिरिक्त म कसैलाई पनि छुन सक्तिन । यति
भनी छाती पिट्दै रुन थालीन । यस्तो कठोर शब्द सुनी दुवै हातले कान
थुनी लक्ष्मणजी भन्नुहुन्छ । हे ! चण्डी तिमीलाई धिक्कार छ । तिमीले
मलाई यस्तो कुरा भनी रहेकि छौ यसवाट तिमीलाई धेरै नष्ट हुनेछ ।
यस्तो भनी लक्ष्मण सीता वनदेवीलाई सुम्पि दुःखीत र खिन्न भै रामका
नगीच गए ।

त्यस्तै मौका छोपी भिक्षु रूप भै रावण आयो । सीताले भिक्षुरूप
रावणलाई भक्तिपूर्वक स्वागत गरी जनक नन्दिनी सीताले भनीन् हे मुने
फल खाई विश्राम गर्नुहोस् चाँडैनै मेरा पति देव आउँदै हुनुहुन्छ । भिक्षु
रूप रावणले भन्यो तिम्रोपतिदेव को हो यस राक्षस सेवित वनमा
तिमीकिन वस्छ्यौ सवै भन म पनि आफ्नो वृत्तान्त बताउँछु भन्यो । म
जनक नन्दिनी जानकि अयोध्याधिपति राजादशरथ पुत्र रामको धर्मपत्नी
हूँ । हाम्रा साथमा भाई लक्ष्मण पनि हुनुहुन्छ । पिताको आज्ञा पालनार्थ
१४ वर्षको वनवासमा आएको तपाईंलेपनि आफ्नो परिचय बताउनु होस्
भनी भिक्षु रूप रावणले भन्यो म राक्षस राज रावण पुलस्थका वंशज हूँ ।

म तिमीलाई आफ्नो राजधानी लैजान आएको हुँ । तिमीलाई मुनिभेषभएका रामचन्द्रबाट के प्राप्त होला मलाई प्रेम गरेमा लङ्काको पटराजी हुनेछ्यौ । यस्ता अशोभनीय कुरा गर्दछस् भने तँलाई रामचन्द्रजीले अहिल्यै नाश गर्नेछन् भन्दा उसले भन्यो मसँग कसैले बल प्रयोग गर्ला भने पछि सीताजीले रामचन्द्रको बाँणले तँ अहिल्यै भूमिमा पर्नेछन् भनेपछि रावण क्रोधित भई आफ्नो महा पर्वताकार रूप देखायो त्यस भयङ्कर रूपलाई देखी वनदेवी र अन्य जीवहरू समेत भयभीत भए । तब नडले सीताजीले टेकेको ठाउँमा खोतली आफ्नो हातले उठायो । त्यसपछि आकाश मार्ग भै हिँड्यो । सीता भयभीत भै तल हेरी हा राम हा लक्ष्मण भन्दै रुन लागिन । त्यस्तो आर्तकन्दन सुनि पहाडको अन्धरामा वृद्धावस्था भै वसेको जटायु पहाडको कन्दरावाट उड्यो । अरे रघुनाथ पत्नीलाई तपोवनवाट कहाँ लैजाँदै छस् यति भनी जटायुले रावणको रथलाई पखेटा र चुच्चाले हिकाई छियाछिया पारिदियो । तब रावणले आफ्नो खड्ग लिई जटायुको पखेटा काटी दियो र तुरुन्त दोस्रो रथमा सीताजीलाई राखी रावण गयो । सीताजीले हा राम ! हे जगन्नाथ ! मलाई देख्नुहुन्न रावणले हजुरको पत्नीलाई लैजाँदैछ । तुरुन्त छुटाउनु होस् हे लक्ष्मण ! मैले तिमीलाई वाकवाणले हानेको भएपनि क्षमा गर है ! राम तुरुन्त आउने आशंकामा वेग समान भै रावण हिँड्न थाल्यो ।

यसै अवसरमा पर्वत शिखरमा वसिरहेका पाँच वानरलाई देखि सीताजीले आफ्नो आभूषण भिकि कपडामा बाँधी रामचन्द्रलाई देओ भनी फ्याकिदिइन् । यत्तिकैमा रावणले समुद्र पार गर्‍यो । लङ्कामा पुगी अशोक वाटिकामा सीताजीलाई राख्यो । सीता अत्यन्त विट्बल भै हा राम ! हा लक्ष्मण ! भनी राक्षस राक्षस्नीहरूका बीचमा वसिन् ।

यता राम मारिचलाई मारी आफ्नो आश्रममा आउन लागेकोमा टाढैवाट भाई लक्ष्मणलाई देखेर मन मनै सोच्न लागे । लक्ष्मणलाई यो थाहा छैन मैले माया सीता बनाएको । यो सबै लुकाई म साधारण मनुष्य सरह शोक गर्छु । म चुपचाप आफ्नो आश्रममा वसेमा यी करोडौं

राक्षस कसरी खतम होला । म कामी पुरुष भैं सीतालाई खोज्दै गए भने रावण कहाँ पुग्नेछु । त्यसलाई मारी सीता साथ भै अयोध्या आउँला । म केही समय पृथिवी मै रहनु पर्नाले लक्ष्मण तिर हेरी भन्नु भयो हे लक्ष्मण प्रिय सीतालाई छोडी कसरी आयौ । राक्षसहरूले सीता हरण गरी लगे होलान् लक्ष्मण जीले हात जोरी सीताले भनेका दुर्वचन सुनाउनु भयो । राक्षसले हे लक्ष्मण ! भनेको सुनेर तुरुन्त जान भन्नु भयो । यो रघुनाथको बोली होइन राक्षसको वाक्य हो भन्दा पनि नमानी दुर्वचन बोलेका कारण म यहाँ आए ।

रघुनाथजीले भन्नुभयो भाई लक्ष्मण ! तिमीले यो ठीक गरेनौं यस्तो निर्जन ठाउँमा सीतालाई एकलै छोडेका कारण राक्षसहरूले हरण गरी लगे वा खाए होलान् । जानकिलाई नदेखि विलाप गर्न लाग्नु भयो । विलाप गर्दै सारा वन पाखा सीतालाई खोज्नु भयो । कहीं पनि जानकिलाई देख्नु भएन मृग पशु पक्षि वन देवताहरू सबैसँग सोधी विलाप गरी कहीं कतै देख्नु भएन मायाका अनुशरण गर्दै रघुनाथजी अनाशक्त भएर मूढ पुरुषका लागि आशक्त जस्तै प्रतीत हुनु भै सम्पूर्ण वनमा खोज्दा वनमा रथ टुटेको टुक्रा देख्नु भयो । लक्ष्मणलाई देखाई सीतालाई लैजाँदा अन्य पुरुषसँग लडाई भै विग्रेर उनलाई हरण गरी लगेको छ । अलि उता रगत लत्पतीएको देखी सीतालाई खाई कतै सुतीरहेको होला । म यस राक्षसलाई अहिल्यै मार्छु, धनु ल्याउ भनी लक्ष्मणलाई भन्नुभयो । रामको यस्तो कथन सुनी जटायु भयभीत भै भन्यो म आफ्नो कर्मलेनै मरीरहेको छु । हजुरले मलाई नमार्नुहोस् म जटायु हुँ मैले उससँग लडाई गरे मैले उनको रथ घोडा धनुष काटी दिएँ । मलाई उसले घायल बनाएको हुँदा वसि रहेको छु । हे ईश्वर ! मतिर हेर्नु होस् म प्राण छोड्न चाहन्छु ।

यो सुनी रघुनाथ उसको कण्ठगत प्राण र दीन अवस्था हेर्नु भयो । आँखा भरी आँसु लिई उसलाई मसारी भन्नु भयो भन मेरी सीतालाई कस्ले लिएर गयो । तिमीमेरो काम गर्दा मारियो । तिमीमेरो

प्रिय बन्धु हौ । जटायु लठेरो वोल्दै भन्यो हे राम ! रावणले सीतालाई दक्षिण तिर लगेको छ । अरु भन्न सक्तिन । म हजुरको अगाडि प्राण छोड्न चाहन्छु । म मर्ने वेलामा हजुरलाई देख्न पाएँ । हजुर मानव रूप परमात्मा विष्णु नै हुनुहुन्छ । मलाई हजुरले कर स्पर्श गर्नु भयो भने म परम पदमा जानेछु । रामचन्द्र मुस्कुराउँदै उसको शरीर सुमसुम्याउनु भयो । जटायुले प्राण छोडी पृथिवीमा ढल्यो ।

रामचन्द्रजीले भन्नु भयो जटायु ! तिमीमेरो परम पदमा जाउ । तदन्तर तुरुन्त नै दिव्य शरीर धारण गरी सूर्य समान विमानमा चढी गयो । त्यस वखत आभूषणहरूको साथ आभूषणले प्रकाशित गरिरहेको थियो । रघुनाथजीलाई संवोधन गरी वहाँको स्तुती गर्न लाग्यो जटायुले भन्यो परमात्मा श्री रामचन्द्रजीलाई म निरन्तर प्रणाम गर्दछु । रामचन्द्रजीका प्रति म अहर्निश प्रणाम गरिरहेको छु । जटायुले बराबर स्तुति गरेपछि रघुनाथ उसँग प्रसन्न भै भन्नु भयो । जटायुको पखेटा काटी घायल भई मर्ने अवस्था पुगेका जटायुलाई देखी भन्नु भयो हे जटायु तिमीकोल्याण होस् तिमीविष्णु लोक जाउ । जुन पुरुषले श्रीरामचन्द्रका स्तोत्रलाई एकाग्र चित्तले सुन्दछ लेख्दछ पढ्दछ त्यसले मेरो सारूप्य प्राप्त गर्दछ । मर्दा उसलाई मेरो स्मरण हुन्छ । पंक्षी राज जटायुले श्री रामको कथन अती हर्षले सुने र वहाँकै समान रूप धारण गरी ब्रह्मावाट अत्यन्त पूजित परम धाममा गए भन्ने सम्बन्धी कथन एवं व्याख्या र रामचन्द्र परम दुःखीत भए पनि सीताजीलाई खोज्दै अर्को जङ्गल तर्फ जानु भएको कुरा विस्तार गरिएको छ । भक्तवत्सल रामचन्द्रका वारेमा जे जती व्याख्या गरेपनि कमी कमजोरी नै भै रहन्छ । परन्तु रघुनन्दनका वारेमा त्रिलोकमा नै सबभन्दा रूपवान हुनुहुन्छ । वाञ्छित फल दिने र शरण प्रद र प्रेमिको हृदयमा बस्ने उनको नाम संसार रूप वनका लागि अग्निका समान महादेव आदि देवताका पनि पूज्य देव करोडौं दानवेन्द्रहरूलाई दमन गर्ने र यमुना समान श्याम वर्ण भएका दयामय श्रीहरीको शरण लीनु परम पवित्र हुन्छ । संसारमा निरन्तर

वासना राखेहरूवाट अत्यन्त टाढा हुनुहुन्छ । संसारका उपराम मुनिहरूको सदैव दृष्टि गोचर तथा जसका चरणरूप जहाज संसार सागरबाट पार गर्ने छन् ती नै रघुनाथजीको शरण लिन्छु । जसका चरित्र अति मनोहर छ देव र असुर गण जसका चरण कमलहरूको सेवा गर्दछन् ती गिरीवर धारी देवताहरूका वरदायक रघुनाथ अवश्य शरण योग्य छन् । जो परधन र परस्त्रीबाट टाढा रहन्छन् अरुका गुण र वैभवलाई देखी प्रसन्न हुन्छन् । ती निरन्तर परोपकार परायण महात्माहरूबाट सुशोभित भै रहेका भक्तहरूका लागि अती सुलभ परमात्मा परमेश्वर प्रति बराबर वन्दना टक्क्याउँदै आफ्नो यो सानो संकलन वा व्याख्या यहीँ वन्द गर्ने आज्ञा पाउनेछु । जसका शरीर नीलमणि सरह सुन्दर छ त्यस्ता नीलवर्ण मनोहर नेत्र भएका प्रभूको नमस्कार गर्दै यहीँ वन्द गर्दछु ।

अस्तु ।

(यो रामायणमा आधारित हो पाठक वर्गले सोही वमोजिम पढ्नु हुनेछ)

कबन्ध

संसारका प्रत्येक मानिसंभिन्न एक सहज ज्ञान स्फुरण गर्ने शक्ति हुन्छ । जुन मानिसले अकस्मात सूर्यका प्रकाशले जस्तै हाम्रा हृदयाकाशलाई प्रकाश पार्दछ र भगवान्का मुखमण्डलका सौन्दर्य र उनका प्रेम मधुर मुस्कानका कान्ति देखाउँछ । आत्मा ज्ञानको कुराका लागि कुनै पनि प्रमाणको आवश्यकता के छ र यसका लागि के प्रमाण हुनसक्छ । जुन व्यक्तिलाई ईश्वरको सत्ताप्रति विश्वास छैन भने त्यहीँ मानिसनै संसारको सबैभन्दा अभागी हो भन्नु पर्दछ । कारण जीवनको वास्तविक प्रयोजन र उपभोग एवं महत्व छ त्यसैलाई उसले गुमाएको हुन्छ । पशुहरूमा सहजज्ञान र फुर्ती भएको पाइँदैन त्यसैकारण पशु ईश्वरलाई चिन्न सक्तैन । मानिसमा सहज ज्ञान स्फुर्ती हुँदा हुँदै पनि ईश्वरीय विश्वास देखी धेरै टाढा रहन्छ । उसले आफ्नो वास्तविक ठूलो हानिव्यहारेको छ । भगवान् बुद्धि एवं वाणी भन्दा पर रहेर पनि विशुद्ध एवं वाणीमा आउन सक्तछन् सोही अनुसार चक्षु श्रवण तथा स्पर्शमा पनि आउन सक्तछन् । सबैमा सबै थोक उनै हुन् । उनका रूप अनेक स्वर अनन्त छ । उनका कुनै एक रूप वा वाणीलाई सर्वोत्तम मान्नु मनुष्यको मिथ्याभिमान हो । तैपनि यो कुरा सत्य सावित गर्दै संसारका दिव्य अपौरुषेय ग्रन्थहरूले नै उनका वाणीका पहिचान भएका छन् । यदि यस्तो नभएको भए जस्तो सुकै र जो कुनै धोकेवाज पनि आफूलाई सिद्ध वताउँथ्यो । अज्ञान तथा अन्धविश्वास फैलाउँदै आफू सिद्ध कहलाउँथ्यो । हाम्रो कर्तव्य यतीमात्र हो आफ्ना शरीर मन तथा शरीरलाई शुद्ध पारौं कारण प्रत्येक मनुष्यको शरीर नै भगवान्का द्वार एवं प्राङ्गण हुन् । हृदयका गर्भ स्थित मन्दिरबाट भगवान् प्रकट हुन उनको आफ्नै इच्छामा निर्भर गर्दछ । हामी आफ्नो चित्त शुद्धका लागि ईश्वरसँग प्रार्थना गरी रहनु पर्दछ । जीवनका ऐच्छिक सुखका लागि नभै मनको चञ्चलता प्रशन्नता साथै दृढताका प्राप्तिका

लागि भगवान्को पवित्र नाम हामी सदा सर्वदा जप गरी रहनु पर्दछ । भगवान्का लक्षण गुण साथै उनका करुणामय लीलाका वारेमा अध्यात्म रामायणमा नराधम राक्षस राज रावणले जनक नन्दिनी सीतालाई अपहरण गरे पश्चात् सीताजीलाई राम चन्द्रजीले वन-वन वुटा-वुटा पहरा कन्दरामा खोज्दै अर्को वनमा जानु भयो । तहाँ रामचन्द्रले वडो विचित्र आकारको राक्षस देख्नु भयो । त्यस राक्षसको वक्षस्थलमा नै ठूलो मुख थियो । जसको नेत्र, कर्ण रहित थियो । हात एक एक योजन फैलिएको थियो । यो राक्षस सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई मार्ने कवन्ध नाम भएको राक्षस थियो । कवन्धको बाहु पासोमा रामलक्ष्मण परेका थिए । रामचन्द्रले लक्ष्मणलाई भने यो शिर पयर रहित राक्षसको छाती मै मुख छ । आफ्ना हातबाट जो मिल्छ त्यहीँ खान्छ । हामी पनि यस्को पञ्जा भित्र परेका छौं केही उपाय नगरेमा यस्ले खाइहाल्छ । रामचन्द्रले उसको दुवै हात काटी दिए । अनि विस्मयपूर्वक उस्ले भन्यो । भेरो हात काट्ने को हो । यो लोक त परै जावस् स्वर्गमा पनि मेरो हात काट्ने सामर्थ्यवान व्यक्ति छैन । हामी अयोध्याधिपती दशरथ पुत्र रामचन्द्र र लक्ष्मण हौं । हामी त्रैलोक्य सुन्दरी सीतालाई कुनै राक्षसले चोरी लग्यो । उनैलाई खोज्दै यहाँ आयौं । तिमीले हामीलाई घेरामा लियौं हामी आफ्नो प्राण वचाउन तिम्रा दुवै हात काट्छौं । यो विरूप भै रहने तिमीको हौं ।

कवन्धले भन्यो यदि तपाईं राम नै हो र मेरो नगीच आउनु भएको हो भने म धेरै धन्य छु । पूर्वकालमा म रूप यौवनका मदले उन्मत्त भएको गन्धर्व राज थिए । मैले तपस्याद्वारा ब्रह्माजीबाट अभय अवध्यताको वर प्राप्त गरेको थिए । म आफ्नो रूप र कान्तिले सुन्दर सुन्दर स्त्रीको चित्त आकिर्षत गर्दै सम्पूर्ण लोकमा घुम्ने गर्दथे । त्यसै वखत जनक महाराजका विद्वत् सभामा भाग लीन आउन लागेका अष्टावक्र ऋषिलाई देखेर उनको शरीरको वनावट देखी उनलाई होच्याउँदै हाँसे । तत्कालै ऋषिले भने अरे दुष्ट दुर्बुद्धे ! तँ राक्षस भै हाल । उनै ऋषिको श्रापबाट भयभीत भै मैले वहाँको स्तुति गरे । तपका कारण

परम तेजस्वी अति दयालु मुनिश्वर अष्टावक्रले मेरो श्रापको अन्त्य यसरी गर्नु भयो ।

त्रेतायुगमा स्वयं नारायण भगवान्ले रामको अवतार लिएर तेरा नगीच आउनु होला र कहाँले तेरा १/१ योजन फैलिएको दुवै हात काटी दिनु भएपछि तेरो श्राप विमोचन भै आफ्नो पूर्व रूप धारण गर्नेछस् त्यहीँ श्रापका प्रभावले म राक्षस भएको हुँ र राक्षस रूपमा देखिएँ । उसले भन्यो हे राम ! म एक समय इन्द्रका पछि लागे इन्द्र क्रोधित भै मलाई वज्र प्रहार गरेर त्यहीँ वज्रका प्रभावले मेरो शिर र पयर पेटमा घुस्यो । मेरो यो अवस्था देखी देवताहरूलाई दया जाग्यो र देवराजसँग भने यो राक्षस विना मुख कसरी जीवित रहन सक्ला । तब इन्द्रले तेरो पेटमै मुख हुनेछ दुवै हातहरू १/१ योजन फैलनेछन् । त्यसपछि वनमा आई विभिन्न जीवहरूलाई तानेर खाईरहेको छु । हे रघुनन्दन मलाई एकत्रित बनाई चीतामा राखी दिनुस् हजुरवाट अग्नि दाह भएपछि आफ्नो पूर्व रूप धारण गरी सीताको जानकारी गराउनेछु ।

त्यसपछि राम लक्ष्मणले तुरुन्त खाडल खनी खाडलमा राखी जलाउनु भयो । तब उसका शरीरवाट सर्वालङ्कार विभूषित कामदेवका समान अती सुन्दर पुरुष प्रकट भयो र रामचन्द्रलाई परिक्रमा गरी हात जोरेर भन्न लाग्यो । हे प्रभो ! हजुरको वास्तविक ज्ञान मय स्वरूप सूक्ष्म र योगीहरूवाट पनि सर्वथा दुर्ज्ञेय छ भनी विन्ती गर्‍यो । रामचन्द्रजीले भन्नुभयो म तिम्रो भक्तिवाट सन्तुष्ट छु । तिमी सत्य सनातन परमधाम जाउँ यति भने पछि कबन्ध दिव्य रूप लिई परमधाम गयो । यस्तै अन्य प्रसङ्गमा विष्णुको सदा द्रोह गर्ने हिरण्यकशिपु दैत्यराज अमर हुने विचार गरी ब्रह्माको तपस्या गर्न गएको अवसर पारी देवताहरूले दैत्य गणमा हमला गरे । हिरण्यकशिपुकी पत्नी कयाधु गर्भिणीलाई मार्नाले गर्भमा रहेको वच्चाको घात हुने र देवताहरूले मार्ने योजना बनाएको देखी नारदलाई दया लाग्यो देवताहरूवाट कयाधुलाई छुटाई आफ्नो आश्रममा ल्याई गर्भका वच्चा सहित कयाधुलाई धर्मको उपदेश दिन्थे । त्यहीँ

उपदेशका प्रभाव वालक प्रल्हादमा रह्यो । तपस्या पूरा गरी हिरण्यकशिपु अमरत्व लिई त्रैलोक्यलाई नै उधुम मच्चाउन थाल्यो । गर्भमा नै हरि स्मरणको प्रभाव परेका वालक विद्यारम्भ भएपनि पढाई पढि विमुख भए हिरण्यकशिपुले हर प्रयत्न गर्दा पनि त्यस प्रवृत्ति छुटाउन सकेन । मार्ने समेत योजना तयार भयो । मरणको भयमा पनि हरिलाई नै सर्वव्यापक सम्झि निर्भय रहे विष्णुले पनि आफ्नो व्यापकता प्रकट गरी नृसिंह रूपले हिरण्यकशिपुलाई मारी प्रल्हादलाई रक्षा गर्नु भयो । नामकीर्तनको प्रभाव भनेर साध्यनै छैन । त्यस्तै ध्रुवले सौतेनी आमाको दूर्वचनले दुखीत भई नारदका उपदेशले हरिनाम जप गरी छ महिनामै हरिनामको जपबाट प्रसन्न भै ध्रुवपद र धेरै वर्षको साम्राज्य लिए भन्नेकुरा वरावर सुनीरहेका छौं । शुद्ध अन्तस्करण भएको मानिसले आफूलाई ईश्वरानुग्रही सम्झन्छ । मैलो अन्तस्करण भएको मानिसको र उसका हृदयमा रहने अन्तर्यामीको सधैं झगडा भैरहन्छ । यस्ता अन्तर्यामीसँग मेलमिलाप गर्न सकेपछि त्यस्ता व्यक्तिले गङ्गा स्नान र कुरुक्षेत्रको यात्रा पनि गर्नु पर्दैन सबै पुण्य कर्म स्वतः सिद्ध आउँछ भन्दछन् । यो सिद्ध हुने कुरा हो ।

अस्तु ।

(यो रामायणमा आधारित हो पाठक वर्गले सोही वमोजिम पढ्नु हुनेछ)

परम्परा

मानिसको चारैतर्फ घोर अन्धकारले व्याप्त भएमा उसलाई कतै न कतैबाट छुटकारा विलाउन केहिन केहि र कसैन कसैको अवलम्बन गरी कसैन कसैबाट छुटकारा दिलाउन अवश्य पनि प्रयत्नरत हुन्छ । म कहाँछु र म को हूँ मेरो जीवन कुन श्रोतद्वारा प्रभावित हुन्छ । यसको गन्तव्य स्थान कुन हो र कहाँ जान्छ । म कसबाट लालायित छु र कस्का द्वेष वा रीसबाट डराउँछु । मेरा चारै तर्फ के कस्ता भयावह परिवेशले वेरिएको छ मैले कसलाई कस्तो किसिमले कुन क्रियाकलाप वा गन्तव्य मार्गमा आएका व्यक्तिहरूलाई कस्तो प्रभाव पारेको छु म कस्तो कुन विषय वस्तु वा मार्गद्वारा प्रभावित छु । यहीँ सोच्दा सोच्दै र मनन गर्दा गर्दै मनमा चारै तर्फ एकै चोटी यस्तै यस्तै प्रश्नहरू खडा भई रहन्छन् । यस्तै यस्तै अवस्थामा मानिस ज्यादै नैराश्य पूर्ण अवस्थामा पुग्दछ । त्यसै अवस्थामा उसको चारै तर्फ अन्धकारले व्याप्त हुन्छ र मानसिक शक्ति क्षीण भै रहन्छ । अब साँच्चै नै भन्ने हो भने अन्धकारमय अवस्थामा अरु के पो मिल्दछ र के तिमीनैराश्य पूर्ण अन्धकारमा प्रशन्न भै रहन सक्तछौ । यो पनि एउटा प्रश्न नै हो । संसारमा सुख नै छैन यसको खोजी गर्नु पन्थो यसकारण सुख कहाँ छ त यो पनि प्रश्नै हो । यी सबै प्रश्नका समाधान गर्ने हो भने केवल उनै ईश्वर हुन यसमा दुई मत गरी सोची रहनु पर्दैन ।

ईश्वरका सत्ताले नै मानिसले मुक्तिको अपेक्षा राख्दछन् । मुक्ति भन्नु मानव अस्तित्वको उपज हो वास्तवमा भन्ने हो भने प्रत्येक मानिस को मस्तिष्कका सम्बन्ध शरीरसँग परोक्ष भाववाटै भै रहन्छ । शरीरको सम्बन्ध संसार सँग र संसारको ईश्वरसँग भै आएको सम्बन्ध अवर्णनीय छ । यदि ईश्वर नै नभएको भए यो चराचर संसारको सृजना कहाँबाट हुन्थ्यो र त्यहीँ अनुरूप मस्तिष्क नभएको भए युक्ति वा प्रोग्राम

को सृजना कहाँबाट हुन्छ यी सबै प्रश्नै मात्र छन् । साँच्चै भन्ने नै हो भने प्रत्येक मानिसभित्र एक सहज ज्ञान फुर्ती गर्ने शक्ति कुण्ठित भै रहेको हुन्छ । जुन अकस्मात् सूर्यको प्रकाशले जस्तै हाम्रो हृदयाकाशलाई प्रकाशित पार्दछ । मिश्रीको स्वाद जित्रोले मात्र अनुभव गर्न सक्तछ । यस्को कारण पत्ता लगाउनका लागि कुनै पनि वैज्ञानिकको आवश्यकता पर्ला र त्यहीँ अनुरूप जुन व्यक्तिलाई ईश्वरको सत्ता प्रति विश्वास छैन भने त्यहीँ नै संसारका सबै भन्दा अभागी हो किन भने जीवनको जुन वास्तविक प्रयोजन एवं उपभोग र महत्व छ त्यसैलाई उसले गुमाएको हुन्छ । त्यहीँ अनुरूप पशुमा बुद्धि तथा सहज ज्ञान र स्फूर्ती हुँदै हुँदैन त्यसैकारणले पशुले ईश्वरलाई चिन्नै सक्तैन मनुष्यमा सहज ज्ञान स्फूर्ती हुँदा हुँदै पनि ईश्वरीय विश्वास देखी धेरै पर रहेको हामीले हरेक समाजमा पाउँछौं त्यो वास्तवमा आफ्नै लागि हामीले गरेको मान्नु पर्दछ । यसै जन्ममा ब्रह्म चिन्न सकेमा त ठीकै हुन्छ । तर यस जन्ममा ब्रह्मै चिन्न सकिएन भने ठूलो हानिहुन्छ ।

मन भन्दा पनि आश्चर्य भै रहने वस्तु हो प्रेम यो प्रेम कहाँबाट उर्लन्छ जुन प्रेमास्पदलाई सुखी र सुरक्षित एवं नियुक्त गर्नका लागि आत्मोत्सर्गको आनन्द गर्न दिव्य आनन्द को अनुभव आत्म ब्रह्म देखी नै गर्दछौं । यो संसार भर मानै प्रेम मय प्रेमी र प्रेमास्पद भै रहेको हुन्छ । यसलाई तवसम्म देख्न सक्तैनौं जब हामी जन्म मरण को चक्रमा बाँधिएका हुन्छौं । यी सबै बुझ्नका लागि सूक्ष्म चेतनाको आवश्यकता हुन्छ । यो चेतना नै भगवान् कृपाबाट आत्मा ब्रह्म देखिनै उनैको कृपाले प्राप्त भएको हुन्छ । यहीँ कुरा श्रीमद्भागवत गीतामा पनि भनिएको छ ।

दीव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योग मैश्वरम् ॥

हामीले थाहा पाई रहेका छौं भगवान् बुद्धि एवं वाणी भन्दा पनि टाढा रहेर पनि हाम्रो विशुद्ध वाणीमा आउन सक्तछन् । उनी सबैमा सबै थोक हुन हामी केवल उनको चिन्तन र कथन मात्र गर्न सक्तछौं न कि

उनलाई देख्न सक्छौं न उनको वाणी नै सुन्न सक्तछौं उनको रूप अनेक स्वर अनन्त छ । उनको कुनै रूपलाई सर्वोत्तम मान्नु मनुष्यको मिथ्याभिमान मात्र हो । साँच्चै भन्ने हो भने संसारभर नै असत्यताले भरिएर रहेको छ ।

प्राचीनकालमा मानिसका सम्पूर्ण जीवन भर नै चाहे त्यो सामाजिक होस् वा राजनैतिक होस् अक्षुण्ण होस् वा वैयक्तिक सामुहिक किन नहोस् त्यो धर्म भावनाले ओत प्रोत हुने गर्दथ्यो । सामान्य व्यक्ति देखी राजा रजौटासम्मका सम्पूर्ण कार्य कलापमा धर्मलाई नै आधार बनाई नियन्त्रण गरीन्थ्यो जे जस्तो गरे पनि त्यसको गणना पाप पुण्यकै श्रेणीमा गरिन्थ्यो । त्यसैकारणले हिन्दु धर्मको प्राचीन इतिहासमा एक मात्र क्षेत्र पाउँछौं त्यो हो धर्मका क्षेत्र । हरेक क्षेत्र राज्यरूपी व्यापार व्यवसाय युद्ध संगीत नृत्य आदि जुनसुकै क्षेत्रमा पनि धर्मलाई परिपूर्ती गर्ने उद्देश्यले विकसित भएको पाउँछौं । योग्य नागरीक बन्नुलाई चाहिने परिभाषा वेदादी धर्म शास्त्रमा वर्णन गरेको पाउँछौं । मातृभूमि प्रेम जस्ता कुरा हाल कानूनमा उल्लेख गर्न परिरहेकोछ । अहिले आएर अनेक किसिमको वादहरूको चक्करमा फसेर हामीले वास्तवमा केही पनि उपलब्धी हासिल गर्न सकेको देखिँदैन । पहिला यो काम गर्दा पाप लाग्छ भन्ने भावना उत्पन्न हुन्थ्यो भने अहिले त्यस किसिमको भावना लुप्त प्रायः भै सकेको छ । धर्म अधर्म भन्ने चिज देखावटीपना भयो । अहिले खराबीबाट बचाउन कानून बन्यो त्यो पनि लचकदार हुन सकेन । कानून भन्ने विषय नै सदा अपराधीहरू सँगै हिड्ने भएकाले यसको गरीमा पनि त्यत्ति भएन । वास्तवमा जता ततै बढेको दुष्प्रवृत्तिलाई रोक्ने उपाय एक मात्र धर्म थियो त्यो पनि निरपेक्षता तिर गएकाले यो पनि निरर्थक भै उत्तर दिने उपाय नै भएन । हामीले गरेका अपराध सूर्य चन्द्र यम वायु रात्री तथा विहान बेलुकाका सन्ध्याका दैविशक्ति अवश्य देख्छन् भन्ने भावनाले मानिसलाई सन्मार्गमा लगाइन्थ्यो र मानिसलाई कुपथ्यामा लाग्नबाट जोगाई आएको पाउँछौं । यस्तै यस्तै भावना प्रस्फुरण

हुँदा हुँदै मेरा चारै तर्फ नैराश्यपूर्ण अवस्था देखतै घोर अन्धकार व्याप्त भै मेरा अङ्ग प्रत्यङ्ग सबै अकर्मण्य हुन पुगछन् ।

नास्तिकतामा निराशा बाहेक अरु के मिल्दछ । कुनै पनि व्यक्ति नैराश्य पूर्ण अन्धकारमा कोही पनि प्रसन्न रहन सक्तैन विज्ञानले दुःख कष्ट कम गर्ने धेरै उपायहरू बतायो तैपनि शुद्ध भावले हृदयसम्म दुःखको निदान गर्ने उपाय बतायो तैपनि संसारबाट कुनै हालतमा पनि दुःख हट्न सकेन । बाह्य उन्नतिको चरम सीमामा पुगेता पनि आन्तरिक उन्नति हुनै सकेन हाम्रो सामु विज्ञानका अनेकौं साधनहरू सुखका निमित्त बनाइयो तैपनि आराम मिल्यो बाहिरी सुख प्राप्त भयो होला तर पनि आन्तरिक शान्ति कहाँ कसैलाई पनि मिल्न सकेन सकल सम्पत्ति सुख साधन सम्पन्न धनाढ्य व्यक्तिहरू पनि बराबर पछि प्रश्न गरिरहेको पाउँछौं । त्यो हो शान्ति कहाँ छ र कसरी मिल्दछ यही प्रश्नले नै व्यापकता भएको पाउँछौं । सबै मानिसका मस्तिष्क यस्तो सँग अस्त व्यस्त भएको छ कि म कहाँ छु र को हूँ मेरो जीवन के कस्तो श्रोतबाट प्रभावित भै रहेको छ र यो कता तर्फ जान्छ म कस्का कृपाप्रति लालायित भै हिँडी रहेको छु । मलाई किन औल्याई रीस गरी रहेका छन् म कस्को रीस सँग डराउनु परिरहेको छ कस्लाई कुन बखत के हुन्छ त्यो कसैलाई पनि थाहा जानकारी र विश्वास छैन । यस्तै यस्तै प्रश्नहरू चारै तर्फ व्याप्त भै रहेको देखिन्छ म आफू सदा सर्वदा नैराश्य पूर्ण अवस्थामा पर्दछु । ज्यादाजसो मानिसहरू भ्रममा नै लुटपुटिई ईश्वर, आत्मा, धर्म, कर्मवाद पुनर्जन्म देवी देवता स्वर्ग नरकादिका कुराहरूलाई ढोङ्ग मात्र हो भन्दछन् । यस प्रकारले जता ततै धार्मिक उपेक्षाको छाप यती बढिरहेको छ कि त्यसलाई अब सत्मार्गमा लगाउनै नसकिने अवस्था भै सकेको छ । समाजका धेरै प्रबुद्ध वर्गहरू पनि प्राचीन धर्म ग्रन्थ वा स्मृति शास्त्र वेद उपनिषद आदिलाई आफ्नो धार्मिक विश्वास गुमाएर दिन प्रति दिन मानिसहरू समानुपातिक धर्मलाई आधार मानी विभिन्न धर्मका हाँगा उम्रिएका छन् । त्यसैबाट को कता लाग्ने निश्चित

प्रायः नभएका कारण हाम्रो प्राचीन धर्म शास्त्रको अधोपतन तर्फ गएको अनुभव गरीन्छ । अहिले आएर जन साधारणलाई यहीँ नै प्रार्थना गर्न परिरहेको छ कि हामी सबैले पक्षपात तथा दुराग्रह छाडेर सारा संसार को विचार गरुन सत्य के हो त्यसैलाई ग्रहण गरुन । वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा विचार गर्ने हो भने जवसम्म यसका विषमय दुर्गन्धित कुफलद्वारा हाम्रो समाज जर्जरित एवं निरूपाय भै ईश्वरको शरणमा जाँदैन तवसम्म यसबाट मुक्त हुनै सक्तैन गाह्रो पनि पर्दछ । आमा बाबु तथा गुरुजन प्रति अश्रद्धा उब्जाउने जे मुखमा आयो त्यहीँ बोली बोल्ने मर्यादाको पर्दामा नरहने प्राचीनता प्रति द्वेष बढाउने घरेलु कार्य गर्नमा लज्जा एवं सरलताको अभाव इत्यादि दोषहरूलाई अँगाली कुनै कृयात्मक सुधार हुनै सकेको हुँदैन त्यसलाई द्वेष पूर्ण दृष्टिले देखिन्छ । कुनै पनि मूर्खता पूर्ण कूसंस्कारको समर्थन गरेर आफ्नो भएको विद्वता प्रति जानी जानी कलंक लगाई रहेको देखिन्छ । त्यती मात्र नभै त्यस्ता दूर्गन्धित व्यक्तिहरूले कामोपभोगमा संलिप्त भै सभ्यताको भिषण विषपान गराएर तिनलाई ध्वंसको मार्ग तर्फ धकेलि रहेको पाउँछौं । यस्ता बुद्धिमान माथि रहेको विभ्रम पर्दा कहीले पन्छाउलान यो एउटा मार्मिक विषय भएको छ ।

कैयौँ युवा युवती पाश्चात्य शिक्षा प्राप्त गरे पनि परम सती साध्वी छन् र ईश्वर धर्म तथा सदाचार प्रति परम श्रद्धा राख्छन् त्यस्ता व्यक्ति त प्रायस थोरै मात्र हुन्छन् । त्यस्ता व्यक्तिलाई परमआदरणीय मान्नु पर्दछ । यस्ता कैयौँ स्त्री रत्न तथा पुरुष रत्न शिक्षामा धेरै माथि पुगेको मात्र नभै सबै दृष्टिकोणले महत्व पूर्ण जिम्मेवारी पूरा गरी सबैको माझमापनि तपस्वी जीवन विताई रहेको हामी सुन्न देख्न पाइन्छ त्यस्ता शुद्धसंस्कारी महानुभावहरूलाई हामी हरतवरबाट आदर गर्नु पर्दछ ।

हामीले मानि आएको हिन्दु धर्मको उपेक्षा नै हाम्रो अनुशासन हीनता तथा नैतीक स्तरको हास को प्रमुख कारण हो भन्नमा बाध्य भएका छौं । चाहे जे जस्तो अवस्था होस् हाम्रो हिन्दु राष्ट्र अनादि

कालदेखि नै धर्म मूलक राज्य रही आएको छ । हामी जुनसुकै धर्ममा आवद्ध भएका भएपनि हामीले मानी आएको वर्ष भरीका सवै चाँड पर्वले सवैलाई आवद्ध भएको पाउँछौं । आज समयको प्रभावले गर्दा र पाश्चात्य सभ्यताको विषालु संसर्गले धर्ममा उथल पुथल भएको पाउँछौं । जसरी शरीर सञ्चालनका लागि रगतको आवश्यकता भएजस्तै र सास फेर्नु पानी पिउनु खानु सुत्नु इत्यादि शारीरिक विवशता जस्तै ईश्वर तथा धर्म स्वीकार एवं अङ्गीकार गर्नु परम आवश्यक छ । त्यस्तै त्यस्तै आवश्यकतालाई महसुस गर्दै मैले यो लेख पाठकको समक्ष प्रस्तुत गरेको छु । यो जन प्रिय हुँदै जावस् भन्ने कामना गर्दछु ।

सज्जन महिमा

सारा जगत्ले कुटिल रूप देखिरहेका चन्द्रमालाई पनि ठूलाको आश्रय पाएर जगत् भरमानै पूजनीय भएको छ । विश्वमा नै ज्ञानमय भएका अविनाशी जगत् गुरु आशुतोष भगवान् शंकरलाई कसले नमस्कार नगर्ला । सृष्टि स्थितिप्रलय गर्ने सम्पूर्ण क्लेश वा दुःख हर्ने सबैको कल्याण दिने ब्रम्हादि देवता दैत्यहरू जसरी जसका मायाका वशमा रहेका र जसका प्रभावले जगत्को डोरीको सत्ताले भ्रान्ति गोचर भएको सर्प जस्तै भास मान भै रहेको छ । संसार सागरवाट पार हुनु चाहनेहरूका निमित्त शङ्करका चरण कमल केवल नौका स्वरूप भएका छन् भन्ने सिद्धान्त भएको र कार्य कारण भाववाट पर रहेका यिनै परमेश्वरको शरणलाई आफ्नो चित्त आनन्दको निमित्त एकमात्र मार्ग वेदशास्त्रहरूले मञ्जुर गरिएको छ । जसको स्मरण गर्नाले कार्य सिद्धी हुन्छ, जसको मुख हात्तिको जस्तो सुन्दर छ जो बुद्धिका समूह नै छन् । सत् गुणका निवास भएका यस्ता गणेशजीले दया गरुन् । जसका कृपाले लाटो पनि बोलक्कड हुने, लङ्गडो व्यक्ति पर्वत चढ्न सक्ने कलिकल्पलालाई भष्म पारीदिने दयालु, श्याम सुन्दर शरीर भएका शेष शचयामा शयन गर्ने र समुद्रराजकुमारीसँग विहार गर्ने र महामोहरूपी अन्धकार समूहमा सूर्यकीरण स्वरूप, रूपवान सुन्दर, सुगन्धित, रसिला मालिका अनुराग पैदा गर्ने, यिनैका चरण कमल अती असल छ कारण त्यो अमृतको जरो हो । त्यसले संसारमा भएका सबैरोगको शान्त गराई दिने हुन्छ । त्यसले सुन्दर शोभायमान शंकरजीका गाथमा लागेको विभूतीचूर्णतुल्य आनन्द पैदा गर्छ । त्यहीँ चूर्णले मानिसका मनरूपी दर्पणको मल पैदा गर्छ । त्यहीँ चूर्णको तीलक लाउने मानिसले गुणलाई वश पार्ने हुनाले त्यहीँ चूर्ण संसारवशीकरण गर्ने चूर्ण हो । गुरुवा मान्यजनका पाउका नङ्गरूपी मणि समूहको ज्योति अन्य ज्योतीहरूको तेजभन्दा विलक्षण शक्तिशाली

हुन्छ भन्ने कुरा मानी आएका छौं । यसमा ध्यान दिने व्यक्तिका हृदयमा दिव्य दृष्टि पैदा हुन्छ । त्यो सूर्यजस्तो प्रकाशमान छ । मोहरूपी तमलाई नाश गर्दछ । त्यो वस्तु जसका हृदयमा रहन्छ । त्यो मानिस बढो भाग्यमानी बन्छ । हृदयको निर्मल तेज उम्रन्छ । संसाररूपी रात्रीको अज्ञानान्धकाररूपी दोष र जन्म जरामरणरूपी दुःख मेटिन्छ । फेरित्यो ज्योतीको प्रभावले गुप्त रहेका र प्रकट नरहेका जहाँ जो जुन खानीबाट पैदा भएका मणि माणिग्य छन् ती सबै देखिन आउँदछन् । मोहबाट पैदा भएका सम्पूर्ण सन्देह नाश गर्ने सन्तलाई वन्दना गर्नु पर्छ । संसारमा सज्जनको चरित्र कपास जस्तो स्वच्छ र निरस भएपनि गुण मय भएको देखिन्छ । सज्जनको समाज आनन्दमय र मंगलमयले बनेको हुन्छ । कलिमल हरण गर्ने विधि मय निषेध मय श्रवणमात्रले सफल आनन्द दिने कल्याण गर्ने भएको छ । सबैलाई सबै ठाउँमा सुलभ भएको छ । त्यसको आदर सेवा गर्नाले सबैको क्लेश दुःख सान्त हुन्छ । जसमा लुटपुटिदा अक्षततन भई धर्म अर्थ काम मोक्ष ४ चिज पाउँछन् । जलचर, स्थलचर, नमचर जड चेतन अनेक प्रकारका जे जती जीवहरू छन् । संसारमा भएका ती जीवले जहिले जुन उपायले जो जती कीर्ति गती भूती भलाई पाए सत्संगतको प्रभावबाट पायकाहुन् । विना सत्संगत ज्ञान हुनै सक्दैन मोक्ष र सिद्धि सत्संगरूपी वृक्षका फल हुन् । सत् संगत पाएर दुर्जन पनि सुधन्छ । दैव संजोगले सज्जनहरू कुसंगतमा परे भने सर्पका फणामा मणि जस्तै आफ्ना स्वभाविकगुण छाड्दैनन् । ब्रम्हा विष्णु सरस्वती प्रभृती देवताहरू पनि साधु सज्जनको महिमा संकोच मानी बताउँछन् साग पात तरकारी फलफुल वेच्ने व्यापारिले हिरा मोती जस्ता महत्व पुर्ण धातुको बयान गर्ने सक्तैनन् । कसैप्रति पनि शत्रुभाव नगर्ने सज्जनहरूको दुवैहातलाई सुगन्धित पार्ने हातमा भएको फुल समान हुन् त्यहीँ हातलाई भन्ने हो भने फुल टीप्ने शत्रु हो त्यहीँ हात ईश्वरार्पण गर्ने मित्र पनि हो । र मलमुत्र सफा गर्ने अधम पनि हो र शुभकार्यमा अधिसर्ने उत्तम पनि हो समदृष्टि भएका कारण

सज्जन हितकारक हुन्छन् । त्यहीँ अनुरूप दुर्जनको पनि हामीले संगत छोड्नु हुँदैन । प्रायःस स्थिर स्वभाव भएका कारण दाया वाया रहन्छन् । अन्यको लाभ दुर्जनकालागि हानिने छ । अरु विग्रदा दुर्जनलाई हर्ष हुन्छ, अरु सप्रँदा खेद हुन्छ । पूर्ण चन्द्र राहुले ग्रस्त गरी ग्रहणलाग्ने बनाए द्विवाहु भएपनि अर्काको विगान सहस्र वाहु वल्ने हुन्छन् । अर्काको दोषलाई हजारौँ आँखाले हेर्ने, मर्न पनि तत्पर भएर अरू विगानेँ जसको तेज अग्नि समान र जसको क्रोध महिषासुरको जस्तो पाप र दुर्गुणरूपी धनले कुवेर सरह धनि छ जसको उदय धुम्रकेतुको उदय जस्तो सबैको महा अनिष्ट छ । ती मूर्खकुम्भकर्ण जस्तै छ महिना सुते छ महिनासम्म संसारले सुख पाउने थियो जसरी असिना वृष्टिले वालीनाली नष्ट गरी आफु पनि नष्ट हुन्छ मूर्खपनि आफु नष्ट हुन कबुल गरी अर्काको काम नष्ट गर्दछ । 'दुर्जनम् प्रथमम् वन्दे सज्जनम् तदन्तरम्' भन्ने युक्ति जस्तै जुन मूर्खदुर्जनलाई हजारमुख भएका शेषजीले हरिकीर्तन गरेभैं हजारमुख गरेर पराईको दोषको वर्णन गरेर आफ्नो जिन्दगि वरवाद भएको प्रवाह नराखि अर्काको पाप घटाईदिने मुखको वन्दना नगरी कस्को गर्ने । दशहजार कानले अर्काको दोष सुन्ने जसलाई मदिरा हित हुन्छ त्यो मुखलाई हितकारि हुने सम्झी नमस्कार गर्नु पर्दछ । इन्द्रलाई वचनरूपी वज्र प्यारो छ तीनैइन्द्र हजार आँखाले अर्काको दोष हेर्दछन् उदासिन शत्रु मित्र यी तीनको हित भएको सुन्दा मुखहरू जल्दछन् । यिनीहरूको रिती रिवाज बुझी सज्जनहरू मुखलाई हात जोरि बिन्ती गर्दछन् । कुनै तर्फबाट निहोरा गरेपनि सोभोपन सुहाउदै सुहाउदैन प्रेमपूर्वक खिर खाएपनि काग कहिल्यै निरामिष हुन्छ र ? सज्जन र दुर्जन दुवैलाई सद्भावले हेर्नु पर्दछ । यी दुवैजना दुखदायी हुन यी मध्य फरक यत्ति हो कि सज्जन छुट्टीदा प्राण हरण गर्छ भने दुर्जनले भेट हुँदा दुःख दिन्छ फरक यहीँ हो भनिएको छ ।

जस्तै कमल फुल र जुगा एकसाथ एकैठाउँमा हुन्छ ता पनि गुणमा धेरै फरक वेग्ला बेग्लै हुन्छ । अगाध समुन्द्रमा पैदा भएका सुधा

र सुरा जस्तै एउटै संसारमा जन्मिएका साधु र असाधुको गुणमा वेग्ला वेग्लै हुन्छ । भला र कुभला मानिस आफ्ना कार्यका फल स्वरूप सत्कृति र दुर्यशरूपि फल पाउँछन् साधुहरू अमृत र चन्द्रमा गंगाजि जस्ता हुन्छन् । घातक दुष्टजनहरू विष अग्नि कर्मनाशा नदी जस्ता मार्ने ताप गर्ने पुण्य गर्ने हुन्छन् । गुण र अवगुण सबैले जान्दछन् तर पनि जुन मानिस जुन स्वभावको हुन्छ त्यसलाई त्यहीँ मन पर्छ भलाले भलाईद्वारा इज्जत पाउँछ । नीचले नीचकामद्वारा ईज्जत पाउँछ अमरता गराउनाले अमृतलाई सराहना गरीन्छ भने मरण गराउनाले विषलाई सराईन् मुखदोषग्राहि हुन्छ सज्जन गुणग्राहि हुन्छ तर पनि यी दुवै अति गम्भिर समुन्द्र जस्ता हुन्छन् विना पहिचान ग्रहण र परित्याग हुँदैन चाहे जे सुकै भएपनि असल खराब दुवै तरहका सबै चिज विधाताले उत्पन्न गराएका हुन् भन्ने वेदले गुण र द्वेष गणना गरी छुट्याईएका छन् । वेद ईतिहास पुराण स्मृति उपनिषद आदि ग्रन्थ विधाताको प्रपन्च गुण र अवगुणले मिश्रित भएको छ भनी भन्दछन् । यसलाई छुट्याई व्याख्यात्मक शैलीमा वर्णन गर्नु सन्त सज्जनको काम हो । दुःख र सुख, दिन र रात, सज्जन र दुर्जन, सुजात कुजात, दैत्य दानव देव गन्धर्व, उँचा र नीचा, अमृत र विष, माया र ब्रम्ह, जीव र ईश्वर, लच्छिन् अलच्छिन्, राजा रङ्ग, पवित्र अपवित्र, गंगा कर्मनाशा निर्जल र सजल, स्वर्ग र नरक अनुराग विराग, जस्ता परस्पर विरोधी स्वभाव भएका चिज विधाताको प्रपन्चमा रहेको छ । शास्त्रद्वारा यो असल यो खराब भनी पृथकीकरण गरिएको पाईन्छ । जस्तै ब्रम्हाजीले संसारको रचना गर्दा जड चेतन गुण दोष मिसिएको संसार रचना गरेको छ ता पनि सज्जनहरू खराबलाई छाडि गुण रूप नै ग्रहण गरेका छन् जसरी हासले पानीमा मिसिएको दुधमा पानीलाई छाडिदिन्छन् यस्तो किसिमको विवेकि शक्ति दैवले नै दिएको हुन्छ । हरेक व्यक्तिमा काल अर्थात् समय स्वभाव र कर्म यी तीन चिज बलवान भई अदृश्यभएर रहन्छन्

जसरी सज्जन व्यक्तिहरू देवसंयोग हुन गएको भुललाई सम्हाली

दुःख कष्ट नाश गरी कीर्ति फैलाउँछन् । त्यहीँ अनुरूप दुर्जनहरू पनि
 कहीले काँहि दैव संयोग सत्संग पाएर असल काम गर्दछन् । तर तीनिहरूको
 अविनाशी मैला कहिल्यै मेटिन्न जुन दुर्जन सज्जनको भेष लिएर जगत्
 वन्दक वन्दछन् तिनीहरूपनि सज्जनका भेषले पुजिन्छन् आखिरमा ती
 दुर्जनको कपटिपना छर्लङ्ग हुन्छ । कपटिपनाले कहिल्यै व्यवहार चल्दैन ।
 खराब भेष अर्थात् भुत्रे भाम्मे भए पनि साधु सज्जनहरूको जगत्मा
 जाम्बवान र हनुमानको जस्तै सम्मान भै हाल्दछ । धुलो वायुको संगत
 पाउँदा आकाश चढ्छ । त्यहीँ धुलो पानीको संगत पाएमा हिलो जस्तो
 अक्षम वस्तुमा मिल्छ । सज्जनका घरमा रहेको सुगा मैना पनि गोपीकृष्ण
 राधेश्याम इत्यादी रामनाम स्मरण गर्दछन् । दुर्जनका घरमा राखिएको
 सुगा मैना नानाप्रकारका अमंगल प्राय गाली गर्ने हुन्छन् । पात पतिंगर
 प्रवृत्ति खराब चिजको संगले धुवाँ वेकम्बा ध्वासो वन्दछ । घिउ तेल
 प्रवृत्ति असल चिजका संगतले त्यहीँ धुँवा मोसो वनेर असल मसी
 आँखामा लगाउने गाजल बनी उत्तम किताव लेख्ने र आँखामा लगाउने
 काम गर्दछ । त्यहीँ धुँवा, पानी वीजुली र हावा यी ३ चिनका संगतले
 बादल बनी जगत्लाई जीवन दिने हुन्छ । ग्रह औषध जलवायु वस्त्र यी
 ५ चिज कुसंगत र सुसंगत पाउँदा खराब र असल बन्न जान्छ ।
 यसलाई प्रबुद्ध वर्ग अर्थात् समझदारले मात्र चिन्दछ । दुवैपक्षमा तम र
 प्रकाश बराबरै रहन्छ । विधाताले चन्द्रमा बढाउँदै लैजाने पक्षलाई शुक्ल
 पक्ष र घटाउँदै लैजाने पक्षलाई कृष्ण पक्ष भनी नाम राखे । यस
 जगत्मा जड र चेतन जे जति जीव छन् । ती सबै भगवतमय जानेर
 दुवै हातले नमस्कार गर्नु पर्दछ । कुतर्कले भ्रष्ट बुद्धि भएका विभिन्न
 मानिसहरू आ-आफ्ना तर्कले भागवत रामकथा जस्तो विषयलाई सत्य
 मान्ने सौभाग्य नपाएका व्यक्तिले राम कथालाई त मिठो मान्दैनन, यदि
 राम ईश्वर नै हुन भने जंगल जंगलमा किन भडकने सीता वियोगमा
 किन विलाप गर्ने । मामूली मानिस सरह स्त्रीका किन पछि लागि
 हिडने । जसले रावण जस्तो कण्टकारीलाई इच्छा अनुसार मार्न सक्नेले

किन यस्तो हैरान इत्यादि नाना तरहका संका उपशंका गरेको देखिन्छ । तर शास्त्र अनुसार तर्क गर्ने सज्जनहरूको लागि राम कथा कस्ताई रोचक नहोला असल प्रतिष्ठित कहलिएका लेखकले लेखेको रचना पनि पूर्वापर भाव मिलेको छैन भने रोचक हुँदैन । त्यहीँ अनुरूप अतिरूपवती उत्तम चन्द्रवदनी सबै श्रृङ्गारले भरिएकि यस्ती युवती भए पनि वस्त्रहीन छ भने त्यो कुनै हालतमा शोभायमान हुँदैन । कुनै वेढंगी कविले रचना गरेको कवितामा लय मिलेको सार ग्राही छ भने अवश्य पढ्छन् सुन्छन् भनिएको छ । मशानको खरानी पनि शिवजीको शरीरमा रहदा शोभायमान र उत्तम हुने कुरा शास्त्रमा वर्णन गरिएको छ । श्री खण्डको काठलाई कस्ले यो काठ हो भनी सोदछ । गाई धेरै कालो भए पनि दुध सेतो भई धेरै व्यक्तिले पिएकै हुन्छन् । सर्पको फणामा मणि र पर्वतमा माणिक हात्तिमा मोती हुँदासम्म यस्को केही शोभा हुँदैन यी तीनैचिज राजाको श्रीपेचमा र तरुनी युवतीको शिरमा लगाउना साथ धेरै शोभा पाउँछ हालको अवस्थाका मानिसहरूको आचार कौवाको जस्तो अती नै अशुद्ध भएको हामीले पाएका छौं तर तीनै मानिसको भेष भुषा भने हाँसको जस्तै सफा देखिन्छ यिनीहरू सबै नीति मार्गलाई छाडेर दम्भि एवं पाखण्डी भै हिड्छन् । यिनीहरूलाई शरीर धारी कपटी पाखण्डमूर्ति हुन् भन्नुपर्दछ । यसमा कुनै दोमन लिनु पर्दैन सारा सबैको अपगुण भन्दै जाने हो भने कुनै वस्तुको पनि कथा भनेर पार नै पाईदैन । त्यसैकारण सबैको अलिकति मात्र अपगुणको बखान गरी देखाईएको हो । समझदार व्यक्तिको लागि थोरैले नै पूर्ती भै हाल्दछ कीर्तन, स्मरण र दर्शन र बन्धन श्रवण पूजन आदिबाट जस्तो सुकै अपराध गरे पनि नष्ट भैहाल्छ । जानि बुझी परमेश्वरको गुणाबाद गर्नु नै मानिसले गरेका तपश्या वेद शास्त्र अध्ययन यज्ञदान सुक्त पाठ आदि अविनाशी फलमा लिईन्छ । निश्क्रिय एवं रूप रहित नाम रहित उत्पत्ति रहित सबै चित र आनन्द रूप इत्यादि भएका सृष्टीकर्ता भगवान् अनेक रूप धारण गरी अनेकौ चरित्र गरेको पाउँछौं । भनिएको छ कि परमेश्वरले दिएको वाणीले

परमेश्वरको गुण कीर्तन गरीएन र अरु विषयमा कुरा मात्र गरीयो भने पनि त्यो वाणी नभै प्रलाप मात्र हुन्छ भन्ने कुरा शास्त्रले बताएको छ । अतः हामीले हर समय बेकारमा नफाली मन वचन र कर्मद्वारा सदा सर्वदा आफ्नो मनलाई भगवत भक्तिमा लगाई उत्तममार्ग तर्फ अवलम्बन गर्नु सबै पृथ्वीभरका मानिसको कर्तव्य हुनेछ । जसबाट वसुधैव कुटुम्बकमको सिद्धान्त प्रतिवाद हुने विश्वास गरीन्छ । अस्तु अस्तु ।

“प्रस्तुत रचना रामायणमा आधारित भएकोले सोही अनुसार अध्ययन गर्नुहुनेछ” ।

मानव जीवन

गीता भन्नु नै भगवानको हृदय हो । यस्मा भगवान स्वयंले नै भन्नु भएको छ हे अर्जुन गीता मेरो प्राण वा हृदय हो । यो गीता सर्व शास्त्रमय छ । किनभने यो वेद शास्त्रको तत्त्वको नीचोड हो यसलाई सधैं अध्ययन गर्नाले सबै शास्त्रको ज्ञान हुन्छ । गीता शास्त्रको परम प्रयोजन निःश्रेयस अर्थात् भगवत प्राप्ति गर्नु हो । गीताका प्रथम छ अध्यायमा कर्मका वारेमा व्याख्या गरिएको छ भने दोस्रो छ अध्यायमा उपासना एवं भक्तिका वारेमा वर्णन गरिएको पाउँछौ । अन्तिम छ अध्यायमा ज्ञान निष्ठाका प्रतिनिधित्व गरेको पाउँछौ भने भक्तिकर्मलाई परिशुद्धि र ज्ञानका वारेमा सरस रुपले र परिस्कृत रुपमा वर्णन गरिएको छ ।

अत कर्म उपासना एवं भक्ति र ज्ञानका समन्वय नै गीताको नीचोड तत्त्वको अर्थ हो यसैकारण प्रत्येक मानिसको यो परम कर्तव्य हो की यहीं शास्त्रले निर्देशित गरेको कर्तव्य कर्ममा निष्काम भावले संपादन गरेर पनि जीव र जगत एवं ईश्वरका वारेमा ज्ञान प्राप्त गर्नु र भक्तिका अनन्य निष्ठामा आफु आफैलाई समर्पित गर्नु पर्दछ ।

प्रायश धेरै प्रकारले गीताको प्रकाशनका मुख्य उद्देश्य नै सर्व साधारणलाई गीता अध्ययनमा प्रेरणा गर्नु हो । यसै व्यवहारमा नै लैजानको निमित्त प्रत्येक व्यक्तिले दिनको एक अध्याय मात्रै भएपनि गीता पाठ गर्नु परम आवश्यक देखिन्छ । संस्कृत भाषा नजान्ने र अंग्रेजी भाषामात्र जान्नेहरूको लागी पनि संसारका कुनैपनी भाषामा त्यहि अनुरूपको भाषामा गीताको श्लोक गद्यात्मक वा पद्यात्मक र रोमनद्वारापनि प्रकाशित भईसकेको छ । सोही अनुसार गीताका सहि उच्चारण वा अर्थबोध गर्न सकिन्छ । गीता साच्चै नै भन्ने हो भने आत्माको उद्धार गर्नुका साथै लोक कल्याणका लागी पनि एक कल्याणकारी साधना हो । गीताको भाव सहित पाठ गर्नको लागी विभिन्न गीताका अनेक प्रकारवाट संस्करण उपलब्ध

हुने भएका छन् । गीता प्रेस गोरखपुरवाट प्रकाशित विभिन्न तिथि सूर्योदय सूर्यास्तका अनुमानित समय र वर्तमान तारीख दिन पर्व तिहार विवाह-मूहुर्त भद्रा पंचक आदिमा कल्याणकारी लेखहरू र प्रकाशनवाट पनि गीताको वारेमा सम्पूर्ण मानवहरूले आफ्नो दैनिक व्यवहारका सूचिमा गीतालाई पनि एक अंग बनाई जीवन यात्राको क्रम सुगम बनाउनु परम आवश्यक छ । सोही अनुरूप सदासर्वदा नित्य आनन्द रुपमा जीवन विताउने क्रममा उपर्युक्त गीता अध्ययन परम आवश्यक देखिन्छ । त्यसैलाई नित्य निरन्तरता दिनका निमित्त आफ्ना घरमा वा बाहिर सबैलाई आफूभन्दा ठुलार वडा हुन् भन्ने संस्मनु पर्दछ । प्रातःकालमा उठि आफूले गर्नुपर्ने शौच स्नान गरेपछि आफ्ना मान्यजन वा प्रियजन सबैलाई नमस्कार अवश्य गर्नु पर्दछ । यो साच्चै नै भन्ने हो भने एक मिनेटको मात्र काम हो । यसलाई केही कुनै कठिनाईको काम मान्नु पर्दैन र कठिनाई पनि हुँदैन । नमस्कार नै गर्ने हो यस्मा के नै परिश्रम परिहाल्छ र ? त्यसकारण आफ्ना मान्यजनहरूलाई नित्य विहान वेलुकी निष्काम भावनाले नमस्कार गर्नु एक किसिमको अहङ्कार नाश गर्नु हो । खासै भन्ने हो भने दैनिक पारस्परिक नमस्कार गर्नाले एक अर्कामा उत्पन्न रीस इवी भगडा एवं वैमनश्यता पनि नाश भै शान्त हुन जान्छ ।

यदि तपाईं हामी सबैजना आफू भन्दा ठूलावडालाई सकाम भावले पनि दैनिक नमस्कार वा दर्शन गर्दछौं भने पनि ब्रह्महरूको आशिर्वादले हामी सबैको वल वीर्य आयु धन बुद्धि सबै अवश्यनै वृद्धि हुन्छ । हामीले प्रत्यक्ष देखे भोगेका छौं कि यसै प्रकार प्रणाम वा नमस्कार र आज्ञाकारिता पालन गर्ने वालकलाई यो वालक धेरै असल सुशिल वा विनयी भनिन्छ । त्यस्ता वालक आफै दैनिक आमाबाबु र गुरुजन तथा मान्यजनलाई नमस्कार गर्दछ । यही प्रकारका विनय भाव र आज्ञाकारीतावाट प्रत्यक्ष रुपमा कीर्ति फैलिएको हुन्छ । उनैका आशीर्वादले वल विद्या आयु एवं यशका वृद्धि भै चारैतिर फैलिन थाल्दछ । आज्ञाकारी भै विनयपूर्वक रहनु नै धर्मको एक अंग नै हो । भगवानले गीतामा पनि भन्नु भएको छ कि

‘देवद्विज गुरु प्राज्ञ पूजनम्’ देवता ब्राह्मण गुरु विद्वान् ज्ञानीजन मान्यजनलाई सदैव मान्नु पर्दछ, यी सबैलाई नित्य नियमित रूपमा नमस्कार गर्नु पर्दछ । पूज्यजनलाई नमस्कार गर्नमा हामीलाई जुन किसिमको लज्जा र शंकोच शर्मका प्रतीति भएपनि त्यसलाई हामीले शर्म शंकोच मान्नु हुँदैन । त्यसकारण त्यस किसिमका शंकोचलाई आगोले पतिङ्गर भष्मपारे भैं भष्म पारी दिनु पर्छ । हामी सदा सर्वदा शर्म भन्ने विषय वस्तु हामीमा भुट कपट चोरी व्यभिचार मांस मदिरा सेवन र दम्भ पाखण्डी आदि र अपगुण दुर्गुण दुराचार आदि आचरण गर्नमा चाहिँने कुरा हुन् । पूज्यजन वा मान्यजनलाई नमस्कार गर्नमा लज्जा वा शर्म मान्नु आफूलाई जानी जानी नरकमा धकेल्नु हो । हामीले सदा पूज्यजन तथा मान्यजनलाई नमस्कार गर्नु आदर गर्नु भन्ने व्रत लिनु नै परम आवश्यक देखिन्छ । यस्तै प्रण र विश्वासका साथ सदा अगाडी गयौं भने हामी र हाम्रा सम्पूर्ण दैनिक क्रिया कर्महरू प्रत्यक्षरूपमा सरल र सुलभ भै हामी कुनै पनि काम सजिलै संग गर्न सक्ने छौं । शास्त्रले मानि आएको छ कि मानिसका सबैतरहका कष्ट निवारण गर्नका निमित्त ओं गं गणपतये नमः यस मन्त्रलाई जप गर्नु पर्दछ, यो परम पवित्र मन्त्रको जप गर्नाले पारिवारिक कलह व्यापारमा असफलता ऋण लागेमा वा ठुलो रोग विघ्नवाधा आदि सबै प्रकारका लौकिक कष्टबाट मुक्ति पाइन्छ । भनिएको छ यस मन्त्रका जप विधी धेरै सजिलो र सरल छ । विहान सबेरै उठी स्नान शौच कार्य संपन्न गरी पूर्व वा उत्तर मुखी भै आगाडि गणेशका मूर्ति राखी धुपदीप चन्दनले सामान्य पूजागरी घिउले भिजाएको वत्ति वाली गणेशका दाहीनेतिर राखि त्यो वत्ति वलेसम्म संकल्प गरी जप आरम्भ गर्नु । अवश्य कार्य सिद्ध हुन्छ भन्ने कुरा ठोक्नु साथ शास्त्रमा वर्णन गरेको पाउँछौं । यी सबै आफूमा विश्वास हुने नहुने कुरा हुन् । यदि होइन भने आफूले पनि ठोक्नु साथ भुट्टा सावित गराउनु पर्‍यो । लौकिक वा पारलौकिक मनोरथ सिद्धका लागी पनि गणेशजीको विभिन्न मन्त्र वा नामले पुकारिन्छ । कुनैपनि कर्म वा मङ्गलोत्सवका लागी गणपति विघ्नराज, लम्बतुण्ड, गजानन, द्वैमातुर,

हेरम्ब, एकदन्त, गणाधिप, विनायक, चारुकर्ण, पशुपाल र भवात्मज आदि गरेका १२ नाम गणेशका मनोरथ सिद्धि नाम हुन् । यिनै १२ नाम विहान नियमित रूपमा सवेरै पाठ गर्नु वा स्मरण गर्नाले सारा सबै आफ्ना वशमा लिनसकिने हुन्छ । त्यस व्यक्तिले केहिपनि विघ्नका सामना गर्नु पर्दैन । सम्पूर्ण विघ्नबाट विमूखी हुन पाईन्छ । त्यही अनुसार चिन्ता एवं रोग निवारणका छुट्टै श्लोकको पाठको व्यवस्था छ । स्तोत्र ब्रह्मभावलाई प्रदान गर्ने हुन्छ । सम्पूर्ण पाप नाश गर्ने मनोवाञ्छित फल दिने सारा उपद्रवलाई शान्त गर्ने र मानसिक चिन्ता तथा आधिव्याधिलाई हटाउने हुन्छ । यस्तो मन्त्र छ जस्ले ७ दिन तक नियमित तवरले पाठ गर्नाले कारागारमा रहेका बन्दि पनि मुक्त हुन्छन् ।

पुत्र प्राप्तिका लागी पनि छुट्टै गणेशका मन्त्रको मनन गर्नु आवश्यक ठानिन्छ भने लक्ष्मी प्राप्तिका लागी पनि नियमित गणेशजीको मन्त्र पढ्नु पर्ने व्यवस्था छ । जुन मानिस भक्ति भावयुक्त भै दिनै गणपतिका स्तोत्र वा मन्त्र नित्य पाठ गर्दछ भने स्वयं लक्ष्मीपनि यिनका घर छोडी कतैपनि जानै सक्तिनन् ।

मनुष्य जन्म र मनुष्य शरीर पाउन धेरै दुर्लभ छ भन्ने कुरा मैले पहिला पनि व्यक्त गरिसकेको छु । तैपनि भगवान कृपाद्वारा सजिलै संग पाउन सकिन्छ । मानव शरीर भन्नु नै भवसागरबाट पार उतार्ने भएको असल दुङ्गा हो । सन्त महात्मा गुरु आचार्य मान्यजन तथा स्वयं भगवान नै यस्को कर्णधार हुन् । अतः भगवानका कृपारुपि अनुकुल वायु पनि यसलाई भनिन्छ । यस किसिमले प्राप्त मानव शरीरले भवसागर पार गर्न सक्तैन भने त्यो त मरेपछि आत्महत्या समान भै मरेको हुन्छ । त्यसलाई आत्म हत्या नै भनिन्छ । अत मानस रामायणमा भनेको पनि छ ।

जो नतरे भवसागर नर समाज असं पाई

सो कृत निदेक मंदयति आत्महन गति जाई ॥७॥४५ मानस

यहीं हो मानवजीवनको उद्देश्य र यस्का उपयोगीता । त्यसकारण वडो गम्भीरतापूर्वक विचार गरी मानिसले आफ्ना जीवनको कर्तव्य निश्चित गर्नु पर्दछ । जहाँ जहिले पनि मानव जीवनका धेरै ठुलो आशाका विषय वस्तुनै भगवत् प्राप्तिको साधन नै हो । त्यो नहुनु नै धेरै खतरनाक चीज हुन जान्छ । यस्तो किसिमको खतरा अन्य योनीमा हुँदैन । अन्य योनी भन्नाले चाहे बाघ कुकुर विच्छी सर्प जस्ता खतरनाक नै किन नहुन ति सबै आ-आफ्ना कर्मका फल भोगेर अगाडी वढीरहेका हुन्छन् । तर जे सुकै भए पनि मानव योनी चाही कर्म योनी हो । त्यसैकारण गीतामा पनि भनिएको 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' भन्ने शब्द श्री कृष्णले मानवका लागि नै सृजना गर्नु भएको हो । यसै तवरबाट मानवका लागि ऋषिमुनिहरूले पनि विधिनिषेधात्मक शास्त्रको रचना गरेको पाउँछौ । त्यस किसिमको विधि निषेधात्मक शास्त्र जान्न सकेमा के कस्तो गर्नाले उचीत हुन्छ के कस्तो गर्नाले अनुचीत हुँदैन । कस्तो विधेय हो र कस्तो निषेध हो यसलाई नै मानिसले जानेर कर्मगर्नु पर्दछ । यहीं कुरो छुट्याउन अत्यावश्यक देखिन्छ । यदि मोह वश भोग विलासमा आशक्त भै भोग विलास मै लिप्त हुन्छ त मानव जीवन धेरै खतराका चीज बन्न पुग्दछ । त्यसले एकजन्म पश्चात् अर्को जन्ममा भन तल्लो योनीमा जन्म लिई भन दुःखभागी हुन पुग्छ । मानव जीवनको महान उद्देश्य नै भगवानलाई प्राप्त गर्नु हो । मानव जीवनको स्वरूपमा जहाँ मोक्षको ढोका खडा हुन्छ त्यसको साथ साथै नरकको द्वार पनि साथै हुन्छ । यस्तो किसिमको सहि सत्य कुराको हामीले संझिएर वास्तविक रूपमा मानव जीवनलाई सहि मानव बनाउनु परम आवश्यक छ ।

जीवनका मार्ग अनेक छन् । यो भनीरहनु पर्ने विषय होइन । तैपनि मानिसलाई सत् असत् कार्यमा घचघच्याई लगाउने मानव आत्मा नै हो । त्यहीँ अनुरूप मानव जीवनका क्रममा दानको महत्ता पनि एक कथात्मक रूपमा विस्तारपूर्वक देखाएको छु । कुनै एक समयमा राजा भोज राज्य सिंहासनमा बसेको केहीदिन पछि नै एक दिन विहानै आफ्नो

रथमा चढी राजकीय सम्मान साथ जादै थिए । तत्कालै राजाले रथ रोक्न आदेश दिए । तहाँ एक ब्राह्मणलाई देखि रथबाट ओर्लिए । गोविन्द नाम गरेका ब्राह्मण देख्दैमा गरीब तर कुलीन देखिन्थे । ब्राह्मणलाई राजाले अभिवादन गरे । ब्राह्मणले उनलाई देखि तुरुन्त दुवै आँखा चिम्लिए । राजा आश्चर्यचकित भै भने हे ब्राह्मण ! तपाईंले नता स्वस्ति वाचन नै गर्नु भयो नता आशिर्वाद नै दिनु भयो । तपाईंले मलाई देख्नासाथ दुवै आँखा चिम्लनु भयो । कृपापूर्वक यस्को कारण बताई मेरो जिज्ञासा पुरा गरी मन शान्त बनाई दिनु होस् ।

तब ब्रामणले भने राजन तपाईं वैष्णव हो । तपाईं अनजानमा अर्काको दुःख देख्नु हुन्न । यसैकारण तपाईं देखि मलाई कुनै डर त्रास छैन । तपाईंमा केवल एक थोक मात्र कमी छ । तपाईं कसैलाई पनि केही दान दिनु हुन्न । लोकोक्ति यस्तो छ कि विहान विहानै कुनै पनि कृपणीलाई हेर्ने हुँदैन, अचानक देखेमा आँखा चिम्लीहाल्नु पर्छ अर्कालाई न सिकाउनेको विद्या, कृपणीको धन कायरको बाहुबल यी तिनै कुरा सारा जगतमा व्यर्थ छ । राजाकासाथ धन नभएपनि गुणग्राही भई सेवा लायक हुन सक्छन् । दधीचि, शिवी कर्ण आदिले आफ्नो दान शीलताले गर्दा कहिल्यै नमेटिने कीर्ति आर्जन गरेको हामी पाउँछौं । यो शरीर नाशवान भएकाले कीर्तिनै उपार्जन गर्नु पर्दछ ।

राजाले ब्राम्हणका वचन रुपि अमृतले परम तृप्ती पाए । उनले भने तपाईंले अति कोमल ढंगले मेरा हीत हुने वचन भन्नु भयो । प्रशंसा गर्नेहरू त धेरै पाइन्छ । तपाईं जस्तो विद्वान् र हित चिन्तक कमी नै देखिन्छ । तपाईंले मेरो हित हुने बोलीले मेरो दुवै आँखा खोली दिनु भयो । वास्तवमा यस्तो स्वाद सहित हितकारी दुवै भएको औषधी कतै पाईदैन । तपाईंले मेरो दान वृत्तिलाई जगाई दिएर मलाई नरक जानेबाट बचाई दिनु भयो । राजाले ब्राम्हणका सत्कथनलाई सराहना गरे । ब्राम्हणलाई १ लाख पुरस्कार दिए । राजदरवारको ढोका सत्पुरुषको लागि खोलियो । यस किसिमबाट दानको महत्व बताईएको छ । दान

शीलता सर्वत्र फैलाउनु मानव धर्म हो । मानवजीवनमा दानशीलताका साथ स्वास्थ्यमा पनि क्रमिक रुपले विशेष ध्यान दिई विचारपूर्वक जीवन यापन गर्नु मानवजीवनको सार्थकता हुन आउँछ । हामीले सदा सर्वदा सूर्योदय पूर्वै उठ्नु पर्छ । रात्रीका समयमा धेरै बेर न निदाईकन जागा भई बस्नु हुन्छ । प्रतिदिन नियमित रुपले व्यायाम गर्नु पर्दछ । पौडी खेलु अभ् राम्रो व्यायाम हो । हप्तामा एकै दिन भएपनि पुरै शरीर मालिस गर्नु उपयुक्त हुन्छ । विद्वान् वेलुकी घुमफिर गर्नु शरीरलाई लाभ दायक हुन्छ । नियमित घुमफिर गर्नाले सम्पूर्ण शरीरका मांसपेशीहरू सक्रिय हुन्छन् । रक्त संचारमा सक्रियता आउँछ । शरीर फुर्तिलो हुन्छ । मधुमेय हृदय रोग ब्लडप्रेसर आदि यथास्थानमा रहन्छन् । नित्य योगासन प्राणायाम गर्नाले रोगले आक्रमण गर्न सक्दैन । दीर्घायु हुन्छ । स्वास्थ्य शरीरमा स्वस्थ मन हुन्छ । स्वस्थ शरीर राख्नु पर्छ । सदाचारी निरोगी व्यक्ति सदा सुखि हुन्छ । तेज र ज्योतिले आँखालाई हानी गर्दछ । नुहाएका वखत पहिला टाउकोमा पानी हाली नुहाउनु र पछि अरु अंग नुहाउनु पर्दछ । नुहाउँदा पानी अतिचिसो र अतितातो हुन हुँदैन । समशीतोष्ण चाहिन्छ । स्नान गरेपछि बाक्लो रुमालले सबै शरीर पुछ्नु पर्छ । नखाएमा वा अति खाएमा पाचन अरनी दीप्त हुँदैन । पानी वा दुध पिउँदा छोटो छिटो नपिइ विस्तारै पिउनु पर्छ । खाएपछि दाँत मुख सफा सँग धुनुपर्छ । सफा नगर्ने हो भने अन्नकाकण अङ्किएर खराब हुन्छ । हलुका र चाँडै पाचन हुने भोजन गर्नु नितान्त आवश्यक हुन्छ । सडे गलेको र वासी चिज खानाले दाँत र पाचन शक्ति दुवैलाई हानी हुन जान्छ । चाहिने भन्दा बढि खाएमा अजीर्ण हुन्छ । यहि नै अनेक थरी रोगको जरीया हो । यी सबैबाट आरोग्य पाउनका लागि हामीले हर समय तुलसी पत्ताको सेवन गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ । तुलसीका वारेमा लेखक स्वयमले अनुभव गरेको हुँदा यसमा अरु कुनै दुई मत छदैं छैन । तुलसीपत्रको रस र मरीचको रस खाएमा सामान्य ज्वरो त्यतिकै शान्त हुन्छ । तुलसीको रस कर्णशूल अर्थात् कान दुख्नेमा हालिदिएमा

पछि कर्णशूल शान्त हुन्छ । सरस्युको तेल र तुलसीको रस मिसावट गरी राखी दिएमा कर्णशूल शान्त हुन्छ । त्यहीँ अनुरुप तुलसीपत्रलाई सरस्युको तेल मिलाई पिसी मह मिलाई आँखामा राखेमा आँखा दुःखको जस्तोसुकै रोग भए पनि शान्त हुन्छ । कपाल भरी खुइलिने आदि जस्ता टाउको रोगलाई पनि तुलसीको पत्ति सरसीको तेलमा भृंगराज मिसाई अमला राखी पिसेर टाउकामा लगाई दिएमा कपाल भर्ने वन्द भई कपाल कालो समेत हुन्छ भनि वर्णन गरेको पाइन्छ । वातरोगमा तुलसी पत्र र मरीच पिसेर घिउमा मिलाई लगाउनाले सामान्य वात निको हुने कुरा बताएको पाउँछौ । मुख गनाउने भएमा दैनिक तुलसीको पत्ता सेवन गर्नु पर्छ । टाउको दुख्ने भएमा तुलसी पत्र ११ र मरीच दाना ११ लाई खाने वा पिसी लेपन गर्नाले र नश लिनाले पनि शान्त हुन्छ । दाद आएमा समेत तुलसीपत्र र नीम पात मिलाई लेपन गर्नाले दाद निको हुन्छ । बाल तोड र घाउ खटिरामा समेत तुलसी पत्ता र पिपल पत्ति र फिटकीरी समेत मिलाई पिसेर लगाएमा बाल तोड र घाउ खटिरा समेत शान्त हुने कुरा तुलसीपत्रको विशेषताको बारेमा वर्णन गरेको कुरा हामीले पाउँछौ । यदि मानिसले मेरो केही होइन मलाई केही चाहिँदैन र मेरो कसैसँग केही सम्बन्ध छैन, केवल भगवानसँग मेरा प्रत्यक्ष सम्बन्ध छ यिनै ४ विषयमा दृढतापूर्वक लिएमा उसको तत्कालै कल्याण हुन्छ । संयोग र विछोड हुने वस्तुलाई आफ्नो मान्नु नै ठुलो दोष हो । जसबाट सारा दोषको उत्पत्ति हुन्छ । वास्तवमा यो अनन्त ब्रमाण्डमा जति वस्तुहरू छन् ती आफ्ना हुदैँ होइनन्, त्यसकारण मेरो केही होइन यस्तो स्वीकार गरेर नै जीवनमा निर्दोषता आउँछ । मानिसमा सदा निर्दोषिता आएपछि नै मानिस धर्मात्मा हुन्छ । जब मेरो केही पनि छैन । होइन त कुन चाँही वस्तुहरूमा चाहना हुन्छ । मेरा लागि केही पनि चाहिँदैन । यस्तो स्वीकार गरी सकेपछि जीवनमा निष्कामता आउँछ जब निष्कामता आउँछ तब योगि समान हुन जान्छ । उसलाई समत्व रूप योगको प्राप्ति हुन्छ । त्यहीँ कुरा गीतामा भनिएको छ । समत्वं योग उच्यते २/४८

केही पनि कामना नहुनाले उसलाई चित्त वृत्ति निरोध रूप योगको पनि प्राप्ति हुन्छ । योग वाशिष्ठमा यहि कुरा भनिएको छ । “योग चित्त वृत्ति निरोध” मानिस मात्रको स्वरूप स्वतः नै असंग हुन्छ । अतः भनेको छ “असङ्गो ह्ययम पुरुष” प्राप्ति हुने वा विछोड हुने कुनै पनि वस्तु व्यक्तिका साथ आफ्नो सम्बन्ध नमान्नाले मानिसलाई आफ्नो असंगत वा अनुभव हुन आउछ । असंगतको अनुभव भए पछि त्यहीँ पुरुष ज्ञानी हुन्छ । जीव मात्र नै परमात्माको अंश हो” ममैवांशो जीवलोक” १५/७ गीतामा भगवान् कृष्णले भन्नु भएको छ । मानिस भगवान्को अंश भएको नाताले पनि भगवान् नै हाम्रा हुन भगवान्देखि अतिरिक्त हाम्रा कोही छैन । यसै प्रकार भगवान्मा आफ्नोपन स्वीकार गरेर पनि मानिसले भक्त हुन जान्छ ।

धर्मात्मा योगी सत् पुरुष ज्ञानी र भक्त हुनमा पनि मानिसका कल्याणमा नै निहित हुन्छ । यस्तो हुनमा कुनैपनि कठिनाई नै हुँदैन । कारण वास्तवमा मानिस मात्रको स्वरूप स्वतः निर्दोष निष्काम असंग र भगवान् कै अंश हो । यसको तात्पर्य यो हो कि हाम्रो स्वरूप सत्तामात्र हो । त्यहीँ सत्तामा निर्दोषता निष्कामता र असंगता स्वतः सिद्ध हुन्छ । त्यहीँ सत्ता नै भगवान्को अंश हो । यसैकारण साधकको कर्तव्य नै हो कि माथि उल्लेखित कुरालाई दृढतापूर्वक दिनु पर्दछ । यसैमा उसलाई कल्याण निहित भएर रहेको हुन्छ । जीवनोपयोगी कुरामा स्वावलम्बी भई रहनु पर्दछ । मानिसका जीवनमा अधिक खर्चिलो भई रहनु हुँदैन । धेरै खर्चिलो जीवनले मानिसलाई रुपैयाँ पैसाको दास बनाई राख्छ । जसलाई परिपूर्ति गर्न निमित्त धेरै किसिमका पापहरू गर्नु पर्दछ । मानिसको जीवनको समयलाई अमूल्य र क्षणिक सन्धि उत्तम भन्दा उत्तम काममा समय व्यतीत गर्नु पर्छ । समय एक क्षण पनि व्यर्थ फाल्नु हुँदैन । बोलेकोसमयमा विचारपूर्वक सत्य, पृथ, मिठो, हितकारी बोल्नुपर्दछ । मनले भगवान्को चिन्तन र मन वचनले भगवान्को नामलाई जपि सवैलाई साक्षत भगवान् नारायण सन्धि एर शरीरले जगत जनार्दनका

निश्चार्थ सेवा यहि नै उत्तम भन्दा उत्तम कर्म मानि गर्नु पर्दछ । सन्ध्याकालमा गायत्री जप, ध्यान पूजापाठ, स्तुती प्रार्थना निष्काम भाव एवं श्रद्धा भक्तिपूर्वक नियमित गर्नु पर्दछ । एकान्तमा हुँदा पनि मनद्वारा यस्तै सम्भन्नु पर्दछ । परमात्मा भन्दा अतिरिक्त कसैको पनि चिन्तना नगरोस व्यर्थका चिन्ताले धेरै कुराको हानी हुन्छ । आफुमा भगवानको विनाकारण कृपा र प्रेम संझी हर समय प्रसन्न भई रहनु पर्दछ । खाने समयमा पनि भगवानलाई अर्पण गरी भगवानप्रति कृतज्ञताको अनुभव गरी भोजन गर्नु पर्दछ । यसै अनुरूप भगवानवाट हामीमा कुनै न कुनै रूपवाट कृपा दृष्टि पर्न आउछ । अब हामी यसै अनुरूप मानव जीवनमा आई पर्ने वैराग्यका वारेमा पनि चन्चु प्रवेश गर्ने तर्फ जाउँ । एउटा कथात्मक रूपमा वैराग्यका वारेमा संक्षेपमा वर्णन गर्दछु । बनारसका शहरमा सबै भन्दा धनीमानीका छोरा ऐस आराम साथ जीवन व्यत्तित गर्दथे उसलाई समय अनुसारको ऐश आरामका लागि वर्षलाई ३ भागमा विभाजन गरी ग्रीष्म, हेमन्त, वर्षा कालीन तिन प्रकारको दरवारीया तवरले भवन बनाई सदा रंग रोकन र निर्माणमा नै तल्लीन हुन्थ्यो । त्यसै भवनमा विभिन्न प्रकारका गीत वाद्यवादन र नृत्य आदिले मनोरञ्जन चलिरहन्थ्यो साहुको छोरो आरामी ओच्छ्रयानमा वसी नाच गान हेर्दा हेर्दै निदाउँथे । अचानक राती निन्द्रावाट विउभ्ने त्यसै वखत उसले देख्यो कि नाच गान गर्ने वजाउने सबै अचेतन रूपमा पल्टिरहेको देखे । कसैको मुखवाट राल सिंगान चुहाई रहेको छ । कोही घुरी रहेको कसैको औला विणाका तारमा परेका देखिन्थ्यो । त्यस किसिमको विभत्स दृश्यदेखि उसलाई चेतना खुल्यो । यी सबैलाई सत्यरूपमा सौन्दर्य संभिरहेकोमा यो त नाशवान असत्य रूपलाई देख्यो । यस्तो दृश्यवाट उसका हृदयमा वैराग्य उत्पन्न भयो । तहाँवाट त्यहीं साहु भगवान कहाँ पुग्यो र भन्यो यो संसार पीडित संतप्त र असत्य रहेछ । प्रभु मलाई सत्यका स्वरूप बताई दिनु होस् भन्यो बुद्धले दानशील धर्म दुःखको कारण र त्यसको नाशका उपायहरू बताई उसका आत्मालाई छर्लङ्ग पारी खुलाई दिनु

भयो । उसमा ज्ञान चक्षु र निर्मल वैराग्य प्राप्त भयो । वैराग्यद्वारा नै उसलाई तत्कालै अमृत पान गरे जस्तै भयो । उसले सारा संसार अनित्य रहेछ भन्ने जान्यो ।

यहीं कुरा उसका घरमा थाहा पाए । उसलाई घर लैजान बाबु आमा र श्रीमती सबै रुँदै कराउँदै आए । तर सबै असफल भए । त्यसैबखत भगवान बुद्धले भन्नु भयो कि यसले वैराग्य कोवाटो अपनाई सक्यो । वैराग्य ग्रहण गरेपछि घरमा भिक्षा ग्रहणका लागि जानु पर्छ भन्ने लोकोक्ति अनुसार उ भगवान बुद्ध सहित भै भिक्षा ग्रहरा गर्नका लागी गयो । त्यो देखि त्यस धनी परिवार सबै वैराग्यवान भै सबैले वैराग्य ग्रहण गरे । अतः वैराग्यको चमत्कारीता कसैले पनि जानी नसक्नु हुन्छ । यस किसिमले विभिन्न तवरबाट गीता शास्त्रका कर्म उपासना भक्ति कर्मको परिशुद्धि देखि लिएर घरमा वा बाहिर ठूलाबढा सबैलाई सदा सर्वदा आदरपूर्वक निष्काम भावले नमस्कार गर्नु र सबै प्रकारका कष्ट निवारण गर्नका लागि कहिल्यै चूकै नहुने उपाय हो गणेश भगवानको आराधना सबै वर्णन गरियो । लौकिक र पारलौकिक मनोरथ सिद्ध गर्ने गणेशका आराधना पनि संक्षेप मा बताइयो । मानव जीवनका उद्देश्य र यसको उपयोगिता र जीवनका उद्देश्य भगवान प्राप्त गर्ने वास्तविक रूपमा मानव वन्नेका प्रयासका बारेमा पनि संक्षेपमा बताईएको छ । त्यहीँ मानव जीवनमा दानशीलता भई अक्षय कीर्ति आर्जन गर्ने बारेमा संक्षेपमा एकैसाथ बताएको देखियो । सांसारिक कीर्ति फैलाउन का लागि पनि शरीर स्वस्थ हुनु पर्ने कुरा पनि छँदैछ । यसका बारेमा पनि केही विद्वानहरूले व्यक्त आशय संक्षेपमा देखाइएको छ । भौतिक शरीरमा आईपर्ने रोगहरूलाई सामान्य रूपमा निधान गर्न आफू स्वयंले प्रयोग गरेका तुलसी पत्रका बारेमा पनि केही महानुभावद्वारा आरोग्य प्राप्त हुने विचार व्यक्त भए । यो देखिएको दृश्य जगत केही पनि होइन मिथ्या हो । यसलाई योग साधनाद्वारा सत्य सावित गराई भगवत प्राप्त गर्नु मानव जीवनका उद्देश्य परिपूर्ति हुने कुरा पनि

वताए । मानव जीवनका उपयोगी कथनहरूका वारेमा पनि संक्षेपमा विद्वत् वचनलाई उद्धृत गरिएको छ । अन्त्यमा वैराग्य उत्पन्न हुने र त्यसलाई सहि मार्गमा लैजाने उपाय समेत विस्तारपूर्वक देखाइएको छ । एउटै मालामा विभिन्न रङ्गरोगन भएका फूलहरू उनेर तयार गरिएको माला जस्तै यस कथनलाई विभिन्न पाठक वर्गबाट रोचकता साथ अध्ययन भएमा माला उपयोगी भै मालाकार खुशिहुने कुरा स्वभाविकै हो । मानव जीवनमा निरञ्जन निराकार निर्गुण ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नु प्राणिमात्रको मुख्य कर्तव्य हो । साक्षात्कार भएपछि सांसारिक जीवात्मा पनि उही ब्रह्म रूप हुन्छ भन्ने कुरा शास्त्रकारहरूले भनेका छन् । जन्म मरणको चर्खाबाट छुट्छ भनी वेद शास्त्र भन्दछन् । यस्को साक्षात्कार निमित्त धेरै अरु धारणा ध्यान समाधि प्रवृत्ति साधनहरू शास्त्रमा वताएका छन् । तैपनि ति साधन सकृय हुनाले ति साधनाद्वारा सगुण ईश्वरको समेत साक्षात्कार हुन्छ । यस प्रकारले स्वतन्त्र अगोचर रूप ईश्वरको नाम कीर्तनका प्रभावले परतन्त्रजस्तो छ भनी भक्तहरूले भनेको कुरा पाइन्छ । अतः ईश्वरको नाम ता त्यस्तो छ भने त्यसको स्वरूप कस्तो होला । यसै अनुसार शास्त्र अध्ययन गरेपछि ईश्वरको महत्व अवश्य सम्झीएला यसमा कुनै दुई मत नै छैन । हामीले कुनै पनि विषयका वारेमा अध्ययन गरी हेर्दा सामुहिक रूपमा हेर्नु पर्दछ । व्यक्तिगत र एक एक चीज केलाएर हेर्दा हामी त्यसको अन्त्यमा पुग्न धेरै गाह्रो हुन्छ । जस्तै मानिस वूढो भयो भन्दा सबै एकै चोटी आउँछ । प्रत्येक अङ्गका वूढ्याईका वारेमा व्याख्या गरेर देखाउन सकिँदैन । त्यस्तै धर्म निरपेक्षताकै वारेमा भन्ने हो भने पनि प्रत्येक धर्मका वारेमा निरपेक्षताको वर्णन गरेर सम्भव हुँदैन । यस्तो अगाध हिन्दुहरूको प्राचीन धर्म ग्रन्थका वारेमा जे जति व्याख्या गरेपनि अन्त्य हुनै सक्तैन । अति निर्मल हिन्दु धर्म शास्त्रका वारेमा तुलनात्मक रूपमा भन्ने नै हो भने आधुनिक अवस्थामा यसलाई सानो कहानीको रूपमा कलिरुपि कल्मष भङ्ग गर्ने सर्पको लागि भरणी पंक्षी हो । विवेक रुपि अग्नी उत्पन्न गर्नका लागि काष्ठ यन्त्र हो ।

कलियुगका लागि काम धेनु हो । पृथ्वीतलको अमृत नदी हो । भ्रान्तिरूप भ्यागुताको लागि सर्प नै हो । दैत्य सेना जस्ता नाना प्रकारका भयानक समूहलाई नाश गर्ने र सज्जन समूहलाई हीत गर्ने हुँदा भगवती दुर्गा स्वरूपिणी हो । समुद्रवाट निस्केकी लक्ष्मी समान र स्थिर वोभा थाम्ने भएकाले पृथ्वी समान हो । पाप हरण गर्ने भएकाले यमुना हो । जीवमा मुक्ति दिलाउने वाराणसी वा काशी नै हो । तुलसी जस्तै पवित्र र सारा जगतको प्यारो पनि हो । सारा जगतलाई मुक्ति दिलाउने भएका कारण मुक्ति क्षेत्र नै हो । सम्पूर्ण सिद्धि दिने र सम्पत्तिको राशी स्वरूप भएकोले मेकल पर्वत पुत्री नर्मदा जस्तो छ । सतगुण रूपी अम्बा अदिती देवमाता जस्तो छ । मन्दाकिनीको निर्मलचित्त भएको चित्रकुट पर्वत हो । सुन्दर प्रेम लिएर विहार गर्ने उपवन हो । सुन्दर चिन्ता मणि हो । संसार रुपि भयानक रोगको देव वैद्य अश्विनी कुमार हो । पाप सन्ताप र शोक यी तीन चीजको समन हो । अपार लोभ रुपि समुद्रलाई ग्रांस गर्ने अगस्त्य मुनी नै हो । अज्ञान रूप समुद्रवाट पार गराउने अष्टावक्र महागीता नै हो । यस्तो अगाध हिन्दु धर्म ग्रन्थका बारेमा जे जति व्याख्या गरेपनि अन्त्य भै पार हुन सक्तैन । यतिलाई नै मानव जीवनको अवस्थामा बराबर मनन गरेमा अवश्य पनि कल्याण हुने कुरामा सहर्ष सम्पूर्ण विद्वत् पाठक वर्ग समक्ष विश्वास दिलाउँदै अन्त्य गर्दछु । अस्तु अस्तु अस्तु ।

ईश्वरीय भाव

ईश्वरको महत्व अनिर्वचनीय छ । वहाँका लीला मूर्तिका रोम रोममा अगुणित ब्रह्माण्ड नाचीरहेका छन् । यस्ता भगवानको वर्णन हामी जस्ताले के गर्न सकौला । अणिमा लघिमा, गरिमा, महिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, इशित्व, वशित्व आदि सिद्धि संयुक्त भएपनि आध्यात्मिक आदि भौतिक, आदि दैविक नाम भएका तिन प्रकारका तापले सारा संसार संतप्त छ । संसारमा जे जति ताप छन् यिनै ३ मा अन्तर निहीत भएको हुन्छ । यिनीहरूको छुट्टा छुट्टै परिभाषा दिई वर्णन गरिएको छ । यसमा अन्तरोपाय भिन्नका उपायले साध्य हुने ज्वरो कास अतिसार र काम, क्रोध लोभ प्रवृत्ति मानिसको तापलाई आध्यात्मिक र देव वर्ग यक्ष राक्षस मूत प्रेत गन्धर्व ग्रह प्रवृत्तिका आवेशवाट र कोषवाट प्रैदा हुने दुःखलाई र अतिवृष्टि अनावृष्टि प्रवृत्तिलाई आदि दैविक ताप र मनुष्य पक्षि पशुप्रवृत्ति प्राणिवाट हुने तापलाई अधिभौतिक ताप भन्दछन् ।

मानिसले कहिल्यै अभिमान गर्नु हुँदैन आफ्नो सम्मानको दरकार राख्नु हुँदैन । सर्वत्र सबै वस्तुलाई आदर गर्नु पर्दछ । तृण भन्दा पनि हलुको भान्नु पर्दछ । मानिस चन्दन वृक्ष भन्दा पनि सहन सील हुनु पर्दछ । शम दम नियम नीतिवाट कहिल्यै विचलित हुन हुँदैन । भुक्तिर पनि कहिल्यै असन्तको संगत गर्न हुँदैन । दुष्टहरूका हृदयमा अरुको भन्दा बढ्ता ताप हुन्छ । पराईको उन्नति देखेमा जल्दछन् । काम, क्रोध, लोभ मद या लंपट भएका र निष्ठुर कपटी कुटील कालो दिल भएका हुन्छन् । तीनै कारण सबै संग वैर भाव गर्दछन् । उपकार गर्ने संग पनि दुश्मन गर्दछन् । आमा बाबु गुरु मान्यजनलाई मान्दैनन् यस्ता आफूपनि नष्ट हुन्छन् अर्कालाई पनि नष्ट पार्छन् (स्वयं नष्टः परान् नाशयति भन्ने उखान लाई सत्य गराउँछन्) सर्पलाई दुध पियाए जस्तै हो दुध खाउन्जेल चूप त्यसपछि उसैलाई डस्छन् । दुष्टको लेन देन खुवाई पियाई सबै भुझा हुन्छ । दुर्जनव्यक्ति मयुर

जस्तो मिठा वोल्छन् आखिरमा ठूला ठूला सर्प खाई दिन्छन् । परद्रोही परस्त्री लंपट परधन लुब्ध परनिन्दा तत्पर पापपुञ्ज, स्वरूप भएका पामर पामर मनुष्यहरू मनुष्य नै होइनन् मनुष्यरूप राक्षस हुन् परोपकार वरावरको पूण्य अर्को केही छैन । परपीडा समानको अधमता अरुकेही छैन । नर शरीर धारण गरेका मानिस जस्ले पर पीडा गर्दछ । त्यस्ता मानिसले संसारमा ठूलो आपत्ति मोग्दछन् । अनेकानेक दोष र अनेकानेक गुण, मायाले रचेका हुन् । गुण र दोषलाई न देख्नु नै सच्चा गुण हो । गुण दोषलाई अलग अलग देख्नु अविवेक हो । यस्तै यस्तै पारस्परिक दृष्टान्त देखाउँदा देखाउँदैमा भगवान रामका मनमा अचानक के उत्पन्न भयो कुन्ती सारा नगर वासी गुरु वशिष्ठ ब्राह्मण वर्ग भाई भारदार बुद्धिजीवि जोगी सन्यासी मुनि सज्जनवर्ग सबैलाई बोलावट भयो । उल्लेखित विद्वान वर्ग भाईभार दार गुरुपुरोहित भनि सबै उपस्थित भए । त्यसै वखत श्री रामवाट हे सज्जन वर्ग गुरु पुरोहित सबैलाई यथोचित अभिवादन गरी आज्ञा भयो । मैले हृदयमा कुनै पनि ममता लिई वोल्न लागेको होइन । यसमा कुनै अन्याय अत्याचार र प्रभुत्व समेत छैन । तपाइँहरूलाई जे जे मन पर्छ त्यहीँ कुरा गर्नुहोस् यसमा कुनै रोकावट छैन । अतः जस्ले मेरो आज्ञा मान्दछ मेरो सच्चा सेवक एवं परं प्यारो पनि त्यहीँ हो । यदि मैले कसैलाई कुनै कुरो प्रिय नहुने कुरो बोले भने निर्भयपूर्वक मलाई रोकी दिए हुन्छ । हे सज्जन ! विद्वत् हो । यो संसारमा ठूलो भाग्यले मनुष्यको शरीर पाईन्छ । यो मानव शरीर पाउने देवता वर्गमा पनि दुर्लभ हुन्छ । भनी ठूला ठूला शास्त्रले बताएको छ ।

साच्चै न भन्ने हो भने सारा साधनको घर, विद्वान्को आविष्कार गर्ने र मोक्षको द्वार नै भएको यो नर चोला रूपि शरीर पाएर जस्ले यस लोक र परलोक आ आफ्नै उभिएका ईष्टभिन्न र मान्यजन, आश्रित जन समेत लाई सपार्न सक्तैन भने त्यस्ता नराधम मानिसले यस जन्म वा परजन्ममा समेत ज्यादै ठूलो दुःख पाउनका साथै पश्चाताप र आत्मा मानै पिडित भै दुःख पाउँछ । त्यती मात्र नभै आफ्नै टाउकामा आफ्नै

हातले ठोकी ठोकी पछुताउन लाग्छ । त्यस्ता नराधम मनुष्यले वितेका वर्तमान काललाई आफ्नै कर्मलाई र ईश्वरलाई मिथ्या दोष लगाई कराउँछ चिच्याउँछ रुन्छ र पछुताउन लाग्छ । अतः हेर यो शरीर हरेक क्षेत्रको लोभको फल हो विषय भोग होइन स्वर्गका सुख सारै थोरै छ स्वर्गमा सबै जना ठूलो सुख पाईरहेका हुँदैनन् । सानो र थोरै सुख पाउने ले ठूलो र धेरै सुख पाउनेलाई देख्ता यहाँ अर्थात् यसलोक मा जस्तै स्वर्गमा पनि डाह र ईर्ष्या बढ्दछ । खासै भन्ने हो भन्ने स्वर्ग नियमपूर्वक वस्तु पर्ने हुनाले आखिर मा दुःख दायि छ । आफूले गरेको पूण्य क्षीण हुनासाथ स्वर्गबाट निकालिनु पर्दछ । त्यसरी निकालिदा ज्यादै दुःख हुन्छ । जसले यो अमूल्य नर शरीर पाएर विषय वासनामा मन लगाई जिन्दगी नै दिई विष साट्ने हुन्छन् ।

जुन मनुष्यले पारसमणि जस्तो अमूल्य रत्नलाई त्यागी फटिकको गुच्चा लिन्छ भने त्यसलाई कसैले कहिल्यै पनि भलो गर्नु हुँदैन र गर्दैन पनि जरायुज अण्डज स्वेदज उद्भिज यी चार योनीमा चौरासी लाख तवरले जीव घुमिरहन्छन् । जति जहाँ घुमेपनि त्यो जीव अविनाशी छ । मायाका प्रेरणाले काल कर्म स्वभाव र गुण यी चार चीजले घेरीएर सदा घुमिरहन्छन् । विनाकारण विना स्वार्थ प्रेम गर्ने यिनै ईश्वरले दया गरेर मनुष्य शरीर दिनु भएको हुन्छ । मनुष्य शरीर भन्नु नै संसार रुपि सागरको जहाज नै हो । जता जानु पर्छ उतै जाने हावा हो । मनुष्य शरीर रुपि जहाजका माफि सदगुरु हो यो सबै अतिनै दुर्लभ भएर पनि सुलभ भएर पाइएको छ ।

यस्तो पाइनसको सर्जाम पाएर पनि मानिस भव सागर तर्दैन भने त्यो कृतधन पाखण्डी भन्दा वृद्धि भएको मानिस आत्महत्या गर्नेको गति पाउँछ । हरेक व्यक्तिका आत्मा अजर अमर छ । त्यसको हत्या वास्तवमा हुदै हुँदैन । विशुद्ध सत् चित आनन्द भएको आत्मालाई नचिनेर जडशरीरमा आत्म शुद्धि गरी म दुल्लाए म मोटाए रोगाएँ कानू भए, खोरण्डो भए इत्यादी संभन्नु नै एक प्रकारको आत्महत्या हो ।

त्यस्तो आत्महत्या गर्ने मानिस यहीं संसार रुपि गाढान्धकार रुपि असूर्य लोकमा पर्दछ । यसै लोकवाट ऊ कहिल्यै उम्कदैँन । त्यस्तो अधम मनुष्य, ईश्वर ले गरेको उपकार नरशरीर प्राप्ति सद गुरु प्राप्ति ईश्वरानुग्रह प्राप्तिलाई व्यर्थ पादछ र कृत हुन मन्द बुद्धि कहलाउँछ । यहीं कुरा कालान्तरमा आएर श्री कृष्ण ले उद्धव संग भन्नु भएको छ ।

त्वेह माद्यं सुलभं सुदुर्लभं पत्वं सुकल्पं गुरु कर्म धारणम्

ममाऽऽनुकूलेन नमस्वते रितं पुमान् भवाब्धिं नतरेत् सआत्मा

श्रीमदभागवत स्कन्द ११

नर शरीररुपि जहाजलाई तुफानवाट वचाएर पारी पुऱ्याउनेलाई सक्ने साहसको तलास गरी माभि निरुक्ति गर्नु पर्दछ । जस्तो तस्तो माभि पर्नगयो भने काम बन्दैन । जहाजका धनि र माभि दुवै डुब्दछन् । परलोकमा र यसलोकमा सुख चाहान्छौ भने मेरो वचन सुनी त्यसलाई हृदयमा दृढ गराई राख मेरो भक्ति मार्ग सुलभ छ र सुख दायक पनि छ । यस मार्गलाई वेद, उपनिषद, पुराण आदिले प्रशंसा गरेको छ । अतः भनिएको छ “ऋते ज्ञानान् न मुक्ति ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” इत्यादि वचनको आधारमा रहेर ज्ञान नै मुक्तिको कारण मान्नु वेमनासिव हैन ज्ञान बडो अगम छ त्यो सिद्ध गर्न लाग्दा अनेक विघ्न आई पर्दछ । त्यसका साधनहरू कठीन छन् । मनले टेक्ने ठाउँ कहीं पाईदैन धेरै जनाले कोशिस गर्दछन् । कसै कसैले मात्र पाउँछन्, यसरी कष्ट गरेर पाईहालेपनि त्यो ज्ञान भक्ति भएको हुनाले मन पर्दै पर्दैन भक्ति भन्नु नै स्वतन्त्र छ । पूर्ण भक्ति भएका खण्डमा ज्ञान अवश्य शुलभ तवरले आउँछ । त्यहीँ ज्ञानद्वारा मुक्ति पनि मिल्दछ । सच्चा भक्तिमान् व्यक्तिको भक्ति माताका काखमा वस्न पाउँदा आनन्द मान्छन् । भक्ति सकल सुखको खानी छ । ज्ञान मार्ग माझैँ यसमा दुःख पाउनु पर्दैन जताततै उत्तम उत्तम मजै मजा पाईन्छ । भक्ति सत्संग विना प्राणीले पाउँदैन । सत्संग भन्ने चिज संसारको संमाप्ति

हो, पुण्य एउटै छ दोश्रो छैन । त्यो क्या हो भने मनसा, वचसा, कर्मणा मान्यजनको चरणको अवज्ञा गर्नु हो । जो मानिस कपट छाडेर मान्यजन सेवा गर्दछन् । तिनका उपर सन्त महन्त मुनिहरू र देवताहरू अनुकूल रहन्छन् भन्ने नै हो भने मेरो आत्मीय सल्लाह छ कि विनम्रसंग सवैलाई भन्दछु । प्रमात्माको भजन नगरी कुनै भक्ति पाईदैन भक्ति मार्गमा के परिश्रम छ । भक्ति मार्ग सिद्ध गर्नलाई योगाभ्यास, यज्ञ त्याग, जप तप, व्रत उपवास केही चाहिँदैन स्वभाव सरल चाहिँन्छ । मनको कुटिल पनालाई हटाउनु पर्छ । सदा सर्वदा यदृच्छा लाभ सन्तुष्ट हुनु पर्दछ । भगवानका दोष कहलाएर अर्काको आश गर्दछ भने भगवानको विश्वास नगर्नेलाई त्यसको के विश्वास लौ भन कुरा वढाएर के भन्ने यो अव नवताईने आचरण भयो भने भगवान अवश्य हुनुहुन्छ भन्ने जान्नु कसैसंग वैर भाव पनि गर्दैन । कसैको आस पनि गर्दैन कसै देखि त्रास पनि गर्दैन भने त्यसको दशै दिशा आनन्दमय छन् । परिभाट गर्ने नसक्ने काम नथाल्ने । घरको ममता नगर्ने मान सम्मानको खायस नगर्ने अकर्तव्य नगर्ने क्रोध रहित दक्ष आलस्य रहित विज्ञान शास्त्र ज्ञानले युक्त भएर जो रहन्छ त्यसलाई सत् संगतमा प्रीति रहन्छ । विषयहरू तृण समान तुच्छ छन् । स्वर्ग र मोक्षलाई पनि जसले तृण समान सम्झन्छ । भक्ति पक्षमा हट पनि गर्दैन । साम्प्रदायिक भगडा पनि गर्दैन । दुष्टता पनि गर्दैन । सवै कुतर्कलाई टाढा भगाई दिन्छ । वेद शास्त्रले भनेका कुरामा खराब तर्क वितर्क गरेर सहि मार्गबाट भ्रष्ट हुँदैन ।

भगवान् गुणगान् र नाममा तत्पर रहन्छ । सदा भगवान् गुण गान नाम कीर्तन गर्दछ । ममता र मोह लाई छाडिदछ जुन मानिसको आनन्द त्यहीँ मानिस जान्दछ त्यो मानिस परमानन्द सन्देह, पूर्णानन्द समूह रुप हुन्छ । अमृत समान भगवत वचन सुन्दा सवैले करुणा सागर भगवानका पाउमा समाते चारै तर्फबाट भन्न थाले हाम्रा आमाबाबु, गुरु, दाजुभाइ र प्राणभन्दा प्यारा एकमात्र कृपा निधान प्रभू नै होइवक्सन्छ हे करुणा निधान हाम्रा शरीरको, धनको, घरको, हितकारी सब तरहबाट

शरणागत सुखकारी होइवक्सन्छ । यस्तो उपदेश भगवान परमेश्वर वाहेक अरु कसैले दिन सक्तैन मातापिता पनि स्वार्थ तत्पर छन् ।

विनाकारण संसारको उपकार गर्ने संसारमा एउटा तपाईं र अर्का भगवान भक्त यी दुई मात्र छन् । जगतमा सबैजना मतलबी मित्र छन् । तिनमा परमार्थ भन्ने कुरा सपनामा पनि रहँदैन साथै स्वार्थले भरिएका छन् । यस्ता प्रेम रसले भिजिएको सबैका वचन सुनेर भगवान रघुनाथ हर्षित हुनुभयो । ति सबै अर्थात् उपस्थित सज्जन महानुभाव सबैले प्रेमपूर्वकको आज्ञा पाई भगवानको मनोहर वार्तालापको वयान गर्दै आ-आफ्ना बास स्थान तर्फ गए । यस्तै यस्तै प्रलापलाई लिई भगवान आशुतोष शंकरजीले गिरीराजकुमारी पार्वतीलाई सुनाउनु भयो । पार्वती ! जहाँ सचिदानन्दमय रघुनाथ राजा भएका थिए । त्यहीँ अयोध्याका वासिन्दा सदा सर्वदा कृतार्थ भैरहन्थे । त्यसैका प्रभावले हामी पनि भगवान् आज्ञालाई शिरोपर मानि कृतार्थ भैरहेका छौं । यसमा के को आश्चर्य छ ।

अघि पूर्व अवस्थामा शतकोटी रामायणका वारेमा विद्वत् वर्ग र देव देवताका समाजमा पनि चर्चा परिचर्चा भैरहेको अवस्थामा वाल्मीकि मुनिले ब्रह्माजीका आज्ञानुसार शतकोटी प्रमाण भएको रामायण बनाएर देवताहरूको सभामा सुनाउन कैलाश जानु भयो । त्यो कुरा संसार भर हल्ली खल्ली भयो । यो खबर पाएर स्वर्ग, मर्त्य, पातालका देवता, मनुष्य, नाग आदि सबै रामायण सुन्न कैलास पुगे विशाल सभाका विचमा शंकरजी को सम्मुखमा वाल्मीकीजीले रामायण बाच्नु थाल्नु भयो । उपस्थित सबैले प्रेमपूर्वक चाख दिई दिई रामायण कथा सुने कालान्तरमा कथा समाप्ती पछि देवता प्रवृत्तिले कथाको केही हिस्सा पाएमा आ-आफ्ना लोकमा प्रचार गर्ने कुरा शंकरजीमा निवेदन व्यक्त गरे । शंकरजीबाट रामायणको वरावर ३ भाग लगाई एक भाग देव लोक प्रचार को लागि इन्द्रलाई दिईयो । एक भाग शेष नागलाई पातालतिर प्रचारको दिईयो । एक भाग मर्त्य लोकमा प्रचार गर्न ऋषी मुनीहरूको जिम्मा दिईयो त्यहीँ एक भाग रामायणबाट ऋषी मुनीहरूले २२ भन्दा बढी रामायण बनाई प्रचार गरे भन्ने कुरा विभिन्न शास्त्रले वर्णन

गरेका पाउँछौ । रामायण बाँड फाँड पश्चातवाट बाँकी २ अक्षर शेष रहन गयो । ती दुई अक्षर ३ भाग लगाउन नमिल्ने भइ २ अक्षर शंकरले लिनु भयो । त्यसपछि सभा स्थगित भै आ-आफ्ना लोकमा जान सवै उपस्थित महानुभाव विदा भै यत्रतत्र लागे ती दुई अक्षर शंकरले सदा आफ्नो हृदयमा राखेको राम अक्षर यिनै हुन् भनि विभिन्न धर्म शास्त्रले बताएको पाउँछौ यस्तै भावनामा तल्लिन भै ब्रम्ह प्राप्तिमा लागि रहनु परम आवश्यक ठान्दछु । यहीँ अनुरूप अजामील नाम गरेका पतीत ब्राह्मण आफू रोग ग्रस्त भएको अवस्थामा चारैतर्फ यम दुतदेखि छोराको नाम काटी नारायण भर्‍यो । त्यहीँ नारायण नामका प्रभावले विष्णु दुत आईपुगे यम दुतलाई हटाई स्वर्ग लोक गयो । यो उनै भगवान् नाम स्मरणका प्रभावबाट भएको हो । अर्का भक्त ग्राहले ग्रास गरेका वखत हरी नाम सम्भ्रदा गजेन्द्रले मोक्ष पाएको प्रसंग छँदै छ । पिंगला नाम गरेकी वेश्याले ग्राहकहरूको हैरानीबाट विरक्त भै वेश्या वृत्ती छाडी हरी कीर्तन कै कारणबाट मुक्ति पाएको प्रसंग अविश्रमणीय छ ।

अभै भन्ने हो भने राम नाम प्रसंग रामले पनि जान्नु हुन्न भन्ने कुरा शास्त्रले बताएको छ । रामको ईश्वर "नकर्तु, अकर्तु, अन्यथा कर्तु समर्थ" भन्ने कुरामा असहमती भएको छ । ईश्वरको नियम ईश्वरले तोड्न सक्तैन नाम कीर्तनका गुणलाई ईश्वरले अनन्त बताउनु भएको छ । अनन्त गुणको अनन्त कसरी लिने । उदाहरणमा खरायो को सिङ्ग ईश्वरले पनि जान्दैनन् । यो नियम ईश्वरको हो भनेर नजान्दा नपाउँदा ईश्वरको सर्वज्ञात र सम्प्रभुत्व नष्ट हुन्छ । भनिएको पनि छ "नही शश विषाणानाम तद्प्राप्ति वा शक्ति वैभवम् हिनन्ती" भनेर समाधान गरिएको छ यस किसिमले भगवान् भक्त परायण लेख पाठक वर्ग समक्ष सदा प्रिय र रोचक भै अध्ययन परायण होस् भन्ने कामना गर्दछु ।

अस्तु ।

"प्रस्तुत लेख रामायणमा आधारितसोही वमोजिम अध्ययन गर्नु हुन"

कर्तव्य

जीव र ईश्वर भन्नाले दुवै मायिक पदार्थ हुन । संसार भर नै मायिक पदार्थ अनित्य हुन्छन् । जीव र ईश्वरलाई माया भन्दा भिन्न होइनन् भनि मान्नु पर्दछ । ईश्वर संसारका ठुला ठुला विद्वान् र वृद्धिजीवीहरूले केवल निमित्त कारण मानेको पाइन्छ । ईश्वर भन्ने निरुपादि, निर्वीकार, पारमार्थिक सदवस्तु हो भनेर सवैले या कसैले भन्दछन् भने कसैले ईश्वर संसारका केवल निमित्त उपादान कारण मानेको पनि पाउँछौ । अझ साच्चै भन्ने हो भने ईश्वरमा सवै कार्य सम्पादनका शक्ति निहित भएको हुन्छ । यसैकारण संसार पपंचका निमित्त कारण भै रहेको छन् । यसैलाई हाल आएर वैज्ञानिक भनौ वा अन्य किसिमका आधुनिक विद्वान्हरू यसैलाई इनर्जी भनि भनेका छन् । यो ईश्वरीय शक्ति भन्दा अतिरिक्त हुदै होइन ईश्वरको उपादान कारण नै निर्वत्त रुप भएको हुन्छ । निवर्त भन्नु नै आफ्नो स्वरुपको परित्याग नगरी रुपान्तरको अभिव्यक्ति गर्नु । रज्जु स्वरुपको परित्याग नगरी सर्प रुपमा देखाइदिनु नै विशुद्ध चैतन्य स्वरुपको परित्याग नगरी माया, शक्तिले पृथिव्यादी प्रपंच उत्पन्न गर्नु हो । माटो घटादिको उपादान कारण हो भने ब्रह्म पनि संसारको उपादान कारण हो । मृत पिण्ड र घडामा व्यवहारिक भेद भए पनि माटाका दृष्टिले कुनै भेद नै हुँदैन त्यस्तै नै ब्रह्म र ईश्वरको पनि व्यवहारिक मात्र भेद हो । संसारको तत्व ज्ञान भएपछि ब्रह्म र ईश्वर एक हुन भन्ने अनुभूति हुनु स्वभाविक हो । ईश्वर र जीव विम्ब प्रतिविम्ब भावले अलग हुन्छ । ईश्वर विम्ब हो । जीव उसको प्रतिविम्ब भाव हो । ऐनामा देखिने प्रतिविम्ब वास्तविक होइन त्यो कुनै वस्तु विशेषको प्रतिविम्बले जीव भै रहेको छ । वास्तवमा भन्ने हो भने जीव र ब्रह्म र ईश्वर यस चेतन्य जगतमा कुनै भेद नै छैन । जसरी भोक्ता भएको जीव भोग्य भएको पदार्थ र प्रेरणा गर्ने

ईश्वर यी तिनैलाई कुनै पनि विचार दृष्टिमा ब्रह्म स्वरूप नै हो आकाशमा रहेको चन्द्रमा एक रुप छ भने जलमा अनेक रुप देखिन्छ । त्यहीँ अनुरूप शरीरका अन्तःकरणका उपाधिले चलमलाउँदा शरीरका प्रतिविम्ब जीव पनि सानो ठुलो भई गतिमान देखिन्छ भने ईश्वरमा कुनै प्रकारले पनि परिवर्तन देखापर्दैन । मायाका उपाधिले ब्रह्म ईश्वर बनेको मात्र हो । जीव पनि अविद्याले शुभा शुभ गुण कर्मबाट समन्वित भएको हुन्छ । मायाका उपाधिले ब्रह्म रुप बिम्बलाई आफ्नो वसमा पारेर सर्वज्ञ ईश्वर बन्दछ । खासै गरेर अविद्याको अधिनमा रहने जीव निरन्तर सुख दुःखको भागी भई रहेको पाउँछौ । जीव र ईश्वर वास्तवमा माया रुप कामधेनुको वाछा र वाछी हुन । द्वैत जति सुकै भाषित भैरहेको भए पनि पदार्थमा सबै थोक अद्वैत नै भइ रहेको देखिन्छ । संसारमा जीव र ईश्वर मायिक अर्थात् मायाबाट बनेको हुन । मायिक पदार्थ जहिले पनि अनित्य नै हुन्छ । जीव र ईश्वर माया भन्दा भिन्न होइनन् । जुन जीव ईश्वरको प्रतिविम्ब हो त्यसका कल्याणका लागि विभिन्न किसिमका साधनहरू निर्देशित गरिएका छन् । कर्तव्या कर्तव्यको विचारार्थ कुनै पनि कर्मको विभाजन गर्न आवश्यक हुन्छ । विहित कर्म र निश्चित कर्म दुई किसिमका हुन्छन् । विहित कर्म भन्नाले पुरुष प्रवृत्तिको कर्ममा निषेध गर्नु हो भने निषेध कर्ममा अनर्थ कारण हो । कुनै पदार्थको संस्कार कर्म गर्नका लागि संसार कर्म बताइन्छ । संसारमा कर्म दुई प्रकारको हुन्छ । निश्चित कर्म र विहित कर्म ।

नित्य नैमित्तिक काम्य र प्रायश्चित्त भेदले कर्म धेरै प्रकारका हुन्छन् । पाप निवृत्तिको लागि शास्त्रले निर्धारित गरिएको कर्मलाई प्रायश्चित्त भनिन्छ । प्रायश्चित्त पनि दुई प्रकारको छ । साधारण र असाधारण अज्ञात पाप निवृत्ति अर्थात् थाहै नपाई गरेको पापको लागि साधारण कारण भनिन्छ भने थाहा पाई गरेको पापको निवृत्तिलाई असाधारण प्रायश्चित्त भनिन्छ । पुत्र प्राप्ति र स्वर्गादि कामनाको लागि गरिने कर्मका नाउ काम्य कर्म भनिएको पाउँछौ । पितृ उद्धार अनिष्ट

चित्त शान्तिका लागि गरिने काम लाई नैमित्तिककर्म भनि शास्त्रकारहरूले भनेका छन् । श्रुति वाक्यद्वारा प्रतिपादित नित्य कर्म गर्न योग्य सन्ध्या वन्दनाधिलाई नित्य कर्म भनिएको छ । नित्य कर्मका अनुष्ठानले विशेष फल त मिल्दैन तैपनि प्रत्यवायका लागि गर्ने परेको हुन्छ । कुनै शास्त्र वक्ताहरूले अन्तःकरण शुद्धिका लागि नै गरेका हुन्छन् । ज्ञान हुनासाथ कर्म सन्यास लिनु जरुरत हुन्छ । साधन चतुष्टय सम्पन्न मानवद्वारा ग्रहण नौकाले मानवजीवलाई भव सागरबाट पार गराईदिन्छ । अविद्याको निवृत्ति हुनु नै मोक्ष हुने हो । अविद्याको पहिला रूप त्यो हो जसले मित्या भूत संसारलाई पनि सत्य समान देखाउँछ मायाको रूपका निवृत्ति तब मात्र हुन सक्छ जब प्रारब्ध कर्मका सम्पूर्ण संस्कार क्षीण हुन्छन् । धनुवाट निस्केको बाण वेगले गए जस्तै सर्पको भ्रमको निवृत्ति भएपछि पनि मनुष्यमा भए कम्पन भइ नै रहन्छ । जस्तै तत्त्वज्ञान भएपनि प्रारम्भ कर्मका भोगभागी भै रहने हुनाले अविद्याको अनुभूति भै नै रहन्छ । तत्त्वज्ञानद्वारा अविद्याको लेश भै रहन्छ । जस्तै फुलले भरेको टोकरी फुल भिकेपछि पनि त्यसमा फुलको वासना भइ रहन्छ । प्रारब्ध भोगको निवृत्ति भएपछि अविद्याको लेश एवम् ततप्रयुक्त शरीर आदिको पनि निवृत्ति हुन्छ । अविद्या अथवा मायाको सर्वतो भावेन निवृत्ति हुनु नै विधेय मुक्ती हुनु हो । यस्तै यस्तै नै मानवदेहको चरम तथा परम लक्ष्य हो ।

ज्ञानका बहिरङ्ग एवम् अन्तरङ्ग साधनहरूका साथ केही वेदान्त प्रकृयाद्वारा विचार गरिन्छ । तत्त्वको प्रकृया सजिलै बुझ्न सकिनु भनि विचार आरम्भ गर्नु उपयुक्त हुन्छ । प्राच्य प्रतिच्य सम्पूर्ण विद्वान्हरूलाई यो कुरा स्वीकार्य छ । वर्णाश्रमको धर्म यथावत पालना गर्नाले र भगवानलाई भक्तिद्वारा सन्तुष्ट गर्नाले पुरुषलाई वैराग्य आदि चतुष्टयको प्राप्ति हुन्छ । मानिस जो जहाँ छ यहाँकै मर्यादा पालना गरौं जव हामी म भनेर बसेका हुन्छन् । जस्तै मेरो बाबु मेरो आमा मेरो पत्नी मेरो छोरो मेरा दाजुभाई मेरा शत्रु आदिलाई यथा स्थित मर्यादामा राख्नु पर्छ । यस्तै यस्तै मर्यादाका नामहरू नै वर्णाश्रम धर्म हो भनि भनिएको

छ । मर्यादा भन्नु नै मनुष्यमा चाहिँने चीज हो । जुन मानिस जहाँ सुकै स्वदेश वा विदेशमा नै बसोस् त्यसका जीवनमा मर्यादा वा कर्तव्यता छैन भने त्यो त मनुष्य नै होइन मर्यादाहिन पशु भएको हुन्छ । कुनै व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा राख्न सक्ने शक्ति नै धर्म हो । हामी मनमा सोच्छौंकि उसको अन्यत्र पदार्थ लिउं भन्ने आफ्नो मनलाई नै रोक्नो वा कन्ट्रोल गरेमा वा यो काम गर्न हुँदैन । यस्तो रोक्ने काम गर्नेको नाम हो धर्म । विषयतिर आकृष्ट भएको मनलाई रोकी राख्ने जुन शक्ति मनुष्यमा छ त्यो नै धर्म हो भनेर विद्वान वर्गले बताएका छन् । जुन व्यक्तिमा यस किसिमको शक्ति जति अधिक छ त्यो अधिक नै धर्मात्मा हो । कर्तव्यताको क्षेत्र जताततै समान रूपले फैलिएको हुन्छ । सामान्यतया आफ्ना सन्ततिलाई सत्मार्गमा लगाई शिक्षा दिक्षाको प्रवन्ध गरी असल काममा लगाईदिनु पनि अभिभावक वर्गको महान कर्तव्य हो भने सन्ततिले पनि आफ्ना अभिभावकको आज्ञा पालन गर्नु आफूलाई के-कस्तो विवेक प्रयोग भै काममा लगाईएको छ त्यसलाई राम्रोसँग छुट्याई आफू पनि असल कार्य गरी समाजमा त्यहीँ अनुरूपको आफू बनीदिनु सन्ततिको कर्तव्य हो । तपको अर्थ हो लक्ष प्राप्तिको लागि कष्ट सहने स्वभाव हो । प्रत्येक व्यक्तिको हृदयमा बसेका ईश्वर सन्तुष्ट भए भने वैराग्यादि चतुष्टय विवेक वैराग्य शम इत्यादि षट् सम्पत्ती र मुमुक्षु को प्राप्ति हुन सक्नेछ । आफूलाई हर क्षेत्रमा मर्यादामा राखेर आफ्नो खराब वासनालाई रोक्न सक्ने शक्ति आर्जित गरी आफ्नो लक्ष प्राप्तिका लागि मानव जीवनमा आई पर्ने अनेकौं कष्ट सही आफ्ना हृदयका प्रसाद प्राप्त गरेपछि यी माथि उल्लेखित चार साधन स्वतः प्राप्त भएको अनुमान हुन्छ । केही प्रसिद्ध ध्यान साधन गर्ने व्यक्तिहरू ध्यान साधनका बारेमा पनि आफू निर्धक्क भई शिक्षा दिने गर्छन् । कतिले ध्यान साधनद्वारा ईश्वर प्राप्त गर्न ईश्वर मान्न आवश्यक अनावश्यकका सम्बन्धमा आफैं विचार गर्नु पर्दछ । ध्यान गर्न बसेको वेलामा एक क्षणलाई नै भएपनि चित्त शान्ति भै गर्नु पर्दछ । चित्त शान्ति बिना ईश्वर प्राप्ति हुनै

सकदैन । आत्म तत्त्वको ज्ञान नभई कुनै कार्य सिद्धि पनि हुँदैन । कुनै पनि विषयमा पूर्वावस्थाको त्याग गरी उत्तरावस्थामा प्रवेश गर्नु नै विकासको अनिवार्य नियम हो भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गर्ने व्यक्तिहरूले भनिरहेका छन् । जब मानिस कहिँ कहिँ नयाँ ठाउँमा जान चाहन्छ भने जहाँ बसेको छ, जे जस्तो किसिमको सुख सुविधा भोगिरहेको छ त्यस स्थान र त्यहाँको सुख अवश्य पनि छाड्नु पर्दछ भनिएको पनि छ । कसैको पनि विकासको लागि पूर्वावस्थाको परित्यागपूर्वक नै अगाडी बढ्नु पर्दछ । हामीले विचारपूर्वक वोट विरुवाको वारेमा ध्यान दिई विचार गर्नु पर्दछ । तिनै वोट विरुवाहरू कसरीपूर्वका अवस्थाको परित्याग गरी अगाडी बढी रहेका हुन्छन् । वास्तवमा हामीले विचारपूर्वक मनन गर्नु पर्छकी पूर्वावस्थाका मोह मायाको परित्याग गर्नु भन्नु नै वैराग्य ग्रहण गर्नु हो ।

स्वभावले नै मनुष्य मात्रका अन्तष्करणमा मल विक्षेप र आवरण यी तीन दोष सवैमा नै भईरहेको हुन्छ । निष्काम र वर्णाश्रमहरूको अनुष्ठान कर्मले मलको निर्वृत्ति हुन्छ भनिएकोले उपासना आदि कार्यद्वारा विक्षेपका निर्वृत्ति हुने हुन्छ भन्दछन् । यी निष्काम कर्म र उपासनाद्वारा मल विक्षेप निर्वृत्ति भएपछि आवरण अर्थात् स्वरुपावरण अज्ञानको निर्वृत्तिमा साधन चतुष्टय सम्पन्न हुन्छ भन्न सकिन्छ ।

हामी संसारमा जताततै हेरौं चाहे हिमश्रृंखलामा बसेको होस् या दक्षिण भारतको कन्याकुमारी आसपासमा बसेको होस् मल भनेको विषयवस्तु नै पाप हो । जुन चीज संसार रुपले अति सूक्ष्म रुपमा मनुष्यमात्र वा पशुपक्षि किराफटचयाङ्ग्रा आदिको पनि अति सूक्ष्म रुपमा अन्तस्करणभित्र रहेको हुन्छ । सांसारिक विक्षेप भन्नु नै चञ्चलता हो । जसका चित्तस्वरूपानुसन्धानमा स्थिर हुँदैन भने यसका निर्वृत्तिका लागि मनुष्य मात्रले अनेक साधनाद्वारा गर्नु पर्ने हुन आउँछ । जस्तै ईश्वरका नाम उच्चारण र ध्यान आदि उपायद्वारा अनुष्ठान गरी चित्तलाई एकाग्रतामा ल्याउनुलाई नै साधना भनिन्छ । अतः तन, मन, धनद्वारा नै

ईश्वरलाई हाम्रा अनन्तकोटी जन्मका आर्जित पुण्यका फलले चित्त शुद्धिको चित्त एकाग्रता गराउन सकिन्छ भनी महात्माहरू भन्दछन् । अतः कतिपय विद्वानहरूको भनाई छ की अहोरात्र वेदान्त श्रवणद्वारा पनि सर्वसाधारणको चित्त शुद्धि हुन्छ । यो वास्तवमा श्रुति स्मृतिले बताएको कुरा हो । यसमा दोमन गरी रहनु पर्दैन । अभै भन्छौं वेदान्तका अर्थ उपलब्धी गर्नका लागि कुनै पनि जातिभेद, लिङ्गभेद छैन र हुँदैन भनिएको छ । तर वेद तथा उपनिषद् अध्ययनको लागि शास्त्रमा वर्णन गरिए अनुसार विधी निषेधको व्यवस्था गरिएको पाउँछौं । तैपनि अर्थको ज्ञान गर्न कुनै प्रकारका बाधा अड्चन भएको छैन । महाभारतमा श्रीमद्भागवत्, रामायण आदि गरेका पुराणहरूबाट पनि ब्रह्म ज्ञानहुने उपायका बारेमा वर्णन गरिएको हामी पाउँछौं । जहाँ जे भए पनि शरीरद्वारा नै कर्म र उपासना हुन्छ । वर्तमान अवस्थामा संसारभरमा सञ्चालित विभिन्न किसिमका यज्ञ आदि कर्महरूमा शरीरको र जाति लिङ्ग आदिको अधिकार बाहुल्य भएको देखिन्छ । नीचोडमा विचार गरी हेर्दा ज्ञान भन्ने चिज बुद्धिबाट मात्र उत्पन्न भएको पाउँछौं । जति पनि विश्व भरमा देखिएको शम दम आदि गरेका जिज्ञासु भावना नै ज्ञानको अधिकारी भावना हो । सारा वेदान्तमा देहादिको नभई बौद्धिक अधिकारको मान्यता भएका पाउँछौं । हामीले सर्वत्र शम दमादी युक्त पुरुष नै उपेक्षित भै रहेको पाएका छौं । जुन आत्मा हो त्यहीँ परमात्मा हो भन्ने बुद्धि वृत्ति निश्चय गर्नु नै श्रवण आदिका निश्चय गर्नु हो । वस्तु परोक्ष भएको ठाउँमा श्रवणमात्र गर्नाले कुनै हालतमा पनि ज्ञान हुन सक्दैन । वस्तु अपरोक्ष भएको छ भने श्रवणले मात्र पनि ज्ञान हुनसक्छ । सदा नित्य र अनित्य वस्तुको ध्यानपूर्वक विवेक गर्नु पर्ने हुन्छ । चित्तवृत्तिद्वारा नै अनेक प्रकारका पदार्थको अनुभव भएको हामीले महशुस गरेका छौं । कुनैपनि पदार्थहरू कहिले अनुभवमा आउँछन्, कहिले आउँदैनन् । त्यहीँ पनि विभिन्न प्रकारका छन् । कुनै पदार्थ अनुभाव्य छ भने त्यो सदा अनित्य भएको हुन्छ । हामी अनेक दुःख कष्ट सहेर घर बनाउन निमित्त

हरेक पदार्थ सङ्कलन गरी घर तयार गछौं । त्यो आखिरमा गएर क्षीण नै भएको हामीले देखे भोगेका छौं । जस्तै हामीले अनेक कष्ट वा कठिनाई सहेर तीर्थ व्रत यज्ञ यज्ञादी धर्म कर्म गरेर यस लोक र परलोकका लागि भनि मनले सोचेर जुन पुण्यका वस्तुहरूको सङ्कलन गर्दछौं त्यो पनि एक न एक दिन अवश्य नष्ट भई जान्छन् । यसै अनुरूप यस लोक र परलोकको अनित्यको विवेक ज्ञान हो । जे जति विवेचनहरू छन् ती सबैलाई विवेक भन्ने पनि गरिन्छ । विवेक भन्ने विभिन्न भेदमुक्त वस्तु हो । विवेक कयौं वस्तुहरू मिलेर बनेका हुन्छन् । त्यसलाई पृथकीकरण गर्नु नै विवेक हो भनिएको छ । नित्य र अनित्यमा अनित्यलाई छाडी नित्यमा सहज ध्यान बढाउनु नै नित्यानित्य वस्तु विवेकको फलको हो भनी भन्दछन् । कुनै पनि वस्तु वा विषयमा विवेक गर्नासाथ वैराग्य स्वतः स्फुरण भैहाल्छ । विवेकको फल नै वैराग्य हो । जिज्ञासु व्यक्तिलाई जब वैराग्य आउँछ त्यसैलाई सम्पत्ति भनेको पाउँछौं । मानिसको जीवनमा जस्तो किसिमको अशान्ति पैदा भएको छ त्यो काम क्रोध आदि शान्त नभएकाले नै हो । कुनैपनि व्यक्तिले अहिलेसम्म बुद्धि बलद्वारा परमात्मा प्राप्त गरेका छ भन्ने सुन्नमा आएको पाउँदैनौं । त्यसैले सम्पूर्ण चराचरमा हिँड्ने व्यक्तिमा सदा शम हुनु पर्दछ । क्रोधादिवाट निवृत्ति भै जानेहरूको नाम वैराग्य हो र यही नै शम हो । विवेकपूर्वक वैराग्य भई जाने व्यक्तिको नाम नै दम हो भनिएको छ । अब प्रश्न उठ्छ विवेकको पृथकीकरण कसरी हुन्छ ? विवेक भएर पनि वैराग्य आएन भने यो कुरा बुझ्नु पर्छ कि विवेकमा कहिँ न कहिँ भुल भएको हुनुपर्छ । कुनै वस्तुलाई नाशवान अपवित्र मूर्खतापूर्ण र दुःखरूप सम्भवेमा त्यससँग कहिल्यै पनि प्रीति वा प्रेम हुँदैन । विवेकको फल नै वैराग्य स्वभाविक हो । कुनै पनि जिज्ञासु व्यक्तिको जीवनमा जब वैराग्य आउँछ तिनैलाई समाधि षट् सम्पत्ति भन्दछन् । धन वा व्यक्ति विशेष वारे हामीलाई त्यसले नवाँधोस् भन्ने सोच्दछौं भने हामीवाट हटी जाओस् । त्यो हटे पनि हामीलाई केही हानी हुँदैन । त्यसवाट काम, क्रोध, लोभ मोहादिको विकार आफैँ शान्त

हुन्छ । यो भन्नु नै वैराग्यको विलास हो ।

जीवनमा जुन अशान्ति छ त्यो काम क्रोधादि अशान्त भएकै कारणबाट भएको हो । बुद्धि बलद्वारा परमात्मालाई कसैले पनि प्राप्त गर्ने शक्तैन । यसैकारण सबैमा शम हुनु पर्दछ भनी भनिएको छ । कर्माधिकता पनि तत्त्वज्ञानमा बाधक भएको पाउँछौं । बुद्धि कर्ममा लागेको हुनु पर्दछ । कर्मका अधिकाधिकताबाट वैराग्य हुन्छ त्यहीँ नै उपरति हो भनिएको छ । वैराग्यको विकास भएमा तीतिक्षा हुन्छ । देहबाट वैराग्य सर्दि गर्मी एवं अन्य सबै प्रकारका कष्टहरूलाई चिन्ता विना विलासलाई सहनुको नाम तितिक्षा भनिन्छ । अब त्यस्तै रूपले श्रद्धाका बारेमा जाउँ अभिमानबाट पैदा हुने वैराग्यलाई श्रद्धा भनिने पनि गरिन्छ । कुनै पनि मानिसलाई आफ्ना कुल घरान धन सम्पत्ति विद्या वैभव यज्ञ यज्ञादिको अवश्य नै घमण्ड हुन्छ अभिमान हुन्छ । जव उसको कसैमाथि श्रद्धा गर्छ । तव उसका अगाडी सारा अभिमान टुट फुट भै जान्छ । कुनै व्यक्तिको पनि अभिमान रुप रोगको औषधी नै श्रद्धा हो । आफ्नो परम्परा र भै आएका विधी व्यवहार र मान्यजनको कथन र गुरु वाक्यलाई मान्ने श्रद्धा हो र उसको परमकर्तव्य पनि हो । नेताले राम्रोसँग नेतृत्व गर्नु प्रशासकबाट ऐन नियम कानूनको एवं भई आएका परम्परालाई यथास्थितिमा राखी हरेक दृष्टिबाट सबैलाई फाईदा हुने र सुविधापूर्वक प्रशासन गर्नु उसको परम कर्तव्य हो । आफ्नो अभिमानले गर्दा आफू भन्दा ठूलो जान्ने बुद्धिमानी कसैलाई पनि मान्दैनौं कसैलाई कुनै कुरामा पनि श्रद्धा एवंम आदर गर्दैनौं भने तिम्रो अभिमानलाई कोही कसैले पनि कहिलै कुनै काममा पनि सहायता गर्दैन गदैन । जसरी मुलुक हाक्नमा नेता जनता सबै मिलेर हाके मात्र देशको उन्नति हुन्छ । अन्यथा हुँदैहुँदैन ।

मनोराज्यको शान्तिको नाम नै समस्या समाधान हो । यी सबै सिद्धिहरूको इच्छाले रहित भएको हुनुपर्दछ । यसमा विभिन्न कारण छ । अन्तःकरणको स्वभाव त्यो सदैव श्रम, दम उपरति तितिक्षा श्रद्धा

समाधानलाई धारणा गर्न समर्थ छुदै छैन भनिएको पनि छ । शान्तोदान्तौ उपरत तितिक्षु । यो श्रुति सबैको मतमा प्रमाण भै रहेको छ अब आएर मुमुक्षा के हो अन्तष्करण मान्दै मान्दैन । आफु भित्र भएको दोष प्रकटीकरण गरी दिन्छ । यसलाई पनि समाधिद्वारा समाधान गरौं भनि त्यहाँबाट उत्थान हुन्छ र इष्ट देवता लगाउ भने त्यहाँबाट भागेर अन्यत्र जानेछ । यस्तो युक्ति लगाउनु पन्यो कि अन्तकरणको बन्धन सदाका लागि टुट्नु पन्यो । जवसम्म हामी परिच्छिन्न रहन्छौं । तवसम्मका कारणको निवृत्ति हुने छैन कारण रहेमा कर्ता पनि रहन्छ । कर्मका संस्कार आउँछ । कर्ता रहन्छ भने भोक्ता पनि रहन्छ नै भोग वा संस्कार पनि आउँछ । यसै अनुरूप परिच्छिन्न रह्यो भने संसारिक हुनु नै पर्दछ । सांसारिकपनलाई निवृत्त गर्न निमित्त जुन तिव्र आकांक्षा हो । त्यसलाई नै मुमुक्षा भन्दछन् । आहारको पवित्रताबाट अन्तकरणको शुद्धि हुन्छ । आहारको सामान्य अर्थ नै भोजन हो । भोजनमा खास त तीन प्रकारले शुद्ध हुनु आवश्यक छ । प्रथमतः भोजनका वस्तु वा जातिले शुद्ध हुनु मासु मदिरा लसुन प्याज च्याउ आदि जातिले अशुद्ध हुन्छन् भने अर्को निमित्तले भन्दा अशुद्ध भाडामा वन्यो वा राखियो भोजनमा काग कुकुरले मुख गाडयो भने पनि निमित्तबाट अशुद्ध भएको मान्नु पर्दछ । आश्रय दोष भन्नाले वढो दुःख कष्टसँग रुँदै रुँदै बनाएको भोजन खाँदा पनि रुँदै रुँदै खाना खानुपर्ने हुन्छ । भोजनहरू सामान्य कस्तो रूपले आएको चोरी कपटी र वेविचारबाट आर्जित सम्पतिबाट बनेको भोजनले पनि आश्रय दोषका कारण भोजनमा अशुद्धि आउँछ । भोजनको प्रभाव प्रत्यक्ष पर्ने भएकाले विचारपूर्वक भोजन गर्नु पर्दछ । यसबाट मानिसले कर्तव्या कर्तव्यको दोष छुट्ट्याई काम गर्नु पर्दछ । कुनै विषय यस्ता छन् जसको कृया अत्यन्त व्यापक छ । यसको परिणाम कहिल्यै निर्धारित हुँदैं हुँदैन । घृणा द्वेष काम क्रोध मदमोह मात्सर्य आदि दुर्गुण हुन । यी दुर्गुणको सेवन मनमनैबाट हुन्छ । यी मध्ये कुनैलाई कुनै मानिसले आफुभित्र स्थान दिइ राख्यो भने यो विष जस्तो सीमित कृया गरेर निश्चित फल दिएर

पनि निवृत्ति हुँदैन । यी दुर्गुण रुप विष यस्ता हुन्छन् कि जन्म जन्मान्तरसम्म रहि नै रहन्छन् र कति जन्ममरणको मार्मिक पीडा दिइने रहने छन् । त्योकसैले पनि छुट्याउन सक्ने नभै व्यक्तिको कर्तव्या कर्तव्यमा पर्न आउँछ । दुर्गुणको त्याग अति आवश्यक छ । यसको प्रतिकार हामीले गर्ने पर्दछ । दुर्गुणलाई जरैदेखि उखलेर फ्याक्नाले हामीले सदा सजग रहि विभिन्न परिश्रम गर्नु पर्दछ । हाम्रो रुप राम्रो छ । कण्ठमधुर भएका कारण संगीतमा राम्रो गर्न सक्छौ । तर पनि हाम्रा अनेकौ दुष्कर्मका प्रभावले भोली हामी भयंकर रोगले ग्रस्त हुनेछौ । त्यस वखत हाम्रो यो सुन्दर रुप र सुमधुरस्वर भएको कण्ठ सबै तीन कौडीको पनि हुनेछैन । यसको अभिप्राय के हो भने मदको भाव उठनासाथ मनमा दिनताको भाव उठाउनु पर्दछ । पवित्र दैन्यका विचार र यिनवाट निर्मित भावहरू हामीमा उत्पन्न मदलाई नष्ट गर्नेछन् । अरुमा पनि आस्तिकता र प्रभुत्वको महत्वको भाव उदय हुने छ । हामी अभिमानका भारवाट अवश्य मुक्त हुनेछौ । कुनै पनि लोभको वृत्तिलाई सन्तोषको भावनाले नष्ट गर्ने गर्नु पर्दछ । हाम्रा हृदयमा दयामय भावना उत्पन्न गराई राखि राख्नु पर्दछ । त्यस वखत हाम्रो सम्पर्कमा आउने व्यक्तिको संतुष्टि भेट्न मद्दत हुनेछ । वर्तमान अवस्थामा जताजतै हाहाकार मच्चिएको छ । त्यहीँ कुनै पनि कुन न कुनै अवस्था वा अवसरमा कहीं न केही अंशमा भएपनि शान्त होला नै भन्नु पर्दछ । अत्यन्त निकट भएको हाम्रो यो शरीर त हामीलाई साथ दिदैन । शरीर हाम्रो हो यो पनि कसैका साथ गएको देखिदैन भने हामीले देखेको २/४ वस्तुलाई मात्र किन आफ्नो भनि औल्याउने । यो हाम्रो भ्रम हो भनि मान्नु पर्दछ । जुन विचार हामी आफैसँग सम्बन्ध हुन्छन् । आफु अनुरूप विचार हुनुको उदय मनमा उत्पन्न गराई रहनु पर्दछ । आफ्नो विचार अनुसार हाम्रो वाहिरी संसार पनि बनाउनु पर्दछ उचित मात्रामा विष पनि रोग विशेषमा जसरी अमृतको काम गर्दछ । त्यस्तै रुपले हामीमा उत्पन्न दुर्गुण पनि हाम्रा विभिन्न वातावरणका सहायक बन्ने छन् । संसारमा फाँसेका दुःखले

पिडित समस्त प्राणीहरूको दुःख हटोस् सबै सुखी होउन । यहि चाहिँ रहेको छ । रिस उठे मनको चञ्चलता उपर उठोस । क्रोधका हकमा मनको चञ्चलतालाई भष्म पारोस । लोभले जगत रूपा विभाजित प्रभुको सेवामा लागोस । यहि नै भावना उत्पन्न भई मलाई प्रभु सेवा गर्ने साधन प्राप्त होस् । मोह मेटिदैन भने नमेटियोस सारा जगत हाम्रो मोहको विषय वनून भगवान प्रभुको नाताले सबै हाम्रो आफ्नै वनून यसरी संसारमा भएका दुर्गुणहरूको प्रयोग आफै माथि उचित मात्रामा हुने हो भने यी दोष नै हामीलाई प्रभु प्राप्त गराउने परमपदमा शक्ति प्राप्त गर्ने सदगुण बन्ने छन् ।

यद्यपी विचार भन्दा पनि सूक्ष्मतर वस्तुहरू जगतमा छन् तर त्यसको ज्ञान हामीलाई भएको छैन । जगतमा सबै वस्तुहरू भन्दा विचार बुद्धि सूक्ष्म र बलवान भएको वर्णन उपनिषदले गरेको छ । प्रत्येक वस्तुको चार अवस्था हुन्छन् । ती हुन दृढ तरल वाष्पमय र तेजोमय कम्पनको साधारण प्रमाणवाट शब्द उत्पन्न हुन्छ । कम्पनहरूको तीव्र प्रभावले विभिन्न रङ्ग रूप धारण गर्दछ । कम्पनहरूका भेदवाट रङ्ग प्रकाशमय बन्दछ । आफ्नो आत्मिक शक्तिलाई आफ्नो वशमा राख यस्तो गर्नाले तिमी आफ्नो वाह्य जीवनलाई जस्तो चाहयो त्यस्तै बनाउन सक्नेछौ । जिज्ञासु र विषयीको अन्तर एउटा वाह्य इन्द्रियलाई वशमा राख्दछ । अर्को इन्द्रियहरूको वशमा हुन्छ । आफ्नो भलायी उपयोगी तवरवाट प्रशन्न चित राख्न चाहन्छौ । अनिष्टकारक घृणित अपवित्र विचारहरूलाई कहिले मनमा आउन नदेउ विचार कर्तव्यका दृढता नै मनुष्यलाई ईश्वर बनाउन समर्थन हुन सक्दछ । कर्तव्य साचो र दृढ हुनु पर्दछ । विचारहरूको प्रभाव यति विधि छ भने तिनलाई बलवान र दृढ बनाउने चेष्टा अवश्य गर्नुपर्छ । स्वार्थहिन कर्तव्यलाई ममतामय वा उचित विचार अनुसार अनुचित नहोला दृढ कर्तव्य भन्नु नै वाणि र कर्मका साथै स्वार्थकता निश्चार्थपन तथा सत्यताले पनि युक्त हुन्छ । विचार सब शास्त्र भन्दा ठुलो छ । नराम्रो कर्तव्य आपसे आप नष्ट

हुन्छ । कर्तव्या कर्तव्यहरूका तरह अगाध र असिम हुन्छन् । जवजम्म कुनै पनि सुकर्तव्य दृढ रुपमा टिकाई त्यसका कम्पनले अरु कम्पनलाई दवाई त्यसैवेलासम्म मानिस विना बहानाको ढुंगा सरह यताउति वगी रहन्छ । त्यस समयमा कुनै कार्य गर्न योग्य हुँदैन । प्रत्येक व्यक्तिमा हुनुपर्ने सबभन्दा ठूलो कुरा हो । चरित्र बल सचरित्र भएको व्यक्तिका लागि कुनै पनि कार्य दुर्बल हुँदैन । ठूला ठूला ऋषिमुनी सवैले चरित्र बलबाट नै उच्च पद प्राप्त गरेको हुन संसारमा जो एकाग्रता र शान्तिले गर्दा सफलतापूर्वक हुन नसक्ने काम नै छैन । आत्मिक शक्तिलाई सावधानी र बुद्धिमानीले उपयोगमा ल्याउँदा प्राप्त हुन नसक्ने कुनै पदार्थमा नै छैन । यदि तिमी दुःखी छौं दरिद्री छौं भने त्यसमा कसैको दोष छैन । यो दोष तिमी भित्र नै छ । ईश्वर आपना भक्तहरूलाई दरिद्र बनाउँछ त्यो कुरा ठिक होइन किनभने ईश्वरले कसैलाई दरिद्र बनाउँदैन । न मूर्ख नै बनाउँछ । नधनवान न बलवान न विद्वान् नै बनाउँछ । ईश्वर परमदयालु छ । यसको इच्छा पुरा गर्ने वाला छ । जो जसका मनमा जे जस्तो कर्तव्य उत्पन्न हुन्छ । तदनुसार ईश्वरले उसलाई फल दिन्छ । गीतामा पनि भनेको छ । श्रदामयोऽयम पुरुषः यो यश्चय स एव स ।

पुर्वजन्ममा गरेका राम्रा नराम्रा कर्तव्य उसलाई सुख दुःख दिन्छन् । पूर्व जन्ममा गरेको कर्तव्यहरूबाट पनि अन्य जन्ममा मानिस लाचार भइ उहि काम गर्दछ । कर्तव्यहरूमा यति ठुलो बल छ । शरीर नष्ट हुँदा विचार एवं कर्तव्य नष्ट हुँदैन । मानिस नराम्रा विचार धेरै गर्दछ । राम्रा कर्तव्य धेरै कम गर्दछ । यसबाट भय सन्ताप रोग निराशादि अनेक व्याधि देखापर्दछ । सवै प्रकारका दुःख नराम्रा कर्तव्यबाट उत्पन्न हुन्छन् । नराम्रा विचार एवं कर्तव्यहरूका जरालाई उखेलेर उत्तम फलदारवृक्षहरूलाई जमाउनु पर्छ । ठुलावृक्षहरूका जरा धेरै फैलिन्छ । जंगलीघाँसको जरा माथी नै हुन्छ । नराम्रा विचार एवं कर्तव्य जंगली घाँससमान हुन । उत्तम काम र फलदार वृक्ष समान हो । गीतामा कृष्णले भनेका छन् । पाप काठ हो ज्ञान अग्नि हो । काठ धेरै र अग्नि

एक कण भए पनि जलाइ दिन्छ । उत्तम कुराहरूको महिमा शास्त्र वेत्ताहरूले गरेका छन् । नराम्रा धेरै र राम्रा थोरै हुन्छन् । नराम्रा कामहरूमा भन्दा राम्रा कामहरूमा ठुलो बल हुन्छ । मन वचन कर्मले तनमय भई उत्तम काम गर्नु पर्दछ । धनी हुनु छ भने सर्वदा धनको कामना गर्नु पर्दछ । धन प्राप्तिका लागि दरिद्रताको व्यवहार कुनै समयमा पनि मनमा आउन नदिनु यहि धन प्राप्तिको सरल साधन हो भने रोग निवारणमा पनि राम्रा कामहरूलाई पनि अलिकति नराम्रा कामले विगारीदिन्छन् । असल कामहरूको बल कम हुन जान्छ । यदि सकेपछि हामीहरूलाई निरोगी र चिरन्जीवी हुनु छ भने सदैव असल काम कर्तव्य गर्नु पर्छ जसरी पानीको एउटा धारावाट नदि वन्दछ । त्यस्तै सानो कर्तव्यहरूवाट भावनाहरू वन्न जान्छन् र यी नै भावनाका बलवाट मनुष्य नरवाट नारायण वन्न पुग्दछ । त्यसैले शुभ कर्म गर्नु मानव कर्तव्य हो नराम्रा कर्म गर्नाले आफ्नो मात्र हानी नभई अरुको पनि हानी हुन पुग्छ । यसको लागि हामीले राम्रोसँग बुझ्न सक्यौं भने कुनैपनि अकर्तव्य गर्नमा तम्सने छैनौ । ज्ञानवान शूक्ष्मदर्शी व्यक्तिहरू के भन्छन् भने सानो वरको वृक्षवाट ठुलो विशाल वर वृक्ष वन्छ त्यहीँ अनुरूप सानो कर्तव्यका कारण ठुलो अकर्तव्य ननिस्कियोस् ।

अस्तु ।

सनातन धर्म र संसारका विविध धर्मको एकता

सनातन धर्म र संसारको विविध धर्मको एकता दर्शन शब्दको सामान्य अर्थ हो देख्नु र धर्म शब्दको सामान्य अर्थ हो धारण गर्नु यी दुवैको पारस्परिक अर्थ तत्त्व विज्ञान हो । सामान्य अर्थबाट नै पारस्परिक अर्थको उत्पत्ति भएको हो । हामीले देख्ने धारणा गर्ने शक्ति लिएर जन्म जन्मान्तरसम्म उपभोग गरेकाछौं । हाम्रो सामु एक विशाल सूक्ष्म जगत विद्यमान छ । स्वभावतः हामी यहाँ विचित्र विचित्रको पदार्थहरूलाई कार्य दर्शन एवं धारणा गरी रहेकाछौं । यो धारणा गर्नु देख्नु जति जति विस्तार हुदै जान्छ र हाम्रो बुद्धिको जति जति विकास हुदै जान्छ त्यति त्यति नै धर्म दर्शनको हामी नयाँ नयाँ अनुभव गर्दै गएका हुन्छौं । हाम्रो यो स्वभाविक दृष्टि गोचर जता ततै अपूर्ण भैरहेको हुन्छ । यो देख्नेमा वा धारणा गर्दैमा द्रष्टव्य जगतसंग हाम्रो कुनै प्रत्यक्ष वा यथार्थ संबन्ध वा परिचय हुँदैन । यसलाई धारणा गर्नु र देख्नुलाई वास्तवमा देख्नु र धारणा गर्नु नै भन्न सकिन्छ । संसारको जे जति धर्म छन् ती सामान्य तथा ईश्वरद्वारा नै रचिएका हुन् भन्नमा कुनै केही पनि आशक्ति हुँदैन । यसलाई सर्व साधारणद्वारा अगम्य भएको मानिएको छ । आफ्ना वर परका वस्तु तथा कार्यहरूलाई हेर्दा हेर्दै हाम्रो मनमा नाना प्रकारका प्रश्नहरू उठिरहन्छन् । सवैले ईश्वर प्रदत्त धर्महरूमा सदभाव र सौहार्द राख्नु पर्दछ । धर्म शब्दमा ठूला ठूला ऋषी महर्षिहरूद्वारा र वेद विहित परिमार्जित भएको धर्म शब्दलाई पनि लिन सकिन्छ । हामी सवैले ईश्वर रचित विभिन्न धर्महरूमा अभ्यस्त हुँदा हुँदै धर्मप्रति पनि मनमा उदासिनता कतैपनि प्रकट हुनु हुँदैन । धर्म प्रतिका विभिन्न अगाध आस्था कहीं चल्दैन । त्यसले जता ततै दिव्य स्वरूप लिन्छन् भन्नु पर्छ । धर्मान्धता एउटा निम्न कोटीको विष हो । कालक्रमले वेदोपनिषदका सिद्धान्त

अनुसार आप्त वाक्यहरू अपौरुषय स्वत सिद्ध वाणिका रुपमा प्रत्यक्ष्यानुमा आदि सर्वाधिक प्रमाणहरू भन्दा माथि स्थान प्राप्त गरेको छ । विचार बुद्धिका विभिन्न प्रणालीहरूको अवलम्बन गरेर ज्ञानको चरम सार्थकता तिर अग्रसर हुन्छ । वेदोपनिषदका प्रवक्ता ऋषिहरूद्वारा आविष्कृत तत्व समूह समर्पित हुन्छ । दर्शन शास्त्रको परिपुष्टि भईरहने उपनिषदहरूको युगमा पनि तत्संवन्धी कैयौ प्रकारका संसय तथा मतभेद उपस्थित थिए । ऋषिहरूका विचमा पनि धर्म संवन्धमा कैयौ प्रकारका वाद विवाद हुन्थे पारस्परिक सभा गरेर कसरी एउटा निष्कर्षमा पुग्ने भन्ने चेष्टा हुन्थ्यो । यस कुराहरूको सु-स्पष्ट व्याख्या र वृहदोपनिषद आदि उपनिषदहरूमा पाईन्छ । काल क्रम वस हजारौ हजार आचार्य जनक आदि तत्व जिज्ञासु राजाका दरवार आदिमा र नैमिसारण्य आदि क्षेत्रहरूमा एकत्रित भएर पारस्परिक विरोधी सिद्धान्तहरूको खण्डन गरेर आ-आफ्ना सिद्धान्तहरूको श्रेष्ठत्व प्रतिपादन गर्ने प्रयास हुन्थ्यो भन्ने कुरा पाउँछौ । सबै धर्ममा दिव्यताको दर्शन उच्चकोटिको विषय हो । कालान्तरमा आएर धर्ममा विभिन्न मतमतान्तर भएको पाउँछौ भिन्न भिन्न धर्महरूको वारेमा राम्ररी अध्ययन गर्ने हो भने सबै समानता नै भएको पाउँछौ । यिनीहरूको पारस्परिक समन्वय गर्न सकिन्छ । जे जति धर्म छन् तिनीहरूको असल तत्वहरूको नीचोडलाई अनुशीलन गर्दा पारस्परिक धर्म द्वेष एवं सारतत्व भेटिएको पाईन्छ । वास्तवमा विभिन्न धर्महरूमा देखिने वाह्य भिन्नता उत्पन्न भएको प्रमुख कारण त देश र कालका आवश्यकताले पनि भएको हो । एउटा भनाई पनि छ गाई, कालो, रातो, कैलो, भालेमाले जे भए पनि दुध एउटै रङ्गको सेतो नै हुन्छ भने धर्ममा पनि अनेक देश, काल र भाषा भाषिमा व्यक्त भएका धर्महरूको स्वरूपगत भिन्नता देखिए पनि वास्तविक सार तत्व एवं मर्म एउटै भएको पाउँछौ । केवल नाम उच्चारणमा मात्र फरक हो ।

प्राचीन अवस्थाका आर्यहरूको समाजमा जुन दार्शनिक मत, भेद, वाद-विवादले प्रधानता र प्रसार प्रचार प्राप्त गर्न सके त्यहीँ

समुदायका गठनद्वारा आचार्य शिष्य परम्पराले प्रचलित भएर आत्मरक्षा र आत्मसन्तुष्टि गर्न सके तिनमा साङ्ख्य योग, न्याय, वैशेषिक कर्मभीमासा (पूर्वभीमासा) र ब्रह्मभीमासा, उत्तरभीमासा (अथवा वेदान्त) यी सब दर्शनका नामले लोक प्रसिद्ध भए । यिनैका भाष्य वाटिका वृत्तिमा व्याख्या गरेका निवन्ध आदिका माध्यमद्वारा विरोधिमतको खण्डन र आत्ममतको समर्थनमा वेदान्त दर्शनको मीमांसा माथी प्रतिष्ठित छन् भनी भन्न सकिन्छ । सबै धर्म संप्रदायका माध्यमवाट आचार्यहरूले आ-आफ्ना बुद्धि रुचि तथा आध्यात्मिक अनुभूति अनुसार वेदान्त दर्शनका र सनातन धर्मदर्शन र धर्मका वारेमा विभिन्न व्याख्या गरेका छन् । यिनै व्याख्याहरूको माध्यमद्वारा वेदान्त दर्शन र कर्म दर्शनका अनेक शाखा प्रशाखाहरूमा विभक्त भएको कुरा हिन्दू समाजमा दार्शनिक गर्वेषणाको समेत प्रचार भएको छ । वेदान्त दर्शन र धर्म दर्शनको पनि अनेक धर्म सम्प्रदायहरू गठित भएका छन् भन्ने कुरा दर्शन शास्त्रहरूवाट वताएको पाउँछौ ।

सबै धर्मका अनुयायिहरूको मनमा धर्मको रक्षा र अधर्मको नाशका निमित्त परमात्मा परमेश्वरले विभिन्न अवतारले यस लोकमा देखिनु भएकोले सोही अनुसार धर्म शास्त्रहरूवाट पाउँछौ । संसारका सबै किसिमका धर्ममा तल्लिन भएका मानिसहरूले पुण्य कर्मको फल सुखपूर्वक जीवनयापन गर्नु हो भने पाप कर्मको फल दुःखपूर्वक जीवन व्यथित गर्ने हो भनेका छन् । कुनै पनि प्राणि मृत्यु पश्चात् दिव्य स्थान ग्रहण गर्न पुग्दछ भन्ने विश्वास सबै धर्मका मानिसहरूमा अन्तर निहित भएको छ । वैदिक सनातन देखि वेदद्वारा निर्देशित ईश्वर रचित सनातन धर्ममा पूण्य कर्मद्वारा प्राप्त गरिने स्थानलाई स्वर्ग भनिन्छ भनि अधर्म वा परपिडात्मकद्वारा गरिएको दुःखमय स्थानलाई नरक भनेको छ भने सोही अनुरूप अन्य धर्महरूले आ-आफ्ना शब्दात्मक शैलीले यहि कुरा प्रयोग भएको पाउँछौ ।

प्रायस संसारका सबै धर्ममा ब्रत उपसाना यज्ञ विधान तिर्थ, यात्रा, दान, दया र सौहार्दताको सर्वत्र आ-आफ्ना पाराले प्रससा एवं व्याख्या

गरिएको पाउँछौं । सवै धर्मका व्रत उपसाना र तिर्थयात्राका वारेमा फरक फरक तरिकाको यात्रा र तिर्थ स्थल भए पनि वास्तविक लक्ष एउटै हो । भारत वर्षमा रहेका सवै हिन्दुहरूले मृत व्यक्तिको सम्भनामा गरिने जयन्तीलाई श्राद्ध, कर्म गरिन्छ, भनिन्छ र नजिकका इष्टमित्र र आत्मियजन वसी राम्रो मिठो खान पान गर्ने गर्दछन् भने मुसलमानहरू सोही अनुसारमा पढ्छन् र गरिव वर्गमा दान गर्दछन् । इसाईहरूले चर्चमा गई प्रार्थना गरी खैरात बाड्छन् यो कुरा लेखकले अमेरिका वस्दा स्वमं भोगेको देखेको हो । संसारका प्रतिष्ठित तपाईं हिन्दुहरूले ऊँकार र ब्रह्मसंग अभेद चिन्तन सर्वस्व रुप ब्रह्म रुप र ब्रह्मस्वरुप भनी मानेका छन् । ऊँकार र ब्रह्म नै हो र ब्रह्म रुपले ऊँकारको चिन्तन गर्नुपर्दछ भनिन्छ । मुसलमान र इसाईहरूले क्रमशः आभीन शब्दको र अभिन जस्तो पवित्र शब्दको उच्चारणवाट परमात्मा प्रभुको उपासना र आराधना गर्दछन् । सारांसमा यी तिनै शब्दको अर्थ एउटै हो । हिमालको आसपासमा वस्ने देखि कन्या कुमारी पर्यन्त वस्ने हिन्दुहरूले कुनै प्रकारको माङ्गलिक कार्यमा ईश्वरको आराधना गर्दा संख एवं घण्टाको ध्वनिद्वारा भक्त र अन्य सर्वसाधारण व्यक्तिहरूलाई आकर्षित गराउँने गर्दछन् । अन्य धर्महरूमा इसाईहरूले चर्चवेल अर्थात् गिरीजा घरको घण्टा बजाएर ईश्वर प्रार्थनाकालागि मानिसहरूलाई एकत्रित गराउँछन् । त्यसै अनुरूप मुसलमानहरूले पारस्परिक भेला मै अञ्जान शब्दको पुकारवाट ईस्लाम धर्मालम्बिहरूलाई ईश्वरको आराधना गर्न तत्पर तुल्याउँछन् । सनातन वैदिक हिन्दू धर्महरूमा सामान्यतया धर्मशास्त्रमा उल्लेख भए अनुसार पूर्वजन्मलाई पूर्णतया मान्यता प्रदान गरेको पाउँछौं ।

संसारमा जे जति धर्मको आं-आफ्नो विशेषता र परम्परा हुँदै आएको र धर्मको ह्रास हुँदा समाजमा वेविचार, अनाचार, दुरुस्वार फैलिदा धर्मको स्थापना एवं सज्जनहरूको रक्षाकालागि मैले अवतार लिएको छु भन्ने राम अवतार र श्री कृष्ण अवतारमा श्री कृष्णले गीतामा भन्नु भएको छ जस्तै मुस्लिम धर्ममा कुरान शरीफमा सम्पूर्ण संसारका सवै

प्राणीहरूको उपकारको निमित्त परमात्माले आफ्ना दुत पठाउनु हुन्छ भन्ने भनाई छ । त्यसैकारण परमात्मा र अवतारी पुरुषहरूमा कुनै अन्त्य हुँदै हुँदैनन् र हुनै सक्तैन भन्ने कुरा पनि भनिएको छ । हाल आएर साहिवावाको अवतारले पनि प्रत्यक्ष प्रमाण पारेको कुरा हाम्रो सामू छ ।

यस्तै यस्तै प्रसंगका आधारमा संसारमा चलेको धर्मको मुल तत्व अथवा नीचोड एउटै हो भन्ने कुरा वर्तमान समाजमा स्पष्ट रुपमा देखा परेको छ । ईश्वर प्रदत्त र वैदिक सनातन धर्महरूमा अपरिवर्तनीय समानताले रहेको तथ्य उल्लेख गरीने संसारका चलन चल्तीमा आएको तत्वहरू यसै लेखमा उल्लेख भएका सबै लेख र कथनहरूबाट धर्मका उदात्त र अनुदात्त सिद्धान्तहरूबाट संसारका चलन चल्तीमा आएका धर्मका उदात्त सिद्धान्तहरूबाट बुझ्न र जान्न सकिन्छ । समष्टिरुपमा स्थूल प्रपञ्चको अभिमानी चेतनको नाम विराट हो र व्यष्टि स्थूलको अभिमानी चेतनको नाम विश्व हो भने विराट र विश्वको स्थूल उपाधि हुनाले त्यो विश्व विराट रुपनै हुन्छ । त्यस देखि भिन्न छैन । यस विश्वमा विभिन्न सम्प्रदाय सहित रहेको सनातन हिन्दु धर्म, जैन धर्म, बौद्ध धर्म, सिख धर्म आर्य समाज, यी हिन्दु धर्मसंग केही मात्रामा मात्रै भए पनि सम्बन्धीत छन् भने पारसि धर्म, इसाई धर्म, यहूदी धर्म, इस्लाम धर्म, शिन्तो धर्म, कनफ्यूसियस धर्म, ताओ धर्म आदि गरेका अनेकौं धर्महरूमा आ-आफ्नै अस्तित्वबाट परिचालित भएका धर्महरू हुन् । माथि उल्लेख भएका धर्महरूमा देश, काल र समयका परिस्थिती वा वासस्थान एवं वसोवासका कारण फरक फरक मात्राबाट सञ्चालन गर्नमा परिवर्तन देखिएपनि वास्तवमा अन्ततः गन्तव्य स्थान एउटै हो र सबै धर्मका सिद्धान्तहरूमा पूर्ण समानता रहेको हामीले पाउँछौं । यसलाई सञ्चालन गर्नमा वा उपासनाका निमित्त फरक श्रोत साधन वा विधि अपनाए पनि सबै धर्मको लक्ष्य र गन्तव्य स्थान एउटै हो । अब हामी संसारका विभिन्न तवरका प्रकरणहरूमा धर्मका वारेमा सामान्य सिद्धान्तद्वारा प्रतिपादन गरिएको पाउँछौं ।

१. वैदिक सनातन हिन्दु धर्म अन्तरगतका विविध धर्महरू :

वैदिक सनातन हिन्दु धर्म अन्तरगत सामान्य धर्म, विशेष धर्म र परम धर्म आदि गरेका छन् । यिनै धर्महरूको विषयमा वेद, पुराण, उपपुराण, वेदान्त दर्शन, सांख्य, योग न्याय वैयशिक कर्मभिमांसा, ब्रह्मीमांसा, उत्तरमीमांसा, तत्संवन्धी अनेक वाङ्मयमा विस्तृत व्याख्या गरिएको पाईन्छ । यिनै धर्महरूमा सामान्य धर्महरूको कार्य क्षेत्र निकै विशाल र विस्तृत व्याख्या गरिएको छ । माथी उल्लेख भएका शिर्षक अन्तरगत उक्त तिनै प्रकारका धर्मको सामान्य रूपरेखा प्रकाशित गरिएको छ ।

(१.१) हिन्दु सनातन धर्म अन्तरगत सामान्य धर्म :-

सदा सर्वदा वैदिक सनातन वैदिक प्रदत्त धर्मलाई नै चिन्तन मनन् गरिरहने ऋषि महर्षिहरूले आफ्ना उदात्त ग्रन्थहरूमा सामान्य धर्महरूको निरूपण गरेका छन् । तिनै धर्महरूमा मनुस्मृति र याज्ञवल्क्य स्मृति र शुक्रनीति अति प्रसिद्ध छन् । मनुस्मृतिमा अहिंसा सत्य असत्य शौच, इन्द्रिय निग्रह, दान, दया, दम र क्षमा आदि गरिएका धर्मका सबैकालागि प्रतिपादित विविध सिद्धान्त हुन् । यसै अनुरूप याज्ञवल्क्य स्मृतिमा धर्मका सामान्य चर्चा गर्दै भनिएको छ की धैर्य, क्षमा, दम, अस्तेय, इन्द्रिय निग्रह, धी, विद्या, सत्य अक्रोध यी दश धर्मका परिचायक तत्त्वका रूपमा प्रतिपादित छन् ।

(क) अहिंसा :-

अहिंसा भन्ने शब्द नै अनेक अर्थलिएर आएको शब्द हो । संसारमा जे जति प्राणिहरू छन् मनुष्य पशु पंक्षि, किरा फट्याङ्गा, स्थावर, एवं जङ्गम आदि गरेका सम्पूर्ण सृष्टि मध्येमा कसैलाई पनि कुनै तवरबाट पनि नसताउनु दुःख नदिनु नमान्नु अहित नगर्नु आदि आदि भएका विषयहरूलाई अहिंसा भनिन्छ । विश्वमै आज जताततै गाउँ वेसी शहर वजारवस्ति वा जङ्गल जताततै व्यक्तिहिंसाको राको व्यक्ति व्यक्तिमा दन्किरहेको छ । सर्वत्र अशान्ति, असन्तोष, कलह, वाद विवाद जस्ता अमाङ्गलिक कार्यले व्याप्त भएको देखे सुनेकाछौं । लाखौं लाख वालवालिका,

टुहुरा र अनाथ भएका छन् भने क्रैयौ युवतीहरू चाडै विधवा र पति वियोग र पुत्र वियोग आदि हिंसाको आगोमा आफ्ना आत्मिय जनको लास बलिरहेको वा त्यसै सडेर गलिरहेको हेर्न विवश भएका छन् । त्यहीँ अनुरूप संसारमा भएका प्राणी वा मनुष्यहरूमा स्नेह प्रेम आदि जस्ता समानताको बोध गराउने महान धर्म नै अहिंसा हो । वास्तविक सार तत्त्व बोध नभएर आज विश्व नै हिंसामय रुपमा देखिभोगी रहेका छौं । जे जसबाट भएपनि संसारले परित्राण पाउने उपाय हो अहिंसा । अहिंसा भन्ने अलौकिक धर्म हो पारस्परिक स्नेह माया ममता प्रेम र दयामा आधारित भएका कारण पुराण उपपुराणमा यसलाई परम धर्म भनी प्रख्यात भएको छ । त्यसैले अहिंसा परम धर्म भनिएको हो ।

(ख) सत्य :-

संसारमा दूई प्रकारका पदार्थ हुन्छन् ऋत र सत्य समात्दा जुन पदार्थ ठोस रुपमा समातिन्छ त्यसलाई सत्य भन्दछन् समातेर उठाउन सकिने वस्तुलाई ऋत भन्ने गरिन्छ सत्यको केन्द्र भएको हुन्छ । एक ठाउँमा उठाएर उठाउन सकिदैन भने त्यस वस्तुलाई ऋत भन्ने गरिआएको । सबैलाई प्यारो लाग्ने र सबैलाई आनन्द प्रदान गर्ने यथार्थ कथन भएको सहिसत्य सबैलाई प्यारो भएको र सबैलाई आनन्द प्रदान गर्ने यथार्थ कथन भएको साचो भनाईको नाम नै सत्य हो । सत्यका जे जति विपरित असत्य हो । मानव जीवनमा बाहिर भित्र दुवै ठाउँमा सत्य अपेक्षित भै रहेको हुन्छ । बोलीको सत्यता मात्र पर्याप्त हुँदैन । कुनै पनि विषयको चिन्तन गर्ने हो भने चिन्तन पनि सत्य रुप हुनु पर्छ । मानव जीवनमा चिन्तन पनि सत्य पूर्ण हुनु पर्दछ । जता ततैका सत्य चिन्तनबाट मानिस अभ्यन्तर रुपमा पनि भद्र हुन पुग्दछ । सत्य भन्नु नै धर्म हो, सत्य ब्रह्म हो, सत्य परमात्मा हो, सत्य ईश्वर हो, सत्य आत्म प्रदर्शक ज्योति हो । जताततै सत्यको नै विजय कहिल्यै हुँदैन भन्ने उक्तिहरू श्रुति स्मृति पुराण उपपुराण दर्शन शास्त्रहरूमा पनि पाइन्छन् ।

(ग) अस्तेय :-

अर्काको सहमती विना परधन वा परद्रव्यको उपयोग वा उपभोग गर्नु स्तेय वा चोरी भन्ने गरिएको छ । त्यस किसिमले उपभोग नगर्नेलाई अस्तेय भनिन्छ । अस्तेयको स्पष्ट शब्दार्थ हो परद्रव्य वा धन दौलतको अपहरण नगर्नु । अझै राम्रो संग भन्ने नै हो भने अर्काका चाह जड संपत्ति हो वा चेतनशिल प्राणि पदार्थ वा स्वामित्व भएको जुनसुकै वस्तुको अपहरण गर्नु स्तेय हो । वास्तविक रूप हामीले अस्तेय रूप धर्मको पालना गर्दै सर्वत्र इमान्दारी साथ भावी जीवन यापन गर्नमा हामीले मानिआएको धर्मको पालना हुन्छ ।

(घ) शौच :-

शौचको शाब्दिक अर्थ हो शुद्धि हुनु शरीर इन्द्रिय तन मन र आत्माका शुद्धिद्वारा परमात्माका सूक्ष्म दर्शनका लागी आफूलाई योग्य बनाउनु वा तुल्याई राख्नु नै शौच हो । हाम्रा प्राचिन धर्म शास्त्रमा उल्लेख र वर्णन गरे अनुसार माटो जल गहुत आदि पदार्थहरूद्वारा शरीरको शुद्धि हुन्छ । साथै पवित्र एवं आफूलाई पथ्य हुने आहार विहारबाट शरीरको विकाश एवं प्रगति हुन्छ । धर्मको साधन शरीर भएकाले यसमा जीवात्माका रूपमा परमात्माको समेत वास हुने हुनाले शरीरलाई मन्दिर सरह पवित्र शुद्ध र स्वच्छ निर्मल राख्नु पर्छ । यो शरीरधारी मानिसहरूको प्रमुख कर्तव्य हो ।

(ङ) इन्द्रिय निग्रह :-

इन्द्रियहरू दुई प्रकारका हुन्छन् प्रथमतः ज्ञानेन्द्रिय र कर्मेन्द्रिय ज्ञानेन्द्रिय भन्नाले मन, बुद्धि, चित्त र अहंकारलाई भित्री ईन्द्रिय अर्थात् ज्ञानेन्द्रिय भनिन्छ । पाँच कर्मेन्द्रियलाई बाह्य इन्द्रिय मानिएको छ । त्यसैमा पनि आन्तरिक स्फुरणको निग्रह गर्नेलाई शम भनिन्छ बाह्य इन्द्रियको निग्रहलाई दम भन्ने गरिएको छ । इन्द्रिय निग्रह गर्ने संबन्धमा दुवै थरी ईन्द्रियहरूको नियन्त्रण र निर्मलीकरण भन्ने कुराको तात्पर्य हुन आउँछ । इन्द्रिय निग्रहद्वारा निष्पन्न हुने ब्रह्मचर्य धर्मका छुट्टै महत्त्व

छ भन्ने कुरा दर्शाएको छ । जति पनि समाजमा भएका विद्यमान विकृतिहरू छन् तिनमा ब्रह्मचर्यको अभावलाई कारकतत्त्व मान्नु पर्दछ । यसै उसले सर्वत्र ब्रह्मचर्यको रक्षा गरी सबै तर्फ शान्ति सन्तोष र शुद्धिको पर्यावरणलाई कायम गराई रहनु पर्दछ ।

(च) क्षमा :-

क्षमाको शब्दार्थ हो सहनु अनेक प्रकारको, दुःख, यातना, चोट, पटक खाएर पनि आफ्ना मन, वचन र शरीरबाट अरु कसैलाई रिस, डाह नगर्नु अन्य व्यक्तिलाई चोट नपुऱ्याउनु नै क्षमा हो यसलाई व्यवहारिक रुपमा सहनशीलता पनि भन्ने गरिएको छ ।

(छ) दान :-

चराचर जगतमा ईश्वर छ र ईश्वरको अस्तित्व बोध गरी आफ्ना क्षमता र श्रमद्वारा आर्जित संपत्तिबाट दिइने पदार्थ वा दिइने द्रव्यलाई दान भनिन्छ । वेद विहित धर्मशास्त्र, पुराण उपपुराण आदिद्वारा निर्देशित भनाई अनुसार दान धर्म भन्दा अरु कुनै धर्म नै छैन भन्ने कुरा शास्त्रमा भनिएको छ “दान धर्म परोधर्म भुतानां नेह विद्यते” ।

(ज) दया :-

हरेक प्राणिका दुःखमा दुःखी भएर लुटपुटीईरहेका व्यक्तिलाई दुःखबाट मुक्ति गर्न प्रेरित गर्ने अन्तःस्करण देखि प्रेरणा गर्नेलाई दया भनिन्छ । अपरिचित पराई वा बन्धु बान्धव मित्र र शत्रु समेतलाई आईपर्ने विपत्ति ग्रस्त हुँदा त्यस्ता व्यक्तिहरूको रक्षा गर्नु नै दया हो । यस संसारमा कसैको पनि प्राण भन्दा प्यारो कुनै पनि तत्त्व छैन । त्यसकारण मानिसहरूले प्राण रक्षाका लागि दया गर्नु पर्दछ । आफूले आपत्ति कालमा आफूलाई अरुबाट दया बराबर दयाको चाहना गरे समान अन्य व्यक्तिहरूले आफूबाट दयाको चाहना गर्छन् भन्ने सम्बन्धीत विषयका कुरा हृदय देखिनै मनन गरी विश्वभरका मानिसले सम्पूर्ण प्राणीहरूमाथि दया गर्नु पर्दछ ।

(झ) अक्रोध :-

अक्रोधको शब्दार्थ छ मानव जीवनमा कहिल्यै नरिसाउनु यसलाई

परिभाषित गर्दा हरेक मानिसको आचरणमा आधारित ज्यादै ख्याति प्राप्त आचरणको महत्वपूर्ण गुण हो । क्रोध हुन आईपर्ने र क्रोध गर्नु पर्ने अवस्थावा परिस्थितीमा पनि आ-आफ्नो मन शरीरलाई संयमीत भई शहनशीलता, अँगाली समाजमा कसैलाई पनि क्रोध नगर्नु विशिष्ट वा उच्च विचार वा आचरण हो । यस्तै यस्तै आचरणवाट मानिस माहात्मा बन्दछ । जुन व्यक्ति वा समूहमा रहेको जसले क्रोधलाई जितेको हुन्छ त्यसले यस लोक र परलोक दुवैमा जताततै कल्याण प्राप्त गर्दछ ।

(ज) बुद्धि :-

धी भन्नाले बुद्धि आई हाल्छ र यो सत्य रुप हो र त्यसको क्षेत्र सत्य रुप धर्म हो । जो जसको पनि सत् बुद्धि नभएसम्म मानव जीवनमा गर्नु पर्ने कर्म उपासना ज्ञानको क्षेत्रमा सफलता र निर्मलता प्राप्त हुन सक्तैन । तसर्थ हामीले विचार गर्नु पर्दछ कि मानव धर्मका अनुयायीहरूले संसारका उत्तम भन्दा पनि धेरै उत्तम ग्रन्थहरूको अध्ययन अवलोकन र मनन सत्संग सत्कर्मका माध्यमद्वारा आफ्ना अन्तस्करणमा रहेको बुद्धि तत्वलाई सूक्ष्मा ति सूक्ष्म रुपले पारदर्शि बनाउन पहल गर्नु पर्दछ ।

(ट) विद्या :-

संसारमा कुनै पनि व्यक्तिमा विद्या नभै आत्मज्ञानको साधन हुँदै हुँदैन । त्यसकारण आत्मा ज्ञानको साधन विद्या हो भने संसारमा भएका कर्म ज्ञानको साधन के हो भने बुद्धि हो । आत्माज्ञानलाई नै विद्या पनि हो भनि पुष्टि गरेको छ । विद्या भन्नाले विभिन्न प्राचीन धर्म शास्त्रहरूवाट वताएको म शरीर होइन अपितु चिदात्मा हुँ भन्ने बुद्धि विद्या नै हो । विद्याहरूलाई धारण गर्नु विद्या धर्म हो । विद्या शब्दको उपादेयता सारा लोकमा प्रसिद्ध छ । कुनै पनि राष्ट्रमा विद्या र विद्वान्को आफ्नै पारामा सम्मान हुँदा राष्ट्र चौतर्फी भौतिक वा आध्यात्मिक दृष्टिवाट समृद्ध स्वास्थ्य शान्त एवं प्रभावशाली बन्दछ ।

(ठ) धृति :-

धैर्य भन्नु नै सज्जनहरूको धर्म हो । जस्तो सुकै प्रतिकुल

परिस्थितीमा पनि नआत्तिइ कति पनि विचलीत नभई आफ्ना कर्म फलको प्रतिक्षा गर्नु हरेक विपत्ति वा संकट अवस्थामा पनि विद्यमान परिस्थितिसंग संघर्ष गर्दै आफ्नो कर्तव्य पालन गर्नु नै त्यसलाई धृति वा धैर्य भनिन्छ । व्यक्ति वा परिवार अथवा समाजमा उत्तम भन्दा अति उत्तम प्रभाव छर्ने यो गुण सवैद्वारा अनुकरणीय धर्मका रूपमा रहेको हुन्छ । धृति धर्मलाई आ-आफ्नो आचारसंहितामा समावेश गरी यसको व्यापकताको लागी जताततै पहल गर्नु पर्दछ ।

(१.२) सनातन वैदिक परम्परामा हिन्दु धर्म अन्तर्गत विशेष धर्म :-

सनातन वैदिक परम्परानुसार हिन्दु धर्म अन्तर्गत विशेष धर्मको क्षेत्र निकै गहन र विशाल छ । यसमा पनि वर्ण धर्म, आश्रम धर्म, राज धर्म उपासना, व्रत उपवास, तीर्थाटन, यज्ञ, याग, पितृ धर्म, पुत्र धर्म, सेवक धर्म आदि अनेक रूप रङ्गमा फैलिएको यो धर्म हिन्दु धर्ममा दिक्षीत नर नारीहरूको व्यक्तित्व परिस्कार विकासमा ज्यादै उपयोगी हो भन्ने कुरा सवैले मानि आएको छ ।

(१.३) सनातन वैदिक हिन्दु धर्म अन्तर्गत परमधर्म :-

सामान्य धर्म र विशेष धर्मको क्षेत्र निकै नै गहन र महत्वपूर्ण छ । त्यसको अनुगमन र त्यसको अनुशिक्षा पालनद्वारा विकसित व्यक्तित्वहरूलाई लक्षोन्मुख गराउन अष्टाङ्ग योग साधना व्यक्ति साधना र कर्म साधनाद्वारा आत्मा दर्शन गर्न अभिप्रेरित गर्ने धर्मलाई परमधर्म भनिन्छ । धर्मशास्त्रहरूमा भनेको पनि छ, "अयन्तु परमो धर्म यद्योगेनात्म दर्शनम्" ।

२. जैन धर्म:-

जैन धर्म मा विश्वास राख्ने मानव मात्रका लागी अत्यन्त उपयोगी भएको पाईन्छ । क्रमशः जैन वाडमयहरूमा निरूपित सामान्य धर्म संवन्धी चिन्तनहरूलाई प्रस्तुत गर्दछ धर्म भन्ने चीज महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने जैन धर्मको भनाईलाई यसरी स्पष्ट गरिएको छ । धर्मो मंगल

मुक्किदु अहिंसा संजमो तयो । देवावित्तनमसंति जस्स धम्मे सया मणे । यसको सामान्य अर्थ धर्म अत्यन्त मङ्गलमय छ । अहिंसा संयम र तप त्यसका लक्षण हुन् । जसका मन धर्ममा रमाउँछ, त्यसलाई देवताले पनि नमस्कार गर्दछ ।

(२.१) जैन धर्म अन्तर्गतका सामान्य धर्महरू :-

(क) अहिंसा :-

सम्पूर्ण प्राणी जीवन सत्त्वहरूको हत्या र तिनीहरू माथि शासन समेत गर्नु हुँदैन भन्ने अर्थमा जैन धर्ममा विस्तृत रूपमा व्याख्या गरिएको छ । कुनै पनि प्राणिको वधको अर्थ भन्नु नै आफ्नै आत्माको वध गर्नु जस्तो हुन्छ । कुनै पनि प्राणीमाथि गरिने दया आफैँ माथि गरिने दयाको रूपमा परिणत हुन्छ । त्यसैकारण हिंसालाई विष र काडा समान मानेर सर्वत्र परित्याग गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा जैन शास्त्रमा बताएको छ ।

(ख) सत्य :-

जैन धर्ममा सत्यलाई अपरिमित महत्त्व गर्दै भनिएको छ “मच्चं भववमः” यसको अर्थ हो सत्य नै भगवान हो । त्यसैगरी सत्यलाई सार भूत तत्त्वका रूपमा निरूपण गर्दै भनिएको छ । “सच्चं लायमि सारभुयम्” यो हो सत्य नै लोक मा सार भूत तत्त्व हो ।

(ग) क्षमा :-

मानिसहरूले सवै प्राणिहरूसंग मैत्री भावले व्यवहार गर्नु पर्दछ आफ्ना वरपर रहने वा परिचित अपरिचित मानिसहरूका अवगुण र अपकार लाई वेवास्ता गरी तिनीलाई क्षमा दिनु पर्दछ भन्दै जैन धर्ममा क्षमा धर्मको पालनामा जोड दिएको छ । ठूला ठूलावीरपुरुषहरूको धर्म क्षमा हो भन्दै भनिएको छ । “क्षमा वीरस्य भूषणम्”

(घ) संयम :-

“जैन धर्मको संयमको महिमा माथि विशेष प्रकाशपादै अजय संग्राममा दश लाख योद्धाहरूमाथि विजय प्राप्त गर्ने वीर पुरुष भन्दा आफैँ माथि विजय प्राप्त गर्ने संयमी पुरुष बलवान हुन्छ भनिएको छ ”

(ड) समता :-

“जैन धर्ममा भगवानले समतापूर्ण व्यवहार र चिन्तनलाई धर्मको मान्यता प्रदान गर्नु भएको तथ्य यसरी व्यक्त गरिएको छ । समया धम्म मुदांहरे मुणी ”

(च) ब्रम्हचर्य :-

जैन धर्ममा ब्रम्हचर्यलाई सबै धर्महरूको मूल तत्त्व स्वीकार गरिएको छ । ब्रम्हचर्यको धारणा गरे पछि शीलतप विनय संयम क्षमा ध्यान र अनाशक्ति जस्ता गुणहरूको सिद्धिहुने तथ्य माथि प्रकाश पाउँ भनिएको छ ।

३. बौद्ध धर्म

संसारका मानिसहरूलाई दुःखको सहीस्वरूप बताउन र दुःख शमनको उपायको जानकारी दिन भगवान बुद्धको अवतार भएको थियो । यस धर्मको सारांश आत्माउन्नति र आत्म निरोध हो ।

(३.१) बौद्ध धर्मका प्रमुख सिद्धान्त :-

(क) पञ्चशीलको सिद्धान्त :-

बौद्ध धर्ममा सत्य, अहिंसा, संयम र ब्रम्हचर्यलाई एउटै पञ्चशील भित्र राखि सजाएर उपदेश गरिएको छ । हिंसा नगर्नु, चोरी नगर्नु, झुटो नबोल्नु कुनै पनि रक्सी आदि मादक पदार्थको सेवन गर्दै नगर्नु र ब्रम्हचर्य धारण गर्नु लाई नै पञ्चशील भनिन्छ । पञ्चशीलको पालनाबाट मानिसले समाज, राष्ट्र र परमार्थ यी तीनै कुराको सफल तुल्याउँछ ।

(ख) अष्टाङ्ग मार्ग :-

बौद्ध धर्ममा व्यक्तिगत र सामाजिक दुःख निवृत्तिका लागि गरिएको अष्टाङ्ग मार्गको उपदेश पनि अति नै महत्वपूर्ण छ ।

(१) सम्यक दृष्टि (२) सम्यक संकल्प, सहि आकांक्षा (३) सम्यक वचन, सहि बोल्नु (४) सम्यक कर्मान्त, सहि आचरण र सहि कर्म (५) सम्यक आजीव सहि तवरले जीवन यापन गर्नु (६) सम्यक व्यायाम,

सहि प्रयत्न प्रयास, (७) सम्यक स्मृति, सही रूपको मानसिक अवस्था (८) सम्यक समाधि, सहि रूपमा समाधि गर्नु र ध्यान गर्नु। बौद्ध धर्ममा उपदेश गरिएका अष्टाङ्ग मार्ग अन्तर्गतका उक्त चिन्तन रत्नहरू विश्वमानव समुदायका लागि नै अत्यन्त उपयोगी मानिएका छन्।

४. सिख धर्म

विश्व धर्मका प्रवर्तक गुरु नानकदेवका र गुरु गोविन्दका उपदेशहरू नै सिख धर्म अन्तरगत रहेका सामान्य एवं विशेष धर्मका मूल मन्त्र हुन्। गुरु नानक देवले र गुरु गोविन्दले गृहस्थहरूका निमित्त दिनु भएका उपदेशहरूलाई मानव धर्मका सर्वोत्तम रत्न भन्न सकिन्छ। यहाँ उहाँले दिनुभएका केही मानव धर्मका उपदेशहरूको विषयमा सूक्ष्म रूपमा प्रकाश पारिदैंछ।

(४.१) सिख धर्मका महत्वपूर्ण उपदेश :-

(क) काम क्रोध आदिको परित्याग:-

गृहस्थ अवस्थामा रहेर मानिसहरूले काम क्रोध लोभ र मोहहरूलाई त्याग गर्दछन्। भने ती वीर पुरुष हुन् काम विषय वासना आदिको त्याग नै ठूलो वीरता हो।

(ख) परिश्रम दया सेवा र परोपकार :-

जसले परिश्रमद्वारा कमाई खान्छन् मिहिनेतबाट कमाएको आफ्नो तलव वा आम्दानीको दशप्रतिशत रकम दुःखी दरिद्रीलाई प्रदान गर्दछन्। जसले दीन दुःखी माथी दया गर्दछन्। अशक्त र असहायहरूको सेवा गर्दछन् नित्य नै परोपकार मा लागि रहन्छन् र ती सत्कर्म गर्ने मानिसहरू भगवानका अतिनै प्यारा हुन्।

(ग) देश सेवा एवं प्राणिमात्र को सेवा :-

जसले तन मन र धनबाट राष्ट्र र राष्ट्र वासी नर नारीको सेवा गर्दछन् ती सच्चा देश भक्त पुरुष हुन्। देश र प्राणि मात्र को सेवा गर्नु मनुष्यको कर्तव्य हो।

(घ) निष्काम कर्म :

कुनै पनि मानिसले निष्काम कर्म गर्नु पर्दछ । निष्काम कर्म नै सच्चा योग हो । निष्काम कर्म गर्ने सज्जन पुरुष एंव नारी अन्तमा सवै दुःखबाट मुक्त हुन्छन् ।

(ङ) नारी कर्तव्य :

जुन नारी आफ्ना पतिका साथ जलेर मर्दछिन् ति नारीसती होइनन् वास्तवमा सती नारी ता ती हुन जुन पतिको मृत्यु पछि पनि भगवानको नाम लिएर सत् कर्म गर्दै आफ्नो धर्ममा अटल रहन्छिन् भनि भनिएको छ ।

५. आर्य समाज

यो एउटा हिन्दु सनातन धर्ममा आर्य समाजका प्रवर्तक स्वामी दया नन्दले हिन्दु सनातन धर्ममा देखिएका विकृति र विसंगतिको निराकरण वेदका यथार्थ धर्मलाई समाजका सामू प्रकाशित गर्न आर्य समाज नामक सम्प्रदायको आविष्कार गरी प्रचार गरेका थिए । आर्य समाजले कर्म अनुसार वर्ण र आश्रमको व्यवस्था स्वीकार गरेको छ । त्यस धर्म सम्प्रदायले कसैलाई छुवाछुतको भेद भाव मान्दैनन् वेदमा सवै जातिको समान अधिकार स्वीकार गरी प्रचार गरेको छ ।

(५.१) आर्य समाजको धार्मिक सिद्धान्त :-

(क) ईश्वरका निमित्त त्यहि प्यारो हुन्छ जसले सत्यको साधना गर्दछ । सत्य मय आचरण गर्दछ र सत्य मय व्यवहार गर्दछ । वास्तवमा सत्य नै सच्चिदानन्त स्वरूप परमात्मको प्राप्तिको मुख्य आधार हो ।

(ख) न्याय प्रिय वनि संसारमा सम्पूर्ण प्राणिहरूको कल्याण गर्नु परम धर्म हो । विश्वकल्याण चाहने मानिसले धर्मान्धतालाई हृदय मा स्थान दिनु हुँदैन ।

(ग) प्रेम भन्नु परमात्मा प्राप्तिको उत्तम साधन हो । सवैमा प्रेम गर्नु पर्दछ ।

- (घ) दया मानवताको परिचायक तत्व हो ।
- (ङ) स्त्री जाति (भन्नाले कुनै पनि समूह लोक स्त्री) को आदर गर्नु पर्दछ ।
- (च) गाईको रक्षा र सेवा गर्नु पर्दछ ।
- (छ) कुनै कसैको पनि मन र चित्त दुःखाउनु हुँदैन ।
- (ज) असहाय, विधवा तथा दीन दुःखीहरूको सहायता गर्दै स्वस्थ समाजको निर्माण वा तयारीको लागि निरन्तर प्रयत्नशील हुनु पर्दछ ।
- (झ) आत्मा नित्य र अविनाशी छ ।

६. पारसी धर्म :-

पारसी धर्मका प्रवर्तक जरथुस्त्र हुन् । यिनको जन्म समय ईस्वीसन भन्दा पूर्व सातौं शतक मानिएको छ । सनातन धर्म प्रवर्तक वेद व्यास र जरथुस्त्रका विचमा शास्त्रार्थ भएको पनि वर्णन यथा अवस्थामा पाईन्छ । यिनले आफ्नो भक्तहरूलाई उपास्य देवता अहुरमज्दाको महत्व बताएका थिए भन्ने कथन छ ।

(६.१) पारसी धर्मका उपदेश :-

(क) हुमत (उत्तम विचार) :-

सारा संसारका प्राणिहरूलाई अहुर मज्दा ईश्वरका स्वरूप संभेर उनीहरूको कल्याण गर्दै आफ्नो शरीर मन आत्मालाई पवित्र तुल्याउनु पर्दछ । त्यसकालागि उत्तम ग्रन्थहरूको अध्ययन र मनन गर्नु पर्दछ । यसबाट मानिसका विचार उत्तम बन्दछन् ।

(ख) हुवर्शत (उत्तम कर्म) :-

अरुसंग इमान्दारीपूर्वक व्यवहार गर्नु पर्दछ । सवैमा नम्रता देखाउनु पर्दछ । प्राणिहरूमात्रमा दया गर्नु पर्दछ । जताततै शान्तिपूर्वक वाच्नुपर्दछ र अरु सवैलाई वाच्न दिनु पर्दछ । समृद्ध हुँदा, घमण्ड नगरी परमात्मालाई धन्यवाद दिदै आफ्नो समृद्धिलाई लोकोपकारमा लगाउनु पर्दछ । माता

पिता गुरुजन र मान्यजनहरूको सदा सदैव आदर गर्नु पर्दछ आफ्ना छरछिमेकहरूप्रति प्रेमपूर्वक आदर व्यवहार गर्नु पर्दछ । विहान सवेरै उठी आफ्ना नित्य नै निमित्तिक कार्य गरी सत्यतापूर्वक दिन बिताउन परमात्माको प्रार्थना गर्नु पर्दछ । शरीर इन्द्रिय र मनलाई शुद्ध राख्नु पर्दछ । स्वावलम्बी भएरु वाँच्नु पर्दछ । उत्तम भन्दा पनि अति उत्तम पात्रमा दान दिनु पर्दछ । ठाउँ-ठाउँमा वस्ति वस्तिमा अस्पताल, विद्यालय आदिको स्थापना गरी र सेवा परीचालन जस्ता सामाजिक कार्यगरी सदा पुण्य आर्जन गर्नु पर्दछ । सज्जनको रक्षा दुर्जन को विनाश जस्ता कार्य गर्नु पर्दछ । शिक्षा प्रचार जस्तो उत्तम कार्य संसारमा अरु केही छैन । ईश्वर को नाम र गुण कीर्तन गर्नु पर्दछ । घरमा आउने कुनै पनि अतिथीको सत्कार र मर्यादा गर्नु पर्दछ ।

(ग) हुल्ल (उत्तम वचन) :-

मानिसले सबैसंग प्रेमपूर्वक मीठो र सरल बोली बोल्नु पर्दछ । आफ्नो वाणिवा वचनले कसैको पनि मन दुःखाउनु हुँदैन । कसैलाई पनि कहिल्यै पनि गाली गर्नु हुँदैन । महापुरुष का उत्तम वचनहरूको परीशिलन गरी आत्माको उद्धार गर्नु पर्दछ ।

७. इसाई धर्म :-

हालको अवस्थामा इसाई धर्म संसार भर मा प्रख्यात धर्म हो भनी मानी आएका छौ । यस धर्मको उत्तम र प्रख्यात ग्रन्थ बाईबल हो । बाईबलमा इसुखीष्टका जीवन संबन्धी घटनाहरूको चमत्कार पूर्ण वर्णन गरिएको पाईन्छ ।

(७.१) इसाई धर्मका मुख्य सिद्धान्त :-

- (१) संसारमा परमेश्वर एक छन् । ति निरञ्जन निराकार र ज्योतिमय छन् ।
- (२) इसुखीष्टलाई परमेश्वरका पुत्र मानेर उनका चमत्कारहरूको अनुशीलन गर्नु पर्दछ ।

- (३) ईश्वरका आराधना गर्नु, वाइवललाई सत्य ग्रन्थ मान्नु सत्य वचन बोल्नु चोरी आदि विभिन्न कुकर्महरूबाट वच्नु जस्ता कार्यहरूबाट मानव मात्रको उन्नति हुन्छ । इसाईको धर्म पवित्र परमेश्वर भगवान हो ।

(७.२) शैल प्रार्थना :-

इसाले पर्वतको शिखरमा गई आफ्ना भक्तहरूलाई बोलाई दिनु भएको उपदेश शैल प्रार्थनाका रूपमा प्रसिद्ध छ । त्यो उपदेश भन्नु नै ईश्वरको प्रार्थन गर्ने विधि को निरूपण थियो । त्यहाँ भनिएको छ । हे परमात्मा मलाई तपाईंले वाटो देखाउनु होस् आफ्नो रूप चिनाउनु होस् र मलाई सतमार्गमा लैजानु होस् मेरो हर मुक्तिका आधार तपाईं नै हुनुहुन्छ ।

तपाईंले मेरो अन्तर हृदयको ज्ञान चक्षु खोली दिनु होस् । जुन चक्षुबाट मैले तपाईंद्वारा रचिएका आश्चर्य मय वस्तु र विषयको दर्शन गर्न सक्ने छु । वास्तवमा इसाई धर्मको अन्तिम निष्कर्ष आत्माउधार मानव जातिको उद्धार नै हो भन्नमा कुनै क्षत्र वा तर्फबाट पनि अत्युक्ति हुँदै हुँदैन ।

८. यहूदी धर्म

यहूदी धर्मपनि इसाई धर्म कै समान पूर्वरूप हो भनिएको छ । वाइवलका दुई खण्ड छन् । एउटा हो पुरातन सुसमाचार र दोस्रो हो नुतन सुसमाचार । यसमा पहिलो भाग यहूदीहरूको धर्मको मूल ग्रन्थ हो । दोस्रो भाग इसाईहरूको मूल ग्रन्थ हो यहूदी धर्मका प्रथम आचार्य महात्मा भूसा हुन भनिएको छ ।

८.१ यहूदि धर्मका मुख्य सिद्धान्त

- (क) मृत्युपछि मानिसको आत्मा तिन दिनसम्म शरीरका वरिपरि घुमिरहन्छ ।
- (ख) जीवन, मृत्यु, ग्रीष्म वर्षा आदि गरेका ऋतुका नियमक ईश्वर

हुन् । ईश्वर सर्वत्र एक छन् ईश्वर पवित्र छन् र ईश्वर निराकार छन् ।

(ग) ईश्वर संसारका रचयिता हुन् । तिनै ईश्वर दयालु छन् । न्यायकर्ता र सारा सृष्टिका पिता हुन् ।

(घ) मानिसवाट गल्ती हुन्छन् । व्यवहारमा बस्दा नगर्ने कुरा गर्नु पर्छ, नखाने कुरा खानु पर्छ, नजाने ठाउँमा जानु पर्छ । व्यवहारले मानिसलाई अनिच्छित कर्म गर्न लगाउछ । त्यसकारण मानिसले आफूले जीन्दगी भर गरेका दुष्कर्महरूको निराकरणका लागी दिनको १ पटक परमेश्वर प्रार्थना गर्नु पर्दछ । प्रार्थनावाट नै दुष्कर्मको प्रायश्चित हुन्छ । वास्तवमा पश्चाताप नै पाप नाशको सर्वोत्तम उपाय हो ।

(ङ) मानिसले माता पिता र मान्यजनहरूलाई सदा सर्वदा आदर गर्नु पर्दछ । कुनै कसैको पनि हत्या गर्नु हुँदैन । व्यभिचार र पक्षपात गर्नु हुँदैन । चोरी गर्नु हुँदैन । कसैलाई भलाई हुन्छ भन्दैमा झुठ्ठा साक्षी बक्नु हुँदै हुँदैन । आफ्ना छिमेकी स्त्री नोकर चाकर र सबै प्राणि प्रति सदभाव राख्नु पर्दछ । यहि धर्ममा परमात्माको प्रार्थनालाई ईश्वरप्राप्तिको सर्वोत्तमद्वार मानिएको छ ।

८. ईस्लाम धर्म :-

विश्व प्रसिद्ध ईस्लाम धर्मका संस्थापक हजरत मुहम्मद हुन् । तत्कालीन अरबवासीहरूको विपन्न र विकृत अवस्थालाई सुधार गर्न उनले ईस्लाम धर्मको प्रवर्तन गरे । उनले ईश्वरका उपदेश लाई कुरान ग्रन्थमा संकलन गरेर अनेक सन्तहरूको वचन समेत सम्मिलित गरी आजको कुरान नामक पवित्र ग्रन्थ तयार भयो । वास्तवमा इस्लाम धर्मले ईश्वर वाहेक कुनै देवता छैन भन्ने मूल सिद्धान्त को प्रवर्तन गरेको थियो । हिन्दु धर्ममा भरीएको छ । “एव मेव परं ब्रह्म द्वितीयं नेह किञ्चन” भन्ने सिद्धान्त जस्तै यो सिद्धान्त मानिन्छ ।

(९.१) ईस्लाम धर्मका सिद्धान्त

(क) सोम (रम जानको महिनामा, उपवास)

संयमी वन्नु पर्दछ भन्ने सिद्धान्त सवैलाई बताउन ईस्लाम धर्ममा रोजाको व्यवस्था गरिएको छ । रमजान कै दिनमा कुरानले खाएको हुनाले पनि मुस्लिमहरू रमजानलाई अत्यन्त महत्वपूर्ण समय मान्दछन् र उपवास गर्दछन् ।

(ख) सलात (नमाज प्रार्थना)

सम्पूर्ण प्राणिहरूले आफ्नो उद्धारका लागि ईश्वरको दर्शनका लागि गरिने यस यात्रावाट मानिस ईश्वरमय वन्द छ र ईश्वरको समीपमा पुग्दछ । भन्ने भन्दछन् ।

(ग) हज (मक्का मदिनाको यात्रा)

मक्का मदिनाको यात्रा गर्नु नै हज भनिन्छ । ईश्वरको दर्शका लागि गरिने यस यात्रावाट मानिस ईश्वरमय वन्दछ र ईश्वरको समीपमा पुग्दछ भन्ने भनाई छ ।

(घ) जकात (दान)

कुरान ग्रन्थमा दानलाई अतिनै महत्व दिएर प्रतिपादन गरिएको छ । हरेक मुसलमानहरूले आफ्नो आयको नियमित केही अंश गरीवलाई दान दिनु पर्दछ । जवसम्म तिमीले आफ्नो प्यारो वस्तु अरुलाई दान रुपले दिदैनौ भने तवसम्म तिम्रो लक्ष्य पूर्ण हुदै हुँदैन भनिएको छ । यो संसार प्रसिद्ध सहिसत्य कुरो हो ।

(९.२) ईस्लाम धर्मका उपदेश

प्रभुमा श्रद्धाराख अनाथ दरिद्र वटुवा, याचक र प्राण रक्षाको लागि पुकार गर्ने व्यक्तिहरूको रक्षा गर जसले उपवास गरी दान गर्दछन् र युद्ध एवं विपत्तिमा सहिष्णु वन्दछन् ती सच्चा मुसलमान हुन् । सच्चा मुसलमानहरूले सम्पूर्ण मुसलमान माथी भाई चाराको व्यवहार गर्नु पर्दछ । सदा ईश्वर संग डराउनु पर्दछ । अरुको उपकारका लागि आत्मोत्सर्ग गर्नु पर्दछ । घुस लिन दिन हुँदैन कुनै वस्तु लिन दिनमा

छुच्याई गर्न हुँदैन अपव्यय गर्नु हुँदैन । मदिरा पान कहिल्यै पनि गर्न हुँदैन । अन्याय गर्ने मानिसहरूको अन्यायलाई सहन हुँदैन क्षमा एवं सन्तोष पूर्वक जीवन यापन गर्नु पर्दछ । कुनै पनि स्त्रीहरूलाई अंश वण्डामा समान भाग लगाउनु पर्दछ । माता पितालाई परमेश्वर समान मानी सेवा गर्नु पर्दछ । नारी जातिले आफ्नो सतीत्व जोगाउन पर्दा लगाउने गर्नु पर्दछ । उत्तम कर्म गर्ने कुनै पनि मानिसहरू सरासर स्वर्ग जान्छन् र खराब, अधम कर्म गर्ने मानिसहरू नरकमा पुग्दछन् भनी कुरान शास्त्रमा बताएको छ ।

१०. शिन्तो धर्म :-

शिन्तो धर्म भन्नाले यसलाई जापानीहरूले राष्ट्रिय धर्म मानिआएको धर्म हो । यस धर्ममा प्रकृति पूजाका साथै पूर्वजहरूको पूजा पनि वर्णन गरिएको छ । यस धर्ममा सूर्य देवतालाई आराध्य देव मानिन्छ र जापानी राजवंशको उदय पनि सूर्य देवताबाट भएको विश्वास गरिन्छ । शिन्तो धर्म हृदयको धर्म अर्थात् भावनाको धर्म हो । यसमा तत्व विज्ञान र धर्म शास्त्रका दुरुह गन्थहरू रहेका छैनन् । शिन्तो धर्मले सभ्यता नियम-पारिवारिक एवं जातिय सौमनस्यता वहन गर्दछ । यसले जापानीहरूको धार्मिक र सामाजिक एकताको लागि नयाँ जीवन प्रदान गरेको छ । वास्तवमा शिन्तो धर्म सनातन हिन्दू धर्म संग मिल्दो जुल्दो छ ।

(१०.१) शिन्तो धर्मका दश आज्ञा :-

- (क) ईश्वरको आचरण विपरीत आचरण नगर ।
- (ख) पूर्वजहरूको सम्झना गर र गर्नु पर्ने कर्तव्यमा कहिल्यै नविस ।
- (ग) राष्ट्र धर्मको पालना गर ।
- (घ) देवताहरूका अगाध गुणहरूको सम्झना गर । देवताहरूबाट नै विपत्ति समाधान हुन्छ र रोगको नाश हुन्छ ।
- (ङ) संसार एउटा विशाल परिवार हो संसारका सौन्दर्यका निमित्त योग दान गर ।

(च) आफू परिमित आत्मा भएको कहिल्यै नविस ।

(छ) अरुको क्रोधमा पनि तिमी प्रसन्न होउ रह ।

(ज) कहिल्यै पनि कर्तव्य पालनमा आलसी नबन ।

(झ) समाजमा शिक्षाको प्रचार गर ।

(ञ) शिक्षालाई सत् शिक्षा तुल्याउ ।

(१०.२) शिन्तो धर्मका विशेष उपदेश :-

मानिसले आफ्नो सामू रहेका प्रत्येक मानिसमा आफ्नै हृदयको दर्शन गर्नु पर्दछ । एउटा निष्कपट प्रार्थनाले स्वर्गसम्मलाई नै कम्पायमान गराई दिन्छ । कुनै पनि मानिसको पाप र पुण्यको परिणामले पानी मुनी गए पनि छोड्दैन उत्तम कर्मबाट आत्मा पवित्र हुन्छ । नीच कर्मबाट आत्मा अपवित्र हुन्छ । परमात्मालाई प्राप्त गर्न महत्वपूर्ण साधना निष्कपट व्यवहार र आचरणको सदाचारमा दृढ रहनु पर्दछ, सदाचारीता जीवन भन्दा पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । नराम्रो नदेख, नसुन, नबोल, क्षमा भन्नु नै सबैभन्दा उत्तम संपत्ति हो । क्षमाबाट नै सन्तोष प्राप्त हुन्छ । स्वर्ग र नरक मानिसका हृदयमा बस्दछन् हृदय पवित्र भएमा स्वर्ग प्राप्तिका कार्य हुन्छन् । अपवित्र भएमा नरक प्राप्तिका कार्य हुन्छन् । हाम्रो जीवन वक्तिको ज्वाला जस्तै हो । यसको सदुपयोग गर्नु पर्दछ, सत्यमा अडिक रहने मानिसको ईश्वरले रक्षा गर्दछन् । देशमा शान्त नागरीकहरूको सुरक्षा र देशको समृद्धिका लागि शिन्तो धर्मका अनुयायीहरूले निरन्तर कर्म निष्ठवान् बन्नु पर्दछ । आफ्ना माता पिताका आज्ञा र गुरुको उपदेश पालन गर्दै उद्धार भावले कर्तव्य पालना गर्नु पर्दछ । असभ्य व्यवहारको परित्याग गरी परिश्रमी एवं सदाचारी भएर कर्तव्य पालन गरेमा ईश्वरको आदेश सार्थक हुन्छ ।

११. कन्फ्युसियस धर्म :-

कन्फ्युसियस धर्म चिनको राष्ट्रिय धर्म हो । यस धर्मका प्रचारक स्वयंम् कन्फ्युसियस थिए । उनलाई चिनीया भाषामा चिनिया जनताहरू

कुङ्ग फुतेज भन्दछन् । चिनको सभ्यतालाई स्थापित गर्ने महापुरुषका रुपमा यिनको नाम आदरपूर्वक लिइन्छ । बुद्ध धर्मका कतिपय सिद्धान्तहरूको यस धर्ममा प्रभाव रहेकाले चिनमा दुवै धर्म संगसंगै फैलिएका थिए ।

(११.१) कन्फयुसियस धर्मका धार्मिक उपदेश :-

- (क) मानिस निराभिमान हुनु पर्दछ ।
- (ख) मानिसले सन्तोषपूर्वक जीवन यापन गर्नु पर्दछ ।
- (ग) जसरी हृदय सौन्दर्यमा अनुरक्त हुन्छ त्यसै गरी हृदयले सदाचारमा पनि अनुरक्ति राख्नु पर्दछ ।
- (घ) अरु उत्तम मानिसहरूको जीवनलाई हेरेर आफूलाई त्यसै गोरेटोमा लैजाने प्रयास गर्नु पर्दछ ।
- (ङ) न्याय प्रतिप्रेम विद्या एवं विद्वान्प्रति आदर जुनसुकै अवस्थामा पनि सदाचारको पालन यी गुण हुने मानिस महा पुरुष वन्दछन् ।
- (च) प्रत्येक मानिसले आफ्नो वाणीमा संयम राखि उत्तम आचरण गर्नु पर्दछ ।
- (छ) संसार धर्मशाला हो । त्यसकारण यसै रुपमा यहाँ व्यवहार गर्नु पर्दछ ।
- (ज) कार्यरम्भ मनुष्यले गर्नु पर्दछ । फल पूर्ति ईश्वरको अधिनमा हुन्छ ।
- (झ) अरुको दोष देख्नुको सट्टा आफ्नै मूल्याङ्कन गर र आफूलाई सुधार ।
- (ञ) आज्ञा पालन सत्कार भन्दा पनि उत्तम चिज हो ।
- (ट) बुद्धिमान् मनुष्यले वचन दिदैनन् दिएपछि पालना गरी छाड्छन् ।
- (ठ) अरुको दोष देख्नु हुँदैन । अरुको निन्दा गर्नु हुँदैन र अरुको कुभलो गर्नु हुँदैन । यी तीन कुरावाट उत्तम आनन्द प्राप्त हुन्छ ।
- (ड) मानिसले आफ्नो हृदयलाई ऐना जस्तो बनाउनु पर्दछ । जसरी ऐनाहरूमा वस्तु भाउको प्रतिबिम्ब पर्दछ । तर त्यो मैलो हुँदैन ।
- (ढ) तिमीले मृत व्यक्तिका कल्याणको चिन्ता भन्दा जीवित व्यक्तिको कल्याणको चिन्ता गर ।

१२. ताओ धर्म :-

ताओ धर्म पनि चीनमा नै प्रचलित एंव चलन चल्तीमा आएको प्रचलित धर्म हो । कनफ्युसियन धर्म साधारण व्यक्तिहरूका निमित्त प्रचलित गरिएको थियो भने ताओ धर्म विशिष्ट पुरुषहरूका लागी प्रवर्तित भएको थियो । वास्तवमा ताओ धर्म दार्शनिक धर्म हो । यसको तुलना हिन्दु धर्मको अद्वैत वेदान्त संग गर्न सकिन्छ । यस धर्मले संसारको कर्तव्य मार्गलाई अज्ञान मूलक मान्दछ । संसारका क्षणिक प्राप्तिहरूलाई घृणाको दृष्टिले हेर्दछ । यसको पूर्ण धर्म हो वैराग्य । यसका प्रवर्तक थिए । लाओत्सी र यस धर्मको मुख्य ग्रन्थको नाम योकिङ्ग हो ।

(१२.१) ताओ धर्मको उपदेश :-

- (क) भगवानले भन्नु भएको छ, उत्तम मानिसहरू प्रति मैले उत्तम व्यवहार गर्दै उनीहरूलाई सुधार्न प्रयास गर्ने छु ।
- (ख) जसले जान्दछन् ती केही भन्दैनन् । जसले केही भन्दछन् तीनले केही जान्दैनन् ।
- (ग) प्रत्येक व्यक्तिले सौम्यता, मितव्ययिता र नम्रतालाई आफ्नो संपत्ति बनाएर राख्नु पर्दछ ।
- (घ) तिमी नम्रवन निर्भिक हुनेछौ । तृष्णा नवढाउ तृष्णा समान दुःख केही छैन वास्तवमा विपत्तीको कारण पनि तृष्णा नै हो ।
- (ङ) विनम्र वन पवित्र वन, आवश्यकतालाई कम गर्दै लैजाउ र इच्छाहरूलाई संयमित बनाउ ।
- (च) विद्वान् छु भन्ने अभिमान नगर । अभिमानवाट सन्ताप हुन्छ ।
- (छ) निष्कपट वचन मिठो हुँदैन । मिठो वचन यथार्थ हुँदैन । आफू सुधिअर मात्र अरुलाई सुधार्ने प्रेरणा देउ ।
- (ज) आत्मा अजर, अमर, अनादी छ । त्यो मानिस धन्य छ । जसले सत्य वचन बोल्दछ । सत्य चिन्तन गर्दछ । सत्य वचनको मनन गर्दछ ।

अन्त्यामा

माथि उल्लेख भएका विभिन्न किसिमका सबै धर्महरूका उदात्त भावनाहरूको विस्तृत रूपमा मनन् गरिहेर्दा सनातन धर्म र संसारमा विद्यमान विभिन्न धर्महरूको अन्तिम नीचोडमा लक्षमा पूर्ण समानता रहेको वास्तविक तथ्य विभिन्न धर्महरूको परिभाषामा प्रतीत भएको पाउँछौं । धर्म र ईश्वरलाई किन मान्नु पर्दछन् । यी सबै धर्मले वताएका कुरा हाम्रा प्राचीन ऋषिमुनिहरूका चिन्तनवाट परिष्कृत अनादिदेखि चलि आएको सनातन धर्ममा राम्ररी प्रतिबिम्बित भएका छन् । भोजन किन गर्ने पानी किन पिउने । शरीरमा शास फेर्न किन आवश्यक र सुत्न किन पर्दछ यिनै यिनै प्रश्नका उत्तरमा भोक को कष्ट भेट्न भोजन, प्यास भेट्न पानी आवश्यक, जीवनका लागी सास फेर्न थकाई भेट्न सुत्नको आवश्यकमा भने जस्तै मानव जीवलाई सहि मार्गमा लैजानलाई सनातन धर्मको अति आवश्यक भएको सर्वत्र महशुस भएको छ । हाम्रा प्राचीन ऋषिमहर्षि मुनिहरूले लोकोपकारका लागी विभिन्न किसिमको धर्महरूको प्रवर्तन गरेको तथ्य प्राचिन वेद विहित सिद्धान्त अनुसार धर्म शास्त्र पुराण, नीति स्मृति आदिमा वर्णन गरेकोले पनि अनुमान गर्न सकिन्छ । जताततै सबै धर्म समन्वयको सिद्धान्त अंगाली हामीले मनमा कुनै किसिमका विकारी भावना नराखि आजको विश्वलाई धेरै माथि उठाउने तर्फ शोचिरहनु पर्दछ ।

विद्यमान समाजका आफै आफूलाई प्रवृद्ध भन्ने अभिमान लिई बस्नेहरू चुपचाप बसेमा निजहरूको अज्ञानताका कारण अन्तस्करण अति दुषित भएका कारण सबै धर्म र समन्वयको दिव्य भावना लुप्त हुन सक्छ भन्ने कुरा सत्य हो । यस्तो भयो भने जताततै धार्मिक द्वन्द्व हुने पारस्परिक एक अर्कामा मनोमानित्य फैलि घरघर टोलछिमेकमा खतरा उत्पन्न हुन सक्छ । सर्वत्र विश्व भरी नै सौन्दर्यको आश्चर्य जनक

परिदर्शन लाई हेरी आजका बुद्धिजीविहरूले सर्वधर्म समन्वयको सिद्धान्तलाई अगाली सनातन धर्म र विश्वका अरु धर्महरूका उदात्त भावनाहरूमा समन्वय गरी विश्वका मानव धर्मको प्रवर्तन गरी संसारको कल्याण गर्न अग्रसर हुनु पर्दछ समय वित्त लागि सक्यो ।

कतिपय ठाउँहरूमा धर्मका वारेमा भै आएका व्याख्यात्मक सैलिमा ईश्वर कृत धर्म लाई बुझे पछि ति धर्महरूको निर्माता ईश्वर एउटै हुन् भन्ने निर्णय गर्न प्रयोग भई आएका धर्महरूबाट कुनै गाह्रा पर्ने देखिदैन । ती विश्वव्यापी र विश्व नियन्त्रण भएका एक ईश्वरलाई हामीले जुन नाम वा जुन भाषाबाट पुकारे पनि उनले सुनेकै हुन्छ । जव हामी संसार भर प्रचलित सबै धर्ममा एउटै तत्व र एउटै परमात्मा देख्न थाल्दछौं त्यसवेला हाम्रा अन्तस्करण स्थित हृदयमा कुनै पनि राग, दोष रहने कुनै आधार नै बाँकी रहँदैन । दैत्यराज, हिरण्यकश्यपुका पुत्र भक्त प्रलाहदले भने भैं संसारका हरेक परमाणु भित्र भित्रमा ईश्वर व्याप्त भई रहनु भएको छ भन्ने भाव प्रवल हुन्छ । त्यसपछि सम्पूर्ण संसार हाम्रो भित्र वन्दछ । यस्तै यस्तै तथ्यलाई लिएर उपनिषदमा यसरी व्याख्या गरिएको छ ।

यस्तु सर्वाणी भूतान्यन्तमन्येवानुपश्यति ।

सर्वभुतेषुचात्मानं ततोनीवजुगुप्तते ॥

यस्मिनसर्वाणी भूतान्यात्मैवा भुद्विजानतः ।

तत्रको मोह कः शोक एकत्व मनुपश्यतः ॥

यस्तै संसारका स्थान वस्ती वसोवास आदिको भिन्नताका कारण पनि वेद उपनिषद आदिको अर्थमा पनि त्यस्तै त्यस्तै भिन्नता आएको तहाँको रहन सहनले बताएको पाउँछौं । हिन्दु सनातन धर्मका जन्मदेखि मरण पर्यन्त गर्नु पर्ने संस्कार हो । त्यहीँ पनि हामी हिमान्चल प्रदेशमा वसोवास गर्ने हिन्दुहरू र दक्षिण भारतको गाउँमा वस्ने हिन्दुहरूमा विधि निषेधात्मक प्रयोग गर्दा गर्नु पर्ने संस्कारहरू फरक फरक मात्र

भएको हामी पाउँछौं । तैपनि धर्मको गन्तव्य स्थल एउटै हो । भन्ने कुरामा एक मुस्लिम कविले आफ्नो भावना यसरी व्यक्त गरेको पाउँछौं । जस्तै धर्महरूमा देखिने भेदनाम मात्रको फरक हुन्छ वास्तविक हुँदैन । “जुन पानी समुन्द्रमा तरङ्गीत हुन्छ त्यहीँ पानी शीतमा पनि टल्किन्छ” त्यसैकारणले ईश्वरकृत धर्म बुझ्नेपछि यी धर्महरूको निर्माता ईश्वर पनि एउटै हुन् भन्ने निर्णय गर्न कुनै गाह्रो हुँदैन । प्राचिन कालमा जीवनका सम्पूर्ण क्षेत्रहरू चाहे त्यो सामाजिक या राजनीतिक या व्यैयक्तिक वा सामुहिक संगठनात्मक अक्षुण्ण धर्म भावनाले ओतप्रांत हुने गर्दथे एक सामान्य नागरिकदेखि राजा महाराजा सम्राटसम्मको दैनिक सम्पूर्ण कार्य, क्रियाकलाप धर्मको नियन्त्रणमा थियो । तिनका क्रियाकलापले पाप र पुण्य यिनै दुई श्रेणीमा हुन्थ्यो । प्राचीन हिन्दुहरूको इतिहासमा केवल एक मात्र क्षेत्र पाउँछौं त्यो हो धर्मको क्षेत्र राजनीति देखि लिएर सम्पूर्ण क्षेत्रमा धर्मलाई पुष्ट पार्ने उद्देश्यले विकसित भएको पाउँछौं । जुन मानिसले प्राणीमात्रलाई सर्वाधार पुरुषोत्तम परमात्माका रूपमा देख्दछ । त्यसले सर्वन्तयामी परमात्मालाई पनि प्राणीहरूका रूपमा देख्दछन् । यस्तो अभ्यास भएका पुरुषलाई भद्रपुरुष भन्नु पर्दछ । त्यसले कसै संग घृणा र दोष गर्दैन सर्वत्र परमात्मा प्रभुलाई अनुभव गर्ने त्यस उत्तम साधक व्यक्तिको सर्वत्र दृष्टि भगवतमय बन्दछ ।

यस्तै यस्तै प्रसंगमा कुनै एक सुजि सन्तले भनेका छन् । जसले अथवा पुरुषले आफूलाई चिन्दछ । त्यसले ईश्वरलाई पनि चिन्दछ । यस्तै कुरो इसामसिंहले पनि हरेक पटक व्यक्त गरेका छन् । जस्ले हामीलाई चिन्दछ । त्यसले ईश्वरलाई पनि चिन्दछ सबै नाम एकै काम सबै रूप ईश्वरका हुन् । मुस्लिम धर्मका कुरानमा भनिएको छ । “लाहुल, अस्माउल, हुएना,” सबै सुन्दर नाम नै तिनै परमात्मा हुन् । त्यहीँ अनुरूप ईश्वर प्रदत्त वेदमा पनि स्पष्ट रूपमा भनिएको छ । “एक सद विप्रा, बहुधा, वदन्ति” यिनै परम प्रिय परमात्मालाई भिन्न-भिन्न विद्वान्हरूले भिन्नै रूपले भिन्नै नामहरूबाट पुकारेका छन् । वाइवलले

भनेको छ परमात्माका प्रत्यक्ष मन्दिर हो । माथि जे जति जुन प्रकारले भिन्न भिन्न रूपका नीचोडले भन्न सकिन्छ कि हामीले सबै क्षेत्रमा राग, दोष, इर्ष्या मुक्त भएर हेर्दा जुनसुकै धर्ममा पनि परम पवित्र भावना ईश्वरप्रतिको भक्तिभाव र उत्तम चिन्तन र विचारहरू रहेका छन् । जव यो चराचर जगतलाई सबै एउटै ईश्वरका रचना हुन् भन्ने भावना उत्पन्न हुन्छ भने त्यसक्षेत्रका त्यस ठाउँमा राग द्वेष इर्ष्या गर्नुको कुनै औचित्य नै देखिदैन । सबै धर्म ईश्वरका हुन् र ईश्वर सबैका हुन् भन्ने संकल्प भए पछि कोसंग केको लागि रीस गर्नु किन गर्नु कारण सबै आफ्ना हुन् ।

यदि कुनै धर्ममा आश्रित कुनै व्यक्तिले पनि हाम्रो धर्म मात्र संसारमा उत्तम धर्म हो । अरुका जुनसुकै धर्म पनि उतम होइन भन्ने जस्ता दुरभावना मनमा राखि हिड्छ र वेला वेलामा त्यहीँ भावना फैलाउछ भने त्यस भावनाले संसार मै दुर्भाग्य एवं द्वेषको विस्तार गरी विश्व कै अकल्याण हुने कुराको संकेत भएको मान्दछौं । यस संसारमा भएका हरेक व्यक्तिका अशिक्षा, भ्रम, प्रमाद र अहंकार आदिका कारण परमात्माका प्रयास अनेक रूपलाई रुपान्तरणले फरक फरक दृष्टिले हेर्ने गर्दछौं वास्तवमा संसारका सबै प्राणिहरूलाई फरक फरक दृष्टिवाट धर्म तत्व सिकाउन ईश्वरले अनेक रूपमा अनेक रूप र नामले अवतार लिनु भएको हो भन्ने कुरा व्यक्त विभिन्न विचारवाट बुझिन्छ । यस सम्बन्धमा एक मुस्लिम कविले भनेका छन् ।

राम कहो या रहीम कहो, दोनो की ग्रस्त अल्लाह से है ।

दिन कहो या धर्म कहो, मतलब तो उसकी राहसे है ॥

इस्क कहो या प्रेम कहो , मकसद तो उसकी चाहसे है ।

फिर कहो लड्ता मरुख वन्द यहि तेरी खाम खयली है ॥

है पेडकी जड़तो एक उही एक मजबूत एक डाली है ।

यस्तै यस्तै अनुरूप व्यक्त गर्नेहरू धेरै विद्वान देखिएका भए पनि सबै का मृत मतान्तर प्रस्तुत गरिरहन त्यती उपयुक्त नभएका कारण देखाएको छैन । त्यहीँ पनि भक्तराज पुष्प दन्त आचार्यले आमनो जगतविश्रुतशिवमहिमास्तोत्रमा सनातन हिन्दु धर्मका वैदिकमत, सांख्यमत, योगमत पशुपतिमत, वैष्णवमत, आदि गरेका अनेक मतहरूको सोपान र शरणी बग्ला वेग्लै भए पनि लक्ष एउटै हो भन्ने कुरा यसरी व्यक्त गरेका छन् ।

त्रयीसाङ्ख्यं योगो पशुपतीमतं वैष्णवमिति ॥

प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च ।

रुचिनाम वैचित्र्याद ऋजुकुटिल नाना पथ जुषाम् ।

नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ महिम्नस्तो ॥ ७

हाम्रो समाजमा संसारका सबै किसिमका धर्मका मानिसहरू अटाउन रहन सक्दछन् । जसरी भगवान बुद्धि एवं वाणी भन्दा पर रहेर पनि विशुद्ध बुद्धि एवं वाणीमा आउन सक्तछन् त्यहीँ क्रमले चञ्चु एवं स्पर्शको क्षेत्रमा पनि आउनु सक्तछन् सबैका सबैथोक हुन् हामी उनको चिन्तन र कथन मात्र गर्न सक्त छौँ । उनलाई देख्न सुन्न सक्तैनौँ रुप अनेक स्वर अनेक यिनै ईश्वरको एक रुप वा वाणीलाई सर्वोत्तम मान्नु मानिसको मिथ्याभिमान् हो । तैपनि संसारका अपौरुषेयको ग्रन्थहरू नै उनका वाणीको पहिचान हुन् । तिनमा परस्पर प्रेमको भाव रहेमा समाजका साथै संसारमा पनि अनुकूल प्रभाव पार्ने स्वतः स्पष्ट छ । यसैकारणले यो देश संसारको मार्ग दर्शक गर्ने गुरु राष्ट्र बन्नेछ । यस्तो लक्ष पुरा गर्न सबैले उदार हृदय भएर संसारका सबै धर्मका मुल्यका मूल्य र मान्यताहरूलाई आदर गर्न जान्नु पर्दछ । हाम्रा सम्पूर्ण

व्यवहारहरूवाट सदभाव व्यक्त गर्नु पर्दछ । सारा संसार ईश्वरको संरचना हो । ईश्वरले, नै रामकृष्ण, बुद्ध, जैन, गुरु नानक, जरथुस, अहुर मज्दा इसु खीष्ट शिन्तो, कनफ्युसियस, लाओत्सी आदिका रुपमा हामीहरूले रुपान्तरित गर्नु पर्दछ भन्ने यथार्थको तथ्यलाई पनि उदारताका साथ मनन गर्नु पर्दछ । वैदिक सनातन धर्मका प्रसंगमा विषय कामना विषयहरूको भोगद्वारा कहिल्यै शान्त भएको पाएनौ । तर हवि हाल्लाले अग्नीको ज्वाला वढे भैं वर्तमान जगतमा धर्मका ज्वाला भन वड्दछ यस्तै किसिमले भतृहरिले भनेका छन् । भोगानभुक्ता वयमेव भुक्ता स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः कालो न यातो वयमेव याता स्तृष्णा न जीर्या वयमेव जीर्णः ।

अर्थात् भोगहरू भोगीएका छैनन् । वरु हामी नै भोगीयौ । तपश्या तप्त भएन वरु हामी नै तृप्त भयौ । समय वितेको छैन वरु हामी नै वित्यौ । तृष्णा जीर्ण भएको छैन हामी नै जीर्ण भयौ यहीँ कुरा वर्तमान समाजमा दैनिक सनातन धर्मले पर र अपर वैराग्यको स्वरुप लिएको भान पर्न गएको बुझिन्छ यस्तै कृयाकलापवाट सारा संसार नै सौहार्दमय र स्वर्ग समान बनि सधैव वसुदैव कुटुम्बकम्को सिद्धान्त फैलने छ । यसमा कुनै सन्देह छैन । यसमा मलाई कुनै किसिमको ठोस् सन्दर्भ ग्रन्थहरू अध्ययन गर्न अवसर मिलेन तैपनि केवल प्रासङ्गीक पुस्तक र लेख मनुस्मृती याज्ञ वल्क्यस्मृति रामायण महाभारत र खप्तड स्वामीको धर्म विज्ञान विचार विज्ञान र विश्व धर्म दर्शन धर्म दर्शन वा रुप रेखा आदि हिन्दीमा प्रकाशित पुस्तक र कल्याण पत्रिका आदिका अध्ययन अवलोकनवाट भएका अध्ययनले तयार गरिएको लेख सबैका लागि उपभोगी नै ठान्दछु ।

अस्तु अस्तु अस्तु ।

चतुश्लोकी भागवत

श्रीमद्भागवत साक्षात् भगवान् परमेश्वरको स्वरूप हो भने कुनै केही पनि अत्युक्ति हुदैन । यिनै भगवान्का भक्तहरू, अहोरात्र भागवद्भावनाले सदा पूजाअर्चना एवं आराधना गर्दछन् । भगवान् व्यासजीका विभिन्न रचनाहरूका वारेमा विस्तार र व्याख्या गरिरहनु आवश्यक देखिदैन । यिनैका रचनाले नै जताततै शान्ति प्राप्त भएको छ । जुन रचनाहरूमा सकाम कर्म साधना ज्ञान सिद्ध ज्ञान साधना भक्ति साध्य भक्ति वैधी भक्ति प्रेमा भक्ति मर्यादा मार्ग अनुग्रह मार्ग द्वैत अद्वैत द्वैता द्वैत आदि सबै विषयहरूका परम रहस्य धेरै नै मधुरताका साथ भरिएको छ । सबैमत भेद आदिबाट पनि धेरै माथि उठेको छ भने सबैमत भेदलाई पनि समन्वय भेद आदिबाट पनि धेरै माथि उठेको छ भने सबैमत भेदलाई पनि समन्वय गर्ने भएको यो श्रीमद्भागवतका वारेमा के कस्तो महिमा बताउ ।

यस ग्रन्थका प्रत्येक अङ्गबाट भगवद्भावन पूर्ण परम रहस्य पूर्ण ज्ञान सुधा सरिताको वाडी प्रस्फुरण भएको छ । यसैले भनिएको छ कि “यस्मिन् पारमहंस्य मेक ममल ज्ञानं परंगीयते” भगवान् परमेश्वरका मधुर तम प्रेम रसले छचल्किएको सागर नै हो । यसैले मावुक भक्तलोकहरू यसैमा लुटपुटिइ रहेका हुन्छन् । परममधुर भगवद्रसले भरिएको यो श्रीमद्भागवतको कसैले कुनै अवस्थामा पनि वर्णन गर्ने सक्तैन । त्यसैले त भनिएको छ कि, “स्वादु स्वादु पदे पदे” यस्तो ग्रन्थ वनेको छ । यसको कुनै कतै कसैसँग पनि तुलना हुनै सक्दैन । खासै भन्ने हो भने सम्पूर्ण विद्याको ता यो ग्रन्थ एक अतुलनीय भण्डार नै हो । यसैले त “विद्या भाग वता वधि” भनि संसारभर प्रसिद्धि पाएको हो । यस ग्रन्थका परमहंस संहिताको यथार्थ आनन्दता उनै परम सौभाग्य शाली भक्तहरूका लागि केही सीमा तक सम्म प्राप्त हुन्छ । यसैले हृदय देखिनै सच्चा

लगन सिलताका साथ श्रद्धाभक्तिपूर्वक केवल भगवदप्रेमका प्राप्तिका लागि नै बराबर यसको पारायण गरिरहनु जरूरत देखिन्छ । यसैकारणले नै श्रीमद्भागवतलाई आशिर्वादात्मक ग्रन्थ हो भनिएको छ । यसलाई बराबर पारायण गर्नु नै लौकिक वा पारमार्थिक दुवै प्राप्ति हुन्छ भनिएको छ । यस ग्रन्थका कैयौ प्रसङ्गमा अमोघ प्रयोग भएको पाउँछौं जस्तै “नारायण कवच सारा विघ्न नाशका लागि प्रयोग हो भने पुंसवन व्रतसमाप्ति समस्त कामनाहरूको पूर्तिका लागि र गजेन्द्र स्तवन ऋण मुक्ति सत्रूवाट छुटकारा दुर्भाग्यको नाश प्रयो व्रत मनोवाञ्छित सन्तान प्राप्तिको लागि र सप्ताह श्रवणमा पारायणले प्रेतत्ववाट मुक्तिको वर्णन गरिएको छ । यिनै सबै साधनहरूवाट भगवद् प्राप्तिका वाटाका लागि धेरै सहायता मिल्छ । श्रीमद्भागवत सेवनको यथार्थ आनन्द त भगवदप्रेमी व्यक्तिहरूलाई नै मात्र प्राप्त हुन्छ । जो मनुष्य आफ्ना बुद्धि विद्याका अभिमान छोडी केवल भगवत् कृपाका आश्रय लिएर भगवद्को अहोरात्र अध्ययन गर्नुको आवश्यक एवं जरूरत देखिन्छ । यसैलाई आफ्नो प्रमुख आश्रय लिएर श्रीमद्भागवतको अध्ययन बराबर कृपा गरी श्रीमद्भागवतको अध्ययन गर्नु जरूरत बन्दछ । यसै विषयलाई आश्रय मानी श्रीमद्भागवतको द्वितीय स्कन्धका नवौं अध्यायमा भएको चतुश्लोकी भगवत्का विशेषताका बारेमा जे जस्तो जाने बुझेको छ त्यो भक्तहरूका सामु प्रस्तुत गरिएको छ । शुक्रदेवजीले राजापरिक्षितलाई संबोधन गरी भन्दछन् । हे राजन ! आत्म अनुभव स्वरूप छ । जीवको देह संग सम्बन्ध आत्माका माया विना हुनै सक्दैन । सपना देख्ने मनुष्य जबसम्म जाग्रत अवस्थाका सबै कुरा विर्सेर मायामा गाडिन्न तब सम्म त्यो सित देहादिको सम्बन्ध हुनै सक्दैन । बहु रूपिणी मायाले गर्दा यो संसार पनि अनेक रूपको देखिन्छ । प्राणी सत्वादि गुणहरूको चक्रमा अल्झेर शरीरलाई नै म र संसारलाई नै मेरो भनेर मान्न थाल्दछ । तब त्यो मनुष्य आफूआफू मै मस्त भएर परमानन्दको अनुभव गर्न थाल्दछ । प्रकृति र “पुरुष देखि भिन्न भएर म मेरो भन्ने अज्ञान त्यागेर मुक्त भएर जान्छ ।

परमेश्वर जब स्वयं पनि देहसंग सम्बन्ध धारण गरि साधारण मानिस वन्दछ । तब त्यसको भक्ति गर्नाले कसरी मोक्ष प्राप्त हुन्छ सो पनि एउटा प्रश्न नै हो । परमात्माजीवलाई तत्त्वज्ञान प्राप्त गराउन देही वन्दछ । असत्यको आवरण हटाएर मानिसलाई सत्यको दर्शन गराउदछ । आफ्नो स्वरूप प्रकट गर्दछ । मानिसहरू व्रत, तपस्या गरेर परमेश्वरको आराधना गर्दछन् । जीव त अज्ञान रूपले देहको सम्बन्ध पाइने रहन्छ । यसै कारणले गर्दा त्यो ईश्वरको समानता गर्न सक्दैन देह धारी मनुष्य ईश्वरको भजन गरेर उसलाई मुक्ति प्राप्त गराउन अग्रसर हुन्छ । सर्वप्रथम सृष्टिका वारेमा परम पिता ब्रह्माजी सबैका पिता थिए । भगवान विष्णुका नाभी कमलबाट उत्पन्न भए धेरै कालसम्म कमलमै बसे । धेरै कालपछि कमलको जरो खोज्न पानीमा दुबुल्की लगाई खोज्न थाले जरो पत्ता लागेन तब फेरी आफ्नै स्थानमा आएर बसे । अनि सृष्टिका वारेमा विचार गरे । तैपनि सृष्टिका वारेमा केही निधो गर्न सकेनन् । अचानक जलमा दुई अक्षरको एक शब्द दुई पल्ट उच्चारण भएको सुने । जसको अर्थ थियो तप गर भन्ने । पुराणमा भनिएको छ तप नै निर्धनहरूको धन हो । त्यो सुन्नासाथ चारैतिर तप शब्दलाई खोज्न थाले । कतै कहि पनि देखेनन् पुन आफ्नै स्थान कमलमा आई बसे । त्यहिबसी उग्रतम तपस्या गर्न लागे । धेरै दिन सम्म तपस्या गरिसकेपछि भगवान जनार्दनले उनलाई वैकुण्ठ लोक देखाए । त्यहाँ रजोगुण तमो गुणको कुनै प्रभाव थिएन जताततै सत्य गुण मात्र विराजमान थियो । असाधारण भक्त र प्रार्सदहरू निवास गर्दथे । सो ठाउँ सारै मनोहर थियो । सबैका गलामा टल्कने मनोहर हार थियो । ब्रह्माजी त्यहाँ पुगेर जगत्पति नारायणको दर्शन गरे त्यहाँको अवस्था देख्ना साथ आनन्दातिरेकले ब्रह्माजीको अन्तर आत्मा निश्चुक भयो । शरीर रोमाञ्चित भएर आयो । आनन्दाश्रु उम्लेर आयो । भगवानको चरणार विन्दमा वन्दना गरे । सृष्टि कार्यका निम्ति नियुक्ति भएका ब्रह्माजीले त्यसरी स्तुति गर्न लागेको देखेर भगवान परमेश्वर निकै प्रसन्न हुनुभयो ।

भगवानवाट आज्ञा भयो । हे ब्रह्मन तिमीले सृष्टिको इच्छा गरेर धेरै कालतक उग्रतपस्या गरेर मलाई प्रसन्न तुल्यायौं खराव विचारवानले मलाई खुशी पार्न सक्दैन मेरो दर्शन पाई सकेपछि कसैलाई कुनै कुराको अभाव रहन सक्दैन । मेरो इच्छाको नै प्रभाव हो । मेरो आज्ञानुसार नै तिमीले यस्तो दुष्कर तपस्या गरेका थियौं । त्यस बेला तिमी सृष्टिकार्यको योजनामा व्यस्त थियौं । तब मैले नै तिमीलाई तपस्या गर्न उपदेश दिएको थिए । म तपस्याको आत्माको आत्मा हुँ । तपले नै संहार र पालना गर्दछु । तप नै मेरो सबभन्दा प्रबल पराक्रम हो । यस्तो भगवान परमेश्वरको आज्ञा सुनी ब्रह्मा भन्नुहुन्छ म यही वर माग्छु हजुरको स्थूल र सूक्ष्म रूपलाई जान्न सकू माकुराले जाल फैलाई खेल्नु डुल्नु सकेपछि खुम्च्याई जाल पेटमा राखी दिए जस्तै हजुरको कार्य यस्तै छ हजुरले सिकाएअनुसार सृष्टिकार्य गर्न सकू म अज हुँ यस्तो ब्रह्माजीको वाक्य सुनी नारायणले भने मेरो अनुभवात्मक ज्ञान एक एक वर्णन गरी वताउनेछु । म जुन हुँ मेरो जुन सत्ता छ मेरा कृपाले ति सबै तत्त्व ज्ञान तिमीलाई प्राप्त हुनेछ अत निम्नानुसार परमेश्वरले भन्नु भएको छ ।

अहमेवा समेवाग्रे नान्यद यत सद सत् परम्

पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥३२॥

ऋतेर्थे यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि

तद्विद्यात्मनो मायायथाऽऽभासो यथा तमः ॥३३॥

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चा वचेष्वनु ।

प्रतिष्ठान्य प्रविष्टानि तथा तेषु न ते ष्वहम् ॥३४॥

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्व जिज्ञासुनाऽऽत्मनः ।

अन्वय व्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥३५॥

सृष्टि भन्दा पहिले केवल एक मात्र मनै हुँ र मनै एक मात्र थिए । त्यसवेला म देखि भिन्न न स्थुल वस्तु वा सूक्ष्म वस्तु कुनै पनि थिएन । सृष्टिको संहार भै सकेपछि जो शेष रहन्छ त्यो पनि मनै हुँ ।

जसले जगतको वास्तविक अर्थको ज्ञान प्राप्त गर्छ र जसका कृपावीना हृदयमा रहेर पनि त्यस ज्ञानको साक्षत्कार हुन सक्दैन त्यसलाई तिमीले मेरो जान । जस्तै जल आदिमा चन्द्रमा एउटै भएपनि अनेक देखिन्छन् र साथै राहु ग्रहहरूको समूहमा रहेर पनि देखिन्छ । त्यो त्यस वेला देखिन्छ जब ग्रहण लाग्दछ । त्यसैगरी माया पनि दृष्टि गोचर हुँदैन त्यो त काम परेपछि मात्र देखिन्छ । भौतिक पदार्थहरू र साना ठूला सबै प्राणिहरूमा पञ्च महाभूत प्रविष्ट हुन्छन् । या पहिले देखिनै विद्यमान रहनाले प्रविष्ट हुँदैनन । यसैगरी जगतका सबै जीवहरूमा म रहन्छु र रहन्छ पनि । यस्तो मेरो सत्ता हो ।

तत्त्व ज्ञानको अभिलाषा गर्नेहरूको आत्माको विषयमा पनि जान्नु पर्दछ । अन्वय र व्यतिरेकभावले सदैव सबैमा विद्यमान रहने भएको परम तत्त्व नै ईश्वर हो । तिमी आफ्नो मन एकाग्र पारेर मेरो मनको अनुशरण गर यस्तो गर्नाले तिमी कुनै कल्पका विभिन्न सृष्टिहरूको सम्पादन गर्दै यसकुराको अनुमान गर्न सक्ने छैनौ सबै थोक गर्ने गराउने मै हुँ । शुक्रदेवजीले महाराजा परीक्षितलाई भन्नु हुन्छ कि हे राजन तिनै अजन्मा भएका नारायणले समस्त प्राणीहरूका सृष्टाभएका ब्रह्मालाई यसप्रकार चतुश्लोकी भागवतको उपदेश दिएर हेर्दा हेदै अन्तर ध्यान भए अन्त ध्यान भएका जनार्दन भगवानलाई ब्रह्माले हात जोरी प्रणाम गरे । ब्रह्माले पनि जसरी अरूकल्पमा सृष्टिगरेका थिए त्यही अनुरूप यस कल्पमा पनि सृष्टि गरे । समस्त प्रजाका शुभ चिन्तक ब्रह्मा सबैको कल्याण गर्ने इच्छाले अहिंसा तप आदि यम नियमहरूको पालना गर्न लागे । ब्रह्माजीका सर्वश्रेष्ठ छोरा भएका नारद आफ्ना पिताको सेवा गरेर उनलाई बराबर प्रसन्न पार्दैरहे । कुनै समयमा आफ्ना पिता ब्रह्माजीसँग त्यही कुरा सोधेका थिए । जुन आज

म संग सोधी रहेका छौ भनी शुकदेवजीले भन्नु भयो । सर्वप्रथम प्रसन्न मुद्राभएर ब्रह्माजीले आफ्ना छोरा नारदलाई चतुश्लोकी भागवतका वारेमा विस्तार पूर्वक बताए र त्यसपछि नारदले सरस्वती नदीका तटमा बसी ध्यान गर्ने भएका व्यासजीलाई सुनाए साथै विराट पुरुष ब्रह्माजीबाट यस जगतको रचना कसरी भयो भन्ने सम्बन्धी विस्तृत रचना र अन्य प्रश्नहरूको पनि श्रीमद्भागवतद्वारा नै विस्तारपूर्वक वर्णन गरेको पाउँछौ । अतः यस सम्बन्धमा अन्य लेख रचनाद्वारा नै पुष्टि गरिनेछ । अहिले यही वन्द गर्दछु ।

अस्तु ।

जन्मको वास्तविक

जन्तूनां नरजन्म दुर्लभ मतः पुस्त्वं ततो विप्रता

तत्मात् वैदिक धर्म मार्गपरता विद्वत्वमस्यात् परम् ॥

आत्मानात्मविवेचनं स्वनु भवो ब्रह्मात्मना संस्थिति ।

मुक्ति नो शतकोटीजन्मसु कृतैः पुण्यै विनालम्पते ॥

- विवेक चूडामणि

संसारभरका अनन्तजीव तथा प्राणीहरूमा मनुष्य जीवन पाउन नै अति दुर्लभ छ । त्यो भन्दा पुरुषत्व र ब्राह्मणत्व प्राप्त गर्न मुस्किल छ । वैदिक सनातन धर्मको अनुयायी भैरहनु भन् सजिलो र सुलभ छैन । यो भन्दा पनि विद्वता प्राप्त गर्न भन् सजिलो छैन । यो अभ् कठिन कार्य हो । विद्वता प्राप्त भैहालेपनि आत्मा र अनात्माको विवेचना गर्न भन् मुस्किल छ । आत्मा अनात्माको विवेचना गर्न समर्थ भएपनि आत्मा ब्रह्मभावले रहेको अनुभव गर्नु र ब्रह्ममा अन्तरभाव भएको आत्मा भावले अनुभव गरी मुक्ति प्राप्त गर्नु या मुक्त भएको अनुभव गर्नु अत्यन्त दुर्लभ र दुष्कर कार्य हो । दुर्लभ र दुष्कर संभिएका यी अवस्थाहरू करोडौं जन्म जन्मान्तरको सत्कर्म एवं पुण्य कर्महरू नभई प्राप्त हुनै सक्दैन । यो ध्रुव सत्य छ ।

संसारका विभिन्न देशहरूका आन्तरिक धर्म शास्त्रहरूमा समेत अन्य प्राणीहरूका तुलनामा मानव देहलाई बढी उत्कृष्ट र उच्च मानिएको छ । भगवान शंकराचार्यले पनि मानिसका देहलाई तीन भागमा विभाजित गर्नु भएको छ । मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व एवं महापुरुष संश्रय गरी विभाजित गरिएको छ । यसमा पनि मनुष्यत्व नै प्रधान छ भनिएको छ । कारण मनुष्य देहको प्राप्ति नभै मुमुक्षुत्व र सद्गुरुको आश्रय संभव छैन ।

संसारका चौरासी लाख योनिहरूमा स्थावर जंगम सबै समाविष्ट भएका छन् । स्वेदज उद्भिज एवं जरायुज प्राणिमध्ये जरायुज श्रेष्ठ छ । यसैमा मनुष्य देह आदि जीव पर्दछन् । यी सबै योनीहरूमा ज्ञानगत एवं शक्तिगत तारतम्य देखिन्छ । त्यसमा कर्मगत वैचित्र्य हुँदैन । जसरी मानिसका एउटै शरीरमा बाल्य यौवन तथा वृद्धावस्थाको विकास हुँदै जान्छ । सोही अनुरूप मनुष्य जीवन धारामा निम्न कोटीका जीव तथा प्राणीका अतिरिक्त उत्कृष्ट जीव जातिको अभिव्यक्ति हुने गर्दछ । प्रकृतिमा दृश्य अदृश्य विभिन्न विचित्र शक्ति निहित हुन्छ । मानव शरीरमा यथासमययी सवे किसिमको शक्तिहरूको विकास हुँदै जान्छ । मानिसका विद्यमान शरीरमा अन्नमयकोषका साथै प्राणमय कोषको पनि विकास हुँदैजान्छ । प्राणभयकोषको विकास तथा मनोमयकोषको पूर्ण आभास लिएर चौरासी लाख योनीहरूको परिसमाप्ति हुन्छ भनी शास्त्रमा भनिएको पाउँछौ । मनोमयकोषको विकास भन्नु नै मनुष्य देहको उद्भव एवं प्रकट हुनु हो । मनुष्य देहमानै यथार्थ मनोमय कोषको स्थिति एवं क्रिया सम्भव छ । मनुष्य देहमा नै विचार र विवेकको स्थिति एवं क्रिया संभव छ । मनुष्य देहमानै विचार र विवेकको शक्ति प्रस्फुटित भएको पाउँछौ । शुभ एवं अशुभ सत् एवं असत्को विवेचना गर्ने सामर्थ्य नै मनुष्य मात्रमा हुन्छ ।

पशुहरूमा स्पष्ट रूपले अभिमान हुँदै हुँदैन । अभिमानका प्रभावले सुख दुःखका भोक्ताका रूपमा मानिसलाई परिचित गराउँदछ । कर्म गर्नु र गरेको कर्मको फल भोग्नु यी दुवै तादात्म्य बोध अविवेकद्वारा उत्पन्न भएको हो । त्यसकारण यही शरीर एकातर्फ कर्मानुष्ठानमा प्राप्त हुने र अर्को तर्फ कर्मफल भोगद्वारा अधोगतिमा पुग्दछ भनी शास्त्रमा उल्लेख भएको पाउँछौ । यही नै सांसारिक जीवनको वैशिष्ट्य हो । यसमा कुनै द्विविधा छैन हुँदैन पनि ।

कुनै पनि जीव मनुष्य देहमा प्रकट भएर सांसारिक वनेपछि आफ्नो संस्कार अनुसार प्राकृतिक साम्राज्यमा शुभ अशुभ कर्म गरिनै

रहन्छ । आ-आफ्नो कर्म अनुसार शरीर र ग्रहण गर्न वाध्यभएर शरीरहरूमा जन्मको उपभोग ग्रहण गर्दै रहन्छ । यही अनुरूप जन्म परम्परा भित्र अनेकौं जीवले विभिन्न प्रकारका शरीर ग्रहण गर्नु पर्दछ । आफ्नो जीवनको शुभकर्मका फलअनुसार उच्च उच्च लोकमा गति प्राप्त गरेको हुन्छ । त्यही अनुरूप नाना प्रकारका देवताहरूको अंश स्वरूप शरीर प्राप्त गरेका हुन्छन् । अशुभ कर्मका फल अनुसार अधोगति प्राप्त गर्छ । पशुआदि निम्न योनीमा जन्मी आ-आफ्नो कर्म अनुसारको फल भोगेका हुन्छन् । साधारण कर्म फलद्वारा भोग्नु पर्ने सबै फल भोगी पुनः मनुष्य शरीरमा नै फर्कन्छन् भनिएको छ ।

मानिसले पशु योनीमा प्रवेश गरेपनि त्यस योनीमा धेरै समय वस्तु पर्दैन भनिएको छ । आआफ्ना कर्म फल पूरा हुनासाथ मनुष्य योनीमै फर्केर आउँछ । पुन मनुष्य योनीमा आउनको निमित्त निर्दिष्ट कार्य पूरा गरेरै आउनु पर्दछ । आरोहका क्रममा जुन जन्म लिएको हुन्छ त्यो त्यही कर्म फल भोग्ने मात्र हो भनी स्मृति शास्त्रले बताएको छ । कर्म भोग पूरा भएपछि मनुष्य देहमा पुन फर्केर आउँछ । कुनै पनि जीव पशुपक्षीको योनीमा जन्म लिए पछि मनुष्य योनीमा निर्दिष्ट कर्म पार गर्नु यो जीवन लीलाको एक प्रकृया हो । अवरोहको क्रममा यस्तो हुँदै हुँदैन । जीवले मनुष्य शरीरमा जन्म लिन्छ त्यसपछि उसको भोगाकांक्षा पनि अवश्य बढ्दै जान्छ । जन्मान्तरमा भोगाकांक्षा पनि शिथिल हुँदै जान्छ । अनन्त प्रकारवाट भोग गरे पनि भोगाकांक्षा शान्त हुँदैन । भोग्य वस्तु देखासाथ वैराग्य भाव उत्पन्न भई जाग्रत भई हाल्छ । यसपछि मानव गतिका वेग प्रवृत्ति तर्फ घट्न थाल्दछ । अनि जीवलाई यस्तो अभाव हुन्छ कि कसैको पनि अज्ञानी जीव आफ्नो सामर्थ्यले कर्म गर्दै सक्दैन तापनि सांसारिक वनेर जीवले नाना प्रकारका सुखदुःख भोग्नु पर्दछ । जव जीवले यो स्पष्टसंग बुझ्नु पर्दछ कि जुन आनन्दको खोजमा भड्किरहेको छ त्यो आनन्द लोकान्तरमा उपलब्ध हुनै सक्दैन । त्यसकारण उसका शरीर पनि परिक्रान्त हुनै सक्दैन । तर पनि उसका

हृदयमा आनन्दको संवाद प्रस्फुटन भै आउँछ भन्ने कुरा उपनिषदले बताएको छ । त्यसै अनुरूपका विभिन्न वाटो समातेर समाजमा कसरी अग्रगामी हुने भन्ने कुरा उसको सोचाईमा आउने संकटैन तब सम्मका लागि तिमी अग्रगामी बन्नै सक्दैनौ । संसारमा आनन्द भन्नु नै मानव जीवनमा देखिएको उसको स्वरूप हो । चौरासी लाख योनीपछि पुन मनुष्य शरीरको प्राप्ति दुर्लभ छ । करोडौं जन्म जन्मान्तरका कर्मफल भोगेपछि आनन्द स्वरूप आत्मालाई माया जालबाट मुक्त हुने आकांक्षा आउन पनि दुर्लभ छ । दुर्लभ भएको मनुष्य देह पुनः प्राप्त गरेपछि मानवले दुर्लभ नैराश्य र निवृत्तिमा पुग्न र मुक्तिको आकांक्षा प्राप्त गरेर सदगुरु प्राप्त गर्नु अति दुर्लभ छ । माथि बताएको कुरा असंभव पनि छ भनी स्मृति शास्त्रले बताएको छ ।

यस जगतमा सदगुरु यताउता खोजेर पाइने होइन दैव संयोग कुनै वखत स्वयं मुमुक्षु प्राणीलाई दर्शन दिन्छन् । अल्पज्ञ भएपनि जीवमायामा मुग्ध भै दिग्भ्रान्त रूपमा भौतारिई रहन्छ । सदगुरु भन्नु नै भगवान् परमेश्वर हुन । भगवान् परमेश्वरले जीवका अगाडि आफ्नो अनुग्रह शक्ति प्रकाशित गर्दछन् । यो प्रकास अखण्ड र अविच्छिन्न हुन्छ । जीवको आत्म स्वरूप केहो त्यो थाहा पाउनु प्रत्येक प्राणीलाई आवश्यक छ । यही नै वास्तविक सत्यको यथार्थ स्वरूप हो । त्यो स्वरूप दिखाई दिनु सदगुरुको काम हो । आफ्नो संवेगद्वारा त्यो गुरुले देखाएको वाटो पार गर्नु शिष्यको काम हो । गुरु कृपा र शिष्यको आत्म पौरुष सम्मिश्रण भएमा नहुनेमा असंभावनीय कामहरू पनि हुन्छन् भन्ने कुरा शास्त्रबाट प्रमाणित भएको पाउँछौ । देह आदिका अभिमानले मनमा भएको आफ्नो यथार्थ स्वरूपको विषयमा कुनै प्रश्न नै उठ्न सक्दैन । गुरुकृपाद्वारा समग्रभ्रम हटेपछि मनै त्यो परम पदार्थ हुँ भन्ने रूपमा त्यही प्रश्नको उत्तर प्राप्त हुन्छ ।

मनुष्य देह वास्तवमा सम्पूर्ण विश्वको प्रतीक स्वरूप हो । यस ब्रह्माण्डमा जे जति कुरा हुन्छन् तिनै यो मानव पिण्डमा अटाएर रहेका

छन् । श्रीकृष्ण भगवान्‌ले अर्जुनलाई विश्वरूप नै देखाएका थिए । भनी श्रीमद्‌भागवत गीतामा भनिएको छ । मानिसले केवल आफ्नो स्वरूप विर्षनाले विश्वरूपलाई पनि चिन्नै सक्दैन । वास्तवमा भन्ने हो भने मानिस विश्वातीत पनि हो । सम्पूर्ण पूर्णत्वको अभिव्यक्ति मानिसमा नै हुन्छ । पशुपक्षीका शरीरमा कुनै पनि वखत कुनै हालतमा पनि पूर्णत्व हुँदैन । दुवैमा भोग देह अन्तर्गत पर्दछन् भनिएको छ । मनुष्य योनीवाहेक अन्य कुनै पनि योनीमा पूर्णत्वको मार्ग संभव नै छैन । त्यसैले नै होला शास्त्रमा मनुष्य शरीरलाई देवताहरू पनि यदाकदा स्तुति गर्ने गर्दछन् भनिएको छ । पूर्ण ज्ञान जुन वस्तुको जुन स्वरूपमा छ त्यो वुझ्नु नै वास्तविक ज्ञान हो आत्मामा अनात्मा बोध हुनु वा आत्मामा आत्म बोध हुनु यी दुवै अज्ञान पद वचनका वाक्य हो । जव आत्मालाई नात्मका रूपमा ग्रहण गर्न बाध्य भएर रहन्छ तबसम्म नै मानिस स्थूल देहलाई नै आफ्नो स्वरूप ठान्दछ यसैमा उसको अहमनत्व निहित हुन्छ । जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति हुँदै जीव सदा घुम्ने फिर्ने गरिरहन्छ । वास्तवमा मायिक सत्ता जडहो त ऊ शुद्ध चेतन पनि हो । जीव रूप आत्मा कर्म तथा माया दुवैबाट अगल भई मुक्त हुन्छ । त्यसपछि कैवल्य दशामा प्राप्त हुन्छ । एवं रीतले कैवल्य प्राप्त आत्मा कर्म संस्कारको अभावका कारण संसार चक्रमा पर्दै पर्दैन । क्रिया शक्तिको विकास नभई पूर्ण चैतन्य रूपमा अभिन्न भई रहन्छ भन्ने कुरा बताएको छ । दिव्य ज्ञानको उदय र विकासका साथ साथै आत्मा अनात्म भाव विल्कुलै बाँकी रहँदै रहँदैन । निर्मल शुद्ध आत्माले स्वऽहंको रूपमा आफूलाई पूर्ण अनुभव गर्दछ । यही नै चित शक्तिको पूर्ण अभिव्यक्ति भएको हो परमात्मा र जीवात्माको अभेदको प्रतिष्ठा हो । संसारको अनुभव त्यसवेला उसलाई कुनै हालतमा पनि हुँदैन हुँदैन । ब्राह्मी स्थितिको अखण्ड अनुभूति कहिल्यै कुनै अवस्थामा लुप्त हुनै सक्दैन तर जीवावस्थामा समस्त विश्व दुःखमय हुन्छ र आनन्दको आभास जाग्रत हुँदै हुँदैन । सर्वत्र आफ्नै स्वरूप मात्र देखा पर्दछ भनी अद्वैत वेदान्तले भनेको छ । वास्तवमा मानव स्वरूपका

विवरण र स्थिति नै यही हो । दुर्गा सप्तशतीमा सर्वोपकार करणाय सदा ऽऽद्रचिता भनिएको छ । आनन्दमयि माताको जुन आद्र चित्तता छ त्यो नै करूणा को मार्ग निर्देशन हो । अब हामी यसै अनुरूप मानव देहका प्रसङ्गमा मनुष्य शरीरको गुरुत्व यति बढी छ कि उसले विश्वरूप गुरुसँग अभिन्न भै इच्छा व्यक्त गर्दछ भने चराचर जगतको सेवा कार्यमा आफूलाई खटाई राख्न सक्दछ । यो सबै महा मायाको नित्य नैमित्तिक लिला अन्तर्गत पर्दछन् । अर्काको दुःखबाट दुःखितन भई समस्त प्राणीहरूमा करूणाको उदय हुँदै हुँदैन भनिएको छ । करूणाको उदय नभई अरूको दुःखमा पनि सहभागी भै हटाउन सकिदैन । वैदिककाल देखि अर्थात् हजारौं वर्ष अगाडिदेखि चल्दै आएको सनातन धर्मका अनुयायी ऋषि महर्षिहरूले जीवन मरणको प्रश्नमा विचार गर्दै त्यसको स्थायि समाधानका उपाय समेत खोजेर निचोड निकालेका थिए । तिनै ऋषि महर्षिहरूका लागि ईश्वर एक निराकार भावमात्र थिएन सर्वव्यापक एवं सर्वान्तरयामी परमात्मा माथिको हो भनिएको थियो । यो संसार रचना उसकै हो र संसार जगतका प्राणीहरू उसैका भाइबन्धु हुन्भनी स्मृति शास्त्रले बताएको पाइन्छ । अतः हामीले देखेको यो दृश्यमान जगत पनि उनैको संरचना हो । यसमा पनि मत मतान्तरको यो चराचर जगत पनि उनै ईश्वरद्वारा नै प्रादुर्भूत भएर ईश्वरमा नै विद्यमान भई आखिरमा उनैमा विलीन हुन्छ । त्यही नै ब्रह्म हो भन्ने पनि भनाइ छ । विभिन्न पुराणहरूमा उल्लेख भए अनुसार जीवात्माले चौरासी लाख योनीपछि मनुष्ययोनी अवश्य प्राप्त गर्दछ भन्ने कुरा वरावर तल माथी व्यक्त गरिरहेका छौं । अतः यो पनि भनिन्छ कि कुनै पनि व्यक्ति यो कुरा अस्वीकार गर्ने सक्दैन । मुक्ति र मुक्तिको आकांक्षा मनुष्य जीवलाई मात्र हुन्छ, त्यसै अनुरूप मानव देह दुर्लभ छ र त्यसमा पनि पुरुषत्व र ब्राह्मणत्व भन दुर्लभ छ ब्राह्मण भई वैदिक सनातन धर्मका अनुयायि विद्वान् आत्मा अनात्माको विवेकी भएको पाउनु ज्यादै कठिनाई हुने कुरा विभिन्न शास्त्रमा बताएको पाउँछौं । तैपनि हालको विद्यमान

सांसारिक परिप्रेक्ष्यमा माथि उल्लेख भए अनुरूप विवेक चूडामणिमा उल्लिखित श्लोकको व्याख्या गर्न त्यति उपयुक्त नहुन सक्छ तापनि सान्दर्भिक नभएका कारण भक्ष्या भक्ष्यमा विवेकी ब्राह्मण प्राप्त हुने धेरै कठिनाई हुने हुँदा विद्यमान अवस्थामा मैले पूर्वापरका प्रसङ्ग मिलाई जाने बुझ्नेसम्म आफ्नो शैलीमा व्याख्या गरी पाठकवर्ग समक्ष राखेको छु ।

परम्परागत सनातन धर्मलाई सामान्य धर्म विशेष धर्म र परम धर्मादि तीन भागमा विभाजित गरिएको छ । यी मध्ये सामान्य धर्म र विशेष धर्मलाई यथामति व्याख्या गरिएको छ भने परम धर्मलाई उपासना र ज्ञान दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । उपासनालाई भक्तियोग र साष्टाङ्ग योगमा विभाजित गरी तिनीहरूको बारेमा पनि विचार गरिएको छ । परम धर्मको विशेष भाग अर्थात दोस्रो भाग ज्ञान योगको विषयमा वर्णन गरिएको छ । भक्त प्रल्हादले वाल्यवस्थामा नै असुर बालकहरूलाई यसै बारेमा उपदेश दिएका थिए भन्ने कुरा विभिन्न पुराणमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

अत भनिएको छ “दुर्लभ मानुषं जन्म तदप्य ध्रुव मर्थकम्” यस संसारमा मनुष्यजन्म अति दुर्लभ मानिएको छ । यस जन्मद्वारा अविनाशी परमात्माको प्राप्ति हुन्छ । अविनाशी परमात्मालाई प्राप्त गरेपछि यसको अन्त्य कहिले हुन्छ त्यो कुरो कसैलाई पनि थाहा नै हुँदैन । गीताको उल्लिखित श्लोकको अनुशरण गरी विवेक चूडामणिमा पनि सोही अनुरूप व्याख्या गरेको पाउछौं । यसैलाई मैले सामान्य व्याख्यात्मक रूपमा वर्णन सम्म गरेको हुँ । यसमा के कस्तो रूपमा व्याख्या गर्नु पर्ने र उपर्युक्त हुने त्यसैलाई छुट्याउन नसकी आफ्नो शैलीमा व्याख्या गरेको हुँ । यसैलाई पाठकवर्गले विवेक साथ पढिदिन हुने छ भन्ने विश्वासका साथ यो सानो ज्ञान चर्चा यही अन्त्य गर्दछु । अस्तु ।

श्रीमद्भागवतको विशेषता

श्रीमद्भागवतको विशेषता साक्षात् भगवानको स्वरूप हो । यसै क्रममा श्रीमद्भागवतले भगवान परमेश्वरको पूजा आराधाना गर्दछन् । भगवान व्यासजीवाट रचना भएकोले नै शान्ति प्राप्त भएको छ । जसमा सकामकर्म निष्काम कर्म साधना ज्ञान, सिद्धज्ञान साधना भक्ति, साध्यभक्ति, वैधी भक्ति, प्रेमा भक्ति मर्यादा मार्ग, अनुग्रह मार्ग द्वैत अद्वैत द्वैता द्वैत आदि सबैका परम रहस्य धेरै नै मधुरताका साथ भरिएको छ । सबै मत भेद आदिवाट पनि धेरै माथी उठेको छ भने सबै मतभेदलाई पनि समन्वय गर्नेभएको यो श्री मद्भागवतका वारेमा के महिमा बताउनु । यस ग्रन्थका प्रत्येक अङ्ग-अङ्गवाट भगवत भावपूर्ण परमरहस्यपूर्ण ज्ञान सुधासरीताको वाणी प्रस्फुरण भएको छ । यसैले भनीएको छ कि त यस्मिन् पारमहंस्यमेक ममलं ज्ञानं परमगीयते” । भगवान् परमेश्वरका मधुरतम प्रेमरसले छचल्किएको महासागर नै हो । यसैले भावुक भक्तलोकहरु यसै मा लुटपुटीई रहेका हुन्छन् । परम मधुर भगवदरसले भरिएको छ । त्यसैले त भनीएको छ “स्वादु स्वादु पदे पदे ” यस्तो ग्रन्थ बनेको छ । यस्को कुनै कतै कसै सँग पनि तुलना हुनै सक्दैन पाउदाँ पनि पाईदैन । खासै भन्ने हो भने विद्याको ता यो ग्रन्थ एक भण्डार नै हो । त्यसैले त “विद्या भागवता वधिः” भनी प्रसिद्धि पाएको हो । यस ग्रन्थका परम हंस संहिताको यथार्थ आनन्दत उनै सौभाग्यशाली भक्तहरुको निमित्त केही सीमा तक सम्म प्राप्त हुन्छ । जस्ले हृदय देखि नै सच्चा लगनसिलताका साथ श्रद्धा भक्ति पूर्वक केवल भगवद प्रेमका प्राप्तिका लागी नै बराबर यसको पारायण गरिरहनु जरुरत देखिन्छ । यसै कारण श्री मद्भागवतलाई आशिवादात्मक ग्रन्थ हो भनी भनिएको छ । यसलाई बराबर पारायण गर्नु लौकिक वा पारमार्थिक दुवै प्राप्त हुन्छ भनीएको छ । यस्मा कैयौं ठाउँमा अमोघ प्रयोग भएको पाउँछौं

जस्तै नारायण कवच सारा विघ्न नाशका लागी प्रयोग भएको हो भने पुंस वन व्रत समस्त कामनाहरुको पूर्तिको लागी र गजेन्द्र स्तवन, ऋण मुक्ति शत्रुवाट छुटकारा दुर्भाग्यका नाश प्रयोवत मनोवाञ्छित सन्तान प्राप्तिको लागी र सप्ताह श्रवन या पारायणले प्रेतत्ववाट मुक्तिको वर्णन गरिएको छ । यिनै सबै साधनाहरुवाट भगवत् प्राप्तिका बाटाका लागी धेरै सहायता मिल्छ । श्री मद्भागवतका यर्थाथ आनन्द त भगवद प्रेमी पुरुषहरुलाई नै प्राप्त हुन्छ । जो मनुष्य आफ्ना बुद्धि विद्याका अभिमान छोडी केवल भगवत कृपाको आश्रय लिएर श्री मद्भागवतको विशेषपूर्वक गहिरो अध्ययन गर्नु जरुरत हुन्छ । यो कुरो सारा जगतलाई भनी रहनु पर्ने केही छैन । आफूले नै मनन गरि बुझिरहनु पर्ने कुरा हो । यसमा जे जति व्याख्या र उदाहरण दिए पनि पुग्दैन ।

कथा प्रारम्भका लागी शुभ मुहूर्त -

- नक्षत्रमा - हस्ता चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनुराधा, पुनर्वसु, पुष्य, रेवती, अश्विनी, मृगशिरा, श्रवन, घनिष्ठा, एवं पूर्व भाद्रा पदा, उत्तम
- तिथिहरुमा - द्वितिया, तृतीया, पञ्चमी, षष्ठी, दसमी एकादशी, एवं, द्वादशी यो श्रेष्ठ भनेको छ ।
- वार - सोम, बुधवार, गुरुवार, शुक्रवार
- सर्वोत्तम - शुक्र, वा गुरुको अस्त हुन नहुने
- कथारम्भमा - भद्रादिको दोष रहित पृथ्वी जागेको वखत वक्ता र श्रोताको चन्द्रवल ठीक भएको हुनु पर्ने लग्नमा शुभग्रहको योग अथवा उसका दृष्टि, शुभग्रहको स्थिति केन्द्रमा त्रिकोणमा भएको उत्तम महिना - आषाढ, श्रावन, भाद्र पद, आश्विन, कार्तिक, मंसिर ।

श्रीमद्भागवत कथा श्रवण पवित्र स्थान अर्चना विधि

सप्ताह कथा श्रवणका लागी उत्तम एवं पवित्र ठाउँको व्यवस्था हुनु पर्छ । जहाँ धेरै व्यक्ति सुविधा संग वस्न सकुन । त्यस्ता ठाउँमा आयोजना गर्नु उपर्युक्त हुन्छ । जस्तै नदीका तिर, बगैँचाका विचमा, देवताका मन्दिर आसपासमा अथवा ठूलो फराकिलो ठाउँ भएको आफ्नै निवास आदि ठाउँमा सप्ताह कथा श्रवणको व्यवस्था गर्नु उपर्युक्त हुन्छ । यि ठाउँ मध्येमा पनि पवित्र लिपपोत गरी सफा भएको हुनु पर्दछ । त्यस ठाउँमा पवित्र सफा आसन ओच्छ्याउनु । वस्ने ठाउँको माथी खुला हुनु हुँदैन केही टागेंकै हुनु पर्दछ । मण्डपको चदुवा बाहेक अरु कुनै पनि नीलो रंगको वस्त्र प्रयोग गर्नु हुँदैन । कर्ताको अनुकुल अनुसारको यज्ञकुण्ड बनाउनु पर्दछ । कथा मण्डप केराका थाम राखी बनाउनु । केराका साथै बाँस, उखु, साल नभएमा उत्तिस राखी मण्डप फूलमाला र ध्वजा पताका अनेक पल्लवले सजिसजाएको हुनुपर्दछ । माथिबाट सुन्दर चदुवा टाँगनु पर्दछ । त्यही मण्डपको दक्षिण भागमा वक्ता कथावाचक र पश्चिम भागमा मुख्य श्रोताका वस्नको लागी उपर्युक्त ठाउँ बनाउनु । मण्डपका बाँकी भागमा देवताहरु र कलस आदिका स्थान छुट्याउनु पर्छ । कथा वाचकका लागी उच्च सिंहासनको छुट्टै व्यवस्था हुनुपर्दछ । आसन शुद्ध, आसन नयाँ, नयाँ गड्ढा ओच्छ्याउनु पर्छ । वक्ताका दाँया बाँया र पछाडी पट्टि पनि आनन्द दिने आसन हुनु पर्छ । श्रीमद्भागवत पुस्तक राख्न छुट्टै सिंहासन रुपी खटीयाको व्यवस्था हुनु पर्छ । पुस्तक खटीयामा राख्नु अगाडी विधि पूर्वक अष्टदल कमल बनाई पुजागरी श्रीमद्भागवतको पुस्तक राख्नु पर्छ ।

कथा वाचक विद्वान पण्डित सबै शास्त्रका उदाहरणहरु दिई श्रोताहरुलाई राम्रो संग बुझाउन सक्ने सदाचारी सद्गुण सम्पन्न उपाध्याय

ब्राह्मण भएको हुनु पर्दछ । ब्राह्मणमा पनि सुशिलता कुलीन गम्भीर एवं श्री कृष्ण भक्ति भएको हुनु परम आवश्यक देखिन्छ । वक्ता परनिन्दा कति पनि नभएको सवैको स्पृह भएको हुनुपर्छ । श्रीमद्भागवत पुस्तक रेशमी वस्त्रले बाँधेको हुनुपर्छ । सो श्रीमद्भागवत डोला वा टाउकोमा राखि छत्रचमर आदिले स्वागत साथ ल्याउनु पर्दछ । गीत वाद्य र भजन कीर्तनका साथ लिई आउनु पर्दछ । त्यस वखत हरेक किसिमका उत्सव मनाउनु उपयुक्त हुन्छ । कथा मण्डप र आस पासमा अनुपयोगी अर्थात् त्यसवखत काम नलाग्ने वस्तुहरु सवै हटाउनु पर्दछ । भित्ताका चारै तर्फ भगवानका वाणी र राम्रो राम्रो चित्रहरु टाँस्नु पर्दछ । मुख्य वक्ता र मुख्य श्रोताको हकमा वक्ता पूर्वाभिमुख भएमा श्रोता उत्तराभिमुख र वक्ता उत्तराभिमुख भएमा श्रोता पूर्वाभिमुख हुनु अतिजरुरी हुन्छ । सप्ताह कथा भन्नु नै एक महान यज्ञ हो यस्लाई निर्विघ्नतापूर्वक सुसम्पन्न गर्न आफ्ना भएका सवै इष्ट मित्रको साथ लिनु अति जरुरी हुन्छ । धन सम्पत्ति आदिको पनि पहिला नै व्यवस्था गरी राख्नु पर्दछ । ५/७ दिन अझ त्यस भन्दा अगाडी नै टाढा टाढाका इष्ट मित्रलाई निमन्त्रणा पठाउनु पर्छ । सवै संग यही नै अनुरोध गर्नु पर्छ कि तपाईं नआई हुँदै हुँदैन भनी भन्नु पर्दछ । र तपाईंले आई सप्ताह श्रवण गर्नु पर्छ भनी अनुरोध गर्नु । यदि हुन्छ सवै समय आई वस्नु भएन त एक दिन मात्र भएपनि आउनु भन्नु पर्छ । आएका इष्टमित्र र अतिथिहरुको लागी वस्ने खानेको राम्रो प्रबन्ध मिलाउनु वक्तालाई पनि एकदिन अगाडी नै कपाल मुण्डन गराउनु । सप्ताह शुरु हुनु भन्दा एक दिन पहिले नै पूर्वाङ्क देवताहरुको स्थापना पूजनादि कार्यगरी सकेको हुनुपर्दछ । वक्ता प्रत्येक दिन सूर्योदयको पूर्व नै स्नानादि कार्य समाप्त गरी सन्ध्यावन्दनादि पुरा नियम गरी सकेको हुनुपर्दछ । कथामा कुनै केही पनि विघ्न आई नपरोस् भन्नको लागी प्रत्येक पटक गणेशजीका पूजा गर्नु पर्दछ ।

सप्ताह सुरु हुनु पूर्व नै यजमान वा कर्ताले स्नानादिले शुद्ध भै नित्य कर्म गरी आभ्युदयिक श्राद्ध गर्नु पर्दछ । आभ्युदय श्राद्ध धेरै पूर्व

अर्थात् सप्ताह हुनुपूर्व २९ दिन अगाडी नै गर्न सक्तछन् । शास्त्रमा २९ दिन अगाडी नै अभ्युदय श्राद्ध गर्ने विधान पनि बताएको छ । त्यसपछि गणेश, ब्रह्मा आदि गरेका देवताहरुको साथै नवग्रह षोडशमातृका सप्त चिरञ्जीवि । (अश्वत्थामा, वलि, व्यास हनुमान, विभीषण, कृपाचार्य तथा परशुराम) र कलश स्थापना गर्नु र पूजा गर्नु छुट्टै एक चौकीमा सर्वतो भद्र मण्डल बनाएर उसैका माझ भागमा तामाको कलश स्थापना गर्नु, कलशको माथी थाली राखी त्यहाँ सुवर्ण प्रतिमा राखी लक्ष्मी नारायणको स्थापना गर्नु अति जरुरी देखिन्छ । कलशकै नगीच भगवान् शालिग्रामको सिंहासन बनाई विराजमान गराउनु पर्दछ ।

सर्वतो भद्र मण्डलमा रहेका सबै देवताहरुलाई पूजा गरी सकेपछि भगवान् नर नारायण, गुरु, वायु, सरस्वती, शेष सनकादि कुमार, सांख्यायन, पराशर बृहस्पति मैत्रेय तथा उद्धवको पनि आवाहन एवं स्थापना एवं पूजा गर्नु पर्दछ ।

त्यसपछि त्रय्यारुणि आदि गरेका छ पौराणिकहरुको पनि स्थापना गरी पूजा गर्नु जरुरत छ ।

अर्को छुट्टै पीठमा सुन्दर शुद्ध वस्त्रले ढाकी श्री नारदजीको आन्कन एवं पूजा गर्नु पर्दछ । त्यसपछि आधार पीठ पुस्तकको र व्यास वक्ता आचार्यको यथा योग्य रुपमा पूजा गर्नु पर्दछ । सम्पूर्ण कथा निर्विघ्नपूर्वक हवस् भन्नका खातिर गणेश मन्त्र, द्वादशाक्षर मन्त्र तथा गायत्री मन्त्रको जप र विष्णु सहस्र नाम एवं गीताको पाठ गर्नका लागी आफ्ना शक्ति र गच्छे अनुसार - सात, पाँच वा तीन ब्राह्मणहरुलाई वरण गर्नु । श्री मद्भागवतको पनि एक छुट्टै अर्कै ब्राह्मणद्वारा पारायण गराउनु उपयुक्त हुन्छ । देवताहरुको स्थापना एवं पूजा गर्नु भन्दा पहिलेनै हातमा पवित्र, अक्षता, फूल, जल र पैसा लिएर महासंकल्प गर्नु पर्दछ ।

ॐ तत्सदद्य, श्री मद्भागवतो विष्णोराज्ञया प्रवर्त मानस्य ब्रह्मणो द्वितियेपराध्वै श्री श्वेतवाराहकल्पे जम्बु द्वीपे भरत खण्डे आर्यावर्ते श्री विष्णु प्रजापति क्षेत्रे वैवस्वत मनु भोग्यैक सप्तति युगे

चतुष्टयान्ताष्टाविंशति तम कलि प्रथम चरणे बौद्धावतारे अमुक संवत्सरे अमुकायने अमुकतौ अमुकराशिस्थिते भगवति सवितरि अमुकामुकराशि स्थितेषु चान्येषुग्रहेषु महामाङ्गल्य प्रदेमासानामुत्तमे अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकमुहूर्त करणादि युतायाम अमुकतिथौ अमुकगोत्रे अमुकप्रवरः अमुकशर्मा अहं पूर्वातीतानेक जन्म संचिताखिल दुष्कृत निवृत्ति पुरस्सरै हिकाध्यात्मिका दि विविध ताप पापा पनोदार्य दशाश्वमेध यज्ञ जन्म सम्यगिष्ट राज सूर्य यज्ञ सहस्र पुण्यसम पुण्य चन्द्र सूर्य ग्रहण कालिक बाहुब्राह्मण सम्प्रदानक सर्व सस्य पूर्ण सर्व रत्नोपशोभित महीदान पुण्य प्राप्तये श्री गोविन्दचरणार विन्दयुगले निरन्तर मुत्तरोत्तर मेधमान निस्सीम प्रेमोपलब्धये तदीय परमानन्द मय गोलोक धाम्नि नित्य निवास पूर्वक तत्परिचर्या रसा स्वादन सौभाग्य सिद्धये च अमुक गोत्रामुक प्रवारामुक शर्म ब्राह्मण वदनारविन्दाच्छ्री कृष्ण बाडमय मूर्ती भूतंश्री मदभागवत मष्टादश पुराण प्रकृतीभूत अनेक श्रोत श्रवण पूर्वक ममुकदिनादार भ्यां अमुकदिन पर्यन्तं सप्ताह यज्ञरूप तथा श्रोष्यामि प्राप्स्य मानेऽस्मिन् सप्ताह यज्ञ निर्विघ्न युग निवारण पूर्वकं यज्ञरक्षाकरणार्थं गणपति ब्रह्मादि सहित नव ग्रह षोडशमातृका सप्तचिरञ्जीवि पुरुष सर्व तो भद्र मण्डलस्थ देव कलशापर्चन पुरस्सरं श्री लक्ष्मी नारायण प्रतिमा शालग्राम नरनारायण गुरु वायु सरस्वती शेष सनत्कुमार साख्यायन पराशर बृहस्पति मैत्रेयोभ्दव त्रय्यारुणि कश्यप राम शिष्याकृत व्रण वैशम्पायन हारीत नारद पुजन माधोर पीठ पुस्तक व्यास पूजनञ्च यथालब्धो पचारै करिष्ये ॥

संकल्प पढी सकेपछि माथि लेखिएका देवताहरुको चित्र पट वा फोटोमा फूल अक्षता द्वारा तिनीहरुलाई आवाहन गरि वैदिक पूजा पद्धतिका अनुसार उनीहरु सबैको पूजा गर्नु पर्दछ । सप्तचिरञ्जीविहरुको र सनत्कुमार आदिको पूजा मन्त्र द्वारा नै गर्नुपर्दछ ।

कथामण्डपमा चारैदीशा या कोणहरुमा एक एक कलश स्थापना गर्नु पर्दछ । चारै तर्फका चारै कलशमा पूर्व तर्फको कलशमा ऋग्वेदको

र उत्तर तर्फको कलशमा अथर्ववेदको र पश्चिम तर्फको कलशमा सामवेदको दक्षिण तर्फको कलशमा यजूर्वेदको स्थापना र पूजा गर्नु पर्दछ । कसै कसैले माझमा सर्वतो भद्र मण्डल का बीचमा एउटै तामाको कलश स्थापना गरेर उसैको चारैतर्फ सर्वतो भद्र चौकी का चारै तर्फ चारवेदको स्थापना गरी पूजा गर्ने पनि गर्दछन् ।

यही बीचको कलशका माथी स्थालीमा सुवर्ण प्रतिमा स्थापना गरि षोडशोपचार विधिद्वारा लक्ष्मीनारायणलाई पूजा गर्दछन् देवताहरुको पूजाका क्रम प्रारम्भ देखि नै यिनै प्रकार क्रमश गर्नु पर्दछ ।

सर्व प्रथम रक्षादीप प्रज्वलित गर्नु पर्दछ । चामल टपरी भरी राखी सुरक्षित साथ हावा आदिवाट जोगाई राख्नु पर्दछ । यसपछि एउटा टपरीमा चामल राखी जनैसुपारी एउटा रातो रुमालमा राखी उसैमा गणेशजीको पूजाको लागि पूर्व महासंकल्प पढ्नु र गणेशजीलाई आवाहन गर्नु ।

ॐ भू भुव स्व गणपते ब्रह्मागच्छ इतिष्ठ मम पूजां गृहाण यस प्रकार आवाहन गर्नु र गणनात्वा इत्यादि मन्त्र पढ्नु त्यस पछि फेरी गजाननं भूत इत्यादि श्लोक पढी ध्यान गर्नु । ॐ मनोजुतिः इत्यादि पढी प्रतिष्ठा गर्नु र विभिन्न उपचार समर्पण गर्नु र श्री गणपतयेनमः भनी पाद्य, अर्घ्य आचमनीय, स्नानीय, पुनराचमनीय, पञ्चामृत स्नान, शुद्धोदक स्नान वस्त्र रक्षासूत्र, यज्ञोपवीत चन्दन रोली सिन्दूर, अवीर, रातो फूल, अक्षता, फूलमाला दुर्वादल, आभुषण, सुगन्ध, धूपदीप, नैवेद्य, (मिष्ठान्न एवं गुँद मेवा आदि) तथा ऋतु फल, चढाउनु, गंगाजल आचमन गराउनु मुखशुद्धिका लागी सुपारी ल्वाङ्ग अलैंची कर्पूर ताम्बुल आदि चढाउनु । अन्त्यमा दक्षिणा द्रव्य र विशेषार्घ्य प्रदक्षिणा एवं साष्टाङ्ग प्रणाम साथै निवेदन गर्नु । प्रार्थना गर्नु ।

ॐ लम्बोदरं परम सुन्दर मेक दन्तं

रक्ताम्बरं त्रिनयनं परमं पवित्रम्

उद्यद्विवा कर निमोज्ज्वल कन्ति कान्तम्

विघ्नेश्वरं सकल विघ्न हरं नमामि ॥

त्वां देव विघ्न दल नेति च सुन्दरेति

भक्त प्रियेति सुखदेति फल प्रदेति

विद्या प्रदेत्य हरेति च ये स्तुवन्ति

तेभ्यो गणेश वरदो भव नित्यमेव ॥

अनया पुजया गणपति प्रीयतां न मम ॥

यति भनी गणेशजीलाई पुष्पाञ्जली दिनु यस पछि ॐ भुर्भुवःस्वः
भोब्रह्म विष्णु शिवसहित सूर्यादि नव ग्रहा इहागच्छ तेह तिष्ठत मम
पूजां गृहणीत यस प्रकारको वैदिक मन्त्र वे उच्चारण पूर्वक ब्रह्मादिसहित
नवग्रहको आवाहन गर्नु । पहिला जस्तै उपचार मन्त्रले ॐ ब्रह्मणे नमः
ॐ विष्णवे नमः ॐ शिवाय नमः ॐ सूर्याय नमः ॐ चन्द्र मनसे नमः
ॐ भौमार्य नमः ॐ बुधाय नमः ॐ वृहस्पतये नमः ॐ भार्गवाय नमः
ॐ शनैश्चराय नमः ॐ राहवे नमः ॐ केतवे नमः यिनै नाम र
मन्त्रहरुद्वारा पाद्य अर्घ्यादि सबै थोकले उपचार समर्पण गर्नु । तल
लेखिएको श्लोकद्वारा प्रार्थना गर्नु ।

ॐ ब्रह्मा मुरारि स्त्रिपुरान्तकारी

भानूः शशी भूमि सुतो बुधश्च ।

गुरुश्च शुक्रः शनिराहु केतव

सर्वे ग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ॥

अनया पूजया ब्रह्मा विष्णु शिव सहित सूर्यादि नव ग्रहाः प्रीयन्तां न मम ॥ यति भनी पुष्पाञ्जली च ढाउनु । त्यस पछि ॐ भूर्भुवः स्व भो गौर्यादि षोडश मातर इहागच्छत मम पूजां गृहणीत "यस प्रकार आवाहन गरी नाम र मन्त्र द्वारा पाद्य अर्धा आदि निवेदन गर्नु,"

(१) ॐ गौर्यै नमः (२) ॐ पद्मायै नमः (३) ॐ शङ्ख्यै नमः (४) ॐ मेधायै नमः (५) ॐ सावित्र्यै नमः (६) ॐ विजयायै नमः (७) ॐ जयायै नमः (८) ॐ देव सेनायै नमः (९) ॐ स्वधायै नमः (१०) ॐ स्वाहायै नमः (११) ॐ मातृभ्यो नमः (१२) ॐ लोक मातृभ्यो नमः (१३) ॐ हृष्ट्यै नमः (१४) ॐ पुष्ट्यै नमः (१५) ॐ तुष्ट्यै नमः (१६) ॐ आत्म कुल देवतायै नमः

पूजा पछि प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

गौरी पद्माशची मेधा सावित्री विजयाजया । देव सेना स्वधा स्वाहा मातरो लोक मातर ॥

धृति, पुष्टिस्तथा तुष्टि आत्मने :कुल देवता । इत्येता मातरः वृद्धिं कुर्वन्तु मे सदा ॥

अनया पूजया गौर्यादि षोडशमातर : प्रीयतां न मम ॥ यस प्रकार पुष्पाञ्जली निवेदन गर्नु ।

त्यसपछि भो अश्वत्थामादि सप्तचिरंजीविन इहागत्य मम पूजा गृहणीत यस प्रकारले आवाहन गरेर पूर्व वत् नाम मन्त्र द्वारा पूजा गर्नु ।

ॐ अश्वत्थाम्ने नमः ॐ वलये नमः ॐ व्यासाय नमः ॐ हनुमते नमः ॐ विभीषणाय नमः ॐ कृपाय नमः ॐ परशुरामाय नमः । पूजा गरि सकेपछि हातमा फूल अक्षता लिई प्रार्थना गर्नु ।

अश्वत्थामा बलि व्यासो हनुमान्च विभीषण । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः यजमान गृहे नित्यं सुखदा सिद्धिदाः सदा ॥

अनया पूजया अश्वत्थामादि सप्तचिरंजीविनः प्रीयन्तां न मम ॥ यति भनी फूल चढाउनु ।

अब यस पछि सर्वतो भद्र मण्डलस्थ देवताहरुको आवाहन गर्नु र

पूजा गर्नु देव पूजन विधि अनुसार नै गर्नुपर्दछ । विचमा तामाको कलश
 स्थापना गरि त्यसको पूजा गर्ने संक्षिप्त विधि बताइन्छ । ॐ भुरसि
 इत्यादि मन्त्रले भूमिको प्रार्थना गर्नु । हातले कलशको भूईमा छुनु, त्यस
 वखत ॐ मही द्यौ पृथ्वी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम् "पितृतान्ना
 करीमभि" यस मन्त्र पढनुपर्छ । त्यही भूमिमा कुम्कुम आदिले अष्ट दल
 कलशको आकार बनाई त्यस माथी ॐ धान्यमसी इत्यादि मन्त्र द्वारा
 सप्तधान्यमा स्थापना गरी त्यसै सप्तधान्यमा कलश स्थापना गर्नु । ॐ
 आजिघ्न कलशः इत्यादि मन्त्रको उच्चारण गर्नु पर्दछ । यसपछि ॐ
 वरुणस्यो स्तम्भ न मसि इत्यादि मन्त्र पढेर कलशमा शुद्ध जलले
 भरीदिनु त्यसपछि ॐ स्थिरोभव इत्यादि मन्त्र पढेर कलशललाई स्थिर
 गराउनु जसले गर्दा हल्लन ढल्ल नपाओस् त्यसपछि कलशको पूर्व
 भागमा ॐ अग्नि मीडे इत्यादि मन्त्रद्वारा ऋग्वेद र दक्षिण तर्फ ॐ
 इषेत्वोर्जेत्वा इत्यादि मन्त्रले यजुर्वेदको पश्चिम भागमा ॐ अग्नि आयाहि
 वितय इत्यादि मन्त्रले सामवेदको र ॐ शन्नोदेवी इत्यादि मन्त्रले उत्तर
 भागमा अथर्ववेदको स्थापना गर्नु, पाँच कलशमा पृथक पृथक वेदको
 स्थापना गर्नु यस पछि आप, वर पिपल र अमिलिको पात कलशमा
 राख्नु । ॐ अश्वत्थे इत्यादि मन्त्रको पाठ गर्नु र फेरी ॐ काण्डात्
 काण्डात् परोहन्ति इत्यादि मन्त्रले कलशमा दुवो राखी दिनु ॐ पवित्रेस्थो"
 इत्यादि मन्त्रले कुश राखी दिनु र ॐ हिरण्यगर्भ इत्यादि मन्त्रले सुनको
 प्रतीमा र ॐ परिवाजपती इत्यादि मन्त्रले पञ्चरत्न र ॐ याओधी
 इत्यादि मन्त्रले सर्वौषधी राख्नु चन्दन चढाउनु र ॐ अक्षन्त मी मदन्त
 इत्यादि मन्त्रले अक्षता कलशमा राखी दिनु । श्रीशचते लक्ष्मीशच इत्यादिले
 फूल र ॐ धुरसी इत्यादिले धूप ॐ अग्नी ज्योति इत्यादि मन्त्रले छुट्टै
 बत्ति बालिदिनु त्यस पछि कलशमा तीर्थोदक राखी दिनु ॐ पञ्च नद्यः
 इत्यादि मन्त्र पढ्नु र फेरी ॐ उप ह्रसे इत्यादि मन्त्रले नदी संगमको
 जल राखी दिनु त्यस पछि ॐ समुद्रायत्वा इत्यादि मन्त्रद्वारा समुद्रको
 जल कलशमा राखी दिनु ॐ स्योना पृथ्वी" इत्यादि मन्त्रद्वारा सप्तमृतिका

राख्नु रं ॐ वसोः पवित्र भसिः इत्यादि मन्त्रद्वारा कलशमा रातो वस्त्रले वेरी दिनु त्यसपछि ॐ पूर्णा दर्वि इत्यादि मन्त्रले, चामल भरी भएको काँशका वा तामाको भाँडो कलशमा राखी दिनु त्यस पछि ॐ श्री श्चते इत्यादि मन्त्रद्वारा फूल चढाउनु नरीवल वा श्रीफल चढाउनु त्यसपछि हातमा अक्षता लिई ॐ मनो जूतिः- इत्यादि मन्त्र पढेर कलशमा अक्षता राखीदिनु त्यसपछि सर्वे समुद्राः सरितः इत्यादि पढेर सवै तीर्थहरुको कलशमा आवाहन गर्नु । त्यसपछि सवै थोकले पूजा गरी कलशलाई प्रार्थना गर्नु । देव दानव संवादे मथ्यमाने जलार्णवे । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् । त्वत्तीये सर्व तीर्थानि देवासर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि तिष्ठन्तिभूतानि त्वयि प्राणाःप्रतिष्ठिताः । शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णु स्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवाः सपैतृकाः । त्वयितिष्ठन्ति सर्वेऽपि, यतः काम फल प्रदाः । त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे ज्वलोद्भव ॥ सान्निध्यं कुरुमे देव प्रसन्नो भव सर्वदा ।

ब्रह्मणै निर्मितस्त्वं हि मन्त्रै रेवा मृतोद्भवैः । प्रार्थयामि च कुम्भस्त्वां वाञ्छितार्थं ददस्वमे ।

पुराहि सृष्टच्च पितामहेन, महोत्सवानां प्रथमो वरिष्ठः दूर्वाग्र साश्वत्थ सुपल्लवैर्युक् करोतु शान्ति कलश सुवासाः ॥

यस प्रार्थना पछि कलशमा ॐ गणनांत्वा इत्यदिले गणेशको र ॐ तत्त्वायामि इत्यादि मन्त्रले वरुण देवताको आवाहन गर्नु र यिनीहरुलाई षोडशोपचारले पूजा अर्चना गर्नु । पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, स्नान, वस्त्र यज्ञोपवीत गन्ध, अक्षता, पुष्प, धुप, दीप, नैवेद्य, ताम्बुल दक्षिणा, प्रदक्षिणा र पुष्पाञ्जलि आदिलाई षोडशोपचार भनिन्छ । त्यस पछि “अनया पूजया वरुणाद्या वाहित देवता प्रीयताम” यति भनी फूल चढाउनु ।

त्यसपछि कलशको माथि सुवर्णमय प्रतिमामा लक्ष्मीनारायण भगवानलाई सम्भिक्त स्थापना गर्नु र पुरुष शुक्तका षोडशो मन्त्रले

षोडशोपचारले पूजा अर्चना गर्नु र त्यसैमा शालिक राम भगवान्को पनि पूजा अर्चना गर्नु । त्यसपछि प्रार्थना गर्नु । ब्रह्म सत्रं करिष्यामि तवानु ग्रहतो विभो । तनिर्विघ्न भवेद्देव रमानाथ क्षम स्वमे ॥

अनया पूजया लक्ष्मी सहितो भगवान् नारायणः प्रीयतां न मम
“यति भनी पूष्पाञ्जली चढाउनु यसपछि ॐ नरनारायणाभ्यां नमः यस मन्त्रले भगवान् नरनारायणलाई पूजा गरी प्रार्थना गर्नु ।

ये मायया विरचितं निजमात्मनीदं

खे रुप भेद मिव तत्प्रति चक्षणाय ॥

एतेन धर्म सद्ने ऋषि मूर्ति नाद्य

प्रादुश्चकार पुरुषाय नमः परस्मै ।

सोऽयं न स्थिति व्यतिकरो पशमाय सृष्टान सत्त्वेन नसुरगणा ननुमेय तत्त्वः

दृष्ट्या ददभ्रकरुणेन विलोकनेन यञ्छ्री निकेत ममलक्षिपतार विन्दम् ।
अनया पूजया भगवन्तौ नरनारायणौ प्रीयतां न मम ॥

त्यसपछि वक्ता र श्रोताको सवै किसिमका विकारहरु हटाउनको लागि वायु देवतालाई आवाहन पूजा गर्नु पर्दछ । ॐ वायवे सर्व कल्याण कर्त्रे नमः यस मन्त्रद्वारा पाद्य अर्घ्यादि चढाई पूजा गर्नु र प्रार्थना गर्नु ।

अतः प्रविश्य भूतानि यो विमर्त्यात्मकेतु भिः । अन्तयामिश्वरः साक्षात् पातुनो यद्वशे स्फुटम् ॥

अनया पूजया सर्व कल्याण कर्ता वायुः प्रीयतां न मम ॥

वायुको पूजा पछाडी गुरुको पूजा गर्नुपर्छ ॐ गुरुवे नमः यही मन्त्रले पूजा गर्नुपर्छ । त्यसपछि गुरुको प्रार्थना गर्नु । ब्रह्म स्थान सरोज मध्य विल सच्छी तांशु पीठ स्थितं । स्फुर्जत्सूर्य रुचिं वसमय करं कर्पूर कुन्दोज्ज्वलम् । श्वेतस्रग्वसनानुले पनयुतं विद्युद्रुचाकान्तया । संश्लिष्टार्धतनु प्रसन्न वदनं गुरुं सादरम् ।

अनया पूजया गुरुदेवः प्रीयतां न मम : त्यसपछि श्वेत पुष्प आदिले सरस्वतीको पूजा अर्चना गर्नु ॐ सरस्वत्यैनमः यस मन्त्रद्वारा सरस्वतीको पूर्ववत् पूजन गर्नु र प्रार्थना गर्नु । या कुन्देदु तुषार हार धवला या शुभ्रवस्त्रा वृता । या वीणा वरदण्ड मण्डितकरा या श्वेत पद्मा सना । या ब्रह्मा च्युत शङ्कर प्रभृतिभिर्देवै सदा वन्दिता । सामां पातु सरस्वती भगवती निः शेषजाड्या पहा ॥ अनया पूजया भगवती सरस्वतीको पूजा पछि ॐ शेषाय नमः ॐ सनत् कुमाराय नमः ॐ साख्यानायनमः ॐ पराशराय नमः ॐ बृहस्पते नमः ॐ मैत्रेयाय नमः ॐ उद्धवाय नमः यिनै मन्त्रले शेष आदिको पूजा गरी प्रार्थना गर्नुपर्दछ । शेषः सनत्कुमारश्च सांख्यापन पराशरौ । बृहस्पतिश्च मैत्रेय उद्धवाचान्न कर्मणि ॥ प्रत्यूह वृन्दं सततम् हस्तो पूजिता मया ॥ अनया पूजया शेष सनत्कुमार सांख्यायन पराशर बृहस्पति मैत्रेयो उद्धवाश्चात्र प्रीयतां न मम ।

यसपछि ॐ त्रय्यारुणेय नमः ॐ कश्यपाय नमः ॐ राम शिष्याय नमः ॐ अकृत वरुणाय नमः ॐ वैशम्पाय नाय नमः ॐ हारीताय नमः यिनै मन्त्रहरद्वारा त्रय्यारुणि आदि छ पौराणिकहरुको पूर्ववत् पूजा गरेर प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

त्रय्यारुणिः कश्यपश्च राम शिष्योऽकृत व्रणः

वैशम्पायन हारीतौ षड्वै पौराणिका इमे ॥

सुखदाः सन्तुमे नित्यमनया पुजयाचिताः एतया पूजया त्रयारुणि
प्रभृतयः षट् पौराणिकाः प्रीयतां न मम ॥

त्यसपछि ॐ भगवते व्यासाय नमः यस मन्त्रले भगवान व्यास
देवताको स्थापना र पूजा गरेर यस प्रकार प्रार्थना गर्नु पर्दछ ।

नमस्तस्मै भगवते, व्यासाया मिततेजसे । पपुर्ज्ञान मय सौम्य
यन्मुखाम्बुरुहा सवम् ॥

अनया पूजया भगवान व्यासः प्रीयतां न मम ॥ यसपछि सप्ताह
यज्ञका, उपदेशक भगवान सूर्यलाई स्थापना गरि प्रतिदिन उनै भगवान
सूर्यलाई पूजा गर्नुपर्दछ । यस पूजाको मन्त्र ॐ सूर्याय नमः पूजा
गरेपछि निम्नानुसार श्लोकले प्रार्थना गर्नुपर्दछ ।

लोकेश त्वं जगच्चक्षुः सत्कर्म तव भाषितम् । करोमि तच्च
निर्विघ्न पूर्णमस्तु त्वदर्चनात् ॥ अनया पूजया सप्ताह यज्ञोपदेष्टा भगवान्
सूर्य प्रीयतां न मम ॥ यसपछि दशावतार र शुकदेवजीको पनि यथा
स्थान स्थापना गरी पूजा गर्नुपर्दछ । सर्वप्रथम यी दुवै पीठलाई जल
शेचन गरी त्यसैमा चन्दनादि द्वारा अष्टदल कमल बनाउनु पर्छ र
त्यसैमा ॐ आधार शक्तये नमः ॐ मूल प्रकृतये नमः ॐ क्षीर समुद्राय
नमः ॐ श्वेतद्वीपाय नमः ॐ कल्पवृक्षाय नमः ॐ रत्न सण्डपाय नमः
ॐ रत्न सिंहासनाय नमः यिनै मन्त्रद्वारा दुवै पीठमा आधार शक्ति
आदिमा भावना पूर्वक पूजा गर्नुपर्दछ ।

फेरी दिशाहरुको पूर्वादि कमले ॐ धर्माय नमः ॐ ज्ञानाय नमः
ॐ वैराग्याय नमः ॐ ऐश्वर्याय नमः यस मन्त्रले धर्मादिका भावना एवं
पूजा गर्नुपर्दछ । फेरी पीठको मध्यभागमा ॐ अनन्ताय नमः ले अनन्तको
र ॐ महापद्माय नमः ले महापद्मको पूजा गर्नुपर्दछ । फेरी यस्तो
चिन्तना गर्नु पर्दछ । त्यही महापद्मको कन्द मूलभाग आनन्दमय हो ।

त्यसैको नाल सगित स्वरुप हो । उसैको हांगा प्रकृतिमय हो । उसैको केसर विकृति रुप हो यसैको बीज पञ्चाशत वर्ण स्वरुप हो र यसैमा त्यही महापद्मका कर्णिका (गद्दी) विभूषित भएको हो । त्यही कर्णिकामा अर्कमण्डल सोम मण्डल र वन्दिमण्डलको स्थिति हो । त्यही प्रबोधात्मक सत्त्व रज तम पनि विराजमान भएको छ । यस्ता भगवानको पञ्चोपचारले पूजा गर्नुपर्दछ । मन्त्र यस प्रकार छ । ॐ आनन्दमय कन्दाय नमः ॐ सविन्नालाय नमः ॐ प्रकृतिमय पत्रेभ्यो नमः ॐ विकृतिमय केसरेभ्यो नमः ॐ विकृतिमय केसरेभ्यो नमः । ॐ पञ्चासत वर्ण विज भूषितायै कर्णिकाय नमः । ॐ अं अर्कमण्डलाय नमः । ॐ सं सोम मण्डालाय नमः । ॐ वं वन्दिमण्डालाय नमः ॐ सं प्रबोधात्मने सत्त्वाय नमः । ॐ रं रजसे नमः । ॐ तं तपसे नमः । यि सवैको पूजा गरिसकेपछि कमलका पातमापूर्वादि आठ दिशाहरुमा कमशः पूजा गर्नुपर्छ ।

ॐ विमलायै नमः ॐ उत्कर्षिण्यै नमः ॐ ज्ञानायै नमः ॐ क्रियायै नमः ॐ योगायै नमः ॐ प्रल्हषै नमः ॐ सत्यायै नमः ॐ इशानायै नमः यि नै मन्त्रहरुद्वारा विमला आदि आठ शक्ति पीठहरुको पूजा गर्नु र कमलका मध्यभागमा ॐ अनुग्रहायै नमः ले अनुग्रहनामको शक्ति पूजा गर्नु र त्यसपछि ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय पद्मपीठात्मने नमः यसै मन्त्रले सम्पूर्ण पद्म पीठको पूजा गरेर त्यसमा सुन्दर कपडाले ढाकी दिनु त्यस माथी स्थापना गर्नका लागी श्री मद्भागवतको पुस्तकलाई हातमा लिएर ॐ धुवा द्यौ धुवा पृथ्वी धुवा सा पर्वता इमे । ध्रुवं विश्वामिदं जगद ध्रुवा राजा विशामसि "यसै मन्त्रलाई पढी उक्त पीठहरुमा स्थापित गरिदिनु । पुन ॐ मनो जूति :- इत्यादि मन्त्रले पुस्तकको प्रतीष्ठापन गरेर पुरुषोक्तका षोडश-मन्त्रद्वारा षोडशोपचार विधिसे पूजा गर्नु । यसको विधि माथि नै बताएको छ ।

त्यसपछि द्वितीय पीठलाई श्वेत वस्त्रले ढाकिदिएर त्यस माथी

देवर्षि नारदलाई स्थापना गर्नु र ॐ सुरर्षि वरनारदाय नमः यिनै मन्त्रले विधिवत् रूपमा पूजागरी निम्नाङ्गीत श्लोकद्वारा प्रार्थना गर्नु ।

ॐ नमस्तुभ्यां भगवते ज्ञान वैराग्य शालिने ।

नारदाय सर्वलोकपूजिताय सुरर्षये ॥

अनया पूजया देवर्षि नारद प्रीयतां न मम ॥

यस प्रकारका पूजा गरेपछि यजमान फुल चन्दन ताम्बुल वस्त्र दक्षिणा सुपारी र रक्षासूत्र हातमा लिएर ॐ अद्यामुक गोत्र ममुक प्रवरममुक शर्मार्ण ब्राह्मण मे भिर्वरण द्रव्यै सर्वेष्टद श्रीमद्भागवत वक्तृत्वेन भवन्तं महं वृणे” यस प्रकार भनेपछि कथा वाचक आचार्यलाई वरण गर्नु । हातमा लिएको सबै सामाग्री उनलाई दिनु । त्यो सबै लिएर कथा वाचक व्यासले वृतोऽस्मि यस्तो भन्नु पर्छ । यसपछि पुनः उनै सबै सामाग्रीलाई हातमा लिएर जप र पाठ गर्ने भएका ब्राह्मणहरुलाई वरण गर्नु । यसको लागी संकल्प वाक्य यस प्रकार छ - अद्याहमुक गोत्रानमुक प्रवरानमुक शर्मणो यथा संख्यकान् ब्राह्मणान्भि वरणद्रव्यै गाथा विघ्ना पनोदार्थ गणेश गायत्री वासुदेव मन्त्र जप कतृत्वेन गीता विष्णु सहस्र नाम पाठक कतृत्वेन च वो विभज्य वृणे, यस प्रकार संकल्प गरेर प्रत्येक ब्राह्मणलाई वरण सामाग्री अर्पण गर्नु । सामाग्री लिएर तिव्राह्मणहरुले “वृताः स्मः” भन्नु यस पछि पहिले कथा भन्ने आचार्यका हातमा दिएको रक्षा सूत्र लिएर उनैका हातमा बाँधि दिनु “त्यस समय आचार्यले निम्नाङ्गीत मन्त्र पढ्नु ब्रतेन दीक्षा माप्नोति दीक्षयाऽऽप्नोति दक्षिणाम् । दक्षिणा श्रद्धा माप्नोति श्रद्धाया सत्यमाप्यते । रक्षा सूत्र बाँधीसकेपछि यजमानले उसैको निदारमा चन्दन अक्षता र तिलक लगाईदिनु । यसै अनुरूप जप कर्ता ब्राह्मणका हातमा पनि रक्षासूत्र बाँधि टिकालगाई दिनु । त्यस पछि पहेंलो अक्षता लिएर यजमानले चारै दीशामा रक्षा हुन

निमित्त छरिदिनु । त्यस वखत निम्नाङ्गीत मन्त्रलाई पाठ पनि गर्नु ।

पूर्वे नारायाण पातु वारिजाक्षश्च दक्षिणे ।

पश्चिमे पातु गोविन्द उत्तरे मधु सूदनः ॥

ऐशान्यां वामनः पातु चाग्नेय्यां च जनार्दनः ।

नै ऋत्यो पद्मनाभश्च वायव्यो माधवस्तथा ॥

उर्ध्वो गोवर्धन धरो हयधस्ताश्च त्रिविक्रमः ।

रक्षाहीनं तु यत्स्थानं तत्सर्वं रक्षतादरिः ॥

यसपछि वक्ता आचार्य यजमानका हातमा वा नारीमा ।

येन वृद्धो वली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वां प्रतिवध्नामि रक्षे माचल माचल ॥

— यस मन्त्रलाई पढेर रक्षा सूत्र बाँध्नु ।

आदित्या, वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुङ्गणाः ।

तिलकं ते प्रयच्छन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥

यस मन्त्रद्वारा यजमानका निदारमा टिका लगाई दिनु । त्यस पछि यजमानले व्यासजीका आसनमा पूजा गर्नु र पूजा गर्ने मन्त्र यस प्रकारको छ । ॐ व्यासासनाय नमः । त्यसपछि कथा वाचक आचार्य ब्राह्मण वृढापाकाहरुको आज्ञा लिएर ब्राह्मण वर्गहरुलाई नमस्कार गरि

गुरु चरणको ध्यान गरी व्यासासनमा बस्नु । मनै मन गणेशजीलाई र नारदादिका स्मरण एवं पूजन गर्नु । यसपछि यजमान पूनः " ॐ नमः पुराण पुरुषोत्तमाय यो मन्त्रले पुस्तकलाई गन्ध अक्षता चन्दन फूल आदिले दक्षिणा आदिद्वारा पूजा गर्नु । वक्तालाई पनि पूजा निम्नश्लोकलाई पाठ गर्नु ।

जयति पराशर सुनु सत्यवती हृदय नन्दनो व्यासः ॥

यस्यास्य कमल गलितं मामुद्धर मवार्णवात् ॥

यस प्रकारले प्रार्थना गरेपछि निम्न श्लोक पढेर श्री मद्भागवतलाई फूल चन्दन र नरिवल आदि चढाउनु पर्छ ।

श्रीमद्भागवताख्योऽयं प्रत्यक्ष कृष्ण एवं हि

स्वीकृतोऽसि मया नाथ मुक्त्यर्थं भवसागरे ॥

मनोरथो मदीयोऽयं सर्वथा सफलस्त्वया ।

निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासोऽहं तव केशव ॥

कथा मण्डपमा वायुरूप धारी अतिवाहिक शरीर भएका जीवविशेषका लागी प्रेतात्माका लागी सोत आंख्ला भएको वास इसानकोणमा गाडी राख्नु पर्छ यो कुरा कसैगरे पनि भुल्न हुदैन ।

त्यसपछि वक्ता भगवानलाई स्मरण गरि त्यसै दिन देखि श्री मद्भागवतको कथा सुनाउनु । दोस्रो दिन देखि प्रत्येक दिन देव पूजा गरी पुस्तक तथा व्यासजीको पूजा पछि आरती गरी कथा वाचन गर्नु

सन्ध्याको कथाका समाप्ती भएपछि पनि दैनिक पुस्तक तथा वक्ताको पूजा र आरती प्रसाद एवं तुलसी दलका वितरण भगवत नाम कीर्तन एवं शंख ध्वनी गर्नु पर्दछ । कथाको प्रारम्भमा र बीचमा जब कथाको विश्राम हुन्छ त्यो समय अनुसार भगवान नाम कीर्तन गर्नु पर्दछ । वक्तालाई पाठ प्रारम्भ गर्नु पूर्व एक सौ आठ पटक ॐ नमो भगवते वासुदेवाय यस द्वादशाक्षर मन्त्र वा ॐ ल्कीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपी जन वल्लभाय स्वाहा" यही गोपाल मन्त्र जप गर्नुपर्दछ । यस पछि निम्न मन्त्र पढी विनियोग गर्नु । ॐ अस्य श्री मद्भागवताख्य स्तोत्र मन्त्रस्य नारद ऋषि बृहस्पतीच्छन्द श्री कृष्ण परमात्मा देवता ब्रह्मबीजं भक्तिः शक्ति ज्ञानवैराग्य कीलकं मम श्री मद्भागवत् प्रसाद सिद्धयर्थे पाठे विनियोग विनियोग पश्चात् विमनाङ्गीत रुपले न्यास गर्नु ऋष्यादि न्यासः पर- नारदर्षय नमः शिरसिः । बृहस्पती छन्दसे नमः मुखे । श्री कृष्ण परमात्मा देवतायै नमः हृदि । ब्रह्मबीजाय नमः गुह्ये । भक्ति शक्तये नमः पादयोः । ज्ञान वैराग्य कीलकं मम श्री मद्भागवत् प्रसाद सिद्धयर्थे पाठ विनियोगाय नमः सर्वाङ्गे । द्वादशाक्षर मन्त्रले करन्यास र अङ्गन्यास गर्नुपर्दछ । अथवा निम्न लेखिए अनुसार सम्पादन गर्नु करन्यास ॐ ल्कां अङ्गष्ठाभ्यां नमः ॐ ल्कीं तर्जनीभ्यां नमः ॐ ल्कुं मध्यमाभ्यां नमः ॐ ल्कैं आनामिकाभ्यां नमः । ॐ क्लौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॐ क्लं करतल कर पृष्ठभ्यां नमः

अङ्गन्यास - ॐ क्लां हृदयाय नमः ॐ क्लीं शिरसे स्वाहा ॐ क्लुं ॐ शिखायै वषट् ॐ ल्कैं कवचाय हुम ॐ ल्कौं नेत्र त्रयाय वौषट् ॐ क्लं अस्त्राय फट् ।

यस पछि निम्न रुपले ध्यान गर्नु । कस्तुरी तिलकं ललाट पटले वक्षः स्थले कौस्तुभं । नासाग्रे वरमौक्तिकं करतले - वेणु करेकङ्कणम् । सर्वाङ्गे हरिचन्दनं सुललितं कण्ठेचमुक्तावली गोपस्त्री परिवेष्टितो विजयेते गोपाल चूडामणिः । अस्ति स्वस्तरुणी कराग्र विलषत कल्प प्रसूनां प्लुतं

वस्तु प्रस्तुत वेणुनादलहरी निर्वाण निव्याकुलम् । स्रस्तस्रस्त निवद्धनी
विविलसद् गोपी सहस्रावृतं हस्तन्यस्तनतापवर्गमखिलोदारं किशोराकृतिः ॥

यस प्रकारको ध्यान गरी सकेपछि कथा प्रारम्भ गर्नु । सूर्योदयवाट
आरम्भ गरेर प्रतिदिन साढे दुई वजे तक पारायण गर्नु र मध्यान्ह देखि
सन्ध्यातक संक्षिप्त कथा वाचन गर्नु मध्यान्हमा र रात्रि विश्राम समयमा
हरिकीर्तन गर्नु ।

श्रोताको वस्त्रे ठाउँ-

वक्ताको अगाडी श्रोताहरुको अगाडी पछाडी १ देखि सात पंक्ति
सम्म पक्ति बद्ध रुपमा राख्नु पर्छ १ पक्तिको सत्य लोक र त्यसमा साधु
संन्यासी, वैरागी र वैष्णवहरुलाई राख्नु पर्छ र दोस्रो पंक्तिलाई तपोलोक
भनिन्छ त्यसमा वानप्रस्थ भएका व्यक्तिहरुलाई राख्नुपर्छ र तेस्रो पंक्तिको
नाम जनलोक त्यसमा, ब्रह्मचारीहरुलाई र चौथो पंक्तिको नाम महर्लोक
त्यसमा ब्राह्मण श्रोताहरुलाई राख्नु र पाँचौं स्वर्लोक त्यसमा क्षत्रिय
श्रोतालाई राख्नु र छैठौं पंक्तिको नाम भूवर्लोक हो । त्यसमा वैश्य
श्रोता र सातौं भुर्लोक मान्नु पर्दछ त्यसमा शुद्र जातिहरुको श्रोताहरुलाई
राख्नु पर्दछ । वैराग्य आरती गर्नु । वारौंस्कन्धको समाप्ति भएका वखत
पनि पुस्तक र वक्ताको राम्रो संग पूजा अर्चना गर्नु पर्दछ । वक्ता गृहस्थ
भएमा यथा शक्ति लुगा कपडा र नगदको भेटी दिनु पर्छ । वराय मन्त्र
आदि बाजा बजाई हरि कीर्तन गर्नु पर्छ । जय जयाकार गरी शंख घंटा
बजाई राख्नु पर्छ । माग्ने र ब्राह्मणहरुलाई दक्षिणा दिनु पर्छ । अन्त्यमा
वक्ता र अन्य ब्राह्मणहरुको हातवाट यजमान र श्रोताहरुको तुलसी दल
प्रसाद लगाउने, खाने गर्नुपर्छ । कथाको विश्रान्ती प्रत्येक दिन एकै
समयमा भइनसकेको हुनुपर्ने । पहिलो दिन मनु कर्दम संवाद सम्म
दोस्रो दिन भरत चारित्रिक र तेस्रो दिन सातौं अध्याय समाप्ती गर्नु पर्दछ

र चारौ दिन श्री कृष्णको प्रकट हुनु अर्थात् कृष्ण जन्मनु तक र पाँचौ दिन रुक्मिणी विवाहतक र छैठौँ दिन हंसोपाख्यान तक र सातौँ दिन वाँकी भएका सवै भागहरु पूर्ण गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । स्कन्धका आदि र अन्त्यमा उच्च स्वरले उच्चारण गर्नु कथा समाप्ती भएको भोली पल्ट स्थापित सवै देवताहरुलाई पूजा गर्नु अन्त्यमा अग्नी स्थापनाद्वारा अग्नी प्रज्ज्वलन गरी विधिपूर्वक सवैलाई हवन तर्पण मार्जन गरी भागवतको शोभा यात्रा गर्नु र सवै त्रुटी नहवस भनी अन्त्यमा विष्णु सहस्र नामको पाठ कथा वाचक पण्डितद्वारा अन्त्य गर्नु र विरक्त भएमा गीता सुन्नु सुनाउनु । यस प्रकारले आफ्ना इष्टमित्र र वन्दुवान्धवलाई कार्ड वितरण गरि भागवत सप्ताह सुरु गरिन्छ । अस्तु ।

ॐ नमो नारायणाय ! ॐ श्रीकृष्णपरमात्मने नमः ॥ ॐ सत्यं परं धीमहि ॥
मङ्गलं भगवान विष्णु मङ्गलं गरुडध्वजः । मङ्गलं पुण्डरीकाक्षः मङ्गलायतनोहरिः ॥
निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुक्रमुखादमृतोद्वसंयुतम् ।

पिबत गुणानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तैवौ च कर्मसु मनस्तवपादयोर्नः ।
स्मृत्यां शिस्तव निवास जगत्प्रणामे दृष्टि सतां दशयेऽस्तु भवत्सन्नामम् ॥

श्रीमान्/श्रीमती ज्यमा

विवाहप्रमाण

हाम्रा श्रद्धेय परंपर्य पिता एकदत्त आचार्य तथा श्रद्धेया परंपर्यनीय माता हिमा देवी आचार्य तथा हजुरबुवा दोलानाथ तथा हजुरआमा चम्पावती एवं सकल पितृमातृकुलको परममुक्तिका निम्ति हुन गइरहेको श्रीमद्भागवत महापुराण सप्ताह तथा ज्ञान महायज्ञको पावन अनुष्ठानमा उपप्राध्यापक आचार्य जगन्नाथ सापकोटाज्यूबाट भक्ति संगीत सहित वाचन गरिने श्रीमद्भागवत पाठ तथा मधुर कथा श्रवणका लागि पाल्नुहुन सवितनय अनुरोध गर्दछौ ।

कार्यक्रम :

पूर्वाङ्क : कार्तिक १७ गते आइतवार, विहान ९ वजे

श्रीमद्भागवत कथा शुभारम्भ : २०६५ कार्तिक १८ गते सोमवार, विहान ८ वजे

तिल चढाउने : २०६५ कार्तिक २४ गते आइतवार, सांझ ४ वजे

लाख वस्ती बाल्ने : २०६५ कार्तिक २४ गते आइतवार, सांझ ७:३० वजे ।

समापन : २०६५ कार्तिक २५ गते, सोमवार

स्थान : निजी निवास गणेशमार्ग, का.म.न.पा., वडा नं. १६ बालाजु चौक, रिङ्गरोड

सम्पर्क : ४३५०७९६

प्रार्थी

बाबुराम आचार्य

श्रीमती उमादेवी आचार्य

तथा

सम्पूर्ण परिवार बन्धुबान्धव र

आत्मियजनहरू

चौरासी विधी विधान सबन्धमा:

नित्य स्वरूप आत्मा न उत्पन्न हुन्छ न मर्दछ न अन्य कुनै कारणबाट उत्पन्न भएको छ । न आफैँ केही बनेको छ यो त अजन्म नित्य सनातन एवं पुरातन छ शरीर मरेर गए पनि त्यो मर्दैन । कसैको नाश द्वारा त्यसको नाश हुदैन । अणु भन्दा अणु र महान भन्दा महान छ तिमी भित्र छ । तिम्रो आफ्नो स्वरूप हो । तिमी त्यसलाई चिन त्यसको महिमा बुझ तिम्रो सम्पूर्ण शोक विषाद भ्रम निर्मूल हुनेछ । विश्वास गर, श्रद्धा गर यस्तो नीति वाक्य हाम्रो अगाडी मूल मन्त्रको रुपमा खडा भएपनि हाम्रो धर्म अधर्म पाप पूण्य प्रति विकृति एवं ढोगी वृद्धि उत्पन्न हुनाले चोरी व्यभिचार हत्यादि अपराधहरुमा अवाञ्छित वृद्धि भई रहेको हामीले पाईरहेका छौं । हामी कुनैपनि काम गर्दा पाप पूण्यलाई संझि गर्दछौं । अद्रोह अलोभ इन्द्रिय निग्रह भूत दया ब्रह्मचर्य सत्य अनुकोश क्षमा तथा धृतिलाई धर्मको मूल तत्त्व भनि मानी आएका छौं धर्म सार्वभौम हुनु पर्दछ भनिएको छ तापनि हाम्रो जीवनमा अनेकौं व्यवधानहरु आईपरेका छन् त्यस किसिमका व्यवधानमा अडिग भईरहनु मानव जन्मको नीचोड हो । कैयौं मानिसहरु अनेक व्यवधानले व्याप्त भै बीच मै अनेक किसिमका दुःख कष्ट र यातना भोगी अल्पायु मै स्वर्ग भई जान्छन् । मानव जीवनमा अनेकौं उपासना द्वारा पवित्रता एवं धार्मिकताको भावमा प्रवेश गरि धार्मिक वातावरणमा प्रभावित भई रहेका हुन्छन् । परमात्मालाई प्राप्त गर्नु नै आफ्नो उद्देश्य ठानेको हुन्छ । गर्भाधान काल देखि नै यसैको तयारीमा मानिस लागी रहेको हुन्छ । मावन जीवनमा देहाभिमान नै ज्ञानको प्रभुत्व बाधक हो भनीएको छ । कुनैपनि मानिस विहान हराएको छ भने पनि वेलुका अवश्य घर आईपुग्छ भन्ने भावना लिई जीवनका दिनहरु जो गए गए बाँकी रहेका मध्ये एक एक क्षणको सदुपयोग हामीले गर्नु पर्दछ । सच्चिदानन्द प्रभु प्राप्त गर्न तत्परताकासाथ लाग्नु पर्दछ । जसलाई हामी चोर डाका ठान्दछौं

जसवाट लुटिने आशंका हामीमा उत्पन्न हुन्छ । त्यही व्यक्ति चोर डाका हुनेछैन । उही व्यक्ति आदरणीय हुनेछ । सारा वैभव भन्नु नै उनै परमात्मा परमेश्वर प्रभुको हो । यो कुनै द्विविधा नै छैन । आ-आफ्नो क्षमता अनुसार परोपकारी बन्नु पर्दछ । रूप यौवन संपन्न युवा युवतीको र कुरूप वृद्ध वृद्धाका लागी एउटै प्रभुको समान व्यवहार भएको देखिरहेका छौ । हाम्रो सौन्दर्यको परिभाषा पनि कुनै परिवर्तन नै हुदैन । एकै अनुरूपको हुन्छ । अत भनिएको छ- “निष्काम मय एवाऽयं पुरुष इति सयर्था कामो भवति तत् क्रतु भवति कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तमभि सम्पद्यते” “वहदाख्यकोपनिषद” यो वाक्य सर्वथा सत्य हो जो पुरुष काम मयछ । जस्तो कामनाले युक्त छ त्यस्तो विषय युक्त हुन्छ । जस्तो कर्म गर्दछ, त्यस्तै फल पाउँछ । अत हाम्रो प्रयास नै प्रभु आत्मदेवको सन्निध्यमा पुग्ने । वास्तवमा जस्को पनि इच्छा पैदा हुनु र भगवानको सन्निध्यमा पुर्‍याउने कारण त सर्वप्रथम वातावरण नै हो । जुन वातावरणमा हामी रहन्छौं त्यसवाट अवश्य नै प्रभावित भै रहेका हुन्छौं । हामी जुनसुकै व्यवसायमा भए पनि प्रभु प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा लाने दृढ निश्चय गर्नुपर्दछ । हाम्रो सारा कर्म एकै उद्देश्यमा विलिन हुन जान्छन् । इश्वरको अटल नियम यथावत् रुपमा चलिरहेको छ । जो कोही मानिस पनि यस दीशामा बढ्न चाहन्छ । भने त्यसलाई मार्ग देखाउन र अगाडी बढ्ने व्यवस्था पहिला नै मिलाई राखेको हुन्छ । यस्तै यस्तै आरोह अवरोह उकाप चढाउ पारगरी एकहजार चन्द्रमाको उदयको दर्शन भोगीसकेका वयोवृद्ध ८३ वर्ष पार गरीसकेका वृद्धवृद्धाको चौरासी पूजा र त्यसमा गर्नु पर्ने भिन्न भिन्न दान प्रतिदान यस सम्बन्धि व्यवस्थाको समायोजन गर्ने सम्बन्धमा मैले जाने बुझ्ने सम्मको पुराण उप पुराण र स्मृति शास्त्र उपनिषद आदिमा बताईएको पुजा विधीको सार संक्षेपमा लेखिएको विधि विधान र अग्नि स्थापना र अन्य व्रतारम्भहरुमा वयान भएको विधिमा समेतको सार संक्षेप निकाली भगवत् स्वरुप भएका वृद्धहरुको सजिलै संग स्वर्ग जाने विधानमा उल्लेखित भएपनि त्यसमा गर्नुपर्ने विभिन्न किसिमको दान र

उपदान र विधि संस्कार पनि प्रस्तुत गरेको छु । यस सम्बन्धि शास्त्रहरुको र यज्ञकताको रुपमा म अनभिज्ञ भएको भएतापनि जाने बुझे सम्मका अध्ययनबाट पूजा विधान र दानको विधान प्रस्तुत गरिएको छ । यस सम्बन्धि ज्ञाता वा धर्मशास्त्र सम्बन्धमा विशेष देखल भएका पूजनीय वर्गहरुले यस्को राम्रो अवलोकन गरी नपुगेको विषयमा थप्ने र बढी भएको विषयमा हेरफेर गरिदिनु हुन सविनय अनुरोध गर्दछु । प्रस्तुत विधि विधानले गर्नुपर्ने कामकारवाहीहरु सोही मुताबिक र त्यस बाहेका विधिको हकमा चतुरासी पूजा विधी अनुसार गर्नु हुन सविनय अनुरोध छ ।

चतुरासी पूजा पद्धति

चतुरासी पूजा विधि

सर्वतो भद्र

ई
धर्म सनक

पूर्व
अधर्म इन्द्राय

अग्नि
अग्नि सनन्दन

१	२	३	४	५	६	७	८	९
३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०
३१	५६	५७	५८	६९	६०	६१	४०	११
३०	५५	७२	७३	७४	७५	६२	४१	१२
२९	५४	७१	८०	सर्वतो भद्र १	७६	६४	४२	१३
२८	५३	७०	७१	७८	७७	६४	४३	१४
२७	५२	६९	६८	६७	६६	६१	४४	१५
२६	५१	५०	४९	४८	४७	४६	४५	१६
२५	२४	२३	२२	२१	२०	१९	१८	१७

नैऋत्य

पश्चिम

वायव्य

वैराग्य सनातन

अवैराग्य वरुण

सनत्कुमार ऐश्वर्य

चन्द्र षोडश नाम पूजा:

१) हिमांशवे नमः	२) सोम चन्द्राय नमः	३) चन्द्राय नमः
४) विधवे नमः	५) कुमद बन्धवे नमः	६) सुधासवे नमः
७) सोमाय नमः	८) ओषधीशाय नमः	९) अञ्जाय नमः
१०) मृगाङ्गाय नमः	११) कालानां निधये नमः	
१२) नक्षत्र नाथाय नमः	१३) शर्वरी पतये नमः	१४) जैविकाय नमः
१५) द्विजराजाय नमः	१६) पूर्ण चन्द्राय नमः	

चौरासी पूजाको सामान

पूर्वदिनमा पूर्वाङ्ग, मातृका पूजा, आभ्युदयिक श्राद्ध, मण्डप पूजा । दोस्रो दिनमा चौरासी सिद्धको पूजाका निमित्त १६ हातको मण्डप, २१ लिङ्गा, ध्वजा २१, ८४ थाली, ८४ सुवर्णप्रतिमा, ८४ वस्त्र, ८४ भेटी, ८४ जनै, ८४ सुपारी, ८४ ठूलो थाली, १ ठूलो कलश, १ तामाको थाली, एउटा चाँदीको प्रतिमा, तीन पलाको सुवर्णको प्रतिमा, लक्ष्मी - नारायणको पूजा तीन भाग, गणेशादिदेवको पूजापाठ, वेदपाठ, ८४ ब्राह्मण, सिद्धतोभद्र १, सर्वतो भद्र १, शय्यादान, गाईदान, सिद्धहरुको र अरु देवताहरुको पाठ चौरासी कोठामा चौरासी सिद्ध नाम, अट्ठाइस नक्षत्रलाई तीन घेरा पारी माभमा रोहिणी सहित हजार चन्द्रमाको पूजा र लक्ष्मी-नारायणको पूजा गर्नुपर्दछ ।

चतुराशी-पूजा-पद्धति:

ततो मङ्गलाचरणपाठं कृत्वा कर्मपात्रं विधाय दीप-कलश-गणेशादिनां पूजां समाप्य ब्राह्मणद्वारा 'पुराक्कूरस्य विसृपो व्विरपशन्नुदादाय-पृथिवीञ्जीवदानुम्' । य्यामैरयं चन्द्रमसि स्वधाभिस्त्रामुधीरासोऽनुदिश्यजन्ते । प्रोक्षणीरासादयद्विषतोवधोऽसि ॥' जपसहस्रं कारयेत् । ततो लोकपालानां पूजामध्ये वेद्यामनन्तं कूर्म पीठादधो धर्ममधर्म ज्ञानमज्ञानं वैराग्यमवैराग्यमैश्वर्यमीशानक्रमेण पूजयित्वा महीद्यौरिति मन्त्रेण भूमिशोधनं

कृत्वा धान्यमसीतिमन्त्रेण धान्यं स्थापयेत् । तत्र कलशं संस्थाप्य तस्योपरि
ताम्र पात्रे चतुराशीति सुवर्णप्रतिमासु चतुराशीतिसिद्धानां मनोजूतिरिति
मन्त्रेण प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ततो सिद्ध कोष्ठाद्वहिरीशानादिक्रम-
तश्चतुष्कोणेषु सनक सनन्दन-सनातन-सनत्कुमारान् सम्पूज्य सिद्ध
भद्रमालिख्य मध्यकोष्ठेषु सर्वतोभद्रमण्डलस्थदेवानां दध्यक्षतादिभिरीशानादि
क्रमेण परितो दशरेखायां पूजयेत् । ऋद्धयै नमः, बुद्धयै न, कान्त्यै न,
पुष्ट्यै न, दयायै न, क्रियायै न, उन्नत्यै न, क्षान्त्यै न, सभायै न, योगायै
न, शुभायै न, विद्युते न, प्रभावत्यै न, सौर्यै न, चान्द्र्यै न, यै न, मोघायै
न, सिद्धायै न ॥

ततोऽष्टाशीतिकोष्ठेषु सिद्धादीन् पूजयेत् ॥ ईशानादिक्रमेण नाममन्त्रै
सिद्धाय नः, सिद्धेश्वराय नमः, सिद्ध सुखाय नमः, सिद्धदर्शनाय न,
महासिद्धाय न, सिद्धदेवाय न, सिद्धशात्राय न, सिद्धाचार्य न, ज्ञानसिद्धाय
न, सिद्धभुजे न, सिद्धदक्षिणाय न, तीर्थसिद्धाय न, योगसिद्धाय न, भोगसिद्धाय
न, गुणसिद्धाय न, चन्द्रसिद्धाय न, गणसिद्धाय न, अतिसिद्धाय न, सिद्धसेनाय
न, सिद्धघटाय न, सिद्धसूर्याय न, अनुसिद्धकाय न, सिद्धकालाय न,
सिद्धकामाय न, सिद्धब्रह्मस्वरूपाय न, सिद्धकर्त्रे न, सिद्धभर्त्रे न, सिद्धिदाय
न, सिद्धिसाधकाय न, सिद्धातिगाय न, कलासिद्धाय न, सर्वसिद्धाय न,
प्रसिद्धकाय न, सिद्धमानाय न, सिद्धकल्पाय न, सिद्धामृतकलातीताय न,
सिद्धपाराय न, सिद्धज्ञाय न, सिद्धिनायकाय न, सिद्धावलाय न, सत्सिद्धाय
न, सिद्धभयाय न, सिद्धैकसाधनाय न, लोकसिद्धाय न, यज्ञसिद्धाय न,
शुद्धसिद्धाय न, अवसिद्धाय न, वषट्सिद्धाय न, स्वस्तिसिद्धाय न,
भूतसिद्धाय न, धीसिद्धाय न, भव्यसिद्धाय न, पृतसिद्धाय न, शम्भुसिद्धाय
न, सुसिद्धकाय न, दक्षसिद्धकाय न, रुपसिद्धाय न, हंससिद्धाय न, प्रसिद्धाय
न, विष्णुसिद्धाय न, मुक्तसिद्धाय न, सिद्धकसिद्धाय न, सिद्धवाक्सिद्धधाम्ने
न, सिद्धतनवे न, सिद्धानन्दस्वरूपाय न, पुण्यसिद्धाय न, भुवःसिद्धाय
न, स्वर्गसिद्धाय न, सिद्धमन्त्राय न, शान्तिसिद्धाय न, पुरुसिद्धाय न,
हिरण्यसिद्धाय न, वाक्सिद्धाय न, तत्त्वसिद्धाय न, अतिसिद्धाय न,

सिद्धरत्नाय न, सिद्धमालिने न, सिद्ध वैकुण्ठरुपधृगै न, सिद्धसेनाय न,
सिद्धरत्नाय न, सिद्धसाराय न, रुद्रसिद्धाय न, महामहामहासिद्धाय
नमः चतुराशीतिसंज्ञ काय नमः ॥

वहिश्चतुकोणेषु सनकादिचतुरः पुनश्चवतुराशीतिप्रतिकोष्ठेषु
सप्तावृत्या विंशतिनामभिः पूजयेत् अर्यम्णे नमः, मित्राय नमः, वरुणाय
नमः इन्द्राय नमः विवस्वते नमः त्वष्ट्रे नमः, विधवे नमः अंशवे नमः,
भगाय नमः, पूष्णे नमः, पर्जन्याय नमः, धात्रे नमः, माधवाय नमः इति
क्रमतो न्यसेत् ॥ पुनः प्रतिकोष्ठेषु अष्टविंशति नक्षत्राणि त्रिरावृत्या
पूजयेत् ॥ ततो मध्यमकोष्ठे सर्वतोभद्रं संस्थाप्य प्रतिकोष्ठेषु सर्वतोभद्रस्य
षड्पञ्चाशद्देवता आवाह्य पूजयेत् । क्रमतः कलशपूर्णपात्रभूतकर्णिकाया
धान्यतण्डलयोरुपरिचित्रकलशं संस्थाप्य आजिघ्नकलशेतिमन्त्रेण वरुणमाह्वय
पूजयेत् ॥ कलशोपरि षड्दलताम्रस्थाल्यां स्वर्णनिर्मितपलत्रयपरिमित-
चन्द्रप्रतिमायां प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा चन्द्रपूजाविधिना पूजनञ्च कृत्वोपनादिकं
समप्यांघ्रं दत्त्वा नमस्कृत्य चन्द्रपूजां समाप्य ततो मध्ये
सुवर्णपलत्रयनिर्मितलक्ष्मीनारायणप्रतिमां संस्थाप्य प्राणप्रतिष्ठा कृत्वा न्यासं
कुर्यात् ॐ विष्णवे नमः वामकरे, ॐ माधवाय नमः दक्षकरे, ॐ गोविन्दाय
नमः वामपादे, ॐ कृष्णाय नमः दक्षपादे, ॐ कृष्णाय नमः वामजानुनि,
ॐ केशवाय नमः दक्षजानुनि, ॐ श्रीपतये नमः वामकटया, ॐ
पदमनाभाय नमः दक्षकटया, ॐ हृषीकेशाय नमः नाभौ, ॐ वासुदेवाय
नमः हृदये, ॐ जगत्पतये नमः वामकुक्षौ, ॐ वैकुण्ठाय नमः दक्षकुक्षौ,
ॐ पुण्डकारीकाक्षाय नमः कण्ठे, ॐ मधुसूदनाय नमः वक्त्रे, ॐ गोपतये
नमः वामचक्षुषि, ॐ दामोदराय नमः दक्षचक्षुचि, ॐ जगन्नाथाय नमः
शिरशि नमः शिरसि ॥

ततो पुरुषसूतेन षोडशोपचारैः पूजयेत् ॥ ततोऽङ्गपूजा कुर्यात् ॐ
कृष्णाय नमः पादौपूजयामि, ॐ केशवाय नमः गुल्फौ पुज, ॐ वामनाय
नमः कटिं पूज, ॐ अच्युताय नमः हृदयं पूज, ॐ माधवाय कण्ठं पूज,
ॐ रामायनमः बाहुं पुज, ॐ नृसिंहाय नमः मुखं पुज, ॐ वाराहाय नमः

नासिके पुज, ॐ विष्णवे नमः नेत्रे पुज, ॐ शार्ङ्गिणे नमः ललाटं पुज, ॐ
 मुरारये नमः शिरसि पुज, ॐ लक्ष्मीनारायणाय नमः सर्वाङ्गं पूजयामि ॥
 धूपं दीपमपूपं नैवेद्यं च दत्त्वा चमनमारार्तिकं
 ताम्बूलमुपायनंदत्वाऽऽप्रदक्षिणानमस्कारंकृत्वागोदानशय्यादानंप्रदायद्वित-
 षट्पञ्चाशत्मुष्टिपरिमितदक्षिणयुतपूर्णपात्रं कुर्यात् ॥ शक्तौ
 षट्पञ्चाशदधिकद्विशतमुष्टिपरिमित, पूर्णपात्रं कुर्यात् ॥
 विसर्जनाभिषेकतिलकादिकं कृत्वा तत्सर्वं आचार्याय प्रतिपादयेत् ॥ यथ्य
 स्मृत्या च नामोक्त्येति पठित्वा पूजाविधि समापयेत् । श्री गणेशाय
 नमः ॥

सूत उवाच

एकदा चन्द्रमा स्वर्गे पितरं समपृच्छत । सर्वे लोकाः शोकरोगदोषग्रस्ता
 विचेतसः ॥

जायन्ते च विपद्यन्ते तेषमुद्धरणं कथम् । प्रायश्चित्तं कथं तेषां
 परलोकोपकारकम् ॥

कृतेन येन निरयान् न गच्छेरन् वधाधुना ॥ अत्रिरुवाच

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि नृणामत्युपकारकम् । कृतेन येन पापात्मा न गच्छेद्येन
 यातनाम् ॥

एतदेव पूरा स्कन्दो देवदारुवनान्तरे ॥

कैलासे मलयावासे शंकरं लोकशंकरम् । पप्रच्छ विनयाक्रान्तं पितरं
 योगसागरम् ॥

भगवन् मे कुरु दयां यदि दीनदयालुता । तदुपायं कथय मे
 लोकदुःखोक्लोलोऽस्म्यहम् ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थामध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । वर्णाश्रमाचारहीना
गच्छन्ति यमयातनाम् ॥

तेषां पापार्दितानान्तु इहैव निष्कृतिर्यथा । भवेन्नयान्ति निरयान् कृत्वाऽपि
पातकं महत् ॥

शंकर उवाच

क्रौञ्चारे शृणु चात्यन्त परं गोप्यं न कस्यचित् । मयाख्यातं परं स्कन्द
त्वत्प्रेमवशतोऽधुना ॥

वक्ष्ये मनुष्यैर्वेदाशीवर्षेऽतीते व्रतं चरेत् । महाव्रतमितिख्यातं
सिद्धव्रतमितिर्यते पूजनं क्रमात् ॥

सिद्धानां चतुराशीति संस्थानां पूजनं भवेत् । मध्यवेद्यां सिद्धपीठस्थापनं
पूजनं क्रमात् ॥

अनन्तकूर्मपीठाधो धर्मज्ञानादिकं तथा । वैराग्यैश्वर्यकं पूज्यं
पीठकोणान्तरम् वहि ॥

मध्ये तत्र सविन्नाले महीद्यौर्भूमिशोधनम् । पृष्ट्वाभूमिं भूरसीति धान्ययेति
धान्यस्थापनम् ॥

तत्र ताम्रपात्रयुतं स्वर्णसिंहासनान्वितम् । आजिघ्रेति हि मन्त्रेण कलशं
स्थापयेत् पुनः ॥

मनोजूतीति मन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य यथाविधिः । सिद्धपीठकोष्ठवाहोरीशानक्रमतो
न्यसेत् ॥

चत्वारश्चैव संपूज्याशेषा मध्ये तु विन्यसेत् । मध्यकोष्ठं तु हर्म्यं
सर्वतोभद्रमण्डलम् ॥

तत्रैव निद्राकलशं पूर्वोक्तविधिना न्यसेत् । नारायणस्य प्रतिमां सलक्ष्मीकं
तथात्मनः ॥

प्राणप्रतिष्ठाविधिना पाद्यार्घ्यावाहनादिभिः । सिद्धतोभद्रमालिख्य प्रागुत्तर
क्रमेण हि ॥

कुर्याद्रेखा दशः दश पूजयेत् नामतः क्रमात् । ऋद्विवृद्धिस्तुष्टिः कान्तिर्दया
पुष्टिः क्रियोन्नतिः ॥

क्षान्तिः क्षमा दयायोगा शुभा विष्णुः प्रभावतिः । सौरिश्चान्द्रिः कलाः मोधा
सिद्धेति क्रमतः स्मृतः ॥

अशीतिकोष्ठे सिद्धादीन् पूर्वोक्तविधिना यजेत् ।
प्रणवादिचतुर्थ्यन्तनमोन्तैर्मनुना युतान् ॥

सिद्धसिद्धेश्वरसिद्धः सुख-सिद्धश्च दर्शनः । महासिद्धः सिद्धदेवः सिद्धः
शास्त्रप्रवर्तकः ॥

सिद्धाचार्यो ज्ञानसिद्धः सिद्धभुक् सिद्धदक्षिणः । तीर्थसिद्धो योगसिद्धो
भोगसिद्धश्चतुर्दश ॥

गुणसिद्धश्चन्द्रसिद्धो गणसिद्धश्च सिद्धकः । सिद्धसेनः सिद्धघटः
सिद्धसूर्योऽनुसिद्धकः ॥

सिद्धकालः सिद्धकामः सिद्धब्रह्मस्वरूपकः । सिद्धकर्ता सिद्धभर्ता सिद्धिदः
सिद्ध साधकः ॥

सिद्धातिगः कलासिद्धः सर्वसिद्धः प्रसिद्धकः । सिद्धमानः सिद्धकल्पः
सिद्धामृतकलातिगः ॥

षट्त्रिंशत् सिद्धपारश्च सिद्धजः सिद्धनायकः । सिद्धावलः स्वतः सिद्धभयसिद्धे

कसाधनः ॥

लोकसिद्धो यज्ञसिद्धः शुद्धसिद्धो वसिद्धकः । वषट्सिद्धः स्वस्तिसिद्धो
भूतसिद्धो सिद्धकः ॥

भव्यसिद्धः पूतसिद्धः शम्भुसिद्धः सुसिद्धकः । दक्षसिद्धो रूपसिद्धो
हंससिद्धः प्रसिद्धकः ॥

विष्णुसिद्धो मुक्तसिद्धः सिद्धकः सिद्धवाक् तथा । सिद्धधामः सिद्धतनुः
सिद्धानन्दस्वरूपी च ॥

पुण्यसिद्धः भुवसिद्धः स्वर्गसिद्धः प्रदायकः । सिद्धमन्त्रः शातिसिद्धः
पुरुसिद्धनियामकः ॥

हिरण्यसिद्धो वाक्सिद्धस्तत्त्वसिद्धो तिसिद्धकः सिद्धरत्नः सिद्धमाली सिद्धो
वैकुण्ठरुपधृक् ॥

सिद्धसेनः सिद्धसारो रुद्रसिद्धस्तथैव च ।
महामहामहासिद्धश्चतुराशीतिसंज्ञकः ॥

सम्पूज्य प्रतिकोष्ठेषु सप्तावत्या रवि न्यसेत् । अर्यमा मित्रावरुणश्चेन्द्र
चतुर्थकः ॥

वैवस्वतस्तथा त्वष्टा विधुरशुभगस्तथा । पूषापर्जन्यधाता च माधवः
क्रमतो न्यसेत् ॥

प्रतिकोष्ठं पूजयित्वा पूजां चन्द्रस्य तत्क्रमात् । अष्टाविंशतिनक्षत्रैः
प्रतिकोष्ठं त्रिवारकम् ॥

कृत्वा मध्यमकोष्ठेषु सर्वतोभद्रमण्डलम् । षट्पञ्चाशत् तत्र देवानावाह्य
क्रमतो यजेत् ॥

कर्णिकायां च कलशं निद्रासंज्ञं न्यसेत् पुनः । आजिघ्नकलशत्युक्त्वा
वरुणेति पठेत् मनुम् ॥

मध्ये नारायण तत्र सश्रीकं पूजयेत ततः । पूर्णादवीतिमन्त्रेण तन्मुखे
पूर्णपात्रकम् ॥

ताम्रस्थलीं साष्टदलां कृत्वा दिक्पालपूजनम् । ग्रहपूजां ततः कृत्वा
साधिप्रत्यधिदैवतम् ॥

तद्विष्णोरितिमन्त्रेण तस्याग्रे स्वात्मविम्बकम् । पलत्रयमित स्थाप्यं न्यासं
कुर्यात् प्रयात्नतः ॥

करे वामे दक्षिणे च वामदक्षिणापादयोः । वामजानौ दक्षिणे च कट्यां
नट्यां च वामदक्षिणे ॥

नाभौ तथैव हृदये कुक्षौ वामे च दक्षिणे । कण्ठेवक्त्रे नेत्रमूर्ध्नि षोडशाङ्गेषु
नामभिः ॥

विष्णुर्माधवः गोविन्दः कृष्णः केशवः श्रीपतिः । पद्मनाभो हृषीकेशो
वासुदेवो जगत्पतिः ॥

वैकुण्ठः पुण्डरीकाक्षो मधुसूदनगोपतिः । दामोदरो जगन्नाथः क्रमादङ्गानि
सस्पृशेत् ॥

अनुलोम विलोमेन ह्यङ्गपूजां पुनश्चरेत् । पादौ गुल्फौ
जानुकटिहृत्कण्ठदोर्मुखेषु च ॥

नासिका नेत्रभालेषु शिरसि विष्णुनामतः । कृष्णकेशवकसारिवामनाच्युत
माधवाः ॥

रामनृसिंहवाराहास्तत्स्थानेषु स्पृशेत्तथा । विष्णुः शार्ङ्गो मुरारीश्च क्रमादेव

विधिःस्मृतः ॥

चतुराशीति विप्राणां पूजनं कारयेत् पुनः । वस्त्रालंकारगन्धाद्यै रौप्यं
गोदानकं चरेत् ॥

जन्मान्तरीयपापस्य तथैव चैहिकस्य च । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं
तथैवागन्तुकस्य च ॥

कृत्वा व्रतमिदं जीवाः कृतकृत्यो भवेद्भुवि । षण्मातुर ! शृणु पुनः
पापेषु न रमेत्क्वचित् ॥

असत्यं न वदेत् किञ्चिन्नाधर्मं चिन्तियेज्जनः । यद्यधर्मः प्रकुरुते सर्वं
कुञ्जरशीचवत् ॥

सूत उवाच

श्रुत्वा शंकरवाक्यं तद्गुह्यं पप्रच्छ सादरम् । श्रणु शौनक वक्ष्यामि
सेतिहासं कथानकं ॥

स्कन्द उवाच -

शृणुस्कन्द, प्रवक्ष्यामि गोप्याद् गोप्यतरं परम् । यस्य श्रवणामात्रेण
प्रायश्चित्तः प्रजायते ॥

नर्मदातीरं नगरे माहिष्मत्यां पुराकिल । ब्राह्मणो ब्राह्मणवर्चस्वी ज्ञानवान्
धार्मिकः कृतिः ॥

कदाचित्सङ्गदोषेण रागान्धो धर्मवर्जितः । अकृत्याचरणे सक्तो
मांसभुक्मद्यपः सदा ॥

सर्वगामी सर्वभक्षी कौलधर्मपरायणः । एवं तस्य गताहानि
चतुराशीतिवत्सरम् ॥

एकदा नर्मदा तीरे ब्राह्मण वेदपारगाः । सिद्धव्रतं मुदा चक्रः शिवशर्मा
समागतः ॥

तस्य प्राचीन मित्रं च श्रीशर्माणं द्विजोत्तमम् । दृष्ट्वा मित्रं प्रत्युवाच
कस्मादागतवान् भवान् ॥

वाक्यं श्रीशर्मणा श्रुत्वा भूत्वा किञ्चिदवाङ्मुखः । पुण्यात्मनो दर्शनाद्वै
स्पर्शनान्मननादपि ॥

शुद्धान्तःकरणो जातो रुरोद मित्रसन्निधौ । उवाच किमु वक्तव्यं ह्यकर्तव्यं
कृतं मया ॥

कथं मे निष्कृतिर्भयान्मञ्जः हं नरकेऽशुमे । उद्धारं कुरु मे बन्धो, प्रायश्चित्त
कथं भवेत् ॥

उवाच वद मे दीने मय्यस्मिन् त्वं दयां कुरु । वचनं शिवदत्तस्य श्रुत्वा
खेदसमन्वितः ॥

श्री शर्मा समुवाचाथ निर्हेतु, कृपयान्वितः । संवत्सरम् कति जातं
ब्रह्मण ! वद तवाधुना ॥

चतुराशीति वर्षोऽहमब्रवीत् त मुदा तदा । श्री शर्मा प्रत्युवाचेदं कुरु
सिद्धव्रतं भवान् ॥

इत्युक्ते वरयित्वा तं चकार व्रतमूत्तमम् । तदव्रतस्य प्रभावेण मुक्तोऽभूत्
स चपात्कात् ॥

‘दव्यवर्षं तपस्तप्त्वा परमां गतिमां ययौ । यः शृणोति परं भक्त्या

पठेद्वा सुसमाहितः ॥

स्वर्गमोक्षप्रदं धन्यं स गच्छेत् परमं पदम् ॥ सिद्धव्रतनाम
पञ्चाशीतितकोऽध्यायः ॥

यसैको अपुगमा पुनः प्रस्तुत गरिएको छ । ८३ (त्रियामी) वर्ष
चार महिना पुगेपछि (शुद्ध) मास र अधिक मास समेत गरेर एक हजार
चन्द्रमाको दर्शन हुन्छ ।

स्कन्द पुराण अनुसार सहस्र चन्द्र दर्शनोद्यापन गर्नु भन्ने स्कन्द
पुराण वैष्णव खण्ड अयोध्या महात्म्यमा लेखेकोछ । यो सहस्र चन्द्र
दर्शनोद्यापन सवै स्त्री शूद्रादिले समेत गर्नलाई अधिकार छ । यसबाट
मनुष्य जन्ममा ज्ञान अज्ञानबाट गरेको पञ्च महापातक, उपपातक,
संकरी करण, मलिनी करण जाति भ्रंषीकरण, अपात्रीकरण आदि बहुशः
पापहरु सवै भष्म भएर जीवनको अन्त्यपछि चन्द्रलोक, प्राप्त गर्दछ ।
अति महत्वपूर्ण भूमिका भएको यो पुस्तक प्रकाशन गराई जनमानसमा
ल्याएमा सवैको कल्याण हुनेछ भन्ने विश्वास लिइ यो पुस्तक प्रकाशन
गरीदिइएको छ । सहस्र चन्द्र पूजा विधि- स्कन्द पुराणे वैष्णव खण्डे
अयोध्या महात्मै तृतीयाऽध्याये चन्द्र सहस्र व्रतोद्यापनि विधि वर्णनः ॥

त्यधिके वा अशीशब्दे चतुर्मास युते ततः ।

भवेचन्द्र सहस्र तु तावज्जीवति यो नरः ॥ १ ॥

उध्यापनं प्रकर्तव्यं तेन यात्रा प्रयत्नतः ।

चतुर्दश्यां शुचिः स्नात्वा दन्त धावन पूर्वकम् ॥ २ ॥

चरित ब्रह्म चर्यश्च जित वाक काय मानसः ।

पौर्ण मास्यां तथा कृत्वा चन्द्र पूजा च कारयेत् ॥ ३ ॥

पूर्व च मातरः गौर्या दक क्रमेण च ।

ऋत्विज पूजयेद् भक्त्या वृद्धि श्राद्ध पुरः सरम् ॥ ४ ॥

प्रयतैः प्रतिमा कार्या चन्द्र मण्डल सन्निभाः ।

सहस्र सख्याऽथवा तदर्ध वा तदर्धकम् ॥ ५ ॥

निज चिन्ता नु सारण तदर्ध वा तदर्धकम्

अथवा षोड् षोडश शुभा विधातव्या प्रयत्नतः ॥ ६ ॥

चन्द्र पूजां ततः कुर्यादा गमोक्त विधानताः ॥

माषै षोडशभिः कार्या प्रत्येक प्रतिमा शुभाः ॥ ७ ॥

सोम मन्त्रेण होमस्तु कार्य किन्तु न मानतः ॥

प्रतिमा स्थापनं कुर्यासोम मन्त्र मुदीरयेत् ॥ ८ ॥

सोमोत्पन्ति सो शूक्तं पाठयेच्च प्रयत्नतः ॥

चन्द्र विभ निभं कार्य मण्डलं शुभ तण्डुलैः ॥ ९ ॥

मध्ये च कलशः स्थाप्यो गव्येन पयसाऽप्लुतः ॥

चतुर स्त्रेषु सपूर्णानि कलशान् स्थापयेत् वहि ॥ १० ॥

मण्डले चन्द्र पूजां च कर्तव्या नाममि क्रमात् ॥

ततो वै प्रयतो दद्यात् विधि वन्मन्त्र पूर्वकम् ॥ ११ ॥

शखं तोयं समादाय स पुष्प फल चन्दनम् ॥

नमस्ते मास मसान्ते जायमानः पुनः पुनः ॥ १२ ॥

गृहाणाढ्यं शशाङ्कं खं रोहिण्या सहितो मम ॥

षोड शान्ये च कलशान दुग्धपूर्णं सरत्नकान ॥ १३ ॥

सवस्त्राच्छादना शान्त्यै दातव्यास्ते द्विजन्मने ॥

अभिषेकं ततः कुर्यात् पायशेन जलेनतु ॥ १४ ॥

पूजनीयो प्रयत्नेन वस्त्रैश्च द्विज दंपती ॥

प्रतिमाश्च प्रदातव्या द्विजभ्यो धेनुपूर्विका ॥ १५ ॥

सुवर्णं रजतं वस्त्रं तथान्नं च विशेषतः ॥

उपवास विधानेन दिन शेषं नयेत् सुधी ॥ १६ ॥

वान्धवैः सह भुञ्जीत नियमं च विर्सजयेत् ॥

एवं च कुरुते चन्द्र सहस्रं व्रतं मुत्तमम् ॥ १७ ॥

ब्रह्मान्धोऽपि सुरा पीडपिस्तेपीच गुरुतल्पगः ॥

व्रते नानेन शुद्धात्मा चन्द्रं लोकं वज्रेन्नर ॥ १८ ॥

चन्द्रं षोडश नाम पूजाः

१) हिमांशवे नमः २) सोम चन्द्राय नमः ३) चन्द्राय नमः ४) विधवे नमः ५) कुम्भं वन्धवे नमः ६) सुवांशवे नमः ७) सोमाय नमः ८) ओषधीशाय नमः ९) अब्जाय नमः १०) मृगाङ्गाय नमः ११) कालानां निधये नमः १२) नक्षत्र नाथाय नमः १३) शर्वरी पतये नमः १४) जैत्रिकाय नमः १५) द्विजं राजाय नमः १६) पूर्णं चन्द्राय नमः ।

नेपाली व्याख्या

स्कन्द पुराणको वैष्णवखण्डको अयोध्या महात्म्यमको तेस्रो अध्यायमा हजार चन्द्रमा दर्शनको उध्यापन विधिको वर्णन छ । श्री गणेशाय नमः मनुष्यको जन्मदेखि त्रियासी वर्ष चार महिना उमेर पुगेपछि १००० चन्द्रमा दर्शन हुन्छ । अर्थात् चौरासी ८४ वर्ष लागेको चार महिना पछि एक हजार चन्द्र दर्शनोध्यापन गर्नु पर्दछ ॥ १ ॥ उध्यापन गर्दा देश यात्रा गर्नुपर्ने हुँदा चतुर्दशीको दिन दाँत माभेर सफा गरी पवित्र भएर हविष्य भोजन गर्नु ॥ २ ॥ शुद्ध भएर ब्रह्मचर्यमा वसेर पूर्णिमाको दिन चन्द्रमाको पूजा गर्नु ॥ ३ ॥ गौर्यादि षोडश मातृका पूजा गर्नु, नान्दी श्राद्ध गर्नु ॥ ४ ॥ गच्छे (शक्ति) अनुसार चन्द्रमा आकारको १००० प्रतिमा १/१ चाँदीको वनाउनु अथवा ५०० ग्रामको वनाउनु ॥ ५ ॥ अथवा १/१ तोलाको चाँदिको चन्द्रमाको आकारको १६ प्रतिमा राम्रोसँग वनाउन लगाउनु ॥ ६ ॥ चन्द्रमाको पूजा गर्न १/१ तोला चाँदीको सुन्दर १६ प्रतिमा वनाउनु ॥ ७ ॥ चन्द्रमाको वैदिक मन्त्र इमन्देवा भन्ने मन्त्र पढेर पूजा होम सवै गर्नु ॥ ८ ॥ चन्द्रमाको आकार मण्डल वनाउनु शुद्ध चामलको वनाए हुन्छ ॥ ९ ॥ माभमा मण्डपको चारैपट्टि पूर्ण कलश चामलमा राखेर स्थापना गर्नु ॥ १० ॥ सवै प्रतिमाहरुमा शंखको जल चन्द्रमाको मन्त्रले चन्दन, फूल, फल, सिन्दुर, अविर, अक्षता वरावर चढाउनु । महिना महिनाको अन्तमा उदाउने तपाई चन्द्रमालाई नमस्कार भनि वरावर दर्शन गर्नु ॥ ११ ॥ १२ ॥ दूधले पूर्ण १६ कलशहरुमा पञ्चरत्न समेत राखेर कलश पूजा गर्ने विधिले सवै कलशहरुको पूजा गर्नु ॥ १३ ॥

१६ सोरै कलशहरुमा रातोसेतो वस्त्रले कलशको सवै भाग छोपिने गरी ढाकेर चढाउने दूध समेत मिसाएको कलशको जलले अभिषेक गर्ने त्यसरी विधिपूर्वक पूजा गरेको कलश समेत समाप्तिको दिनमा दान गरेर वैदिक ब्राह्मणहरुलाई दिनुपर्दछ । ॥ १४ ॥ ब्राह्मणको दम्पतिको पूजा शैया दान विधि पूर्वक गर्नु ॥ १५ ॥ सुन चाँदी अन्न वस्त्र लगाउने

कपडा सवै गच्छे अनुसार १६ ब्राह्मणहरुलाई दान दिनु उपवासको विधानवाट बाँकी दिन विताउनु ॥ १६ ॥ हवन र सवै कार्य समाप्त भएपछि सवै बन्धुवर्ग साथ भोजन गर्नु यसरी जसले सहस्र चन्द्र दर्शनको उध्यापन गर्दछ भने यस ब्राह्माण्डमा ब्राह्मणलाई मार्ने सुरापान गर्ने, गुरु आमामा आसक्त हुनेहरु र अति उत्कृष्ट पाप गर्ने पनि पवित्र हुन्छ ॥ १७ ॥

यस व्रत उध्यापनका सामाग्रीहरु

८ हात वर्गको यज्ञ, १ हात उचा ४ हाते मूल वेदी माभमा, ग्रहवेदी वास्तुवेदी, मूल वेदीको उत्तर पट्टि १ हाते होम वेदी माथि चँदुवा, वाँस लिङ्गा ५, केराको थाम ५ तोरणहरु, मूलवेदी ढाक्ने सेतो कपडा, मातृका पूजाको सामान, अभ्यूदय श्राद्धको सामान, चाँदीका चन्द्रमाको प्रतिमा १६ र तामाका थाली १६ । गाई दानलाईःडलस्- गाई, सुनको सिङ, चाँदीको खुर, तामाको करङ, काँसको कटौरा, घँट वस्त्र ।

होमतर्फ :- होमका सामाग्रीहरु, पलाशका समिधा १६ सय, सालका समिधा ३५ दाउराहरु, रुद्री (पाठ) का सामानहरु, ३ कन्या, १ कुमार पूजा, १६ ब्राह्मणहरु । पहिलो दिन यजमानले स्नान गरी शुद्ध वस्त्र लगाई आफ्नो नित्य कर्म सकेपछि प्रायश्चित्त गरी मातृका पूजा आदि गरी पूर्वाङ्ग कर्म गर्ने र हविष्य भोजन गर्ने । भोलिपल्ट उध्यापनका दिन १६ ब्राह्मण वरण गरी चन्द्रमाका १६ प्रतिमा पूजा र रुद्रि, चण्डी, होम गर्ने ब्राह्मण भोजन गराउने यजमानले निराहार फलाहार वा हविष्य भोजन गर्ने । त्यस रात उत्सवका साथ गीत, वाद्य र भजन गरी भोलिपल्ट विहान संक्षिप्त पूजा गरेर पूर्णपात्र गाईदान, प्रतिमा दान समेत गरी ब्राह्मणहरुलाई र इष्टमित्रहरुलाई भोजन या जलपान गरेर विदाई गर्ने । प्रयोगात्मक विधि यस प्रकार छ ।

गलादीनिपुरीयुक्तं उवाच भगवान् नारायण उवाच ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

नारायण उवाच ॥ १७ ॥			
॥ १८ ॥			
॥ १९ ॥			
॥ २० ॥			
॥ २१ ॥			
॥ २२ ॥			
॥ २३ ॥			
॥ २४ ॥			
॥ २५ ॥			
॥ २६ ॥			
॥ २७ ॥			
॥ २८ ॥			
॥ २९ ॥			
॥ ३० ॥			
॥ ३१ ॥			
॥ ३२ ॥			
॥ ३३ ॥			
॥ ३४ ॥			
॥ ३५ ॥			
॥ ३६ ॥			
॥ ३७ ॥			
॥ ३८ ॥			
॥ ३९ ॥			
॥ ४० ॥			
॥ ४१ ॥			
॥ ४२ ॥			
॥ ४३ ॥			
॥ ४४ ॥			
॥ ४५ ॥			
॥ ४६ ॥			
॥ ४७ ॥			
॥ ४८ ॥			
॥ ४९ ॥			
॥ ५० ॥			
॥ ५१ ॥			
॥ ५२ ॥			
॥ ५३ ॥			
॥ ५४ ॥			
॥ ५५ ॥			
॥ ५६ ॥			
॥ ५७ ॥			
॥ ५८ ॥			
॥ ५९ ॥			
॥ ६० ॥			
॥ ६१ ॥			
॥ ६२ ॥			
॥ ६३ ॥			
॥ ६४ ॥			
॥ ६५ ॥			
॥ ६६ ॥			
॥ ६७ ॥			
॥ ६८ ॥			
॥ ६९ ॥			
॥ ७० ॥			
॥ ७१ ॥			
॥ ७२ ॥			
॥ ७३ ॥			
॥ ७४ ॥			
॥ ७५ ॥			
॥ ७६ ॥			
॥ ७७ ॥			
॥ ७८ ॥			
॥ ७९ ॥			
॥ ८० ॥			
॥ ८१ ॥			
॥ ८२ ॥			
॥ ८३ ॥			
॥ ८४ ॥			
॥ ८५ ॥			
॥ ८६ ॥			
॥ ८७ ॥			
॥ ८८ ॥			
॥ ८९ ॥			
॥ ९० ॥			
॥ ९१ ॥			
॥ ९२ ॥			
॥ ९३ ॥			
॥ ९४ ॥			
॥ ९५ ॥			
॥ ९६ ॥			
॥ ९७ ॥			
॥ ९८ ॥			
॥ ९९ ॥			
॥ १०० ॥			

नारायण उवाच

रुक्मिणी सम्पाद्य
वाग्वर्या विद्या

पं. फणीन्द्र मणि आचार्य

पं. फणीन्द्र मणि आचार्य भन्नाले कुनै पनि मानिसका वारेमा लेखिएका विषय सँग सम्बन्धित विवरणमा राम्रो नराम्रो चाल-चलन वानी व्यहोरा उल्लेख गरिएको विवरणलाई व्यक्ति परिचय भन्ने गरिएको पाउँछौं । वास्तवमा त्यही व्यक्तिको परिचयमा पनि पाञ्च भौतिक शरीरका व्याख्या गर्दैमा पुष्टी हुँदैन । व्यक्ति भन्नासाथ त्यसको बाबु तर्फका गत विगतका कमसे कम केही पुस्ताहरुलाई र बीचका हाँगा विगा भन्नाले फुपु, आमा, सानी आमा समेतका र काका काकी काकाजीवाउ समेतको सामान्य जीवन चरित्रलाई पनि लिइन्छ र उही व्यक्तिको व्यक्तिगत जीवनमा गरेका असल खराब काम र आचरणलाई पनि लिइन्छ । यसै प्रसङ्गमा संक्षेपमा विस्तारपूर्वक परिचय गराइन्छ । खास भनौं भने कान्छा बाजे माष्टर बाजे पण्डित बाजे पुछार घरे कान्छा बाजेको नामले परिचय गराउने शब्दहरु हुन् ।

पं. यज्ञ धर आचार्यको वंशजमा पं. चक्रपीण हुँदै तोलानाथ उनका छ भाई छोरा मध्ये माइला छोरा पं. गिरी शंकर भए गिरी शंकरको पहिलो विवाह अमराईको भट्टराईको छोरी रुद्र कुमारी र अर्को विवाह ताक्लुङ खनालकी छोरी गंगा देवीका साथ भयो । दैव संयोग पं. गिरी शंकरको अल्पायुमै स्वर्ग भएको भएतापनि यिनको जेठी श्रीमती तर्फ दुई छोरा तीन छोरी भए । जेठो छोरा दोलानाथ दण्डपाणि र कान्छो इश्वरी दत्त भए । कान्छी तर्फ १ छोरा भएपनि उनी चाँदै नै स्वर्ग भए । पं. गिरी शंकर सबै विधामा पारङ्गत थिए भन्ने भनाइ छ । यिनका जेठा छोरा डण्ड पाणिले बाबु चाडै स्वर्ग भएका कारण अध्ययन बढाउनु पाएनन् । तापनि वचपन देखिनै टाठाचतुर भएर निस्किए । यिनको विवाह छोप्राक पोखेलकी छोरी चम्पावती साथ भयो । यिनवाट २ छोरा २ छोरी भए । जेठा छोरा एक दत्त र कान्छा फणीन्द्र मणि भए ।

जेठा छोराको ३८ वर्षकै अल्पायु उमेरमै स्वर्ग भयो । जेठी छोरीको विवाह वुकोट निवासी वाग्ले र कान्छी छोरीको विवाह सिम्पानीका मरहट्टासंग भयो । कान्छी छोरी चाँडै नै बाल विधवा भइन । पं. फणीन्द्र मणिको जन्म १९८१ सालमा आमा चंपावतीको कोखबाट कान्छो छोराको रूपमा भयो । यिनको घरैमा अक्षरारम्भ शुरु गरि घर नगिचैको भाषा पाठशालामा चण्डी दुर्गा कवच र रुद्री पश्चात् अमर कोष लघुकौमुदी र हीतोपदेशवाट पढाई शुरु भयो । यिनको पढाईको गतिलाई अगाडी बढाउन निमित्त काठमाण्डु आई संस्कृत पाठशालामा पढ्न थाले । पढाईको प्रगति र विद्यार्थीहरूको बीच यिनी निकै तेजिला भएकाले तिनधारा संस्कृत छात्रावासमा भर्ना भई पढ्न थाले । विहान वेलुकी खाना पाइने र सालको २ जोर लुगा पाइने भएकाले यिनको पढाईको प्रगतिमा निकै बढ्यो । बालक अवस्थामा नै ताक्लुङकी खनाल सुपुत्री मनमाया संग विवाह भै सकेको थियो । यिनी बालक अवस्था देखि पढाईमा धेरै चतुर भएका कारण वेलावेलामा तत्काल पुरस्कार पनि पाउँथे । स्कूलको वार्षिक परीक्षामा पहिला दोश्रा भै पुरस्कृत हुन्थे । तत्काली शिक्षा प्रणालीमा बनारस संस्कृत विश्व विद्यालय र नेपाल सरकारको संयुक्त सम्झौता अनुसार एकै चोटी सम्पूर्ण मध्यमा परीक्षा दिन बनारस जानु पर्ने । त्यसरी परीक्षा दिन जाँदा केही आसिक बाटा खर्च सरकारका तर्फ बाट र केही सम्बन्धित परीक्षार्थी तर्फबाट व्यहोरी जानु पर्ने थियो । बनारसमा दिन गएको परीक्षामा पास भएकोले उनको पढाईमा ख्याति र प्रसिद्धि बढ्न थाल्यो । परीक्षा दिई घरमा बसे पनि यिनीले पण्डित्याईमा ख्याति बढाउन थाले । पं. फणीन्द्र पढाई छोडी घरमा आई पण्डित्याई गरिरहेका बखत २००६ सालमा तत्कालीन श्री ५ को सरकारले आधारभूत शिक्षा लागु गरिसकेकोले १० महिने आधारभूत तालीम दिई गोरखा आधार स्कूलको प्राथमिक शिक्षक पदमा नियुक्ति भई आए । यिनको दिनचर्या र ख्याति त्यसपछि बढ्न थाल्यो ।

शिक्षा कल्पवेदान्त मीमांसाका ज्ञाता व्याकरण र साहित्य धर्मशास्त्र

सबै विधामा पारङ्गत भएका अहिले आएर गोरखा धारापानी निवासी आचार्यहरुमा मूर्धनीका रुपमा रहेका कारण अव्यक्त विचार लिई सदा मन मनै धर्मशास्त्र आदि षड् शास्त्रको मात्र मनन गरिरहेकाले यिनलाई धर्मशास्त्रहरुमा वर्णन गरेको सप्तऋषिहरु मध्येमा वशिष्ठ भारद्वाज अत्रि आदि गरेका यिनैका अंश भै जन्मी यस मर्त्य भूमिमा खेल्न आएका हुन् की जस्तो भान पर्न आउँछ । यिनबाट निस्कने दैनिक वाणि वचन कहिल्यै कसैलाई पनि दुर्वचन अपशब्द र अमङ्गल अकल्याण कसैका लागी पनि प्रयोग भएको पाइदैन । अकल्याण अमङ्गल हुने अमाङ्गलिक अशुद्ध कार्यबाट संकलन हुने कुनै जिन्सी नगदी लिनमा यिनको हात कहिल्यै अगाडी वढेको हामीले देखेनौं । हालको अवस्थामा हेर्दा सेतै फुलेका गोरा वर्णका मभौला कदका देखिने सदा यज्ञ गर्दा गर्दै वा सत्संग ठूला ठूला विद्वानहरुका बीचमा सैद्धान्तिक प्रवचनगरी थाकेका जस्तो देखिँदा वेग्लैकिसिमको तेज पुंज वलीरहेको देखिन्छ ।

धेरै समय सम्म अध्यापन कार्य मै आफ्नो जीवन व्यतित गरेकोले वर्तमान शिक्षा सम्बन्धि रोग हाल यति व्यापक भैरहेको छ त्यो निको हुन असम्भव प्राय छ भन्दछन् । गुण र दोष सबैकुरामा समान रुपले हुन्छन् । वर्तमान शिक्षामा केही गुण पनि छन् त्यसबाट सबैले लाभ लिईरहेका छन् । सुक्ष्म दृष्टिबाट विचार गरि हेर्दा लाभ भन्दा हानी नै बढी भएको पाएका छौं । यस किसिमको शिक्षा लागु गर्दा मोहवश मिथ्याभिमान भोगेका निर्णायकहरुले परिणाम वारे कुनै पनि विचार गरेनन् । चारै तर्फ उत्पादित जनहरुको संख्या बढी सक्यो शिक्षा विस्तारमा विद्यालय महाविद्यालय र उत्पादित लाखौं युवा युवतीहरु यसै शिक्षालाई लाभकारी मानि सम्मानका दृष्टिले हेर्न लागे । विश्व विद्यालयको दिक्षान्त भाषणमा वर्तमान शिक्षा पद्धतीलाई वेकार बढाउने, धर्म माथि अविश्वास जगाउने आमा बाबु गुरुजनहरुमा अश्रद्धा उब्जाउने प्राचीनता प्रतिद्वेष बढाउने र घरेलु कार्य गर्नमा लज्जा एवं सरलताको अभाव भनिन्छ तर लाभ केही हुँदैन । यस्तै अनेकौ कारणले गर्दा यसमा कुनै पनि क्रियात्मक सुधारहरु

पाइँदैन भन्ने आशय व्यक्त गर्नु हुन्छ । यि विद्वान पण्डित इश्वरलाई समाजरूपि शरीरको मेरुदण्ड मान्नु हुन्छ । वहाँको भनाईमा आजका युवा वर्गमा इश्वरको अस्तित्वलाई शिक्षित समुदाय सामु स्वीकार गर्नमा शिक्षित युवा वर्गलाई संकोच एवं लाजको अनुभव भएको देखिन्छ । यि समुदायहरूले मूर्खता पूर्ण कुसंस्कारको समर्थन गरि विद्वत वर्ग माथि कलङ्क लगाई रहेका छन् । जसले गर्दा जघन्य अपराध गरिरहेको र कामोप भोग नै जीवनको चरम लक्ष्य बनेको छ । धर्महीन वर्तमान शिक्षा पद्धतिमा हाम्रा आँखातिरमिराई रहेका छन् । यस किसिमको माया मरिचिकामा फसेर वर्तमान शिक्षालाई अगाल्न जोडले जताततै दौडिरहेको देखेका छौं । यसबाट आफ्ना सरल हृदय भएका आफ्ना बालबालिकाहरूको हृदयमा कामोपभोगमय सभ्यताको भिषण विष पान गराई ध्वंशको मार्ग तर्फ धकेली यसैमा दुवै तर्फको कल्याण मानी रहेकाछौं । आफ्ना सभ्यताबाट बाक्क भई मुक्त हुनेवाटो खोज्नु हामी जस्ता अभागीहरू यसैलाई अगाल्न आँखा चिम्लि दौडिरहेका छौं । भगवान परमेश्वरले हाम्रा बुद्धि माथि परेको भ्रम कहिले पन्छ्याई देलान् भन्ने आशय बराबर व्यक्त गरिरहनु हुन्छ ।

पाश्चात्य शिक्षा मात्र प्राप्त गरेका कैयौ पुरुष रत्न एवं सम्माननीय नर नारी परम सती साद्धी छन् । तिनीहरू धर्म तथा सदाचार प्रति परम श्रद्धा राख्दछन् । जो यस शिक्षामा धेरै माथि पुगिसकेका भएतापनि सवै दृष्टिकोणले आर्दश छन् । यस्ता शुद्ध संस्कारी महानुभावहरूलाई पनि मान्नु पर्दछ भन्नु हुन्छ । धार्मिक भावको उपेक्षा र अनुशासनहीनतानै नैतिक स्तरको ह्रासको प्रमुख कारण हो भनी जोड दिनुहुन्छ । आज समयको प्रभावले गर्दा पाश्चात्य सभ्यताको विशाल संसर्गले मानिसहरू धर्मलाई मन्दिर मस्जिद र गिर्जा घरका सिमित क्षेत्रको सम्भन थालेका छन् । तर त्यसो नभई शरीरमा रगत फैलिए भैं धर्मको फैलावट पनि जीवनभर रहनुपर्दछ । हिन्दु धर्मको प्राचीन इतिहासमा एक मात्र क्षेत्र हो धर्मको क्षेत्र । प्राचीन अवस्थामा राजनिति समाजवाद व्यापार व्यावसाय युद्ध विद्या संज्ञीत नृत्य चित्र कला र शिक्षा सदाचार परम्परा आदि

सम्पूर्ण विद्याहरु र मानवोचित गुण यसै धर्मलाई पुष्टि गर्ने उद्देश्यले विकसित भएका थिए । धर्म, अधर्म, पाप, पुण्य प्रति विकृत एवं ढोगी बुद्धि उत्पन्न हुनाले चोरी ठगी व्यभिचार तथा हत्या आदि अपराधहरुमा अवाञ्छित वृद्धि भइरहेको छ भने कुनै काम गर्दा मानिसको हृदयमा यस्तो भावना उत्पन्न हुन्छ्यो ओ हो यो त पाप हो तर यो भावना लुप्तप्राय भएको कारणले धर्म अधर्मलाई देखावटीपना बनाई दिए भन्ने कुरा वरावर हामीमा दर्शाईरहनु भएको छ । वरावर भन्नु हुन्छ कि विसिँएर पनि पारस्परिक वैमनश्यताका भावना न फैलाउनु भनी वहाँको अन्तरआत्माबाट निस्किएको वाणि हो ।

पं. फणीन्द्र मणि आचार्यका २ छोरा ४ छोरी छन् । छोराहरु सामान्य अध्ययन पश्चात नै आ-आफ्नो व्यवसायमा लागी रहेकोमा जेठो छोरा हालै मात्र देहावसान भएको छ । छोरीहरुमा २ छोरी सुखमयजीवन विताईरहेका छन् र २ छोरी अल्पायु मै स्वर्ग भए । अर्धाङ्गीनीको पनि स्वर्ग भएका कारण व्यवहारिक रुपमा केही खिन्न छन भन्ने भाव पर्न गएको भएपनि वढी विद्वता र प्रतिभाका अग्नी ज्वालाले त्यस किसिमको खिन्नतालाई पनि शान्त पारेको उनैका कृया कर्मबाट अनुभव गर्दछौं । वोल्न र शास्त्रात्रका वारेमा जस्तोसुकै समाज विद्वान वा मूर्ख विध्वंसकारी समाजका समूहमा पनि निडर भई आफ्ना मनमा उब्जेका कुरा व्यक्त गर्नमा औंला ठड्याई वोल्न समर्थवान भएकाले यिनलाई सम्पूर्ण शास्त्र वेत्ता जभदग्नी पुत्र परशुराम नै हुन भनेपनि अत्युक्ति हुँदैन । यिनको चार दशक सम्मको अध्यापन पेशाले कुना कुनामा शासक प्रशासक अध्यापक प्रधानाध्यापक नेता उपनेता व्यापारीहरु भएका यिनका विद्यार्थीरूका समूहले पनि पण्डित फणीन्द्र मणि आचार्यको गुण गान जताततै फैलिएको छ । साहित्य व्याकरण वेदान्त धर्मशास्त्र स्मृति पुराण उपपुराण आदिका ज्ञाता गुरुको वाक्यमा नै सत्धर्म सत्कर्म सत्विचारको भाव स्फुरण भई हाल्दछ । गोरखा बजार एरीया नै आफ्नो कार्य क्षेत्र बनाएकाले यदाकदा गाउँ वेसी जानेर बाबु वाजेको कृषि पेशालाई जानी न जानी अगाल्नाले त्यसैको कृया कर्ममा

किरा फट्यांग्रा अवसान भए होलान भन्ने सम्म अनुमान गर्न सकिन्छ । सात्विक जीवन विताएका पण्डितले कुनै दिन पनि न नुहाई खाना खाएका छैनन् । सदा मन वचन र कर्मले आत्मा देखिनै भगवान नाम स्मरण गरिरहेको यिनको शारीरिक आकारले बताउँछ । सवै विधामा पारङ्गद भएका पण्डितको अभिव्यक्तिको वारेमा माथि भनी सकेको छु । हाल कान्छा वाजे पण्डित वाजे र माष्टर वाजेका संवोधनवाट परिचित विद्वानका वारेमा जे जति वयान गरेपनि अन्तिम अवस्थामा पुर्‍याउन सकिदैन । ऋषिमहर्षिका रुपमा जीवन विताईरहेकाले यत्र तत्र सवैका पूजनीय छन् ।

तपस्वी यज्ञकर्ताका रुपमा रहेका पण्डित फणीन्द्र मणिको जीवनी र यिनका वारेमा गर्नु पर्ने खोज खवर र अनुसन्धानका हकमा अरु भाईहरुले वरावर खोज गरी नयाँ नयाँ शैलीमा अवश्य देखाउने छन् । यो एउटा सूत्रधार मात्र मैले समाजका अगाडी देखाउने प्रयत्न गरेको हुँ । कतिपय यिनैका वारेमा अभिरुची र चाहना वेगला-वेग्लै हुनु स्वभाविकै भएको हुन्छ । यो सवै कुराहरु अवलम्बन गरी अरु भाई छोरा र समकक्षी साथीहरुले वरावर लिखित वा मौखिकरुपमा समाजलाई देखाउनेछन् । यि मूर्धन्य व्यक्तिका क्रियाकलापको अनुशरण गरि सत्कीर्ति फैलाउनु हामी सवैको कर्तव्य हो । यो सवै अधुरै प्रकाशन गरिएको कुरो मान्नु पर्दछ ।

माथि उल्लेखित अभिव्यक्ति यिनैका अन्तर आत्माका भाववाट स्फूर्ण भएको व्यक्त विचार हो । यति मात्र व्यक्त विचारलाई उहाँको अभिव्यक्ति मानी रहनुहुँदैन । यिनका वारेमा हरतरहले हामी सवैले नयाँ नयाँ अभिव्यक्ति खोजी समाजमा मार्ग प्रदर्शन गराउनु पर्दछ ।

पण्डित फणीन्द्र मणि आचार्यले सांस्कृतिक धार्मिक र सामाजिक क्षेत्रमा अँगालिएको विभिन्न लेख रचना प्रकाशित गर्नुको साथ साथै वर्तमान शैक्षिक गतिविधीमा तुलनात्मक लेख वरावर प्रकाशित अप्रकाशित लेखहरु वहाँको थुप्रै छन् । खास गरेर समालोचनात्मक लेखमा वढी अग्रगामी भएको कुरा वहाँको व्यवहारले बुझिन्छ ।

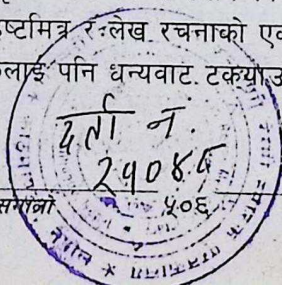
अहिलेलाई यत्तिकैमा कलम बन्द गरौं । अस्तु अस्तु अस्तु ॥

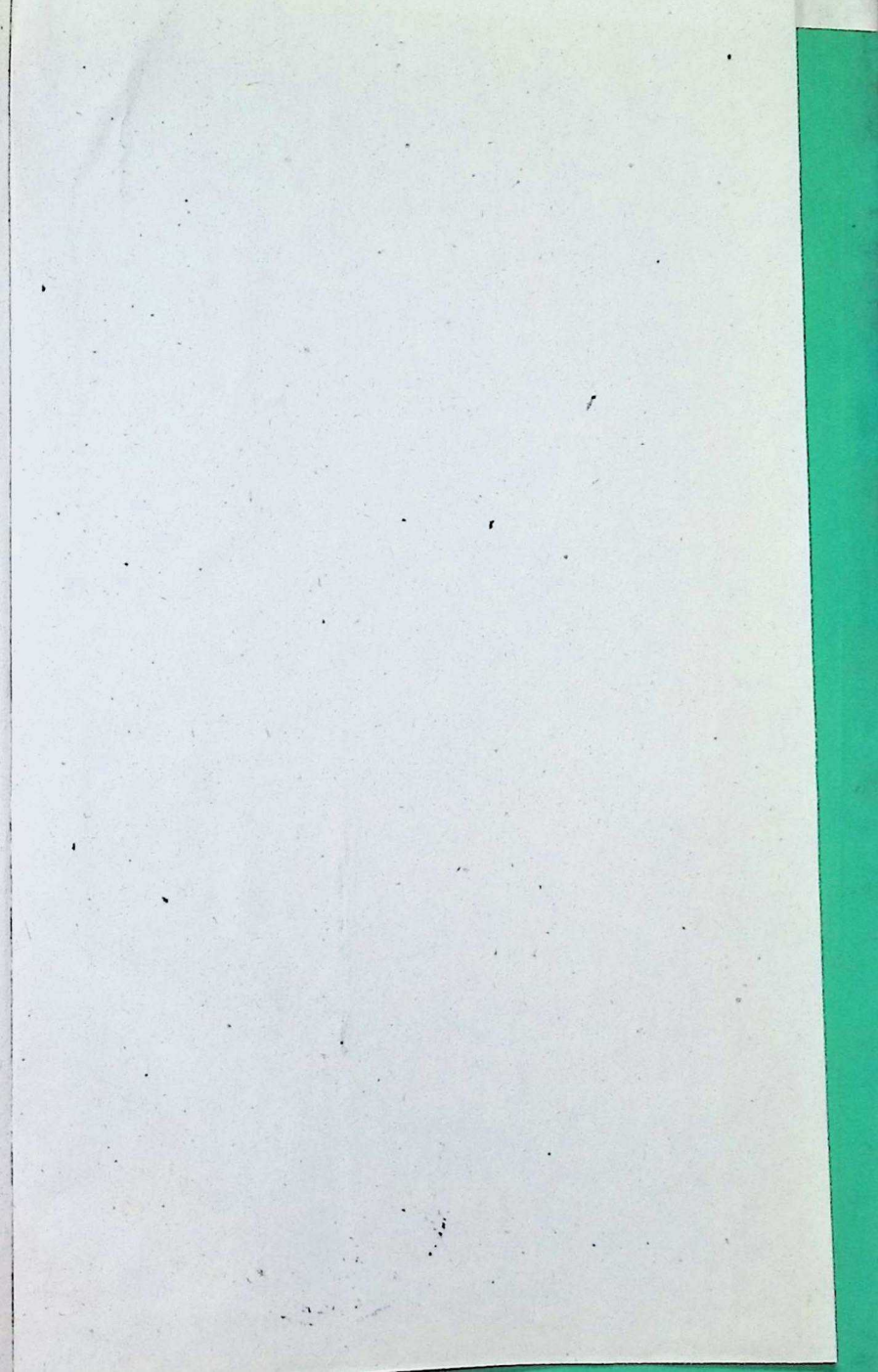
सन्दर्भ सामाग्री

यस पुस्तक प्रकाशित गर्नु पर्ने विषयमा प्रकाशित गर्नलाई चाहिने सामाग्रीका सम्बन्धमा मैले अनुवादका प्रसंगमा भन्ने लेखमा संक्षेपमा आफ्नो भावना सबै व्यक्त गरिसकेको छु । तर पनि प्रथम त यस किताबलाई यस रूपमा ल्याउन सहयोग गर्ने किताबहरूमा सर्वप्रथम तुलसीकृत रामायण, अध्यात्म, वाल्मीकी र मानस रामायण राम चरित्र मानस र भानुभक्तिय रामायण हुन् । त्यस देखि श्रीमद्भागवतगीता र यसमा पाए भएसम्मका व्याख्याहरू श्रीमद्भागवत महापुराण पुरुषोत्तम महात्म्य, वैशाख महात्म्य, रामगीता, अवधूतगीता र यसका पाएसम्मका व्याख्याहरू हुन् र अष्टावक्रगीताका बारेमा लेखिएका किताबहरूमा नरेन्द्रनाथ भट्टराईले लेखेको अष्टावक्रगीताको व्याख्या र केदारनाथ उपाध्याय अधिकारीको नेपाली पद्यानुवाद सहितको दूर्गासाहित्य भण्डार बनारसबाट प्रकाशित अष्टावक्रगीताको नेपाली पद्यानुवाद सहित र अष्टावक्रगीता प्रकाशक तेजकुमार बुकडीपो प्रा.लि. लखनउको लेखक राम बहादुरको पुस्तक र खप्तड स्वामीको विचारविज्ञान, धर्मविज्ञानका विभिन्न खण्डहरू र मिथीला प्रदेश जनकपुर परिचय र शिवपुराण र अद्वैत संस्थाका संस्थापक डा. क्षितिशचन्द्रका विभिन्न अद्वैत सम्बन्धी कितावको अध्ययन र हिमवत खण्ड अन्तर्गत मुक्तिनाथ महात्म्य र भृगु संहिता आदिका सामाग्रीको अध्ययनबाट निकाली आफ्ना पारामा अष्टावक्रगीताका श्लोकहरूको शब्दार्थ र भावार्थको छुट्टा छुट्टै व्याख्या गरी मीमांश समेत गरेको अन्य लेखहरूमा पनि विभिन्न स्मृति ग्रन्थहरू र पुराण, उपपुराण, वेदान्त, उपनिषद, योगवाशिष्ठ र सत्सङ्गहरूमा व्यक्त विचारहरू र सभा सम्मेलन आदिमा विद्वत् समूहबाट पेश भएका विभिन्न लेख रचना आदिका अध्ययन गरी निकालिएको सार वस्तुहरू र विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित धार्मिक लेख रचनाबाट निकालीएको सार तत्वहरूलाई आफ्नोपनामा ढाली तयार गरिएको सन्दर्भ सामाग्रीहरू हुन् । यसका बारेमा यसै पुस्तक भित्र भएका विभिन्न लेख रचना र मूलभूत भएर रहेको अष्टावक्रगीता व्याख्या भाषा टीका सहित ले नै औल्याई छर्लङ्ग पारेको छ । पाठक वर्ग

समक्ष अरु व्याख्या गरिरहनु उपयुक्त ठानिँदैन । साथै धेरै समयको महान अथक प्रयास र परिश्रमका साथ तयार गरेको यस अद्वैत वेदान्तमा आधारित अष्टावक्र गीता र यसमा संलग्न लेख रचनाहरु पनि अद्वैत वेदान्तकै आधारमा संकलित लेखहरु भएको महशुस गरेको छु । एक लेख रचना तयार गर्ने ५।७ गोटा अन्य महाग्रन्थको अध्ययन पश्चातनै तयार हुने मैले रचनाहरुको वारेमा मैले सर्वोत्तम र उपयोगी ठान्नु त्यतियुक्ति संगत हुँदैन तापनि यस्ताई विद्वान पाठक वर्गले गहिरो अध्ययन पश्चातनै बुझ्ने कुरा हो यस किसिमको गम्भिरताले भरिपूर्ण लेखहरुमा वढी अभिरुचि देखाई आफ्नो महत्त्वपूर्ण समयलाई पर्वाह नराखी शुद्धा शुद्धि लगायत हरेक क्षेत्रमा सहयोग गर्नु हुने विद्वान पण्डित संधिजी श्री विजय पौडेल र भान्जा शंकर अर्याललाई हृदय देखिनै धन्यवाद यस आतिरिक्त सुरुमा कम्प्युटर टाइप संवन्धमा सहयोग गर्ने किशोर अर्याल र प्रकाशनमा सहयोग गर्ने वहिनी मीना लामालाई धन्यवाद दिन्छु । अन्य घरायसी विभिन्न कार्यमा सहयोग गर्ने नानी छोरी सुश्री पुजन र बृहारी प्रगति र नातिनी सुश्री सुमी आचार्यलाई पनि हृदय देखिनै धन्यवाद दिन्छु । यस पुस्तकको सबै अध्ययन गरी मुख्य पृष्ठमा शुभकामना व्यक्त गर्नु हुने डा. स्वामी श्री प्रपन्नाचार्यज्यूलाई शिर नुहाइ धन्यवाद टक्याउदछु । अरु शुभ कामना व्यक्त गर्नु हुने डा. दिनेसराज पन्तज्यू र श्रीप्रसाद घिमिरे एस.पी. आशाज्यूमा र विद्वान समिध पं. विजयनाथ पौडेलज्यू र सबै भाइ-वहिनीहरुलाई पनि धन्यवाद दिन्छु । पुस्तक लेखनमा प्रेरणा प्रदान गरि पढन लेखनमा सहयोग गर्ने श्रीमती उमा आचार्य धेरै प्रेरणादायी हुन उनलाई पनि धन्यवाद दिन्छु । वेलावेलामा कम्प्युटर टाइप सम्बन्धी र अन्य धेरै क्षेत्रमा सहयोग गर्ने भाई गंगादत्त आचार्यलाई पनि धन्यवादका पात्र हुन यस किसिमको महान ग्रन्थ लेखन र प्रकासनमा हरेक किसिमको सहयोग गर्ने मंजुल प्रेसका मालिक मदनलाल कर्माचार्य, भाइ मनोज शाक्य र भूविन महर्जनलाई पनि हृदय देखि नै धन्यवाद दिन चाहन्छु । सबै किसिमको सहयोग गर्नु हुने इष्टमित्र र लेख रचनाको एक-एक लेखहरु पढी दिनु हुने सबै आत्मियजनहरुलाई पनि धन्यवाद टक्याउन चाहन्छु ।

अस्तु ।

१. म चैतन्य रूप ब्रम्हदेखि लिएर सबै पदार्थमा छु । सबै पदार्थ ब्रम्ह स्वरूपमा छन् भन्ने जो निष्कषयले जान्दछन् सो वैष्णव कहलिन्छन् । जो पुरुष ईश्वरमा प्रेमसँग मित्रता, मुखका उपर कृपा र शत्रुसित उपेक्षा राख्दछन् त्यो मध्यम वैष्णव कहलिन्छन् ।

२. जुन पुरुष श्रद्धापूर्वक भगवानका मूर्तिको पूजा गर्दछ, सो व्यक्ति लक्षणले युक्त भएको वैष्णव कहलिन्छ । चित्त केवल भगवानमा नै लागेको हुनाले उत्तम वैष्णवलाई विषयको केही थाहा नै हुँदैन । इन्द्रियले विषय जाने पनि जगतलाई भगवानको माया जानि प्रतिकूल विषयदेखि रीस गर्दै अनुकूल विषयदेखि पनि खुसी हुँदैन, त्यो उत्तम वैष्णव कहलिन्छ । मनुष्य देहको धर्म, जन्मनु-मर्नु, प्राणको धर्म भोक-प्यास, मनको धर्म भय, बुद्धिको धर्म तृष्णा, इन्द्रियको धर्म थकाई, धर्मले जो मोह हुँदैन त्यो सबैभन्दा पवित्र वैष्णव कहलिन्छ ।

३. जुन पुरुषका हृदयमा काम कर्मका वासना हुँदैन भगवानै मात्र आश्रय छन् त्यो पनि उत्तम वैष्णव कहलिन्छ । उत्तम कुलमा जन्मि तप कर्म देहमा कुनै शेखी हुँदैन त्यो भगवानको प्यारो हुन्छ भनि बताएको छ । जुन व्यक्ति धन देह बुद्धिमा आफ्नो आर्को नभनि शान्त स्वभाव भै हिड्छ त्यो पनि उत्तम वैष्णव हुन्छ । आफूलाई तीनै लोक राज्य गर्न आईपरेपनि तुच्छ सम्झी भगवानमा मन लगाई अरुकुनै कुराको इच्छा गर्दैन भने त्यो भक्त वैष्णव हुन्छ भनिएको छ ।

A153

परिचय

- लेखक : बाबुराम आचार्य
 न्वारण नाम : पद्म प्रसाद आचार्य
 जन्म : ६ आश्विन २००१
 योग्यता : एम.ए. नेपाली भाषा र
 एम.ए. प्राचीन इतिहास
 बुवा : एक दत्त आचार्य
 आमा : हीमादेवी आचार्य
 हजुरबुवा : द्वण्डपाणि आचार्य
 हजुरआमा : चम्पावती आचार्य
 जन्म स्थान : छिपीटोल, धारापानी, गोरखा
 पेशा : नोकरी, अवकाश प्राप्त
 अनुभव : विभिन्न सरकारी सेवाको उच्च
 पदमा रही धेरै अवधि काम गरेको
 कृति : वैकटेश्वर जीवन कथा र विभिन्न
 लेख रचना प्रकाशित
 अभिरुची : यज्ञ यज्ञादि गर्न र सामाजिक कार्य
 र तिर्याटनमा अभिरुची

